ӘЛИ ӘЛИЈЕВ

ӘЛИНҸӘ ЈАДДАШЫ:

НАХЧЫВАН—1914-1992

А3
Ә-56

Редакторлар: Сәјавуш СӘРХАНЛЫ
Ариф ӘЛИЈЕВ

Рәссам: Азәр ӘЛӘКБӘРОВ

Китабын спонсору: Наил Ариф оғлу ӘЛИЈЕВ

Ә 56 Әли Әлијев. Әлинчә јаддашы. Б:, "Кәнчлик" нәшријјатынын грифи илә чап олунуб. 1997, 304 сәh.

Бүтөв бир әсрин јашыды, сөзүн һәгиги мә'насында бөјүк зијалы, бөјүк вәтәндаш, Азәрбајчан зијалыларынын јашлы нәслинә мәнсуб олан Әли Әлијев әсрин чанлы тарихидир. Јашадығы өмүр, кечирдији һәјат тәрзи бахымындан Әли мүәллим Азәрбајчанын ән бөјүк зијалыларындан бири олмушдур. Бөјүк һәјат дәрси кечмиш Әли мүәллимин бу китабы тәкчә Нахчыванын тарихи дејил, Нахчыванын тимсалында бүтөв Азәрбајчанын тарих дәрслијидир.

Бу дәјәрли китабын чапы үчүн нәшријјат вә мәтбәә хәрчләрини өз үзәринә көтүрмүш гејрәтли вәтәндаш Наил Ариф оғлу ӘЛИЈЕВӘ миннәтдарлығымызы билдиририк.

Ә $\frac{4702060104}{М\ 653\ \ (07)}$ 97. Е'лансыз

ISBN 5-8020-1337

ИБ-6609

© Әли Әлијев
А3

Һәјатда ән бөјүк налилим—
нәвәм Наилә

ИЧИНДӘКИЛӘР

1. ӘСРИМИЗИН НАХЧЫВАННАМӘСИ (Сәјавуш СЕРХАНЛЫ) 7

2. ЕЛ ЈОЛУНДА ИНЫН (Вагиф ЈУСИФЛИ) 15

3. ЕЛӘ ТАЛЕЈҮКЛҮ СӨҺБӘТИМ 23

4. БУ ӨМҮР ОН ГӘМИН ЈҮКМӘ,
БУ ӨМҮР СЕВИНЧЛӘН СҮЗҮЛӘН КӨЛӘР 48

5. ЕЈ, ИЛЛӘР КЕЧМИШДӘН – ӨМҮРДӘН ИЛЛӘР 181

6. БӨЈҮК ФАЧИӘЈӘ ДОҒРУ 223

7. НАХЧЫВАН ГОБНАЛЫНДА ДА ДӨЈҮШҮР 240

8. СӘНИН КӨЗӘЛЛИЈИН ГӘРИБ ТҮРК МӘҺӘМ 273

9. СОН СӨЗ ӘВӘЗИ 285

10. ҺӘЈАТ ДАВАМ ЕДИР... ҺАФИЗӘЛӘРДӘ, ЈАДДАШЛАРДА 288

Әли мүәллим (Әли Әлијев) һәмишә зијарәт олунмаға, јүксәк еһтирама лајиг бир Инсан, тәдгигатчы-тарихчи алим, һәгиги мә'нада елм вә мaариф саһиби, көркәмли ичтимаи дөвләт хадимидир.

Мән чаван вә сағлам вахтларымда Нахчывана тез-тез кедәрдим. Һәр кедәндә дә, демәк олар ки, Әли мүәллимлә көрүшмәмиш гајытмаздым.

Бизим Әли мүәллим аз гала XX әсрин һәмјашыдыдыр; өзү дә әсрә аид һадисә вә фактлары санки өз әлијлә јербәјер етмишдир.

Нахчыванын гејрәт тәчәссүмү олан бир алим кими гранит гајадан һејкәли јонулмаға лајигдир!

Мәммәд АРАЗ

Азәрбајчанын Халг шаири
Бакы, 21.12.95.

РЕДАКТОРДАН

ӘСРИМИЗИН НАХЧЫВАННАМӘСИ

"Ири-ири кәндләр көрдүм ки, ашағы башы јухары башы илә дәјишмүрдү, бөјүк-бөјүк шәһәрләр көрдүм ки, јухары мәһәллә ашағы мәһәллә илә дәјишмүрдү вә мин-милјон кәрә лә'нәтләр олсун о хырда балыгларa ки, дидирләр бөјүк балыгларын гарнында бир-бирләрини..."

Әнвәр Мәммәдханлы

Бөјүк-бөјүк "Габуснамә"ләр охумушуг, "Шаһнамә"ләр охумушуг, "Рузнамә"ләр охумушуг—чох мәтләбләрдән һали олмушуг. Вә нәһајәт, бөјүк Фүзулинин "Еј Хәтаи, мәним дәрдим дешилмәз" ағысы үстүндә көкләнмиш "Гарабағнамә"ләр охумушуг ки, шаир демиш: јенә дә "дәрдимиз дешилмәјиб". әксинә, дәрдимизин үстүнә гарачы көчләри кими дәрдләр кәлиб. Дәрд дә ки, кәләндә, доғрудан да, гошунла кәләр, ахы! Бу дәрдләр јығылыб, галаныб үст-үстә, ачыг көјлү, азад дүнјанын үстүндә зиндан пилләләри кими ағырлашыб галхыб, учалыб, лап "дүнјада һәр шеји диз чөкдүрән Заманын да горхдуғу" Мисир пирамидаларыны да өтүб кечиб, ганлы үфүгләрдән ганад, шанлы илдырымлардан од алыб вә... дүнјанын јох, өзчә дүнјамызын Гарабағ гәтл Карфакенинә дөнүб. Дәдә Горгудумузча десәк, Гарабағ дағларынын гарача һејкәлинә дөнүб галыб...

Гәлбимин ағры, тәәссүб ишығы гәләмимә ахыр вә гәрибә бир мүтәәссирликлә, додагалты: "Гәләм нида кими дүз олдуғундан—Онун јаздығы да дүз олмалыдыр: Дәрдим бир дејил ки, јүз олдуғундан—Тарихим тәзәдән јазылмалыдыр" пычылдаја-пычылдаја, Сизә сөјләмәк истәјирәм ки, әзиз охучулар, әсримизин аз гала јарысы, кәсәси: Аббасгулуаға

Бакыханов мәктәбинин јетирмәси вә давамчысы Әли Ибраһим Әлиханлынын (Әли Әлијев) "Әлинчә јаддашы" адлы тарихи-елми-публисистик китабынын әлјазмасыны лап бу саатча охујуб гуртармышам вә елә илк анлардача, исти-исти, һиссимин, фикримин зирвәләриндән индичә дедијим бу һарај адлајыб кечиб. Өмүрлүк ајрылыг-вүсал дашымаға мәһкум едилмиш, дајанмаға-ләнкимәјә вахты-мачалы олмајан, гышгыра-гышгыра өтүб кечән гатарлар кими—кедәни јолундан еләјиб, бирчә дәфә нә'рә чәкиб ки, дајан, һара кедирсән, ај заваллы јолчу, өзүнлә бу узун һәјат-тарих јолуна нә еһтијат көтүрүбсән? Узаг кечмишләрин өзүнә галсын, һеч олмаса, јахын кечмишиндән хәбәрин вармы?

Бу чағырышын, һарајын һәнирли ишығы дүшүр көзләримә вә о дәгигә дә фикримдән бир дә кечир ки, дилимизин ишыг сөзү чох јахшы сөздүр, чох јахшы ишыглар да бол-болдур јан-јөрәмиздә, амма бир ишыглар ишығы да вар ки, о да јалныз—зијалы ишығыдыр, маарифчи аловланмасыдыр! Бу ишыг ади дејил, һеч вахт ола да билмәз, чүнки Танрыдан илаһи гисмәт кими енир вә шәфа кими, дирилик кими пајланыр өмүрләрә, сәпилир үрәкләрә, чәкилир талеләрә... Гәләмдашымыз-чијиндашымыз Әһмәд Оруч өз ичиндән нурлана-нурлана нечә дә мәһәббәтлә, севәрчәсинә, әзизләјә-әзизләјә ачыглајыр бу сөзүн көзәллијини... дејир ки, јахшы мүәллим олмаг, јахшы һәким олмаг, јахшы јазычы олмаг, јахшы мусигичи олмаг, јахшы алим олмаг, јахшы данышмағы бачармаг һәлә зијалы олмаг дејил. Зијалылыг јахшы мүтәхәссисликлә дә гарышдырылмамалыдыр. Зијалылыг—шәхсијјәт бүтөвлүјүдүр, һуманизмдир, әдаләтдир, тәмкиндир, һалаллыгдыр, һәр чүр һагсызлыгла барышмазлыгдыр...

"Әлинчә јаддашы"нын мүәллифиндә чәмләшиб бүтүн бу һәсәд апарыласы, гибтә едиләси мә'нәви кејфијјәтләр. Бу китаб бир јана, торпағымыза вүгар, јарашыг кәтирән бу госгоча, нурлу кишини гурдаласаг, әдәби тә'бирчә десәм, сандыг бохчасыны ача билсәк, онда һәлә "јолумуздан чох галасы" оларыг, һејранлыг, дәрд зәнкинлији, көнүллү инсан-вәтәндаш камикадзелији "әлимизи ишлән, фикримизи учушдан, гәлбимизи нараһатлыг бурулғанларындан" гојар.

Сәсин, гәләмин вар олсун, aj Әли мүәллим, aj Әли мүәллим, нијә гојмурсан кетдијимиз јолумузла чыхаг кедәк? Ермәни дашнакы кимдир ки, сән бу адичә даш оғрусуну, һеч кәсин јох, јалныз Танрынын олан торпаг оғрусуну, өз һалалыны өз хејри үчүн һәр ан сатмаға һазыр олан адамлыг оғрусуну тарих гујусунун дибиндән ешәләјиб-чыхарыб, дығырладырсан "ири аддымларымызын" габағына?! Ахы, Вәтәнин, милләтин, торпағын сабаһыны тапшырдығын кәнчләр, кәнчләр дејирсән—доғмача балан кими севдијин, чинар бојларындан вүгарландығын, лај диварлар сајаг архаландығын бу кәнчләр Оғуз бабаларынын гәдрини билдими, сәркәрдә шаһы, шаир бабасы Хәтаинин гәдрини билдими, еһ, нә билим, лап дүнәнчә саттын Азәрбајчан ханларынын "өлү" сырасындан гылынч кими сыјрылыб чыхан, "дүнја жандармы" русун габағында оғулларыјла тәк галыб шәһид олан Чавад ханын гәдрини билдими, лап бу күндәчә алдадылыб Теһранда һәтлә јетирилән Сәттарханын гәдрини билдими ки... сағ олмуш, aj пир олмуш, Сәнин дә гәдрини биләр?!

Јох, јенә дә... Јох, јох! Чағла дәниз кими—нә'рәлән, алыш Күнәш кими—шө'лән, асыл Домокл гылынчы кими Азәрбајчан эталәтинин-биканәлијинин башы үстүндән, Әли мүәллим! Күнәш кедәр—истиси галар, очаг сөнәр—изи галар, дәрд сусталар—көзү галар. Ахы гартал ганадынын гыјы, дурна көчүнүн фәғаны, гајалардан өзүнү атан шәлалә шәһидлији бу дүнјадан, өмүр дејиләндән аз-чох баш чыхаранлара, дујмағы-ганмағы бачаранлара чох һикмәтләр дејиб, дејәчәк дә, Әли мүәллим! Ахы, өзү дә, ганана бирчә ишарә—дејибләр. Ахы, бирчә дамланын гәдрини билмәјән дәрјаны нејләр?! Беләчә шах дајан. Сынма, әјилмә! Чүнки дедијин кәнчлик, үмидлә үз тутдуғун кәнчлик һәлә чох бахачаг бир Күзкү кими Сәнә, һәлә чох кәрәчәкләр өзләрини Сәндә вә ајыланда дад еләјәчәкләр ки, бу өмрү чијнимә јүк кими алыб һара, кимләрә, нә үчүн апарырам бош-бошуна? Әјилиб јолдан бирчә даш көтүрдүммү ки, бу јолу һалаллыгла, вичдан раһатлығы илә кедә биләм?

Бүтүн халг һәрәкатларынын Баш гәһрәманы Спартакын сөзүдүр, дејир ки, гадын фаһишәлији—киши сатгынлығынын јанында алиликдир, инсаниликдир. Бу ибрәтли сөзү хатырлајырам вә "Әлинчә јаддашы" ишыгланыр, ишыгла-

дыр јаддашымда чох һэгиготлэри. Нејлэјок, Танры һэмишэ үзүмүзэ бахса да, јурдумузу-јувамызы ајагалты оласы стратежи эразидэ јерлэшдириб. Эн инсафсызы исэ одур ки, аллаһ, аллаһ, бизэ пахыл, һэм дэ сатгын гоншу верилиб. Өзү дэ бир вар ки, тэк бир гоншу, тэк бир адам пахыл ола, бир дэ вар ки, бирлэн-бирэ күрлү-күлфэтли бүтүн халг! Үстэлик дэ адамы о јандыра ки, бу гоншулуг јадларын—сэнин эбэди дүшмэнлэринин элијлэ зорла, кэлэклэ, кэлэчэк фитнэлэр үчүн пэрчимлэнэ сэнэ! Јералты түлкү лағымлары атыла һалалча торпағына, очағынын башына. Онларын гыз-гадынларыны чөрэјинэ шэрик-саһибэ елэјэнлэрин, милли сојларыны шүбһэ алтына аланларын чозасы Танрыданды, бу һеч. Бирчэ суал чавабсыз галыр ки, гурдла гојун нэ гэдэр үз-үзэ, көз-көзэ дура билэр, дајана билэр?!

Бүтүн сатгынлыгларын эн көјнэртилиси олан Гоншу сатгынлығы! Бајаг очаг дедим, Зори Балајанын "Очаг" китабы дүшлү јадыма. Јалан, тамаһ вэ эсл сатгынлыг сачајағы үстэ гурулмуш бу нечэмэртэбэли сөјүшэ дэ конкрет, элбэјаха дөјүшлэ чаваб верэ билмэдик. Бу кэдэ очағы гэдим ермэни сөзү елэди, Аразла гэдим ермэни лэһчэсиндэ данышды, Ағры дағы бабасы билиб дашына баш гојуб мурдарлады тарихин паклығыны—биз исэ сусдуг, сусдуг, сусдуг. Јох, сусмамышдыг! Јухарыда эјлэшэн арвадыермэни эблэһлэр сусдурдулар, чаваба, мэтбуата јолу гападылар... Јох, јенэ дэ сэһв елэдим, Ики гејрэтли елоғлумуз Балајаны үзбэсурэт диз чөкдүрүб, ахы! Бири Ордубадын Дөвлэт Тэһлүкэсизлији Комитэсинин эмэкдашы ки, Зорини тутуб јетим гузуја дөндэриб ки, нэ чэсуслуг елэјирсэн Нахчыван торпағында (сонра да, элбэттэ, буна көрэ өзүмүзкүлэр тэрэфиндэн чозасыны алыб!), бири дэ ки, бизим гејрэтли јазычымыз Магсуд Ибраһимбэјов ки, һэмин чахнашмалы-мүбаһисэли күнлэрдэ Москвада, "Дружба народов" журналынын чағырдығы конфрансда Зори Балајаны бүтүн иштиракчылара "Гафгаз пед...сы" кими тэгдим едиб.

Гэрибэдир, јалан ајаг тутур... һэрдэн јеријир дэ! Онун ичрачылары сон дэрэчэ һијлэкэр вэ һэм дэ архалы оланда. Бујурун, Тивидэн гэдим зэнки оғурлајыб апарырлар—"ермэнилэриндир". Вертолјотла Ағры дағын башына ениб орада

"гәдим" хач дүзәлдирләр—онларындыр. Шәмкирин Чардахлы-Чәнлибел кәндинин ири мәктәб зәнкләринин шәкилләрини маршал Бабачанјан "Неделја"да шәрһ едир ки, бу ермәни зәнкләринин һарајы халгы јаделлиләрин басгынындан хәбәрдар еләјиб—узагдакы милләтләр инанырлар. Нју-Јоркда бизим "Узундәрә"ни өз рәгсләри кими ојнајыб, һеч олмаса рәгсин түркчә адындан һәја еләмирләр—океанын о тајы онлара ол чалыр. Тәртибчисинин бири ермәни олан "Натсионалныје блјуды народов СССР" китабында бүтүн Азәрбајчан милли хөрәкләрини (һәтта "заваллы" пловун 12 нөвүнү!) ермәни адына чыхыб, бизим үнвана ешшәк әтиндән једди нөв хөрәк бујурурлар—јенә бизим әлимиз үзүмүздә галыр. Бу һәјасызчасына јалан вә сатгынлыг үстүндә пејда едилмиш гоншуја нә дејәсән ки, "Болшаја Советскаја Енсиклопедија"дакы "Азәрбајчан ССР-ин бөјүк бир дәдә-баба әразисинин јериндә Ермәнистан ССР јарадылды"—чүмләсини гулагардына вуруб, һәлә үстәлик дүнәнчә Ирандан, Түркијәдән көчдүкләри Гарабағы да, Нахчываны да "улу вартанларынын" мәскәнләриндән сајырлар?!

Бу "кишиләрин" затән сатгын, намәрд олдугларыны һеч чүр демәк, дилә кәтирмәк олмаз. Чүнки дәрд бир тәрәфдән мүдафиәләринә күрзәләр кими башлар галхачаг. Нечә дејә биләрсән ки, сәфир Грибоједову Теһранда өз әмәкдашлары—азәрбајчанлы фамилијалары алтында масгаланмыш ермәниләр доғрадыблар? Нечә сүбут еләјәсән ки, Чавад ханын Кәнчәдәки кәһриз гујуларынын јерини кенерал Сисјановун гәраркаһына кизличә шәһәрдән чыхан үч ермәни билдириб ки, аз сонра шәһәрә сулар гангарышыг. нәчис гарышыг дахил олуб—бу да мүдафиәнин белини гырыб! Һүнәрин вар, Бабәкин дә талејини мәркәзи мәтбуата чыхарт, ај чыхартдын ha! Чүнки оралада да, бүтүн лазыми јерләрләрдә "һәр сујун башындакы әждаһа кими" һеч олмаса бир ермәни отуруб... Мән Москвада Али Әдәбијјат Курсларында охудуғум вахт "Футбол-Хоккеј" гәзетиндә футбол үзрә биринчи дөврәнин (икинчи лигада) хүласәичмалы верилмишди. Орада белә бир чүмлә башлајырды ки: "Начинаја от лидера "Кајрат"а..." Лидер исә, јә'ни јекун чәдвәлиндә биринчи јердә "Нефтчи" иди! Нә исә, бирбаша баш редактор Лев Филатовун јанына кетдим.

"јазычы титулумдан" өмрүмдә илк дәфә мөһкәм истифадә еләјиб, сөзүн әсл мә'насында, аләми гатдым бир-биринә, "газанчым" о олду ки, һәмин материалы һазырлајан ермәни Григорјана көзүмүн габағындача јазылы-шиддәтли бир төһмәт јапышдыртдым. Һеч олмаса, үрәјим сојуду бир азчана.

Көрүрсүнүзмү, амма үмуми нәтичәдә һеччә бир шеј. Чүнки онлар билдикләрини һеч бабаларына да верән дејилләр—Әли мүәллим демиш: "Јенә дә дәјирманлары өз ишиндәдир!"

"Әлинчә јаддашы" чох-чох инчә, һәм дә сон дәрәчә ағрылы мәтләбләри ачыглајыр, хырдалајыр. Бу китаб вичданын һәјәчан тәбилидир! Јә'ни: бәсдир әзилдијимиз! Дүнән еләә иди, бу күн беләдир, бәс, ән әсасы, сабаһ нечә олачаг еј, сабаһ?! "Мән тарихчи-алимәм, вәзифәм дә тарихи һәгигәтләри үзә чыхармагдыр. Јолумдан да дөнән дејиләм. Бу узун өмрүмдә хәстәлик дә чох көрмүшәм, көз јашы да, тә'гиб-бөһтан сызылтылары да. Сталин репрессијасынын гара булудлары да чох һәрләниб башымын үстүндә..."

Доғрудан да, инди нә вар она-буна һәрбә-зорба көлмәјә? Һәгигәтдән сөз ачмаг о вахт гәһрәманлыг иди, јалныз о вахт! Әлибәј Һүсејнзадә кими бир даһи оғрун-оғрун, о да гүрбәтдә—пычылдајырды ки, "дилимин учундадыр һәгигәтин бөјүјү, нә гојдулар дејәлим, нә кәсдиләр дилими..." Онда дөврүн ән мәшһур диссидент јазычыларындан Солженитсын Колыманын гарлы-човғунлу гызыл мә'дәнләриндә чүрүјүрдү. Чавид Сибирдә шалбан доғрајырды, Чавад, Мүшфиг "гејбә чәкилмишдиләр"... Бәс дәфәләрлә өлүм сынағына чәкилмиш Әли мүәллим нејләјә биләрди о амансыз туфанларын, сивилизасијаны чәјирткә гошунлары кими басыб мәһв еләјән үрәксиз (амма вәзифәли) чиновникләрин наданлығы гаршысында?

Јенә дә "һеччә нә". Илләр кечәндән сонра үрәји ган ағлаја-ағлаја јазачагды: "О вахт еһтијатлылыгдан мәчбур олуб јандырдығым надир китаблара, чырдығым шәкилләрә көрә бу күн хәчаләт чәкирәм..." Сонра јазачагды ки, "ахы мән дә имканлы вәзифәләрдә олмушам, һәмишә дә садә халг башыма анд ичиб, бәс бу күнкү вәзифә саһибләри халгын бу өлүм-дирим савашында нә үчүн јахаларыны

конара чәкиб рүшвәтлә, гумарла, әхлагсызлыгла мәшғулдурлар? Сабаһ бурахдыглары күнаһлара көрә елә өз өвладларыча онларын руһуна сөјмәјәчәкми?" Бир дә јана-јана үзүнү өз маарифчи-зијалы һәмкарларына тутачаг: "Әкәр милләтин зеһни, дүшүнчәси сајылан Али мәктәбләримиздә, Елмләр Академијасында фикир, тәфәккүр ифличлији варса, бундан о јана даһа гејри кимдән умасан, кимдән күсәсән? Тарихи јарадан да, јашадан да халгын өзүдүр. Бәс бу күн һардады халгын көзү олан зијалылар? Ахы, улу бир милләтин талејинә биканәлик, мә'нәвијјатсызлыг, фәалијјәтсизлик—өн азы, хәјанәтә бәрабәрдир?!"

Әли мүәллимин өмүр јолу—бүтүн бөјүк адамларда олдуғу кими—даим дүз хәтлә јүксәлмәјиб, бу јол иниб-галхыб, сағa-сола бурулуб, енишли, јохушлу олуб. Бу аддымлајан чанлы ишығын өмүр, тале хошбәхтлији онда олуб ки, о һеч вахт вичданынын, әгидәсинин јолуну ора-бура әјилмәјә гојмајыб—јалныз дүз хәтт бојунча горуја билиб, таразлығы сахлајыб, өзүнү дә учалда билиб!

Амма сиз дејин, о дөврдә чохму асан иди шәхсијјәти, ләјагәти даим дүз хәтт бојунча сахлаја билмәк? Гәтијјән. Әстәғфүруллаһ!

Азғын Андроникә илк мәтбу шилләни Әли мүәллим вуруб—олмазын тә'гибләрә синә кәрәси олмушду;

Кимин ағзы нәјди, һәгигәти мүдафиә еләјиб, Мир Чәфәр Бағырова чаваб гајтара—буну Әли мүәллим—өлүмүнү көзүнүн алтына алса да—еләмишди;

Әли мүәллим Мaариф назири, институт ректору оланда да, Бакыдан һәфтә сәккиз, мән доггуз, төкүлүб кәлән комиссија үзвләринә "чај да тәклиф еләмәјиб", амма Мәммәд Аразларын ғуллуғунда сүфрә дә ачырды—буну јалныз О едирди;

Бир Комиссар, сонралар назир кими, өз фондларындан она тәклиф олунан тәзә палтодан имтина едиб, өз доггузиллик дөсту—көһнә палтосунда јалныз Әли мүәллим көзә биләрди;

Мухтар Республиканын Али Советинә рәһбәрлик еләјәндә, о узаг илләрдә, русча кәлән дөвләт мәктубларына ким һүнәр еләјиб Ана Дилимиздә чаваблар јазарды—әлбәттә, Әли мүәллим;

Јухарылардан "јох, даһа бу чүр адамла ишләмәк олмаз"

(рүшвәт алмыр, рүшвәт вермир!) дејилән кими Әли Ибраһим Әлиханлы һеч бир ичласы-бүрону-филаны көзләмәјиб, оризәсини јазыб гојуб...

Илаһи, дүнја ајдынлашыр дејәсән! Ишыг артыр, чохалыр. Өзүмүзә, өз көкүмүзә-сојумуза, Тарихләр сырасында ләјагәтлә, вүгарла дајанасы Тарихимизә гајыдырыг, ахы!

Әлинчә галасы дүз он ики ил Тејмурләнки диз чөкдүрдү, тәслим олмады. Әсримизин јаддаш Әлинчәсидир "Әлинчә јаддашы!"

Вар олсун ону—Шәргин гејрәт гапысы Нахчыванын салнамәсини, Тарих һаггында Улу-Доғру Сөзү.

Вә нәһајәт, ағсаггал бир Шәхсијјәтин өзү һаггында дастаны.

АМИН...

Сәјавуш СӘРХАНЛЫ

"Мәммәд Араз" вә икн ләфә "Гызыл гәләм" мүкафатлары лауреаты.

ЕЛ ЈОЛУНДАКЫ ИШЫГ
(Бир ағсаггал портретинин үч чалары)

Нахчыванда. Шәргин гапысындакы годим дијарда әсрин јашыды бир ел ағсаггалы јашајыр—үзү күлүшә, сачы күмүшә, үрәји күнәшә чокилмиш ӘЛИ мүәллим. Илләрин дәмирчи күрәсиндә, фәсилләрин исти-сојуғу, заманын сынағы-зәрбәсилә дөјүлә-дөјүлә бәркимиш, мөһкәмләнмиш, өзү-өзүнүн чанлы һејкәлинә дөнмүш бу адам дүнјанын һарасындан истәјирсән көрүнә билир. Елләрә өрнәк ағсаггал кими. Инди бир мәмләкәтин нүфузлу алимләри, јазычылары, ичтимаи хадимләри кими јетишмиш шакирдләри һансы меридианларда олурса олсунлар Әли мүәллими јада саланда бир устад һүзурунда лајанан кими олур, өзләри дә учалыб ағсаггаллашырлар. Чүнки даһи инсан әлләриндән су ичибләр.

Нахчыван күчәләриндә растлашанда ушаглар папагларыны чыхарыб Әли мүәллими саламлајыр, чаванлар, ихтијарлар әлләрини синәләринә гојуб мә'нәви ләјагәт еһтирамы көстәрирләр. Бүтүн бунлары Әли мүәллим өзү газаныб, әсри һаглајан бир өмүр һесабына. Һәм дә заманын, чәмијјәтин нә гәдәр чәтинликләринә синә кәрә-кәрә.

Әли мүәллим өмрү боју һагг чәбһәсиндә олуб, һәгигәти дејиб, һаггы истәјиб. Бу јолда һеч кәсин гаршысында нә сөзүнү дөндәриб, нә үзүнү.

Елә она көрә дә бир һагг өрнәјинә дөнүб.

Әли мүәллим даһи педагоглуг сәнәтини өз мүгәддәс мә'нәвијјат зәнкинлији илә ӘЛИНЧӘ зирвәсинә галдырыб.

Әли мүәллим Шәргин гапысынын јорулмаз бир тарихчиси, бу тарихләрә көрк оласы тарихин салнамәчиси вә кешикчиси олуб.

ҺАГГЫН КӨЗҮ ТУТУЛМАСЫН

"Дилимин учундадыр һәгигәтин бөјүјү,
Десәм өлдүрәрләр, демәсәм өлләм.
Нә гојдулар сөјләјим,
Нә кәсдиләр дилими."

Ә. ҺУСЕЈНЗАДӘ

Әли мүәллими бир ара јаманча көзүм-чыхдыја салмышдылар. Нахчывана Бакыдан јохламанын бири кәлиб, о бири кедирди. Һәмишә, һәр јердә олдуғу кими мәнсәбли, шәһрәтли адамлара һәгигәтин папағынын гулағы әјри көрүнүрдү. Амма Әли мүәллимә һүчум чәкәнләр, онун гаршысында меjдан сулајанлар билмирдиләр ки, гара гүввәләр кими нә гәдәр бирләшсәләр дә, нә гәдәр курлашсалар да бир һагг тимсалыны анчаг үзә биләчәкләр. Һәгигәтсә инчәләр, үзүләр, сынмаз.

Әли мүәллими тәкләјиб дивар өнүнә кәтирсән дә, о јалныз һәмин диварын бәзәји, һәгигәтин барелјефи ола биләр.

Нә исә, дүнјада инсафлы адамлар да вар, ахы, јохлајанларын ичиндә вичданлылары да олуб, кери дөнәндә мә'тәбәр јерләрә чәкинә-чәкинә олса да сөјләјибләр:

—Танры көјдән бахыр, бу киши һагг адамыды...

Ән нәһајәт, ишә Республиканын биринчи вәзифәли шәхси гарышыр. Һәр шеји инчәләдикдән сонра үзүнү Әли мүәллимин шәрхаһларына тутур (буну гејд едәк ки, онлар да вәзифә саһибләри иди):

—Бу киши бир маһалын вичданыды. Вичданыныз варса, онунла ишиниз олмасын.

Әли мүәллимин башы үстүндән гара булудлар дағылыр. Һәгигәтин күнәши, өзүнүн јердәки бир парчасына күлүмсәмәјә башлајыр.

Амма бу кешмәкешләрин "предмети" чанлы инсан иди, ахы!

Истәр-истәмәз һагсызлыглар онун варлығында изини бурахыб сәһһәтини зәифләтмишди. Бир јаз күнүндә Әли мүәллимин сифәтиндә пајыз бојланырды. Көзләриндән пајыз думанлары әскик олмурду. Доғмаларына һәмишә бирчә шеји дејирди:

—Ҹанымдан, ганымдан горхум јохдур. Бирҹә көзләрим нурдан дүшмәсин.

Бәли, бу көзләр һәгигәтин көзләринин ичинә бахмаг үчүн лазым иди. Бир дә ҹамааты, онларын дәрдини-сәрини јахшы-јахшы көрмәк үчүн. Бир дә бир халгын тарихини јад елләрдән, јад елләрдән, јад јелләрдән гуртармаг үчүн.

Инсанлар ики көзлә кәлир дүнјаја...

Үчүнҹү көзү өзләри газаныр онларын.

Бүтүн динләр, сәнәтләр, әдәбијјатлар инсан дахилинин, руһунун, мә'нәвијјатынын тәрбијәсинә јөнәлир. Јә'ни, үчүнҹү көзүн—һәггин (Танрынын өзү дә бөјүк һәггдир).

Әли мүәллими көз хәстәханасына гојмушдулар. Тәәссүф ки, алабәзәк хәстәхана палтарындакы ортабојлу, нурани адамын кимлијиндән, нәчилијиндән, зәнкин аләминдән хәбәр тутмаг һәр адамын хөрәји дејилди. Һәкимләр ону да сырадан бир хәстә һесаб едир, һәр шеји өз аршынлары илә өлчүрдүләр.

Әли мүәллимин көз әмәлијјаты үчүн пул истәјирдиләр. Гоһум-әграба да шәксиз өз доғма адамындан һеч бир шеји әсиркәмәк фикриндә дејилди. Әтрафдакы пычы-пычылар-дан, дүнјаны көрә-көрә кәлмиш адам һәр шеји баша дүшдү. Оғул-ушағы әлүстү сыхма-боғмаја салды:

—Нә олуб, јохса бир шеј лазымды?

Һәкимләрин пулуну да әлүстү чатдырмыш адамлар һәр шеји даныб хәстәни ушаг кими алдатмаг истәдиләр. Амма гаршыларындакы Әли мүәллим иди! Оғул-ушағы јола салан кими отаг јолдашларындан һәр шеји өјрәнди.

—Һәр әмәлијјат үчүн ... алырлар.

Сәһәриси күнү Әли мүәллими ҹәрраһ отағына өтүрмәјә кәләнләр мат-мәәттәл галды. Әли мүәллим хәстәхана палтарына вида етмишди, өз әлбисәсиндә онларын јолуну көзләјирди. Ағсаггалы јахшы таныдыгларындан күнаһкар ушаглар кими башларыны јерә дикдиләр. Амма Әли мүәллимин садә бир сәмимијјәтлә, јана-јана дедији сөзләр дәһлиздә күллә кими ачылмышды:

—Мәним көзүм тутулса да, һаггын көзү тутулмасын!..

ИШЫГ ӘМИ, ИШЫГ ӘЛИ...

"Сән јанмасан,
Мән јанмасам,
Биз јанмасаг, Кәрәм кими
Нечә чыхар
Гаранлыглар ајдынлыға?!"

НАЗИМ ҺИКМӘТ

Әввәлки вахтларда ишыгчылар варды. Ахшамүстү күчәләрин ишыгларыны јандыранлар. Сонралар онларын јерини монтјорлар тутду. Ајагларына дәмир гармаглар кејиб шалбанлара дырмашан, сөнмүш ишыглары јандыранлар.

О заманлар монтјорлар да мәшһур иди рајонларда, обаларда. Ушаглар архаларына дүшүб, гышгырышыр, онлара тәмиз ушаг сафлығыјла ән фәхри адлар верирдиләр.

—Ишыг әми, Ишыг әми...

Советләри һәлә јахшы-јахшы һәзм еләјә билмәјән ијирминчи, отузунчу илләрин ајағы чарыглы, шалвары јамаглы Азәрбајчана исә башга ишыглар—маарифчиләр лазым иди. Фирудин бәј Көчәрли дә, Абдулла Шаиг дә, Шаһтахтлы да, Ч. Чәбрајылбәјли дә, Мирзә Чәлил дә, Ә. Һүсејнзадә дә. Ә. Чавад да бир халгы чәһаләт зүлмәтиндән гуртармаг үчүн белә бир ишығын зәрурәтини анлајыр, тезликлә ону јандырмаға чалышырдылар.

Азәрбајчана ишыгчылар лазым иди...

Азәрбајчан бу ишыгчыларла говуша биләчәкдими? Бир халгын зүлмәти ичиндән ишыглар көрүнмәјә башлады. Газахда, Кәнчәдә, Ләнкәранда, Нахчыванда, Шамахыда, Бакыда. Онлар бир иди, беш олду, он олду артды, чохалды...

Гыш ағзы узун пајыз кечәләринин бири иди. Јер гара иди көј кими, көј гара иди көј кими, һәр икиси гапгара иди көсөв кими. Гаранлыг нәһәнк әждаһа кими кәндләри, шәһәрләри дөнкинә өтүрмүшдү.

Зүлмәтә гәрг олмуш тәләбә јатагханасындакы тәләбәләрин ичиндәки үмид ишығы да сөнмүшдү. Көзләмәдикләри һалда нөјүтләри гуртармышды. Һалбуки бу күн чырағын сәһәрә кими јанмасы онлара һава-су кими лазым иди.

Сәһәрки имтаһана алајарымчыг кетмәк олмазды. Зүлмәт отагда һеч кәс көрүнмүр, анчаг дәрд јүклү сәсләр учушурду. Елә бил гаранлығын бир тәрәфи о бири тәрәфијлә данышырды.

—Әли мүәллим деди имтаһана өзүм дә кәләчәјәм.

—Онун көзләринә нә чүр бахачағыг...

Елә бу вахт пәнчәрәјә ишыг дүшән кими олду. Һәмин ани ишыг, зүлмәт дустагларынын үмидинә чеврилди вә бир аздан киминсә әлиндә чыраг јатагханаја кәлдијини көрдүләр.

—Ај ушаг, ким јатыб, ким ојаг?

Тәләбәләр наркомун кечә вахты кәлишинә мат-мәәттәл галдылар. Вә бир-бир јатмадыгларына сүбут кими сәсләрини чыхартдылар.

Әли мүәллим даһа нијә гаранлыгда отурдугларынын сәбәбини сорушмады.

—Һансыныз әлдән-ајагдан чәлдди, нөјүт габыны көтүрүб далымча кәлсин.

Бир аздан јатагхананын чыраглары јанды. Вә о чыраглардан габаг онларын өләзијиб сөнмәјә башлајан үмидләри дә көзәрди.

ИСА ГУЛИЈЕВ (Шаһбуз рајону, тәгаүдчү мүәллим). Нә јахшы бизим дөврүмүзә, бизим бахтымыза Әли Әлијев кими мүәллимләр дүшдү. Һәмин чәтин дөврләрдә бизи бир бахышла дујдулар, вахтында дадымыза чатыб әлимиздән тутдулар.

Мән дә, достларым да о зүлмәт кечәни һеч вахт унутмадыг. О өзү дә бизә бир дәрс олду, инсанларын үрәјиндә, јолларында ишыг јандырмаг дәрси. О замандан сонра биз аддымларымызы инамла атдыг. Һәјатын зүлмәтли јолларындан да горхмадыг. Билдик ки, јолумуз үстүндә Әли мүәллим кими адамлар вар, зүлмәт кечәләрдә дә бу јолларда азмарыг. Чүнки онларын үрәкләри ел јолунда чыраг кими јаныр. Данко мәш'әли кими.

Һәмин кечәдән сонра биз Әли мүәллимә бир ишыгчы кими бахыр, үрәјимиздә ону мүгәддәс бир адла адландырырдыг:

—Ишыг Әли, ишыг Әли! Ишыглы адам!

ӘЛИНҸӘ ЈАДДАШЫ

"Даш бајрағым Әлинҹә,
Даш јаддашым Әлинҹә;
Һамы һагг данышајды—
Каш ӘЛИЈЕВ Әлинҹә..."

Салнамәләр өлкәләрин, маһалларын тарихи сәнәдләридир. Көрпәләрә доғум кағызы вермәјә нә вар. Чичәк кими ачылыблар көзүн өнүндә. Јенијетмәләрә Вәтәндашлыг сәнәди тәгдим етмәк дә онун кими...

Бир маһалын, бир өлкәнин сәнәдини һазырламаг, тәгдим етмәк! Бах, будур дүнјанын ән чәтин иши. Ону көрәк е'тибарлы әлләрә, виҹданлы үрәкләрә тапшырасан. Бир кәндин, бир обанын, бир мәмләкәтин сынағындан чыхмыш адамлара. Јохса көкүндән ајры дүшәр, ајры симдә көкләниб, ајры һавалар чаларсан. Бабан албан олар, анан фарс, доғма торпағында бичбалаја чевриләрсән.

Әли мүәллим узун илләрди Нахчыванын салнамәсини јазыр. Әлинҹә гејрәтли, Әлинҹә андлы ганы тәмиз, миллијјәти, милли гејрәти бәлли Әли мүәллим (каш Азәрбајҹанымызын бүтөв салнамәси дә белә әлләрә тапшырылајды). Елә бир маһалын, обанын салнамәсини јазыр ки, Әли мүәллим о тарихин гит'әләри бирләшдирән ән бөјүк рәмзи көрпүсүнә бәнзәјир. Шәргин гапысы Нахчыванын—Ведисиндән, Зәнкәзурундан ајры дүшмүш дијарын. Амма бүтүн бу јерләр Әли мүәллим салнамәсиндә үрәк вә ҹан кими бир бүтөвдүр.

О Шәргин гапысынын, о мүгәддәс көрпүнүн ки, ермәни дашнакларынын, онларын Авропа вә дүнја һавадарларынын көзү һәмишә онда олмушдур. Заман-заман Нахчыванын гәһрәман оғулларынын вә онларын әли гылынҹлы вә Әли мүәллим кими әли гәләмли сәркәрдәләринин һесабына бу көрпүнү әлдә сахлаја билмишик. Чүнки Азәрбајҹанын фәтһи, јер үзүндән силинмәси о көрпүдән башлана биләрди.

Нахчыванын ән уча зирвәсидир Әлинҹә. Әмир Тејмуру ајағында көрән, алынмајан, салынмајан даш бајрағымыздыр. Дашларына, гајаларына нә гәдәр сәсләр, сөзләр, олајлар һопуб. Тарихләрин јаш дашы, даш јаддашыдыр. Әкәр дили олсајды, бүтүн һәгигәтләри сөјләрди Әлинҹә.

Әкәр әли олсајды ән доғруну, дүрүстү Әлинчә јазарды.

Инсан да тәбиәтин бир парчасыдыр. Дағлар да өз өвладларыны јетирә билир. Әли мүәллимә бир дә Әлинчәнин өвлады дејилсә, бундан јәгин ки, нә улу дағымыз силкәләнәр, нә рәһмәтлик атасынын руһу нараһат оларды.

Нә јахшы ки, Нахчыванда әсрин бир јашыды вар. Нә көзәл ки, бөјүк бир маһал салнамәсини о јазыб!

Сизә тәгдим олунур узун бир јол, бөјүк бир тарих...

Һагг көзү,
Мүәллим ишығы...
Әлинчә оғлу Әлинчә...

ВАГИФ НӘСИБ

М. Ф. Ахундов мүкафаты лауреаты

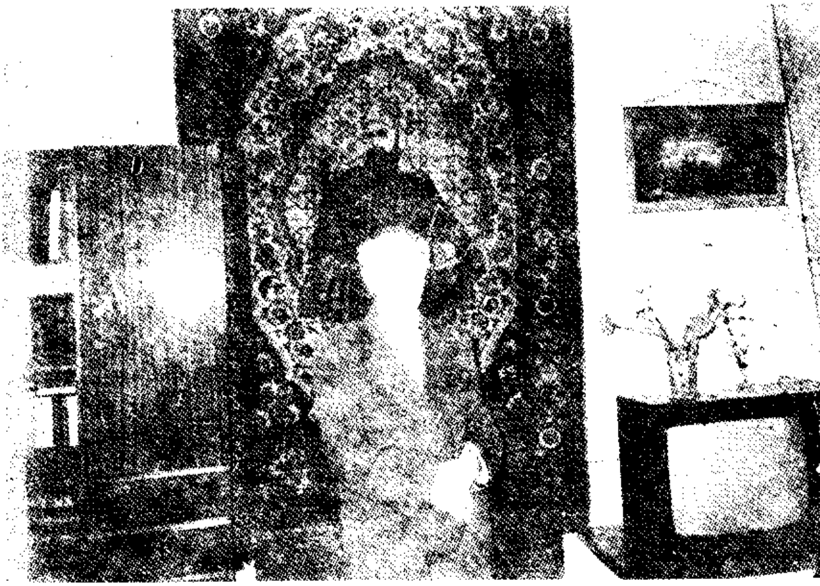

Улу Тејмурләнк лешкәрини дүшмән үзәринә апараркән улусун сәрһәдләриндә дүшәркә салармыш. Һәр әскәринә бир даш кәтириб бәлли јерә гојмағы әмр едәрмиш. Беләчә ордуда һүҹумдан әввәл даш анды мәрасимини кечирәрмиш. Кери дөнәркән һәмин јердә јенидән ајаг сахлајармыш. Јени әмр алармыш орду:—Һәрә өз дашыны көтүрсүн, јердә анчаг вә анчаг шәһид әскәрләрин дашы галармыш... Орду гаршысында һәмин дашлары гучаглајыб һөнкүр-һөнкүр ағлармыш амансыз сәркәрдә. Сонра үзүнү дири шәһидләрә тутармыш:

—Бура јурдун ән мүгәддәс јери—шәһидләримиздән вәтән дашлары галан кушәмиздир. Бурадан ичәри дүшмән кечмәмәлидир.

ЕЛЛӘ ТАЛЕЈУКЛУ СӨҺБӘТИМ...

"Чалхандыгча, буландыгча заман
нәһрә кими—
Јағы јағ үстә чыхыр, ајраны
ајранлыг олур".

М. Ә. САБИР

Мәним балаларым, нәвәләрим, нәтичәләрим (һәмјашыдларым демәјә дилим кәлмәјир)! Шаирин дилијлә десәк, нәслимин јарпаг төкүмү чохдан башлајыб. Мәним кими беш-ону инадына салыб будағында илишиб галыб. Сизинлә өмүр-күнү кәлиб әсрин тавапына дирәнмиш бир ағсаггал данышыр—заман һафизәсини сели-сујујла јумаг, әлини, голуну күмәшдирмәк, үрәјинин, көзүнүн одуну-аловуну өләзитмәк истәјән бир гардашыныз, атаныз, бабаныз, бөјүк бабаныз.

Һәр јашын өз кәзәллији вар дејибләр. Ихтијарлығын бир кәзәллији варса, о да кечдији өмрә бојланмаг, хатирә дәфтәрини вәрәгләмәк олар, вәссалам. Мән дә сон күчүм, сон гүввәмлә кечәләри сәһәрләрә гапы кими ача-ача, һәр күн өтәнләрә, кечәнләрә бојланырам. Тарихчи олдуғумдан мәни өзүмүн бир фәрд кими кечдијим јоллар дејил, халгымын өтүб кәлдији тарих марагландырыр. О ганлы-гадалы күнләрә нәзәр салыб, бу заваллы халгын башына кәләнләри, кәтириләнләри инчәләјир, тарихин әләјиндән, ашсүзәниндән кечирмәјә чалышырам. Истәјирәм ки, доғмаларымла ејләјәчәјим тале сөһбәтиндә һеч бир будрәмәјә, јанлышлыға јол вермәјим. Ахы, бизим шәрәфли тарихимизә шәрәфсизчәсинә чох диванлар тутулуб!

Аталарын үч мәртәбәли сөзләринин бириндә дејилир...

Гоншун писдир, көч гуртар... Адичә һәјатда бир гоншу нахәләф оланда нә гәдәр инсанын јашамаг ширинлијини ачылашдырыр. Чох тәәссүф ки, бизим Азәрбајчан халгына чох пис, горхулу, һијләкәр, пахыл, мәкрли бир гоншу нәсиб олуб (нәсиб едибләр). Әслиндә белә бир гоншуну Авропа вә Русија гондарыб, сахта Ермәнистан дөвләти хачпәрәст мәмләкәтләрин сүн'и әмәлијјатларынын бич баласыдыр. Хәјанәтинә көрә дүнјанын һәр тәрәфинә пәрән-пәрән сәпәләнмиш ермәниләр елә о кејфијјәтләринә көрә дә (Гафгазын там руслашдырылмасы, Түркијәнин, Иранын парчаланмасына дәстәк үчүн) јада дүшмүш, гајғыларына галынмышдыр. Ермәниләрин һарада мәскунлашмасына да чох тез гәрар верилмиш "пулпәрәст, мәнсәбпәрәст, өз дибинә јох, өзкә дибинә ишыг салан дәрәбәјләрдән ибарәт Азәрбајчан" нәзәрдә тутулмушдур. Гурулачаг ермәни дөвләтинин мәркәзи Ечмиәдзин килсәси олмуш, Азәрбајчана ермәниләрин мәкрли Сәлиб јүрүшү башламышдыр. Ермәни әсилли рус кенералы Сисјановун һәрбә-зорбасы, Ечмиәдзинин пулу (бу сәрмајә Авропа ермәнипәрәстләри вә дүнја ермәниләри тәрәфиндән топланмышды) илә башланан һәмин Сәлиб јүрүшүнүн илк һәдәфи Түркијә илә Азәрбајчан арасындакы Иրәван ханлығы олмушдур. Сисјановун рәһбәрлији илә Ирәван торпаглары һәррач малына чеврилмиш, алынмасы үчүн јери кәлдикдә күч, јери кәлдикдә пул тәтбиг едилмишдир. Беләликлә, ермәниләрин килсә тәрәфиндән јахшы-јахшы тә'лиматландырылмыш топлумлары Ирәван ханлығына јерләшдирилмәјә башлады (аз сонралар онлар јерли халгла гајнајыбгарышачаг, һамынын ишинә-күчүнә "јарајыб", од вә көз гоншусу олачаг).

Шәрәфсиз Азәрбајчан феодалларынын чибиндә Ечмәдзин килсәсинин пулу ермәни һампаларына Азәрбајчан торпагларынын нә гәдәрини һансы гијмәтә сатдығы архивләрдә сәнәд шәклиндә индијә гәдәр мүһафизә олунмагдадыр.

Ермәниләрин икинчи бөјүк дәстәләри II Николајын әмријлә Азәрбајчанын јухары Гарабағ бөлкәсиндә вә Ирәван ханлығынын јухары Гарабағ бөлкәсинә јахын јерләриндә мәскунлашдырылды. Беләликлә, Азәрбајчанын ичәри әразисинә кәләчәкдә өзүнә дөвләт јарада биләчәк гәдәр ермәни јерләшдирилди.

Мәним әзизләрим, илләр боју тарих дәрсләрини ичи мән гарышыг биз мүәллимләр сизә тәрсинә кечмишик. Әсл һәгигәтләрин үстүнү "халглар достлуғу", "гардашлыг, бәрабәрлик" шүарлары илә пәрдәләмишик. Һәтта пешәкар тарихчиләрин өзү дә сосиализмин тәмәл дашы сајылан бә'зи ичтимаи хадимләрин шовинистлијини, гаты милләтчилијини, хачпәрәстлијини көрә билмәмишдир. Бәлкә дә көрүб шүурлу, планлы сурәтдә көз јуммушлар.

БИР ХАТЫРЛАМА. Азәрбајчан түркләри әлејһинә јөнәлмиш сојгырымын тарихи 1813-чү илдән башланмалыдыр. Азәрбајчан ханлыгларынын ахырына чыхан декабристләрин досту, Пушкинин "маарифчи" кими тәблиғ етдикләри "феодал чәнкавәри" (Һ. Минасазов) кен. А. П. Јермолов Шәки ханы Исмајыл ханы зәһәрләдиб арадан чыхардыгдан сонра онун јеринә иддиачы олан Чәфәр ағанын јүз мин десјатин Гарабағдакы торпағыны кнјаз Мәдәтова (ермәни кенералы) "бағышлајыр". Мәдәтов исә Чәфәр ағанын әмиси Меһдигулу ханы тәхрибатчылыгда, суи-гәсдчиликдә күнаһландырараг Симбирскә сүркүн етдирир.

Бах, белә үсулла мухтар ханлыглар Азәрбајчанда ләғв едиләрәк онун әвәзинә рус идарәетмә үсулу, режими јаранырды. Дөвләт хидмәтиндә олан рәсми тарихчиләр исә бу амансызлыглар вә гәддарлыглар ичәрисиндә мәшәггәтләрлә растлашан Азәрбајчан кәндлиләринин иғтишашлары ны арзуладыглары кими. (В. Н. Иваненко. Гражданское управление Закавказьем от присоединения Грузии до наместничества В. К. Михаила Николаевича) әсәбиләшдирмәк јолуну тутмагла тарихшүнаслығымызда јени истигамәт ачдылар вә бу совет һакимијјәти илләриндә өзүнү хүсусилә көстәрмәјә башлады.

Кен. Јермоловла башланан өзбашыналыг 1826-чы илдә бөјүк үсјана сәбәб олду. (Иран-Русија мүһарибәси әрәфәсиндә). Көркәмли публисист Һүсејн Минасазов "Сто лет одной революции" (Бакы, 1930) әсәриндә Губа комендантлығынын 1826-чы ил сәнәдләринә әсасланараг јазыр: "...число бежавших из одного магала 134 чел. Имеется и другой список—"преступников, осужденных к разным наказаниям" (19 человек). Еще список—"преступников, наказанных смертной казнью". В этом списке 24 повешенных" (с. 11).

Шуша, Ширван, үсјанла әһатә олунмуш. Борчалы вә онларча әјаләтләр бу сијаһыја әлавә олунса бу рәгәм даһа бөјүк ола биләр. Гысасы сөзүмүн чаны будур ки, әлејһимизә шүурлу шәкилдә јөнәлән репрессија әсримизин 20-30-чу илләриндән јох 1813-чү илдән башламыш, совет һакимијјәти илләриндә исә даһа амансызчасына давам етдирилмишдир.

Азәрбајчан халгынын башына бүтүн бәлалары ссенари илә гурулмуш ермәни дөвләти кәтирмишдир. Һәм дә бир әсрдә үч дәфә! Ермәнистан архаларында дајанан, онлары гысгырдан саһибкарлары васитәсилә Азәрбајчан дөвләтчилијини мәһв етмәк, азәрбајчанлылары индики торпагларындан дидәркин салмаг истәмишләр. Бу үч әмәлијјат да Шәргин гапысында бөјүк стратежи мөвгејә малик Нахчыван үзәриндән башланмышдыр.

Биринчиси: әсрин ијирминчи илләриндә. Ссенари мүәллифләри: Ленин, Шаумјан, ичрачылары Андроник, Һамазасп кими гулаг кәсән, гулағы кәсилән гулдурлар. Мәгсәд: Азәрбајчан еркәкләрини бачардыгча гырмаг, јердә галаныны сүркүнә көндәрмәк, "Бөјүк Ермәнистан"ын әсасыны гојмаг.

Икинчиси: әсрин отузунчу илләри, јә'ни икинчи дүнја мүһарибәси илләри әрәфәси. Ссенари мүәллифләри: Сталин, Мехлис, Микојан (Сталин сонрадан бич тәрпәниб "мүәллифликдән" јахасыны гыраға чәкмишди).

Ичрачылар: ДТК ермәни мүстәнтигләри (онларын арасында күрчү фамилијасында да ермәниләр олмушдур). Мәгсәд: ермәни мүстәнтигләри тәрәфиндән он минләрлә сијаси дустағы олан Азәрбајчаны Сијаси Бүро нәзәриндә пантүркист Республика е'лан етмәк, икинчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә белә бир Республиканын Түркијә илә сәрһәддә тәһлүкәли олдугуну сүбут етмәк, азәрбајчанлыларын сүркүнүнү башлатмаг.

Үчүнчүсү: әсрин доххсанынчы илләри (ссенари мүәллифләри: Горбачов, Рыжков, көрүнәнләр, Аганбекјан, Шаһназаров), мәгсәд: Азәрбајчанын мүгәддәс ганлар баһасына газанылмыш суверенлијини мәһв етмәк, Азәрбајчаны тајфалара бөлмәк, парчалајыб ермәниләшдирмәк.

Һәр үч әмәлијјатда ермәни ичмасынын архасында

(онлара дөвләт демәјә дилим кәлмәз) Русија дурмуш вә ән глобал мәгсәди әслиндә Русија күдмүшдүр. Түрк аләминдә Ермәнистан кими бујруг јеринә јетирәнләрә маша дөвләти дејирләр.

Чох гәрибәдир ки, Романовларын Гафгаз сијасәти Русијада гырмызы ингилаб галиб кәлдикдән сонра да ејнилә давам етдирилмишдир. Сосиализмин рәһбәрләри дә Гафгазын ишғалында ејни силаһлардан истифадә етмишләр.

С.Шаумјанын рәһбәрлији илә (Русијанын гырмызы күлләләријлә) гурулан Бакы коммунасы әслиндә Азәрбајчан түркләринин сој гырымы демәк иди. Ленинин Шаумјана кизли телеграмы: "Бакынын мүстәсна әһәмијјәтини нәзәрә алыб, һеч бир гүввәјлә ону әлдән бурахмамалы". Шаумјанын Бакыны әлдән бурахмамаг үчүн истифадә етдији гүввә дашнак ордулары, Зәнкәзурда, Шамахыда, Бакыда сој гырымлар...

Шаумјанын тајгулаг Андроник пашаја кизли телеграмы: "Сәнинлә, сәнин кими гәһрәман ермәни оғулларыјла фәхр едирик".

Рәгәмләрә диггәт јетирин: 1918-чи илин март гырғынында 30 мин, 1920-1923-чү илләрдә 40 мин, 1918-1940-чы илләрдә Азәрбајчанда 500 мин нәфәр мәһв едилмишдир. Дилимизин ады јасагланды, Азәрбајчанымызын һәм чәнубунда, һәм дә шималында минләрчә зијалысы өз ганында боғулду, чечен халгы, гарачај, балкар, мәһсәти түркләри сүркүн едилди.

Бу төкүлән ганлара көз јуман әдаләтин, азадлығын, бәрабәрлијин гырмызы шүарларына бүрүнмүш сосиалист Русијасы бәс нә мәгсәд күдүрдү? Башда Ленин олмагла рус сијасәтчиләри јахшы баша дүшүрдүләр ки, Гафгазын вә Орта Асијанын ала гапысы олан Азәрбајчан мүстәгиллијини әлдә едәрсә, кәләчәкдә бөјүк түрк дүнјасы јарана биләр.

Одур ки, илкин нөвбәдә Азәрбајчанын өзүнүн Түркијә илә сәрһәдләрини кәсмәк, кәсә десәк, ораны ермәниләшдирмәк, сонра Азәрбајчан түркләринин ассимлјасијасына башлатмаг.

Нә јахшы ки, һәмин дөврләрдә Түркијәнин бахтына, тале јолуна Ататүрк кими һәм сијасәтчи, һәм дә сәркәрдә бир шәхсијјәт кәлә билди. Елә бир шәхсијјәт ки, Ленинин гаршысына чыха билиб дипломатијада газанан тәрәфә

чеврилди. Бөјүк Ататүрк о заманлар аг Русијадан мин тонларла тахылдан әлавә әлверишли һүдудлар да әлдә етди, (Османлы империјасына бөјүк дөвләтләр тәрәфиндән верилмиш 200 мин квадрат метр әразини 800 мин квадрат метрә чатдырды—Ә.Ә.) Бөјүк Атанын ән бөјүк гәләбәси исә ермениләрин диш гычадығы (Русијанын ән биринчи әлдә етмәјә чалышдығы) Нахчыван олду. Һашијәјә чыхыб дејә биләрәм ки, Нахчываны Ататүрк Республикасы да адландырмаг олар.

Ататүрк рәсми Москваја Нахчыванын Азәрбајчан тәркибиндә мухтаријјәтинә имза атдыран күнүн сәһәриси о заманкы Түркијә Харичи ишләр назири Меһменчиоғлу бөјүк пашаја јахынлашыб дејиб:

—Руслар Нахчыванын мухтаријјәтинә, әкәр о тәһлүкәдә галарса түрк ордусунун кирә биләчәјинә имза атды. Амма белә тәһлүкә јарананда биз һарадан кирәчәјик. Нахчыванла сәрһәддимиз јохдур.

Сәһәриси күнү тәрәфләр јенидән данышыға јығылды вә индики Сәдәрәк әразисиндәки сәрһәд золағы беләчә газанылды.

Ермәни сој гырымы аз гала баша чатдырһачатдырында Бакынын Шејхүлисламы чаһад е'лан едиб түрк гардашларымызы имдада чағырды (Шејхүлислам мәшһур әдиб, сонралар Түркијәдә јашајыб, Зинчирли гују мәзарлығында инди рәссам оғлу илә бәрабәр ујујан Әлибәј Һүсејнзадәнин бабасы иди).

Халг арасында түрк халгына, Түркијә дөвләтинә бөјүк һүсн-рәғбәт бир даһа ону сүбут едир ки, түркләр Азәрбајчана хиласкарлыг мәгсәди илә кәлмишләр вә халг арасында мәһәббәтлә гаршыланмышлар. Түрк ордусунун Азәрбајчана кәлишини алгышлајан Ә.Чавадын "Истанбул", "Шәһидләрә", "Түрк ордусуна", "Чырпынырды Гара дәниз" кими ше'рләри 20-30-чу илләрдә кәнчләр арасында кениш јајылмышды.

О хаин көзүнү дикдији елләр,
Мәним нишанлымдыр, түркүләр сөјләр...

Ја Түркијәдә аз гала һимн кими охунан:

Чырпынырды Гара дәниз
бахыб түркүн бајрағына!—

дејән Ә.Чавад о илләр кәнчләримиз үчүн милли мүстәгиллијимизин рәмзинә чеврилмишдир. Сонракы илләрдә Чавид-Чавад әдәбијјаты нәинки унудулду, һәтта бир мисрасыны зүмзүмә едәнләр иттиһам едилдиләр.

Доғрудан да халгымызын анасы намаз үстә имиш. Әкәр икид түрк пашалары Мүрсәл Бакы, Нуру пашанын ордулары ики-үч саат кечиксәјдиләр, инди бу доғма торпагларда ермәни бајраглары јелләнәчәкди. Мүрсәл Бакы Бакыја Гурд гапысындан ("Волчи ворот" дејирләр) кирди. Бир шејә јаныб-јахылырам ки, илләрлә өз дүшмәнинин адына үч бөјүк јашајыш мәнтәгәси гојан Азәрбајчанын һәр јерини шаумјанлашдыран бу халг нијә кеч дә олса Гурд гапысында хиласкары түрк ордусуна кичик бир нишан да гојмур? Һеч олмазса, Гурд гапысынын адыны дәјишиб "Түрк гапысы" гојмағын көрәсән вахты һансы демократик дөврүмүздә чатачагдыр?!

Коммунизмин нәзәријјәчиләри вә Русија үчүн ссенари мүәллифләри олан јәһуди әсилли нәзәријјәчиләри сыхышдыран (Тротски, Зиновјев, Бухарин вә б.) рус вә онлара гошулмуш ермәни милләтчиләринин чар һәбсханасындакы бүтүн халглар һаггында олдугча кизли сахланан програмы варды. Совет вәтәндашы ады алтында һамыны рус тәрбијәси, тәһсили илә формалашдырмаға чалышан бу програм Гафгазы вә Орта Асија түрк мәмләкәтләрини хүсуси нәзарәт алтында сахлајырды.

Бу програмын ичрасында ермәни милләтчи шовинист гүввәләринә даһа чох үстүнлүк верилирди. Түркијә илә түркдилли халгларын, јә'ни түрк дүнјасынын арасында гаратикан кими әкилмиш Ермәнистанын сијаси, чоғрафи мөвгеји она Русија гаршысында һәр чүр шәрәфсизлик һесабына гуллуг көстәрмәкдән башга бир имкан вермирди. Узун илләр боју пәрәстиш етдијимиз, өзүмүзүн ата, ушагларымызын баба дедији Ленинин, "Милләтләр атасы" Сталинин милли сијасәти ичинә јерләшдирилмиш шовинизм бомбаларынын партлајышларынын һәлә бу күнләр дә шаһиди олуруг. Онлара индијә кими кор-коранә ситајиш едәнләрә бу партлајышын јерләрини бир даһа көстәрмәк

истәјирәм. Бөјүк рәһбәрләрин бөјүк "һуманистликлә" тәшкил етдикләри инзибати бөлкәләрә диггәтлә нәзәр салын. Дүшмән топлумлардан ибарәт мәмләкәтләр. Азәрбајчан, ичәрисиндә ермәниләр јашајан Дағлыг Гарабағ вилајәти (бунун мүгабилиндә гурулачаг азәрбајчанлыларын Зәнкәзур вилајәти унудулур. Күрчүстан ичиндә Осетија милли даирәси, Абхазија Мухтар Республикасы Шимали Осетија илә Чәнуба бирләшә билдији һалда).

Абхазијаја кәлдикдә исә... Адыг дил групунда данышан абхазлары, ачарлары, адыкејләри, кабардинләри, чәркәзләри, гарачајлары, лаглары, гумуглары, убыхлары бирләшдирсәләр Күрчүстандан, Ермәнистандан бөјүк Мүттәфиг Республика јарана биләрди. Әвәзиндә исә гәсд-гәрәзликлә абхазлар дүшмән кәсилдикләри Күрчүстанла, кабардинләр, балкар түркләри, чәркәзләр гарачај түркләри, адыкејләр Кубан казаклары илә бир өлкәдә бирләшмәли олур...

Өзбәк торпаглары түркмәнләрә, Тачик вилајәти өзбәкләрә, Газах әјаләтләри гырғызлара верилир.

Бүтүн бунлар гырмызы Империјанын халглары парчалајыб рәһбәрлик етмәк сијасәтиндән башга бир шеј дејилди.

Советләрин илк күнләриндән чар Русијасы һәбсханасындан сосиализмә кәтирилмиш халглара гаршы игтисади вә идеоложи сијасәт дә өлчүлү-бичили шәкилдә мүәјјәнләшдирилмишди. Сонралар чох һаглы олараг Рејган Русијаны "шәр империјасы" адландырачагды...

Игтисади сијасәт: бу халглары әввәлчә бир-бириндән, сонра да мәркәзи дөвләтдән—Русијадан асылы сахламаг, јә'ни Бакыда завод гуруб хаммалыны Уралдан, Руставидән, Ивановдан, Өзбәкистандан вә с. кәтирмәк.

Идеоложи саһәдә: әдәбијјатча, мәнәвијјатча, дилчә бир-биринә јахын республикалар арасында мә'нәви учурум јаратмаг, бу халгларын шәһәтпәрәстлик һиссләрини гычыгландырмагла сахта гүрур јаратмаг. Сән өзбәксән, сәнин өз тарихин, өз гәһрәманларын вар. Сән түркмәнсән, сән даһа үстүнсән...

Ингилабдан әввәл ејни әдәби дилдә данышан, бир-бирини анлаја билән түркдилли республикалар һәмин сијасәтин тә'сирилә аз мүддәтдә бир-бириндән аралы дүшдү.

Бир мүддәт кизли фәалијјәтә кечмиш ССРИ дахилиндә мүтәшәккил фәалијјәт көстәрән ермәни милләтчиләри

фашизм тәһлүкәси баш галдыран заман јенидән фәалијјәтләрини кенишләндирдиләр. Бу дәфә онлар тамамилә башга идеоложи силаһла силаһланмышды.

Мәркәзи Комитә мүһарибә тәһлүкәси өнүндә фашист идеологларын сахта һесаб етдији, һүчум оларса парчаланачағыны дүшүндүјү Советләр бирлијиндә бир тәмизлик иши апармаг фикринә дүшмүшдү. Бу да ермәни милләтчиләринә, онларын мәркәздәки Мехлис (Сијаси Бүрода Гафгазын вә Крымын куратору) вә Микојан кими һавадарларына јени планлар һазырламаға имкан вермишди.

Бу дәфә Азәрбајчана һүчум мүгәддәс Совет ганунларынын ән "мүбариз" кешикчиләри олан Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәсинин әмәкдашлары тәрәфиндән башладылмышды. (Әлбәттә, Азәрбајчан ДТК-сыны башына котүрмүш ермәни мәншәли вә ја күрчү фамилијалы ермәни чекистләрин васитәсилә).

Азәрбајчан һәмин е'лан олунмајан вә көзә көрүнмәјән мүһарибәдә үч јүз минлән чох гијмәтли зијалысыны, әвәзсиз сијаси, елм вә мәдәнијјәт хадимини гурбан верди. Маркарјанлар аналарына: гардашынын әвәзинә минләрлә түрк өлдүрдүм—дејә билдирдиләр. Минләрлә азәрбајчанлы Калымалара, Магаданлара сүркүн едилди. Мехлисләр, Микојанлар Сијаси Бүро гаршысында мәсәлә галдырдылар: фашистләр мүһарибәјә башлајарса, пантүркист тәшкилатлары мәһв едилсә дә, (пантүркистләр тәшкилатчы кими ермәниләрин үч јүз мин гурбаны нәзәрдә тутулурду) пантүркизм руһу ганында олан азәрбајчанлылар биринчи нөвбәдә бөјүк Вәтәнә хәјанәт едә биләрләр.

Азәрбајчанлыларын Сибирә мүтәшәккил сүркүнү нәзәрдә тутулурду.

"Бөјүк Ермәнистан" иштаһасында оланлар бу күн дә баш галдырыб. Әслиндә бурада тәәччүблү һеч нә јохдур, онлар бу күн дә Русијанын әлиндә ејни силаһа чеврилиб.

"Бејнәлхалг империализмин часусу адландырылан" (бу дамғаны руслар өзү вурур. Биз ону садәчә 20 јанвар күнләриндә әли азәри ганына булашмыш бир дүшмәнимиз билирик) Горбачовун јенидәнгурмасы баш тутмајыб, Советләр бирлијини дағытды. Бу дағылма заманы мәркәздәнгачмалар, мүстәгиллик мүбаризәләри башлады, Балтикјаны мәмләкәтләрдән сонра Күрчүстан вә Азәрбајчан мүстәгил

дөвләт кими аддымларыны атмаға башлады. Һәмин республикаларын мүстәгиллији Русијаны мүдахиләјә бәлкә дә вадар етмәјәчәкди. Ичәрисинә доғру јеријән тәһлүкәни көрмәсәјди. Гафгаз халглары Азәрбајчан әтрафында бирләшиб, Гафгаз федерасијасы јарадар. Москванын беш аддымлығында Татарыстан, Башгырдыстан мүстәгил дөвләтләри јарана биләр.

Әлүстү Гарабағ, Абхазија (әһалисинин отуз фаиздән чоху ермәнидир) аловлары әршә галхды.

Чох мөһтәрәм охучуларым! Дејәсән, белә бир тарихи сәјаһәтлә сизи јоран кими олдум. Анчаг мәни гынамајын, бунлары дедикчә, бир нөв үрәјими бошалдыр, јүнкүлләширәм. Ону да әлавә едим ки, һәмин тарихи мәрһәләләрдә Нахчыван өн сыраларда олуб. Ермәни милләтчи шовинистләри узун илләр боју диш гычадығы Нахчыван үзәриндән, Шәргин һәмин стратежи көрпүсүндән Азәрбајчана кириб ону парчаламаг истәмишләр. Чаным сизә десин...

Јенә мәним әзизләрим!

Бу күн башы бәлалы Азәрбајчанымызла башы бәлалы Нахчыванымыз хәритәдә бир-бириндән ајры дүшмүш ана-балаја бәнзәјир. Бу узун илләр боју јазыг милләт чилдинә кирмиш ермәни фашизминин, онларын һавадарларынын "әсәридир". Бу әсәр алтында минләрлә, јүзминләрлә гаты милләтчинин, дашнакын адыны картограф кими јазсан јерә-көјә сығмаз.

Бир-бириндән ајры дүшмүш ана-бала "әсәри" узун илләрин, әсрләрин мәһсулудур ки, Азәрбајчан халгы үчүн јүз минләрлә инсан, јүз мин кв. км торпаг гурбанлары һесабына баша кәлмишдир.

Гәрбин вә онларын нөвбәтчи жандармы олан Рус империјасынын гурачағы ермәни дөвләти (христиан сипәри) узун илләр боју јахшы-јахшы дүшүнүлмүш-дашынылмыш, чоғрафи мөвгеји, сијаси мәгсәди зәркәр дәгиглији илә мүәјјәнләшдирилмишдир.

Ермәни дөвләти Түркијә илә Түрк дүнјасы арасында олуб зәһәрли бир механизм кими онлара гаршы фәалијјәт көстәрмәли иди.

Азәрбајчанын күркүнә күвә кими салынан, биринчи нөвбәдә онун ахырына чыхмасы програмлашдырылан ер-

мәни шовинизми сонра Түркијәјә гаршы чеврилмәли иди. Түркијәнин шәргиндәки торпаглар һесабына өзүнү мөһкәмләндирәндән сонра Ермәнистан Бөјүк Пјотрун вәсијјәтләрини јеринә јетирмәк үчүн Русијанын әлиндә аләт олуб, һәм дә Авропаны түрк тәһлүкәсиндән гуртармалы иди. (Бөјүк Пјотр ијирминчи јүз илин сонуна кими Истанбулун Константинопола чеврилиб, русларын јенидән дини мәркәзи олмағыны вәсијјәт етмишди).

1738-чи илдә е'лан едилмиш I Пјотрун вәсијјәтиндә охујуруг: "Русија дөвләтини о заман дүнја дөвләти адландырмаг олар ки, онун пајтахты Асија вә Авропа хәзинәләринин ачары олан Истанбул олсун... Бу мәгсәди һәјата кечирмәк үчүн һәмишә Түркијә илә Иран арасында фитнә-фәсад јаратмаг, дава-далаш јаратмаг лазымдыр".

Мәнчә, шәрһә еһтијач јохдур вә бу күн дә бу сијаси ојун өз гүввәсини сахламагдадыр. Бу вәсијјәтин һәјата кечирилмәсиндә кара кәлән бүтүн чиркинликләрдән, сүнни вә шиә мәзһәбләриндән бир силаһ кими истифадә олунур. Русија-Ермәнистан-Иран үчбучағында Ермәнистан гаршысында гојулан вәзифә—Азәрбајчаны мүмкүн гәдәр зәифләтмәк, һәр чәһәтдән асылы вәзијјәтә салыб, арзу едилән шәртләри дигтә етдирмәкдир.

Дүнјанын һарасында мәскунлашырса мәскунлашсынлар, тарихән һәмишә һансы бир күчүнсә, гүввәнинсә әлиндә аләт олан ермәниләрин һәмишә ики сифәти олмушдур: үзлүјү вә үзү. Биринчисиндә јазыглыг үзлүјү тахыб ичинә јерләшдији халга хидмәт көстәрмәк (бу хидмәт ичиндә һәр чүр мәкр вә шәрәфсизлик дә јерләшир), һәмин халгын е'тибарыны газаныб, онунла гајнајыб гарышмаг.

Икинчисиндә, јә'ни өзләринә јер еләјәндән сонра, әсл сифәтини көстәриб—көр сәнә нејләрәм—хәстә овгатыјла, "Бөјүк Ермәнистан" иштаһасыјла шовинист јүрүшләрини башлатмаг.

Ермәниләрин Ирәван ханлығында, Зәнкәзур гәзасында јерләшдирилмәси ашағыдакы шәкилдә олмушдур (бурада үрәк ағрысыјла да олса һәгигәти демәлијәм ки, өзүмүзүн пулкир, шәрәфсиз азәрбајчанлы дәрәбәјләрин көмәјијлә).

Јашы әсрләрлә өлчүлән тәблиғат машынынын тә'сирилә "дөвләт елми" тәрәфиндән гәбул едилмиш фикир будур ки, биз кәлмә халгыг. Вә буну чағдаш алимләримиздән дә дејән аз дејил.

Халгымызын отураг һәјатынын јашы мин илләрлә өлчүлүр. Чохсајлы археоложи газынтылар буна сүбутдур. Ермәнистан әразисиндәки мүсәлман епиграфик абидәләр дә буну тәсдиг едир. Ирәвандан бир гәдәр аралы Чәфәрабад (индики Аргаванд) кәндиндә Гарагојунлу сүлаләсиндән олан Әмир Сејидин оғлу Пир Һүсејнин атасына 1413-чү илдә тикдирдији сәрдабә үзәриндәки сөзләрә диггәт јетирин: "Бу мүгәддәс гүббәли сәрдабә ән бөјүк, ән көзәл, ән нәчиб, хош хасијјәтли падшаһларын вә султанларын дајағы, фәгирләрин, сәфилләрин архасы, агилләрин вә биликләр үчүн сусамышларын һимајәчиси, јохсуллара вә изтираб чәкәнләрә әл тутан, дөвләтинә енг олмуш Әмир Сејидин оғлу Пир Һүсејнин бујуруғу илә учалдылмышдыр. Гој онун әдаләтли идарә үсулу вар олсун. Гој Аллаһ бөјүк падшаһын һөкмранлығы дөврүндә, аличәнаб хаган, Шәргин вә Гәрбин шаһларшаһы, дөвләтин вә динин дајағы Пир Будаг хан вә Нојан Јусифин һакимијјәтини әбәди етсин".

1412-чи илә мәхсус Еванкелија хатирә јазыларындан көрүнүр ки, бу шәһәрин—Ирәванын тикилиб бәрпасына "әдаләтли һөкмдар Пир Һүсејн башлады". 1414-чү илдә Анаканда үзү көчүрүлмүш 432"б" нөмрәли әлјазмада гејд едилир ки, һәмин сәнәдин үзү Јусифин вә Сејид оғлу Пир Һүсејнин вахтында көчүрүлмүшдүр. Әмир Сејидин вахтында Ирәван бурада һөкмранлыг едән түрк (азәрбајчанлы) әмирләринин игамәткаһы вә инзибати мәркәзиндә вә бу Әмирлијә Ирәван чухуру илә јанашы Гарс шәһәри вә әтраф маһаллары да дахил иди.

XV јүзиллијин икинчи јарысында Әмирлик Ирәван шәһәри илә бирликдә өз әһәмијјәтини итирди вә Нахчыван чанишинлијинин тәркибинә дахил едилди. Бу дөврдә Нахчыван Гарагојунлу шаһларынын игамәткаһы иди. Онлар хәзинәләрини мөһкәмлији, алынмазлығы илә Шәргдә танынмыш Әлинчә галасында сахлајыр, јаделлиләрә гаршы мүбаризәдә ондан истеһкам кими истифадә едирдиләр.

Көрүндүјү кими, XI јүзиллијин биринчи јарысында Шәрги Ермәнистан Азәрбајчан Гарагојунлу дөвләтинин тәркибиндә иди. XV јүзиллијин икинчи јарысындан е'тибарән Ечмәдзин килсәси мүлкләри мүхтәлиф јолларла алмаға башлајыр. Монастыр тачир Әли Кәмаләддин Һүсејн, Һејдәрәли, Фәтәли бәј васитәсилә хејли азәрбајчанлы

мүлкләри әлдә едир. XVIII әср ермәни тарихчиси Симеон Ирәванлы XV јүзиллијә аид Азәрбајҹан кәндләринин ики купчисинин орижиналындан мә'лумат верир. Онлардан бири каталикос Макулу Григорун вахтында (20-21 декабр, 1431) азәрбајҹанлылардан алынмыш 7 кәндин купчисидир. Икинҹиси исә азәрбајҹанлылара мәхсус Ошакан кәндинин 22 август, 1489-ҹу илдә Ечмиәдзин килсәсинә сатылмасына аиддир (бах: Симеон Ирәванлы Ҹамбр, М, 1958, с. 373; Матенадаран фарс сәнәдләри. II. Купчиләр, бур, I, XIV-XVI әсрләр. Тәртиб едәни А.Папазјан, Ереван, 1968, с. 5, 9). Симеон Ирәванлы вә Макулу Григорун (1432) купчиләринә әсасән бу кәндләри Ағгојунлу Јагуб падшаһын нүмајәндәси вә вәкили Әмир Рүстәм Ечмиәдзинә сатмышдыр.

1443-ҹү илдә Макулу Григор Ечмиәдзин килсәси тахтында отурандан сонра азәрбајҹанлы мүлкәдар Сәид бәјдән Вагаршанат јердә галан алты дәнҹ (бүтөвүн алтыда бири) мүлкүнү дә 8040 Тәбриз динарына сатын алыр.

XVI јүзилликдә Ечмиәдзин килсәси илә јанашы игтисади ҹәһәтдән нисбәтән дирчәлмиш ермәни мүлкәдарлары Азәрбајҹан мүлкләрини алмаға башлајырлар. 1574-ҹү илдә кәндхуда Карапстин оғлу Мирзәҹан Шаһмансур, Шәһријар вә Шаһгубад ағадан сәккиз Тәбриз түмәнинә Һовһанк кәндинин 6 дәнчини—парчасыны алыр. Бир ил сонра Әјлис кәндхудасы Һованес Ҹанымшаһын оғлу Нубаршаһдан Нахчыван Түмәни Азад—Ҹираг индики ады—Гохти маһалынын Бәрдағ кәндинин әкин саһәләрини 41 мин Тәбриз түмәнинә сатын алыр (Купчи, I сәнәд 21, 22). Католикос Филипин вариси ҹулфалы Акоп (1655-1680) 1655-ҹи илдә Хандангулу вә Кәлбәлидән 0,5 дәнк мүлкү 5 түмәнә алыр. Ҹулфалы Акоп Аралығы Әли ағанын варисләриндән Франкнос кәндинин 6 дәнҹ мүлкүнү, Бајрам бәјдән Бәтринҹ кәндинин 1 дәнҹ мүлкүнү, Рзагулудан Мәликкәндин 6 дәнҹ мүлкүнү алыр. 1431-1680-ҹи илләрдә Азәрбајҹан кәндиндән 68 дәнҹ торпаг саһәси—мүлк сатын алынмышдыр.

Тарихчи-шәргшүнас И.П.Петрушевски 1431-ҹи илдә Макулу Григорун Азәрбајҹан мүлкәдарлары Әмир Рүстәмдән 7 кәнд сатын алынмасыны, онларын Ечмәдзин килсәсинин ихтијарына кечмәсини мисал кәтирир.

Франсыз миссионери Иезуит Монје Ирәванда оларкән, әһалини сијаһыја алмыш вә јазмышдыр ки, XVII јүзиллијин

икинчи јарысында "Ирәван шәһәриндә јашајан 4 мин әһалинин 1000 нәфәри ермәнидир". (Д.Линч. Армения, I, с. 272-273). Акад. А.Г.Иоанисјан XVIII јүзиллијин биринчи јарысына аид гајнаға истинад едәрәк бу фикри тәсдиг едир: "Ирәван шәһәр әһалисинин дөрддә бир һиссәсини ермәниләр тәшкил едирләр" (XVII јүзилликдә ермәни-рус мүнасибәтләри, ч. 2, һ. I, Јереван, 1964, с. XXVII).

XIV јүзиллијин сону—XVIII јүзиллијин әвволләринә гәдәр Шәрги Ермәнистан Азәрбајчан феодал дөвләтләри тәрәфиндән идарә олунмушдур. Түрккөклү топонимләр буна мисалдыр (Сарванлар, Әлибәјли, Дибохли, Аралыг, Гызыл Гәт, Күлаблы, Гарагојунлу, Һачылар, Дашбурун...).

Гәдим вә зәнкин мәдәнијјәтә малик олан Азәрбајчан илк инсан мәскәни, гәдим топонимләр дијарыдыр. "Оғузнамә"дә дејилдији кими: "онлар мәскун олдуглары јерин дағына, дашына, јурдуна, очағына өз әламәтләринә көрә мә'налы адлар вермәли идиләр". (Зәнчи, Зәнчичај, Зејтун, Сәфиабад, Молла Бајазид, Молла Гасым, Сарванлар, Әлибәјли, Аралыг, Дибјурд, Азәбәјли јурду, Дәрәјурд, Коланы јурду вә с.)

Ирәван ханлығында, Зәнкәзурда, Дағлыг Гарабағда (өн сырасындакы рус чарынын гылынчындан ити фәрманларынын бөјүк ролу олмушдур) јерләшдикдән, азәриләрлә гајнајыб гарышдыгдан, онларын зәиф чәһәтләрини јахшыча-јахшыча инчәләдикдән, ондан фајдаланыб күчләндикдән сонра ијирминчи әсрин әвволләриндә ермәниләр әсл сифәтләрини көстәрмәјә башладылар.

Андроник Озонјанын, Һамазаспын инсанлыгдан кәнар гулдур дәстәләри ермәниләрлә гоншу Азәрбајчан кәндләриндә дүнјада мисли көрүнмәмиш вәһшиликләр башлатды (кәнд ағсаггалларынын башлары пајалара кечирилди, һамилә гадынларын гарны јарылды, ушаглар сүнкүјә тахылды, адамларын белинә гајнар самовар бағланды вә с.).

Илләр өнчәси мүәјјәнләшдирилмиш планлар бу әразиләрдә јеринә јетирилдикдән сонра "Бөјүк Ермәнистан чәнкавәрләри"нин Сәлиб јүрүшү Түркијәјә доғру чеврилди.

Әлүстү рус ордусунун ән јүксәк чининә саһиб олмуш Андроник (рус ордусунун кенерал рүтбәсинә јетирилмишдир) гулдур дәстәсијлә Гарсда зүһур едиб, Шәрги Анадо-

луда түрк сојгырымына һазырлыгларыны башлатмышды. О заманлар Гарсда Түркијә илә анлашма әсасында полковник Твјордохлебниковун командасы алтында рус артиллеријасы варды. Рүтбәчә полковникдән јухарыда дајанан Андроник һәмин гүввәни дә Түркијәјә гаршы чевирди. Зәнкәзурдакы, Ирәван ханлығындакы вәһшиликләр Анадолуда тәкрар олунмаға башлады (адамлар мәсчидләрдә, төвләләрдә күтләви јандырылды, синәләри хачла дағланды вә с.).

Биринчи Дүнја мүһарибәсиндә мәғлуб олмуш Түркијә нә јахшы ки, вахтында гүввә тапыб өз иргини ермәни таунундан хилас едә билди. Күнаһсыз гурбанларын гисмән дә олса ганы алынды. Амма индијә кими ермәниләрин төрәтдији вәһшиликләр әвәзинә вердикләри гурбанлары илдән-илә шиширдир, тарихи сахталашдыра-сахталашдыра дурур (артыг "түркләрин гырдығы ермәниләрин сајы" алты милјону кечиб). Русија телевизијасы һәр ил һәмин гырғынын илдөнүмүнү кечириб "башы бәлалы" ермәни халгына башсағлығы верир.

Ермәни лоббиси һәтта АБШ сенатында да түркләр тәрәфиндән ермәни сој гырымыны тәсдиг елэтдирмәк истәди. Нә јахшы Түрк тарихчиләри, политологлары вахтында тәрпәниб бејнәлхалг нүфузлу тәшкилатларын иштиракыјла бунларын әксини сүбута јетирди. Әрзурумда, Гарсда, Сарыгамышда, Әрдәһанда ачылан күтләви мәзарлыглардан түркләрин сүмүкләри чыхды.

ЈУНЕСКО-нун експертләри бу мө'тәбәр сәнәдләри АБШ сенатына тәгдим едиб, јаланчы сој гырымыны күндәликдән чыхарды.

Ермәниләрин ән гәддар дүшмәнләри сајылан Бөјүк Түрк Үчлүјүндән бири, ермәниләрин дедијинә көрә: гырын, сон ермәнијә гәдәр гырын—сөзләринин мүәллифи Тәл'әт пашанын һәмин сөзләр алтындакы имзасынын сахталығы да ЈУНЕСКО експертләри тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилди.

Ону да нәзәринизә чатдырым ки, ермәни фашизминин узун илләр боју террор чәмијјәти дә фәалијјәт көстәрир. Ермәниләрин гара дәфтәринә дүшәнләр дүнјанын һарасында олурса олсунлар, гәтлә јетирилирләр.

Бөјүк Түрк Үчлүјүнүн нүмајәндәләри дә һәмин террорун гурбанлары олмушлар. Онлардан Чамал паша Тифлисдә, Тәл'әт паша Берлиндә, Әнвәр паша Дүшәнбәдә ермәни әлијлә гәтлә јетирилмишдир.

Ермәниләрин илк тарихи әмәлијјаты бах беләчә азәрбајчанлылара јүз минләрлә гурбана, торпагларынын итирилмәсинә вә ән писи дә шовинист, фашист, һәр дәгигә хәјанәтә әл ата биләчәк бир милләтлә гоншу јашамаға кәтириб чыхармышдыр.

Онлар Нахчыванын әтрафыны там дарајыб, ермәниләшдириб, ону нишанкаһ кими сахламаға мәчбур олмушдулар. Јалныз бөјүк Ататүркүн Ленинлә мүгавиләләри Нахчываны ермәни чајнағындан гуртара билмишди. Нахчываны ермәниләрин әлиндән чыхаран мүгавиләјә имза атдығына көрә ермәни милләтчиләри коммунист режиминин ән гызғын дөврләриндә дә Ленинә нифрәт еләмишләр. Ермәни фашизми һәмишә Нахчывана диш гычамыш, гаршыларында көз дағына бәнзәјән бу "аданы" өз милләтчилик селләринин, суларынын алтында гәрг еләмәк истәмишләр. Јәгин ки, Советләр вахты, һамымызын коммунизм идејаларына сәдагәтлә јашадығымыз дөврләрдә бир шејин фәргинә һеч биринизвармамыш—Нахчыван Араз үсту кәлмәләринин. Бу кәлмәләрин ичиндә ермәни мәкринин, һијләсинин кизләндији ағлымыза белә кәлмәјиб. Азәрбајчанлыларын садәлөвһлүјүндән һәмишә мәһарәтлә истифадә еләјән ермәниләр бу дәфә дә Нахчыванын адына Араз үстә кәлмәләрини өз мараглары һесабына әлавә етдирмишләр. Јә'ни Советләр вахты ики Нахчыван мөвчуд олмуш—бири әсли, бнри гондармасы: Нахчыван Араз үстә, Нахчыван Дон үзәриндә. Шәргин гапысында әсрләрчә мөвчуд олмуш дүнја мәдәнијјәтиндә өз нәгшини чәкмиш Нәгшичаһан вә Ростов вилајәтиндә, Дон чајы саһилиндә үч-дөрд ермәнинин мәскунлашдығы јаланчы бир мәскән. Куја Биринчи Нахчыван ермәниләрин олмуш, түркләрин сој гырымындан сонра һәмин јазыг ермәниләр Русијадан мәһәббәт көрмүш Дон чајы саһилиндәки һәмин јердә мәскунлашмышлар. (1976-чы илдә јени јашајыш саһәси архијепископ Иосифин тәләби илә салынмыш вә Крымда јашајан ермәниләрин бир һиссәси ораја көчүрүлмүшдүр). Күнләрин бир күнү "һагг, әдаләт" бәрпа олунарса јерләринә гајыдачаглар. Көзәл иштаһадыр...

Совет дөврүндә Нахчыван ермәни шовинистләринин даим диггәт мәркәзиндә олмушдур (халглар һәбсханасы Русијада, онун гырмызы сәләфинин дөврүндә дә бу

империјанын ичиндә ән горхулу дүшмән сајдыглары түрк дүнјасына гаршы бир механизм ишләмиш вә һәмин механизмин сүканчылары, чәлладлары ермәниләр олмушду).

Нахчыванлыларын башына кәлән сонракы бәлалар, мүсибәтләр дә елә диггәт мәркәзиндә олмалары үзүндән башламышды. Ән башлычасы одур ки, Нахчыван Азәрбајчандан тәчрид едилди. Инкилисләрин, америкалыларын һәјата кечирә билмәдикләрини Совет Русијасы бир көз гырпымында етди, Зәнкәзур Микојанын, Шаумјанын, Орчоникидзенин торуна дүшмүш чашдырылмыш Нәримановун әли илә Ермәнистана бағышланды.

Онларла нахчыванлы зијалы ермәни мүстәнтигләринин гәрары илә күлләләнмәјә, Сибирә сүркүнә мәһкум едилдиләр (даһи шаир-драматург Һүсејн Чавид, Чәмшид Нахчывански, Гамбој Вәзиров, Һүсејн Сәфәров, Гафар Бабајев, Гурбан Һәсәнов, Һүсејн Маһмудов, Әли Сәбри, Әкбәр Мәфтун, Һејдәр Новрузов, Аббасгулу Әлјаров вә онларла башгалары).

1918-20-чи илләрдә ермәни ишғалчылары илә дөјүшләрдә чәсур сәркәрдә кими танынан Фәтулла Һүсејнов "чеканын" әли илә гәтлә јетирилди.

Азәрбајчан-Ермәнистан мүнагишәсини низамламаг үчүн 25 август 1920-чи илдә ики ермәни вә бир күрчүдән ибарәт комиссија (Дөвләтјан, Микојан, Ломинадзе) тәшкил едилиб Ирәвана көндәрилир. Азәрбајчанын талејүклү проблеми бу үсулла "һәлл едилирди". Һәлә һарасыды? Кәнчәдә он минләрлә динч әһали мәһв едилди. Бөјүк маарифчи Фирудин бәј Көчәрли гәтлә јетирилди. Бу ганлы әмәлијјаты һәјата кечирән Јепифан, Кванталиани, Хтулашвили Азәрбајчан һөкумәтинин мүкафатына лајиг көрүлдүләр.

1920-чи ил апрелин 28-дә АДР-ин көркәмли хадимләри әлејһинә чинајәт иши галдырылды. (Хүсуси шө'бәнин мүстәнтиги Адамјан иди). АДР хадимләри үзәринә тәтбиг едилән бир нөмрәли һөкм 1928-чи ил мајын 28-дә (мүстәгил Азәрбајчанын јаранма күнү) е'лан едилди. Һәмин илин мај ајынын әввәлләриндә Шушанын баш чәллады Маркарјанын фитвасы илә минләрлә динч әһали сүркүн едилди, күлләләнди. Сонралар Маркарјан "ишини" Кәнчәдә давам етдирди. Хорен Григорјан—түрк ганына сусамыш чәллад

20-чи илдән 40-чы иләдәк Дахили Ишләр назирлијинин сијаси часуслуг шө'бәсинә башчылыг етди. Башлыча вәзифә вә мәгсәди Азәрбајчаны дүшүнән бејинләрдән мәһрум етмәк иди.

1918-чи илдә Шәргдә јаранан илк Азәрбајчан Демократик Республикасы чәми 23 ај өмүр сүрдү. Милли дөвләт гурулушунун сүгуту минләрлә инсанын талејинә фәлакәт, өлүм, ајрылыг, гәриб өлкәләрдә әзаб-әзијјәтләр чәкмәк изтирабларыны кәтирди. Минләрлә танынмыш шәхсијјәтләр әсир-јесир кими дүнјанын мүхтәлиф күшәләринә сәпәләндиләр. Вәтән онлар үчүн бағлы галаја чеврилди.

Өлкә санки бошалды. Ағыллы, ихтисаслы кадрларын јеринә кәмсавадларла долдурулду, кимиси сәһијјә назири, кимиси милис рәиси, даһа кимиси партија, совет системиндә рәһбәр... Ермәни исә интеллект потенсиалыны сахлајыб "ана ишини" көрмәкдәјди, өзү дә јүксәк дөвләт сәвијјәсиндә, һәм дә өз әлимизлә. 30 мин Азәрбајчан түркү, онун дүшүнән бејни истинтагсыз-филансыз, 15-20 дәгигәлик сорғу-суалдан сонра сүркүнләрдә чүрүдү, күлләләнди.

Әзизим балабаны,
Аста чал, балабаны
Һамынын баласы кәлди,
Бәс мәним балам һаны...—

дејән аналар көзүнү сону көрүнмәјән јоллара дикиб ағладылар, көзләдиләр.

Ағладылар (кизлин-кизлин), көзләдиләр, болшевизм тәблиғат машыны 70 ил Совет јолуну аддымламыш, сүр'әкли алгышлар алтында узаг Сибирдә, ДТК зинданларында ишләдилән әрин нидаларыны унутду. Јалан, Зор ишә дүшдү—Аталарымызы унутдуг. Онларын шәрәфли јолларыны давам етдирмәдик. Күнаһларымыз күнү-күндән чохалды, дәринләшди. Милләтин тарихиндән һарам пул газананларын сајы артмаға башлады, тарихимиз сијасәтә гурбан верилди. Әһәмәниләр дөврүндән әввәлки дөвр унудулду. Һәтта биз бу күн јашадығымыз әразиләрә кәлмәјик дејән алиләримиз дә тапылды, бизи түркләшмиш фарслар да адландыран дилләр дә тапылды.

Мәтләбдән узаг дүшмәјәк. Аддым-аддым дөнкәдән бизи

"милләт аталары" ишыглы узаглара үфүгләри көрүнмәјән коммунизм јолуна сәсләдиләр...

Ермәни чекистләри Нахчыванда хүсуси чанфәшанлыгла чалышырдылар. Орбелјан, Акопов, Нерсесов, Мосесов, Парсегов Мухтар Республиканын бүтүн бөлкәләриндә баш чәллад кими танынырдылар.

Русијанын онларча вилајәт вә дијарларында олдуғу кими, Азәрбајчанда да, о чүмләдән, Нахчыванда да кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмәси наразылыгла гаршыланмыш вә күтләви иғтишашлара сәбәб олмушдур. Тәәссүфләр олсун ки, бүтүн гырмызы империјаны бүрүмүш бу кәндли үсјанлары барәдә дәрсликләрдә бәһс олунмур.

"Гулдур", "гачаг" ады илә јалныз ијирминчи илләрдә ермәни мүстәнтигләринин имзасы илә Шаһбуз рајонунун Кечили, Чулфа рајонунун Милах кәндиндә 38 нәфәр күлләләнди, 75 нәфәр исә мүхтәлиф чәзалара мәһкум едилдиләр.

Нахчыванда, Хызыда хүсуси "фәаллыг" көстәрән Орбелјан 40-чы илләрдә Дағлыг Гарабағ Али Мәһкәмә сәдри вәзифәсинә ирәли чәкилир.

Бир фактла кифајәтләнәк ки, 1937-чи илин августун 10 күнүндә (5-15) Нахчыван Мухтар Республикасында 9950 нәфәр һәбс едилир. 500 аилә сүркүнә мәһкум олунур (әксәријјәти садә адамлардыр, Һүсејн Гәдир оғлу Кәнкәрли, Ајдын Әмирчан оғлу Кәнкәрли, Зәһра Мәһәммәд гызы Сәфибәјова (Нахчыван), Газыбәјов Әһмәдбәј Һачымәһәммәд оғлу, Рәһимов Исмајыл Исмајыл оғлу, Чәлилов Нәсрулла (Нөрашен), Мухтаров Һәбиб Кәлба Мәммәд оғлу, Садыхов-Тағыјев Мәшәди Рзагулу Садых оғлу (Ордубад) вә онларла дикәр аиләләр сүркүн едилирләр).

СӨЗКӘЛИШИ: 1937-чи илин јај ајлары иди. Вилајәт Партија Комитәсиндә тәблиғат-тәшвигат шө'бәсиндә ишләјирдим. Хәстәлик мәни әлдән салырды. Путјовка мүмкүн олмадығындан Бакы Дөвләт Университетиндә проректор ишләјән достум Әләскәр Гасымов мәни 15 күн евиндә сахлајыб поликлиника шәраитиндә мүаличә олуначағыма шәраит јаратды. Бакыда да тутһатут иди—проф. Б.Чобанзадә, Ә.Нәзми, В.Хулуфлу, бир сөзлә милләтин үзүнү ағардан шәхсијјәтләр, өна милли ифтихар газандыран јарадычы зијалылар бир-биринин ардынча һәбс едилирди-

ләр. Шаһбузда, Шәрурда рәһбәр вәзифәдә ишләјән достум Сүлејман Рәһимов, Нахчыван халг маариф комиссары достум Гурбан Һәсәнов да онларын арасында иди. Ијунун ахырында Нахчывана гајыдыб китабханама әл көздирмәјә мәҹбур олдум. Јандырдығым надир китаблар үчүн бу күн дә хәҹаләт тәри ахыдырам.

1935-36-чы илләрдә чохлу достларла бирликдә чәкдирдијим шәкилләри бүтөв һалда урәјимдә көздирирәм, јарысы чырылмыш боз шәкилләрә һәр дәфә баханда хәҹаләт чәкирәм. Сөзүн гысасы, јандырдығым китаблар, чырдығым шәкилләр гаршысында әзаб чәкирәм. Мүһакимәсиз, истинтагсыз күлләләнән, Сибирә сүркүн едиләнләр арасында сидг үрәклә бағландығым достлар да вар, гоһумлар да вар—онлары һеч заман унутмамышам, јери кәлдикдә әлтутанлыг да етмишәм. Маариф назири ишләдијим илләрдә Әбдүрәһман Фәтәлибәјовун (Дүдәнкински) гоһумлары һаггында јазылан доносларда гејд олунурду ки, Һитлерин тәрәфинә кечмиш "Вәтән хаини"нин гоһумлары Шәрурда мүәллимлик едирләр, онлара назир һимајәчилик едир. Бөјүк чәтинликлә бир тәһәр јахамы гуртардым. .

Бир фактла кифајәтләнәк ки, 1937-1938-чи илләр репрессијанын ән ағыр дөврүндә Азәрбајҹан Халг Дахили Ишләр Комиссарлығынын 51 рајон шө'бәсинин 38-нин башчысы ермәни иди.

Нахчыван әразисиндәки тарихи абидәләри сахталашдырмаг, ермәниләшдирмәк истәји ермәни алимләринин "классик" вәзифәләриндән бири иди. Ајвазјанын, Балајанын, дикәр "јан"ларын Нахчывана чохсајлы сәфәрләри нәтиҹәсиндә чохлу "кәшфләр" едилиб иттифаг, дүнја ичтимаијјәтинин диггәтинә чатдырылырды. Бу "кәшфләр" әлејһинә учалдылан тәк-тәк сәсләр исә Азәрбајҹанда сусдурулурду. Көркәмли алим Әбүлфәз Һүсејни дә бу мәкрли сијасәтин гурбаны олмадымы?!

Бу ҹүр фактларын сајы чохдур, јери кәлдикҹә онлардан бәһс едәҹәјәм.

Инди блокада вәзијјәтиндә јашајан, бир кәндини (Кәрки) итирән Нахчыван игтисади чәтинликләр шәраитиндә олса да никбинлијини итирмир, классик дүшмәнләримиз олан ермәни шовинист милләтчиләри һәр ҹүр намәрд һәрәкәтләрини изләјир, онун ҹәсур, вәтәнсевәр сакинләри исә

унутмајырлар ки, халгымыза гәним кәсилмиш ермәни шовинист милләтчи-идеологлары һимајәдарлары илә бирликдә "Азәрбајчан тәрәфиндән тәчавүзә мә'руз галмыш ермәни торпағы Нахчыванын гајтарылмасы" барәдә чох кизли шәкилдә јени һүгуги актлар һазырлајырлар. Буну торпагларынын үчдә бирини силаһ күчүнә вериб, сөз күчүнә алмаг истәјәнләрин нәзәринә чатдырмағы да өзүмә борч билиб Нахчыван галаларынын, онун башы олан Әлинчәнин зирвәсиндә һәјәчан тонгалы јандырырам.

Мәним бу китабым Әли мүәллимин Әлинчә јаддашыдыр. Әлинчәнин дә башы түстүлүдүр.

Ај бу гала Әлинчә—
Онда һардан әлинчә?!
Бир басылмаз икид де—
Јурдун гала әлинчә.

Әлинчә гала дүнјанын һәр јериндән көрсәнир. Өзбәк ибн Мәһәммәдләр, Әшрәфләр чанларыны горумагчун вәтәнләрини дүшмән тапдағында гојанда, Әлинчәјә гачдылар—сонлары шәрәфсиз өлүм олду, әмир Тејмурун гошунлары он ики ил бу галаны мүһасирәдә сахладылар, гала мәрдликлә дөздү: бу дөзүм түрк елиндә бөјүк руһ јүксәклији әмәлә кәтирди, сөнмүш үмидләрә ишыг чалады, тәпәр кәтирди, һурифиләрә өз синәсиндә јер верди бу гала.

Гәрәз...

Вахтилә "Јол узун, дүнја—гаранлыг, атыны бир јана чәк"—демишләр. Бу ихтијар чағларымда "Јох, атымы бир јана чәкә билмәјәчәјәм"—дејә дүшүнмүрәм. Одур ки, адәтим үзрә, һәр күн бир ишин гулпундан јапышыр, узун илләр әрзиндә топладығым тарих материалларыны саф-чүрүк едир, хатирәләрими јазырам вә бу ишдә мәнә көмәклик едән кәлиним Хурамана, нәвәләрим Шәһлаја, Күнелә, Түркана, Фатимаја чох сағ ол дејирәм. Өмрүмүн бүтүн чағларында нә блок үзвү олмушам, нә дә әтрафымда блок топламышам. Башымы ашағы салыб тарихлә мәшғулам, Бөјүк тарихимизин үзүнү ағардырам.

Улу Танрыја шүкүрләр олсун ки, мәнә әмәксеверлик, дөнмәзлик, мәтин ирадә бәхш етмишдир. Һәмишә килејкүзардан, деди-годудан, гејбәтдән узаг олмушам.

...30-чу иллəрдəн үзүбəри хатирəлəр јазырам, өзү дə дөвранын туфанлары, тəлатүмлəри, амансызлыглары, дəһшəтлəри мəни дəјишдирə билмəјиб. Јахшы достларым, һəмкарларым, таныш-билишлəрим архивлəрдə, китабханаларда инадла, əзмлə, һəвəслə мүнтəзəм чалышмағыма адəтəн һəсəд апарыблар... Гаршыма чыхан манеəлəр мəни јолумдан дөндəрə билмəјиб... Вə билмəзди дə! Мəн даим дөнмəз, һалал бир мəслəк уғрунда јашамаг истəмишəм.

ҺАШИЈƏ. Достум Əзиз Шəрифин 70 иллији Нахчыванда тəнтəнə илə гејд олунандан сонра евимиздə худмани мəчлис дүзəлтмишдик. Əзиз онда үзүнү бизим Аббас Заманова тутараг белə деди: "Аббас, Əлинин архиви сəндə олсајды, јəгин ки, илдə бир китаб бурахдырардын. Амма нејлəсин, гапылары дөјəн дејил, өзү дə тəбиəтəн тез күсəнди. Үзүнə елə бирчə дəфə хош бахылмаса, јаздыгларыны атачаг сандыға. Аббас, кəл бојнумуза алаг ки, 60-чы иллəрдə халгымыза гаршы əлиганлы мəнфур Андроникин төрəтмиш олдуғу чинајəтлəрлə вə онун дашнак төр-төкүнтүлəри илə мүбаризəдə биз Əлини тəк бурахдыг..."

ЈЕНƏ ГƏРƏЗ. Истəкли нəвəм Наил (ону мəн бөјүтмүшəм, кəнчлијимин атəшини, характеримин чох кејфијјəтлəрини онда көрүрəм—əјилмəзлик, мəгсəдинə доғру инадла, инамла ирəлилəмəк. Јурд тəəссүбкешлији) хатирəлəрими ахыр ки, ајрыча китабча шəклиндə чап етдирди. Тəəссүф ки, узун иллəр боју јаздығым хатирəлəримин үчдə бири кениш охучу күтлəси үчүн гаранлыг галмышдыр...

...Мəшһур тарихчи-алим акад. А.М.Панкратованын илк азəрбајчанлы аспиранты олмушам. Тəдгигат мөвзусу мүзакирə олунанда мəн "1905-1907-чи иллəрдə Азəрбајчанда кəндли һəрəкаты"ны сечдијими билдирдим вə ону елми рəһбəримə тəгдим едəндə о күлүмсəјəрəк белə деди: "Мəн елə дүшүнүрдүм ки, сəн фəһлə һəрəкатындан вə јахуд болшевик һəрəкатындан јазачагсан..." Мəн өз нөвбəмдə тəмкинлə чаваб вердим: "Уважаемая Анна Михайловна, эти темы подвластны времени, а я хочу служить науке". Е'тираф едирəм ки, елми фəалијјəтлə мəшғул олдуғум бүтүн вахтларда һəмин андыма садиг галмаға чалышдым.

НӨВБƏТИ ҺАШИЈƏ. Намизəдлик диссертасијамын мүдафиəсиндə бə'зи мүтəхəссислəр додаг бүзəрəк мəнə дејир-

дилəр ки, ахы, бу балача Нахчыван нэдир белə, тарих елминин (хүсусəн дə гачагчылыг һəрəкаты) тəдгигат објектинə чеврилсин?.. Чəкинмəдəн онлара чаваб верəрдим ки, бөјүк хəритəдə Нахчыван бəлкə дə балача бир нөгтəдир, ону ахтармаға дəјмəз. Лакин Нахчываны өјрəнмək үчүн хүсуси тəдгигат институту јарадылмалыдыр. О елə бир кеополитик нөгтəдир ки, бүтүн јер күрəсинин, дүнјамызын мараг меридианлары орада кəсишир...

...1990-чы ил əрəфəсиндə Нахчыван ермəни һəрби тəзјигинə мə'руз галды. Мухтар Республика əһалисинин тəһлүкəсизлији дөвлəт тə'минатындан мəһрум олдугда, мүдафиə вəзифəсини Нахчыван Халг Чəбһəси өз үзəринə көтүрдү. Əһали кичиклəн-бөјүјə доғма Дијарын азғын дүшмəндəн горунмасы уғрунда ајаға галхмышды. Чамаат Аразы үзүб о саһилə кечир, евин телевизоруну автомат силаһла дəјиширди... Милис ишчилəри јерли сакинлəрин ов түфəнклəрини дə əввəлчəдəн əлиндəн алмышдылар. Јанварын 16-17-дək илк шəһидлəр верилди. Мə'лум реал фактлара көрə, о вахт Нахчыван Дахили Ишлəр Назирлијиндə чəми-чүмлəтаны 450 тапанча патрону вармыш. Һəмин о ағыр заманда Вилајəт Партија комитəсинин катиби Афијəддин Чəлиловун Горбачова, Лукјанова телефон зəнклəри һеч бир нəтичə вермəди. Чəсур, јенилмəз нахчыванлылар доғма торпағын мүдафиəсини 70 ил əввəл олдуғу кими, јенə өз үзəринə көтүрдүлəр. Вəтəнин мəтин өвладлары Нахчыван МССР Али Советинин фөвгəл'адə сессијасынын чағырылмасыны тəлəб етдилəр...

Белəликлə дə, Нахчыван рəсми олараг ССРИ-нин тəркибиндəн чыхды.

Ахшамдан хејли кечмиш Нахчыван МССР Али Совети Рəјасəт Һеј'əтинин сəдри Сəкинə Əлијева телевизија илə чыхыш едəрək, бу рəсми дөвлəт сəнəдини ичтимаијјəтə чатдырды.

Нахчыван вəтəнсеверлəри јерли радио вə телевизија верилишлəри Мəркəзини əлə кечирди, Нахчыван республикасынын мүстəгиллијини сəккиз дилдə дүнјаја бəјан етди, мүстəгил гəзетин 8 сајы чап олунду.

Русијадан, Франсадан, Финландијадан, Балтикјаны өлкəлəрдəн, Түркијəдəн Нахчывана журналистлəр ахышыб кəлдилəр. Москванын 8 кенералы, о чүмлəдəн, ДТК

сәдринин биринчи мүавини, орду кенералы Бобков, ССРИ Мүдафиә Назиринин биринчи мүавини, орду кенералы Варенников, орду кенералы Шаталин, Широнкин, Јегоров кими кенераллар Нахчывана учмағы "унутмадылар"... Фин гәзетиндә Нахчыван "империја гәфәсиндән азадлыға чыхан илк гарангуш" адландырылды!

Јери кәлмишкән гејд етмәк истәјирәм ки, Азәрбајҹан Дөвләт Радио вә Телевизија верилишләри Комитәсинин енержи блоку әввәлчәдән партладылмыш, 20 јанвар фаҹиәси төрәдилмишдир. Республика там информасија блокадасы вәзијјәтиндә иди. Бу информасија блокадасыны јарараг, милли фаҹиәни дүнјаја чар чәкән дә мәһз мүстәгил Нахчыван Республикасынын милли радиосу олду. Бу чәтин, олдугча ваҹиб ишин һәјата кечирилмәсиндә, һәмчинин милли гәзетин бир нечә нөмрәсинин һазырланыб чап олунмасында хүсуси тәләбкарлыг, јүксәк вәтәнпәрвәрлик көстәрмиш нахчыванлы кәнҹләрдән, хүсусән Гәнирә ханымын, Фәридә Мәммәдованын, Намиг Ҹәлиловун, Фәсаһәт Һүсејновун, Әгил Мәммәдовун, Афиг Һагвердијевин, Телман Гулијевин вә башгаларынын ваҹиб хидмәтләрини гејд етмәк истәјирәм.

Нахчыван белә Нахчывандыр вә мән гәтијјәтлә дејирәм ки, Нахчыван дијарыны севмәк, өјрәнмәк—әслиндә бөлүнмәз доғма Азәрбајҹанымызы севмәк, өјрәнмәк демәкдир.

...СӨЗКӘЛИШИ: 1988-чи ил. Нахчываны митингләр чулғајыб вә мән хошһалам ки, илк митингә сәдрлик етмәји јерли ҹамаат Нахчыван Дөвләт Университетинин деканы—оғлум Арифә һәвалә едиб. Вилајәт партија тәшкилатынын рәһбәрлији түғјан едән нахчыванлыларын ҹошғун еһтирасыны сөндүрмәк, боғмаг нијјәти илә динҹ әһалинин үзәринә зирећли техника јеритди. Милли истиглалијјәт уғрунда ҹанларындан кечмәјә һазыр олан мәтин нахчыванлылары рус танкларынын зәһми горхуда билмәди: үч танк јандырылды, гәдим Одлар Јурдунун мүгәддәс руһу шө'ләләнди... ВПК-нын I катибини Азадлыг Мејданындан ҹамаат рүсвајчылыгла говду.

Зоракылыг ән мүхтәлиф системләрдә фәал рол ојнамышдыр. Сијаси зоракылыг—динҹ разылашманын әкс тәрәфидир. Өз һакимијјәтини горујуб сахламаг үчүн сијаси елитанын истифадә етдији ән ахырынчы үсул—гүввәдир. Силаһсыз халгла ачыг дөјүшә киришмәк—дөвләтин сијаси

гүрубуна доғру атылан аддым кими гијмәтләндирилмәлидир.

Нахчыванын әлијалын динч сакинләри имтијаз саһибләринә бир даһа хатырлатдылар ки, халгын сәбри илә ојнамаг од-аловла ојнамаг демәкдир, динч әһали үзәринә зирեһли техника јеритмәк әхлагсыз сијасәтин нәтичәсидир вә о, ифласа мәһкумдур.

Бир даһа хатырлатмаг истәрдим ки, бу сирли-сеһрли, мө'чүзәли Дијар X әсрдән башлајараг, бәшәр мәдәнијјәтинә онларла гүдрәтли шәхсијјәтләр бәхш етмишдир. Атабәјләр дөвләтинин пајтахты Нахчыванда чох чаһанкирләр гылынч ојнатмышдыр. Нахчыван исә, өз варлығыны заман-заман мәрдликлә, намусла горујуб сахламыш, елә инди дә горумагдадыр.

Гәдим Нахчыван торпағы, онун мүбаризәләрлә долу тарихи, јенилмәзлији гаршысында еһтирамла баш әјирәм; он нәчиб адәт вә ән'әнәләрини гејрәтлә, шәрәфлә јашадан өвладлары илә фәхр едирәм. Бу әфсанәви мәканын бүтөв бир тарихи мәрһәләси илә бағлы олан өз өмүр јолум һаггында мә'луматларымы севимли һәмвәтәнләримә чатдырмағы мә'нәви борч һесаб едирәм. Зәнн едирәм ки, буна мә'нәви һаггым чатыр...

БУ ӨМҮР ӘН ГӘМЛИ КӘДӘРЛИ НӘҒМӘ,
БУ ӨМҮР СЕВИНЧДӘН СҮЗҮЛӘН КӘДӘР...

Атам Ибраһим Әли оғлунун (тәхминән 1881-1921) вә Вәкиловларын ән јашлысы Балабәј Чәмилбәј оғлунун (1888-чи илдә Дәрәләјәзин Чувә кәндиндә анадан олуб. 1982-чи илдә Нахчыван шәһәриндә 94 јашында вәфат едиб) дедикләринә көрә, бизим улу бабаларымыз Анадолудан Азәрбајчанын Газах маһалына кәлмиш Алы вә Әли адлы гардашлардыр.

Газахдан кәлән Әли вә Алы гардашлары Нахчыван шәһәринин шимал саһәсиндәки чајын сағ саһилиндә мәскунлашырлар. Газахдан көчмәләри бир сыра һадисәләрлә бағлы олмушдур. Әсаслысы, XVIII әсрин 50-60-чы илләриндә Газахда милләтләрарасы тоггушмаларла бағлыдыр. (Нахчыван ханларынын шәчәрәсини 20-25 ил бундан әввәл тәртиб едиб Нахчыван Дөвләт Архивинә вә тарих музејинә вермишәм. Нәслимизин шәчәрәсини јаратмаг һәвәси дә о илләрдә јаранмышдыр. Нәсил итмәмәлидир, чүнки халгын тарихи нәсилләрин, тајфаларын, кәндләрин, шәһәрләрин тарихидир. Тәәссүфләр ки, милли нәсилләрин тарихинин тәдгиг едилмәси саһәсиндә аз ишләр көрүлүб). Еһтимал ки, гардашлар Иран һөкмдары Надир шаһ Әфшарын ордусунда гуллуг етмиш, шаһ өлдүрүлдүкдән сонра онлар XVIII әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанын гәдим мәдәнијјәт мәркәзи олан Нахчыван шәһәринә пәнаһ кәтирмишләр. Онлар шәһәрин јухары һиссәсиндә—индики Әлихан мәһәлләсиндә мәскунлашыб, тәдричән өз маликанәләрини кенишләндириб, Газах-Диличан-Нахчыван јолунун сол тәрәфиндә мүлк салмыш вә һәмин јери Әлиабад адландырмышлар. Гарабағ ханлығына мәнсуб олан Дәрә-

ləjəз мүлкү Ибраһим ханын оғлу Меһдигулу хан тəрəфиндəн Нахчыван ханларына бағышланмышдыр. 25 ил Нахчыванда јашајан гардашлар өзлəринин Нахчыванлакы мүлклəрини Нахчыван ханлары илə дəјишдирəрəк Дəрəлəјəзə көчмүшлəр. Орадакы Əлихан пəјəси, Саллы, Əлəјəз, Күллү дүзү, Узунјурд, Соғанлыг вə башга јерлəр онлара мəхсус олуб. Кенишлик кəндинин јахынлығындакы Алы хырманы, Пəјə дəрəдəки Күзлəр онларын ады илə бағлыдыр. Алы вə Əли гардашларындан Вəкиловлар вə Алы-Шиpалы нəсли төрəјиб. Улу бабамыз Кəрбалајы Алыгулунун ики оғлу олуб—Кəрбалајы Мəһəммəд вə Əли. Белəликлə, бизим нəслин јени тарихчəси башлајыб...

Бабам Əлинин Ибраһим (мəним атам) адлы оғлу олуб, бабам өзү исə дүнјадан чаван көчүб. Атамы бир мүддəт əмиси Кəрбалајы Мəһəммəд өз һимајəсинə алараг һəддибулуға чатдырмышдыр.

Атамын дедијинə көрə, о вахтлар ағыр јашајыша дөзə билмəјəн кəнд чаванлары Тифлисə кедəрəк, Сарванлар-Тифлис дəмирјол тикинтисиндə ишлəјирмиш. Тикинти заманы јарған учур, атам торпағын алтында галыр. Фəһлəлəр ону учгунун алтындан чыхарырлар. Дүнјасыны дəјишəнə кими башындакы көһнə јара јери һəлə дə галырды. Тикинтидəн сонра атам һəмин кəнд чаванлары илə (əсрин əввəллəриндə) доғма кəндинə гајыдыб, өзүнə мүстəгил һəјат гурмушдур. Елə о вахтлар—1905-чи илдə мəн дүнјаја көз ачмышам...

1908-чи илдə Күмүшлү мə'дəни ишə салынанда атам орада ишə кирир, механик сəнəтини өјрəнир. 1912-чи илдə мə'дəн бағланыр. Саһибкарлар мə'дəни атама тапшырыб кедирлəр.

1914-чү илдə Биринчи дүнја мүһарибəси башлананда мə'дəн тəзəдəн ишə салыныр, атама да икииллик мааш верилир. Мадди-игтисади вəзијјəтимиз хејли јахшылашыр.

Дејилəнə көрə, мəнə əлифбаны əмим оғлу Аббасгулу өјрəдиб, мəктəбə дə мəни о апарыб-кəтириб. Мəктəб Јајчы кəндиндə молла Гəдимəлинин евиндə јерлəширмиш. Мəктəб "Үсули-чəдид" адланырды, дил-əдəбијјат вə аз мигдарда ријазијјат дəрси кечирдик, фарс дилини өјрəнирдик. О вахтлар кəнддə 5-6 молла мəктəби фəалијјəт көстəрирди.

Чајханаларда адəтəн "Лејли вə Мəчнун", "Ашыг Гəриб",

"Таһир вә Зөһрә" дастанларындан сөһбәт кедирди... Көјчә маһалындан ашыглар кәләрди о мәчлисләрә. Кәнддә тәхминән он-он беш јердә дуканлар вар иди. Һачы Әһмәдин парча мағазасында ахшамачан шыдырғы алвер кедирди. Кәндин барлы-бәһәрли боллуча мејвә бағлары варды. Кәнд әһлинин әсас мәшғулијјәти әкинчилик, малдарлыг вә дүјүчүлүк иди. Чамаатын бир гисми Күмүшлү мә'дәниндә фәһләлик едирди.

Кәндимизин торпағы әсас е'тибарилә гисмән хүсуси, гисмән дә хырда мүлкијјәтдән ибарәт иди. Һачы Нәбидән пулла алынмыш әразиләрдә јерләширди.

Кәндин хејли сакини дини тәһсил көрмүшдү, гадынларын исә молла мәктәбләриндә дини тәһсил алмасы јасаг едилмишди. Атам чох истәјирди ки, мәни ики синифли рус-татар мәктәбиндә охутдурсун. Фәгәт, аиләмизин мадди имканлары буна ујғун кәлмирди. Мүһарибәнин икинчи илиндә чај, гәнд, парча гытлығы јаранды, баһалыг һәддини ашды. Әһали о дүнја савашында түрк гошунларынын гәләбәсини арзулајырды, һәр јердә Султан Һәмидин вә Әнвәр пашанын шәкилләри асылырды.

Ону да дејим ки, Султан Әбдүл Һәмидә тарих китабларында верилән гијмәт мәни һеч вахт гане етмәсә дә (дәрсләрдә бу һәгигәти тәләбәләримә дә дејирдим), ону мә'нән түрк Дүнјасынын ән гүдрәтли шәхсијјәтләриндән сајмышам.

Әбдүл Һәмид өлкәни сүгута сүрүкләјән часуслуг вә хәјанәтләр очагларына гаршы, Инкилтәрә сәфири, Исвеч масон тәшкилатынын јарадычыларындан бири олан лорд Радингин сә'јилә 1846-чы илдә Баш назир вәзифәсинә кәтирилән масон Мустафа Рәшид пашанын тәдбирләринин гаршысыны алан, миллэтинә, Вәтәнинә бағлы султан иди. Халг јаддашында "чәннәт мәкан" султан кими әбәдиләшмишди. Мустафа Рәшид пашанын "Күлһанә" фәрманы илә фатеһ дөврүндән бәри мәдрәсәләрдә охунмагда олан фән, һесаб, һәндәсә, астрономија дәрсләри тәдрисдән тамамилә чыхарылдығы һалда, Әбдүл Һәмид һакимијјәти илләриндә дүнјәви мәктәбләр, университетләр, тибб, сијаси биликләр, һүгуг факүлтәләри, јүксәк мүһәндислик мәктәбләри јарадылыр, миллэтинә, дининә бағлы елм вә фән адамлары јетишдирилир, Теркос көлүнүн сују Истанбула кәтирилир.

Ипәчкилик, бајтарлыг мәктәбләри тәшкил едилир, сығорта ширкәти тә'сис едилир. Ордуда апарылан ислаһатлар силаһлы гүввәләринин гүдрәтини бәрпа етмәк имканыны верди. Мустафа Рәшид пашанын дөвләт ишләриндә јерләшдирдији масонлар вәзифәләрдән узаглашдырылды. Султанын хидмәтләриндән бири дә Фәләстин торпагларынын јәһудиләрә сатылмамасы барәдә фәрман олду. Дүнја сионизм тәшкилатынын гуручуларындан олан Теодор Һертсел, һаһам Моше Леви дәрһал султанын зијарәтинә кәлиб, дил төкдүләр, вә'дләр вердиләр. Султан фикриндән дөнмәди. "Дүнјанын бүтүн дөвләтләри ајағыма кәлсәләр вә бүтүн хәзинәләрини төксәләр сизә бир гарыш торпаг вермәрәм. (Мин алгыш белә әчдадларымыза, мин лә'нәт торпагларымызы пајлајан милләт хаинләринә—Ә.Ә.). Әчдадымын ганы илә алдыглары вә бу күнә гәдәр мүһафизә едилән бу Вәтән пул илә сатылмаз".

Шаһиди олдуғумуз бу күнләрдә олдуғу кими о заман да султана гаршы бүтүн шәр гүввәләр бирләшди (о заман да, инди дә ссенари ичрачылары ејнијјәт тәшкил едир) вә Әбдүлһәмид 1909-чу илдә тахтдан ендирилди. Адлары Османлы, фикри-зикри инкилис-јәһуди оланлар (Аллаһ, Азәрбајчанымызы бу күфрә адамлардан һифз ет) гаршысында әсас вәзифә бу иди:

- Сүнни-шиә ихтилафлары гызышдырмагла дахилдә вә кәнарда фитнә-фәсадлар јаратмаг, ислам дүнјасынын гүдрәтли шәхсијјәтләри үнванларына бөһтанлар ујдурмаг, әләлхүсус, мүмкүн гәдәр Түркијәни парчалајыб зәифләтмәк, гоншу Иранла мүнагишәләр јаратмаг, ислам мәмләкәтләриндән бә'зи парчалары гејри-мүсәлманлара вермәк вә с. вә и.

Ислам еһкамларыны тапдалајан (мүгәддәс Гур'андан бир нечә һәдис: ислам дүнја үчүн чалышмағы әмр едир; ислам бирлик вә бәрабәрлик әмр едир, тәфригәләри гадаған едир; ислам шүурланмағы вә билик әлдә етмәји әмр едир, ислам чох гүввәтли силаһларла тәчһиз олунмуш бир орду гурмағы әмр едир; ислам тәмизлији әмр едир, ислам гадынларын һагларына риајәт вә она гијмәт вермәји әмр едир вә с. вә и.а.) шәр гүввәләр бир көз гырпымында Әбдүлһәмидин гурдуғу гүдрәтли ордуну зәифләтдиләр, минләрлә Вәтән өвлады шәһид олду, дидәркинә чеврилдиләр. Вәтәнин ән

чох бирлијә вә мүдафиәјә мөһтач олдуғу бир заманда милләт саһибсиз олду.

БИР ГӘДӘР КЕРИ ГАЈЫДАГ. Инкилисләрин сә'јилә Султан Әбдүлмәчид вә Султан Әбдүләзиз һакимијјәти илләриндә беш дәфә баш назир олмуш Рәшид пашанын Күлһанә фәрманындан сонра гыса мүддәтдә Османлы дөвләтиндә 62 мисјонер мәркәзи јарадылды, 42 килсә тикилди. 1893-чү илдә баш вермиш ганлы һадисәләрә коллеч мүәллимләри Тарајан вә Туманјан башчылыг едиб бүтүн мисјонерләрин тәблиғатыны бу одун аловланмасына јөнәлтдиләр. Тәблиғат исә өз ишини көрмәкдә иди. Русија, Франса, дикәр дөвләтләрлә кизлин данышыглар апарылды, анлашмалар јапылды, буна ујғун рус-түрк, Русија-Иран, Түркијә-Иран мүһарибәләри гызышдырылды. (Мәзһәбсилик динсизлијә доғру кедән көрпүдүр—демиш мүдрикләр. Дејиләнләрә көрә Нахчыванда да вәһабилији вә бир сыра мәзһәбләри тәблиғ едән адамлар пејда олуб—онлара гаршы һәдсиз диггәт вә сајыглыг кәрәкдир, онларын һәр бир хејријјәчилијиндә мәкр вә бәд әмәлләр кизләнир—Ә.Ә.).

Сөзүмүн чаны будур ки, 18-чи әсрдән башлајараг түрк вә ислам аләми инкилис бармағы илә зәифләди, нәтичәси дә мә'лумдур: Османлы дөвләти сүгут етди. Унутмајаг ки, бу сијасәтин тәмәли үч кәлмә үзәриндә гурулду: парчала, һөкм ет, динләрини имһа ет.

"Кәнч түркләр" Әбдүл Һәмиди лазымынча гијмәтләндирә билмәјиб, 1909-чу илдә ону девирдиләр вә бунунла да Түркијәни ағыр мәғлубијјәтә уғратмыш олдулар. 1915-чи илдә Тәләт паша илә Долмабахчасарајда көрүшәндә султан она белә дејиб: "Кәми капитаны күләјин һансы сәмтдән әсдијини билмәлидир. Сиз исә алманларын голтуғуна сығынараг кәмини фәлакәтә уғратдыныз..." Гүдрәтли султан сонралар гызы Ајишәјә јаныглы-јаныглы јазмышдыр: "...империјаны идарә етдијим 33 ил әрзиндә онун бир гарыш торпағыны да дүшмәнә вермәмишдим..."

Нә исә... Кәндимизин чамааты, узагкөрәнләри түрк әскәринин тимсалында өз хиласкарларыны көрүрдүләр. Онлар кәнд әһалисинә јарагдан истифадә етмәк гајдаларыны өјрәдәрәк дејәрдиләр ки, биз өз ел-обамыза гајыдырыг, силаһларымызы сизә вериб кедирик, кәләчәкдә кәрәјиниз олар... Нә едәсән ки, рәсми мә'мурлар елә о заман да өз

ишлэрини "көрүрдүлэр". Чар гәсбкарларынын јерли тәрәфдарлары да аз дејилди вә бунун көклэрини, әсас сәбәблэрини 1827-1828-чи иллэрдэ ахтармаг лазымдыр.

Күрчүстан 1801-чи илдэ Русија илэ бирлэшдикдэн сонра Гафгазын ишғалы күчлэнди. Азэрбајчанын эн мүнбит торпагларында рус мәнтәгәлэри (хуторлар) пејда олмаға башлады (Лэнкэран, Чавад, Јелизаветпол, Шамахы вә с. гәзаларда). Азэрбајчан хэритэсиндэ Николајевск, Славјанск, Алексејевка, Романовка, Пришиб, Приволноје, Андрејевка, Константиновка, Јермоловка вә дикэр рус кэндлэринин адлары јаранды. (Унутдуг ки, адын өзү тарихдир).

Рус кэндлэринин Азэрбајчанда мәскунлашдырылмасы үчүн хүсуси комиссија јарадылмышды. Јерли кэндлилэрин эн мүнбит мәһсулдар торпаглары алыныр вә көчкүнлэр үчүн тәшкил олунмуш хүсуси фондун мүлкијјэтинэ верилирди. Књаз Галитсинин башчылығы илэ кечирилэн бу тәдбирлэр ингилабагэдэрки Азэрбајчан мәтбуатында өз кениш әксини тапыб.

Сијаси чәһэтдэн XIX эсрин 20-чи иллэриндэ ишғал едилэн Азэрбајчан артыг XX эсрин эввэллэриндэ игтисади чәһэтдэн дэ ишғал едилди.

Рус тичарэти вә сәнајесинин инкишафына тэкан вермэк үчүн чар һөкумэти Јелизаветпол вә Ирэван губернијасына, елэчэ дэ Нахчыван гәзасына көчкүнлэрин ахыны күчлэндирир. Азэрбајчан торпагларында мәскунлашан рус кэндлилэринэ хүсуси вәсигэлэр верилирди. Вәсигэлэрдэн бир нүмунэ: "Дано сие от Упрвления Государственных Имуществ Бакинской губернии и Дагестанской области поверонному от 6 семейств крестьян Полтавской губернии Кобыльчинского уезда Семену Анисимовичу Николаенко в том, что в Бакинской губернии Джеватского уезда в местности "Муганская степь" при образовавшиеся из переселенцев поселка Ново Николаевка имеется достаточное количество свободной казенной земли, которая может быть представлена им на условиях платной аренды разреозначенной земли, впредь до исхода действования разрешения на постоянное водворение" (ЦИА Азерб. ССР, ф. 22, д. 52, л. 7, 1901).

Чавад гәзасы үзрэ 17159, Губа үзрэ 5578,2, Лэнкэран гәзасы үзрэ 16068 десјатин торпаг саһэси рус кэндлилэринин сәрэнчамына верилмишдир.

Рус көчкүнләринин еһтијачыны өдәмәк үчүн Муған сәһрасында 500 мин десјатин торпаг саһәси ајрылмышдыр ки, онлардан 300 мини суварылан торпаг саһәси иди.

Мәһз бу зәминдә јерли кәндлиләрлә көчкүнләр арасында мүнагишәләр јаранырды.

XIX әсрин 70-чи илләриндән башлајараг артыг Бакы Русија үчүн бөјүк игтисади әһәмијјәти олан шәһәрә чеврилмишди.

Нобел гардашларынын* кәлирләри 1902-1904-чү илләрдә артыг 9 милјон 370 мин манат тәшкил едирди (1884-чү илдә фирманын капиталы 1,5 милјон иди).

Бакы губернаторунун һесабатына көрә 1868-чи илдә 14 минлик Бакы әһалиси (Бајыл, Балаханы-Сабунчу рајону вә Ағ шәһәр) 1904-чү илдә 265 минә чатды. Харичи капиталла јанашы, рус вә јерли капитал да инкишаф едирди ки, бу да Бакы нефт сәнајесини сүр'әтли инкишаф јолуна истигамәтләндирирди. Јүзиллијин сонунда Бакы нефт сәнајесиндә 500 милјон пуда јахын нефт чыхарылды вә АБШ нефт һасилат сәвијјәсини өтдү.

Јалныз 1903-чү илдә Чавад вә Көјчај гәзаларындан 45 мин пуд, Нахчыван, Шәрур саһәләриндән 63 мин пуд, Чаваншир гәзасындан 15 мин пуд памбыг јығылды. Әкәр 1884-чү илдә Јелизавстпол гәзасындан 16110 пуд памбыг тәдарүк етмишдисә, 1900-чү илдә исә бу рәгәм 314 мин пуда галдырылды, 1894-чү илдә 141679 пуд барама јалныз Јелизаветпол гәзасындан Русијаја көндәрилди.

Јелизаветпол губернаторунун һесабатындан мә'лум олур ки, тәкчә 1905-чи илин башланғычында јерли әһалидән хејли торпаг саһәси "гопардылыб". Рус мүстәмләкәчиләри, хүсусилә Муған торпагларыны әлә кечирмәјә чан атырдылар, чүнки Русијанын текстил сәнајесинә лазым олан ән гијмәтли хаммал мәһз бу бөлкәдә бечәрилиб һасил олунурду.

И.Л.Сегалын 1912-чи илдә Тифлисдә чап етдирдији "Крестьянское землевладение в Закавказье" китабындан мә'лумат алырыг ки, 1904-чү илдә Русијаја јалныз Јелзаветпол гәзасындан 303055 пуд буғда, 1119417 пуд арпа, 723265 ведрә шәраб, бир сөзлә, 5651952 пуд мүхтәлиф нөвлү кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары дашынмышдыр. Бүтүн бу һагсызлыглар Азәрбајчанын һәр јериндә кәндли һәрә-

каты үчүн зәмин јаратды. Кәндистан јериндә тоггушмалар чохалды. Мәммәдһәсән, Гандал Нағы, Танрыверди вә башгалары јерли ...кидләри башларына јығараг, Јелизаветпол гәзасын...а чар мүвәккилләринә ган ...ддурурдулар. Нахчыванда һөкмранлыг едән хофијјә јерли сакинләрин әлиндән хејли торпаг саһәси алыб, Мәлик Ејнатјана, Карапет Адамовичә, Мугдуси, Саак Јегизарова вә дикәр ермәни тачирләринә "бағышламышдыр..." Тиви (Ордубад) кәндлиләри үзәринә күчлү һәрби гүввә јеридилмишди. (Бу барәдә 60-70-чи илләрдә "Шәрг гапысы" гәзетиндә чап етдирдијим јазыларымда бәһс олунуб).

Кәлбалыхан вә Чәмшид Нахчыванскиләр

...Гәрәз, сөһбәтимизин давамына гајыдаг. ...Гафгаз чәбһәси үчүн чамаатдан ат, улаг, гатыр јығылырды. Чар һакимијјәтинин јыхылмасы илә әлагәдар Күмүшлү мә'дәни бағланды. Чәбһәдән гајыдан рус әскәрләри ермәниләрлә бирликдә әл-әлә верәрәк таланчылыг едир, онлары силаһландырырдылар. Ермәниләр дәмир јолу стансијаларында дајанмыш рус гатарларына гаршы тәхрибатлар төрәдир, өзләри дә чар' чәкирдиләр ки, демәзсәнми, бүтүн бу һәнкамәләр јерли мүсәлман әһалисинин әмәлләридир—Түркијәнин мүһарибәдә мәғлубијјәтинин һејфини евләринә гајыдан рус әскәрләриндән алырлар... Мәһз бу чүр тәхрибатчыларын гаршысыны алмаг үчүн руслар Тифлисә бурахылмады вә онлар Шамхора јан алараг, Азәрбајчан һөкумәтинин һәрби гүввәләри илә тоггушдулар. Бундан суи-истифадә едән Степан Шаумјан мөвчуд һадисәни дәрһал Мусаватын "әксингилабчы" фәалијјәти илә бағлады. Бизим Азәрбајчан совет тарихчиләримиз һәмин бу һадисәни ишыгландыранда һәгигәтә дејил, Шаумјана әсасла-

нырдылар ки, бу да өз нөвбәсиндә, о заманкы режимин "тәләбләриндән" ирәли кәлирди.

Ҹәбһәдән гајыдан ермәни әскәрләри дәстә-дәстә Дәрәләјәзә кедирди. Чар јыхыландан сонра бизим кәндә хүсуси гуллуг саһибләри кәләрди, әһалини учдантутма јығынчаглара чағырарды. Нә данышдыгларыны бир чох башгалары кими мән дә баша дүшмәздим... Кәнддә күчлү силаһ алвери кедирди. Бу алверин башчысы да молла Һәсәнгулу иди. Онун евиндә "карабин" сидаһы тапыландан сонра моллахананы бағладылар.

Шәрур гәзасында Баш Норашен—инзибати, Јенкиҹә исә—иггисади мәркәз иди. Бу кәндләрдә әсасән алверчиләр вә әкинчиләр јашајырды. Баш Норашендә мә'мурлар да чох иди. Бурада ән варлы мүлкәдар Нәсо хан сајылырды.

1918-ҹи илин баһары иди. Милли тоггушма көзләнилирди. Кәндә хәбәр јајылды ки, Улуханлыдан кечән түрк әскәрләри Нахчывана дахил олур вә онларын көмәклији илә јерләрдә һәрби һиссәләр јарадылыр. Ҹамаатын арзусу илә Нахчыван Түркијәнин әјаләти е'лан олунур. Нахчыванда Түрк бајрағынын галдырылдығыны ешидәндә, севинчимиздән атылыб-дүшүрдүк. Бу јенилик кәндимиздә дә өзүнү дәрһал бүрузә верди. Гәнбәр адында бир түрк әскәри кәндә баш чавуш көндәрилди. О, Һаҹы Салаһын евиндә галырды. Һәр ахшамчағы кәнд ҹаванларына һәрби тә'лим кечирди. Кәндин әтрафларында сәнкәрләр газыр, истеһкамлар гурурдулар. Һамы онун әмринә табечилик көстәрирди. Јерли әһали арасында һөрмәти күнбәкүн артырды.

Јенкиҹәли Мәшәди Әләскәр аға Түркијәдән һәрби гүввә алмаға чалышырды. Нуру бәј башда олмагла, Макудан түрк алајынын кәлмәси барәдә хәбәр јајылмышды. Орада Әһмәд чавуш һәм һәрби һазырлыг ишләринә бахыр, һәм дә әһалијә һәрби тә'лим кечирди.

Милли мәсәлә кет-кедә кәскинләширди. Хүсуси бир түрк бөлүјү дашнак Андронику изләјә-изләјә Шаһтахтыдан Нахчывана, дикәри исә Шәрура кәлмишди. Дәјирман дәрәсинә сағыма кедәндә бәрк курулту ешитдик. Биз ушаглар һеч нә баша дүшмүрдүк. Евә гајыданда хәбәр тутдуг ки, Улјанорашен ермәниләри—силаһлы дашнаклар түрк команданлығына тәслим олмадығына көрә кәнд топа тутулуб, дағыдылыб. Дашнак силаһлылары әзилиб, тәрк-

силаһ олунублар. Түрк ордусу гәраркаһы ермәниләр јашајан Хачикдә јерләшдирилди. Сәбәбини ајдынлашдыра билмәрәм, амма бу бир фактдыр ки, Түрк гошуну Дәрәләјәз ермәниләринә тохунмады. Сисјан, Гарабағ дашнак гошунларынын әлиндә галды. Бу һадисә бәлкә дә хәјанәт имиш... Түрк гошунлары бүтүн Шәрура гаршы дуран алты ермәни кәндини тәрксилаһ едиб, Дәрәләјәзә отуртду. Дәрәләјәз азәрбајчанлылары исә Гарабаға гачды. Дејиләнләрә көрә, Араздәјән, Дәвәли, Улуханлы, Веди—Сәрдарабаддан Түркијә сәрһәддинәдәк ермәни гулдурларындан тәмизләнәрәк, Түрк команданлығынын табечилијинә кечмишди. Араз-Түрк Республикасы јаранырды.

Һәмин илин тәхминән октјабр ајы иди. Көвшәнә ијдә јығмаға кедирдик. Кәндин әтрафында Түрк гошунларынын топландығыны көрдүк. Сонралар мә'лум олду ки, мүттәфиг гошунлар Истанбулун вә Анадолунун хејли һиссәсини ишғал едиб.

Мустафа Камал Пашанын чағырышы илә Гафгаз ордусу истиглал савашына јүрүјүр. Түркијә гошуну чәкилиб кедәндә азәрбајчанлылара одлу силаһ верилирди ки, дашнаклар бизи гыра билмәсииләр...

Әдаләт наминә гејд етмәк лазымдыр ки, о заман Түркијәнин (Османлы империјасынын башыбәлалы варисинин—Ә.Ә.) тарихи мүгәддәраты "Олум, ја өлүм?!" дилеммасы гаршысындајды...

1920-чи илдә бәднам Севр "сүлһ" мүаһидәси нәшр олунду. О заман Инкилтәрәнин баш назири Ллојд Чорч дејәрди ки, Түркијә гәт'и олараг бөлүнмүш вә бизим буна һејфсиләнмәјимизә һеч бир әсас јохдур. Әсас мәгсәд—мүдахиләни давам етдирмәк, боғазлар үзәриндә Антанта дөвләтләринин мүтләг һөкмранлығыны гурмаг, "Мүстәгил Күрдүстан", "Дашнак Ермәннстаны" һәрби дајаг мәнтәгәләрини јаратмаг иди. Һәмин о мәкрли тәдбир ииди дә давам етмәкдәднр.

Гоча тарихин ибрәтамиз фактлары ачыгча көстәрир ки, 17-чн әсрдән башлајараг, бизим күнләрәдәк Авропа дөвләтләри вә Русија гаршыларына јеканә бир мәгсәд гојмушлар—Түркијәни парчаламаг. Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә ермәниләр һәмишә маша ролуну ојнамыш вә инди дә ојнамагдадырлар. 1885-чи илдә Вјанада

"Армениja", 1887-чи илдә Исвечрәдә "Гнчак", 1890-чы илдә Тифлисдә "Дашнак" партиjалары jаранды. Мүхтәлиф шәһәрләрдә бәргәрар олан бу партиjаларын мәгсәди вә вәзифәләри ejни иди—силаһлы үсjанлар васитәси илә Түркиjәни зәифләтмәк.

1919-чу илдә Jереванда кечирилән IX Үмумдүнjа дашнак конгресиндә гәрара алынды ки, Түркиjә тәмсилчиләри арадан көтүрүлмәлидирләр... 1921-чи илдә Берлиндә Тәл'әт паша, һәмин ил Ромада Сәид Һәлим паша, 1922-чи илин апрелиндә Баһәддин Шакир паша, Тифлисдә Чамал паша гәтлә jетирилирләр. Бир сөзлә, сәрһәдсиз террор jолуна ишыг салыныр вә бу вичдансызлыглар инди дә давам етдирилмәкдәдир...

Биринчи дүнjа мүһарибәсиндә "ермәни мәсәләси" кенишләндирилир. Ермәниләр Авропа вә Русиjа дөвләтләри тәрәфиндән малиjjәләшдирилир, силаһландырылырлар. Бәла бурасындадыр ки, бүтүн бунлардан дүнjа ичтимаиjjәти хәбәрсиз иди. Азәрбаjчан тарихчиләринә бу барәдә jазмаг гадаған олундуғу һалда, ермәни чызмагарачылары, Ермәнистан башчылары мүхтәлиф дилләрдә "әсәрләр" jазараг, дүнjа ичтимаиjjәтини чашбаш салырды. Түркиjә илә һеч бир чоғрафи әлагәси олмаjан Уругваj нумаjәндәсинин БМТ комиссиjаларынын бириндә 15 апрел "ермәни соj гырымы" тәклифи илә чыхыш етмәси, мәһз, бу кампаниjанын зәрәрли нәтичәси кими изаһ олунмалыдыр.

Тарихдән мә'лумдур ки, Истанбулун (Константинополун) фәтһиндән сонра Османлы империjасы ики гит'әjә шахәләнирди вә бу тарихи мәгамда ермәниләр христиан азлығы тәшкил едирдиләр. Динини, аjинләрини, адәтләрини сахлаjан ермәниләр Рома килсәсинин нүфуз вә гәрарларыны гәбул етмирдиләр: Иса пеjғәмбәрлә бағлы аjин вә идеjалары бәjәнмирдиләр, үстүнлүjү jалныз "грегориjанлығ"а верирдиләр. Онлар Түрк империjасында лазым олан бүтүн имтиjазлардан истифадә едирдиләр, jүксәк вәзифәләр тутурдулар, Султан сараjында хүсуси нүмаjәндәләри дә аз деjилди. Мәһз Авропа дөвләтләринин, Русиjанын сә'jи илә ермәни дилиндә грегориан, католик, протестант ичмалары jарадылырды. Русиjа ejни заманда ортодокс килсә тәрәфдарларынын jаранмасына чалышырды. Елә бүтүн бунларын нәтичәси олараг, XVIII әсрдә ермәни килсәсиндә вә

ичмасында вәһдәт әламәтләри ачыг-ашкар позулмушду. Түрк халгларына гәним кәсилмиш бу гара гүввәләр ермәниләри гаршыдакы "дөјүшләрә" раһатча руһландырырдылар...

Русијанын Түркијә илә һаг-һесабыны чүрүтмәк, түрк дүнјасына һәгиги мүнасибәтини 1875-чи ил Балканларда баш вермиш һадисәләрдә көрмәк мүмкүндүр. Мән буну она көрә хатырлатдым ки, әсримизин 80-чи илләриндә јарадылмыш Гарабағ проблеми илә һәмин һадисәләр арасында охшарлыг да јох дејил. Сербләри үсјана галдыран, үсјанын кенишләнмәсинә дә шәраит јарадан мәһз Русија иди. Рус дипломатијасы һадисәләри дүнја савашына чевирмәји өзүнүн ана хәтти һесаб едирди, дәфәләрлә бу мәсәлә әтрафында харичи ишләр назири Горчаков Гәрб дөвләтләри илә данышыглар апармышдыр. Түркијәнин малијјә-сијаси дуруму да артыг сарсылмагда иди. Өлкә борч ичиндә боғулурду. Белә бир вәзијјәтдә Һерсег санчағында руслар тәрәфиндән гызышдырылан серб үсјаны гыса заманда Босна вилајәтини бүрүдү. Рус дипломатијасынын бу саваша дүнја мигјасы вермәсини Гәрб дөвләтләри дәстәкләмәдикдә, II Александр рус гошунларына Османлы империјасынын сәрһәдләрини кечмәк һаггында әмр верир вә буну бәјанәтлә фөвгәлдөвләтләрә чатдырыр. 1914-чү ил августун 1-дә Алманијанын Русијаја мүһарибә е'лан етмәси илә I дүнја мүһарибәси башланмышды. 29 октјабр 1914-чү илдә Османлы дөвләти истәр-истәмәз Антанта дөвләтләри әлејһинә мүһарибәјә гошулмаға мәчбур олду. Ермәни карты јенидән орталыға атылыр, дахили вә харичи амилләр һәрәкәтә кәтирилир.

Түркмәнчај анлашмасында ермәниләрин бир јерә топлашмасы үчүн хүсуси маддә ајрылды. Мәһз бу мәгсәдлә Гарабаға көч етдирилән ермәниләр хүсуси диггәт мәркәзинә чәкилир.

Түркијә I дүнја савашына кирмәмишдән хејли әввәл бејнәлхалг даирәләрдә, хүсусән ермәнипәрәст болшевик мәтбуатында Гәрби Ермәнистана хүсуси мухтаријјәтин верилмәсинә кениш јер вериләрди, статистик мә'луматларда һәмин әразидә азлыгда јашајан ермәниләрин сајы сүн'и шәкилдә шиширдилирди. Ермәни "Мшак" гәзети 1914-чү илдә 245 сајлы нөмрәсиндә јазырды ки, "Русија мүһарибәни

азадлыг мәгсәдилә башламыш, күман етмәк олар ки, азад олунмуш Ермәнистан Түркијәсиндә она Русијанын тәркибиндә мухтаријјәт вериләчәкдир".

Москванын, Петербургун, Бакынын рус мәтбуатында исә ермәни хадимләри Ермәнистанын köләчәк статусу һаггында кениш мүбаһисәләр апарырдылар. Гара-Мурза, А.Чивелегјан, Ширванзадә (әдәбијјатшүнасларымыз ону дүнја әдәбијјаты классики сәвијјәсинә галдырмышдылар, дәстлүг нәғмәкары вә чарчысы адландырардылар), Бахшы Ишханјан, "Оризон" гәзетинин шефи нефт магнаты Меликјан белә бир фикри орталыға атырдылар: 1. Түркијәнин ермәни вилајәтләри Гафгаза бирләшдирилмәлидир; 2. Кичик Асија ермәни халгынын галмыш һиссәсинә милли-мәдәни мухтаријјәт верилмәлидир. Бир сөзлә бүтүн ермәнипәрәст гүввәләр гаршыдакы дүнја савашыны сәбирсизликлә көзләјирдиләр, ону мүгәддәс мүһарибә адландырырдылар, о "хошбәхт" анлары сәбирсизликлә көзләјирдиләр.

1914-чү ил августун 5-дә ермәни католикосунун Гафгаз чанишининә етдији мүрачиәтиндә Түркијә һөкумәтилә әлагәсини кәсдијини хатырладараг хаһиш едирди ки, Гәрби Ермәнистанда апарылан ислаһатлары бүтүнлүклә өз үзәринә көтүрсүн вә Анадолунун ајры-ајры әјаләтләриндән ваһид вилајәт јаратсын.

Түркијәни архадан вурмаг мәгсәдилә дахилдә вә харичдә көнүллүләр дәстәләри јарадылмаға башлајыр. Һәтта бу мәсәлә Гафгаз чанишинлијиндә һәлл олунанда онун мүзакирәсиндә чанишинин мүавини Петерсон, Гафгаз Һәрби даирәсинин рәиси, кенерал Јуденич, Тифлис ермәни ичмасынын башчысы Меероп, Тифлис шәһәр бәләдијјәсинин үзвү А.Хатисов, доктор Завријев иштирак едирдиләр. Гәрара алыныр ки, башга партизан мүһарибәсинин рәһбәрләри олан хмбапетләр олмагла чохсајлы хүсуси дружина вә һәрби дәстәләри јарадылсын вә онлар рус Гафгаз ордусунун тәркибинә дахил едилсинләр. Јаранмыш дәстәләрә Болгарыстандан, Румынијадан, Мисирдән, Америкадан хүсуси һазырлыг кечмиш кәнчләр ахышыб дахил олурдулар. Совет дөврүндә јазан ермәни алимләр (Лео, Јерамјан) јарадылан көнүллү дәстәләрә гаршы чыхан гүввәләрә кениш јер вермәклә ичтимаијјәти һәгиги һадисәләрдән узаглашдырмаға чалышырдылар.

1914-чү илин нојабрында Тифлисә кәлән II Николај католикосу гәбул едәркән ону инандырмаға чалышыр ки, "ермәниләри гаршыда ишыглы кәләчәк көзләјир". Биринчи дүнја савашы әрәфәсиндә ермәни хадимләри Парисдә, Лондонда чохсајлы көрүшләр кечирмиш, лазыми тә'лиматлар алмышлар.

ЈЕНӘ ДЕЈИРӘМ: Мәгсәд ајдын иди—Түркијәни бөлүшдүрмәк, зәифләтмәк.

"Мшак" гәзети (1914, № 208) ачыгча јазырды ки, "...Түркијә мүстәгил јашамамалы, мәһв олмалы вә бөлүшдүрүлмәлидир—буну тарих вә мәнтиг тәләб едир".

Һиссә гапылан ермәни хадимләри бу инамда идиләр ки, "бәс инкилис-франсыз донанмасы 24 саат әрзиндә Дарданел вә Босфору алачаглар вә Русија 1878-чи илдә һәјата кечирә билмәдији програмы јеринә јетирәчәк".

1914-чү ил август 2-дә Түркијә Алманија илә кизли һәрби мүгавилә бағлајыр, Инкилтәрә, Франса вә Русија илә дипломатик данышыглара киришир. Нәһајәт, 1914-чү илин пајызында, 1915-чи илин башланғычында мүһарибә кениш вүс'әт алыр. Бу дөјүшләрдә гатил Андрониклә јанашы Узаг Шәргдә, Сибирлә "әфсанәви халг гәһрәманы" сәвијјәсинә галдырылмыш Гој Бжишикјан да хүсуси фәаллыг көстәрмишди.

Биринчи дүнја мүһарибәсиндә Түркијәнин иштиракы Нахчыванда өзүнү бүрузә верирди, беләки, әһали ачыг-ајдын Түркијәнин тәәссүбүнү чәкирди. Буну Русија мә'мурлары јахшы билирди. Тәбии ки, о јашларымда дүнја хәритәсини өз хејирләринә һәлл едән дөвләтләрин планлары һаггында мәним доғру-дүрүст анлајышым ола билмәзди. Вахт кечдикчә, јаш үстүнә јаш кәлдикчә, тарихи һәгигәтләрә баш вурдугча, ајдынлашдырырдым ки, сазишләрә әсасән Русија Әрзурум, Трабзон, Ван вә Урмија көлү әтрафындакы әразиләри илһаг етмәклә, әвәзиндә исә, Сивас вә Харпут арасында јерләшән, әһалисинин аз бир һиссәси ермәниләрдән ибарәт олан әразини "кичик Ермәнистан" ады илә Франсаја "һәдијјә" едирди... Чар II Николај ермәниләрә мухтаријјәт вермәји вә'д етмишди. Чарын "арзусуну" Совет Русијасы 29 декабр 1917-чи ил тарихли декретијлә керчәкләшдирди вә "ганунилашдирди..."

СӨЗ КӘЛИШИ... Түрк гошунлары чыхыб кедәндән бир-нечә күн сонра Јапонун башчылығы алтында кечә икән ермәниләр әтраф дағлары тутуб, кәнди мүһасирәјә алмышдылар. Сәһәр дуруб көрдүк ки, һәндәвәрдәки тәпәләри, мејвә бағларынын јухары һиссәләрини ермәниләр зәбт етмишләр. Тәкчә "Чәннәт гаја" адланан сәнкәрләр кәнд чамаатынын нәзарәти алтындајды. Һадисәни ешидән кими, кәндин чәнкавәр оғуллары—Калба Исмајыллылар, Кәрим, Рәһим, Һәбиб, Калба Новрузоғлу Әли, Сүлејман әмим, Сәфигулулар, бир сөзлә, бүтүн силаһлылар бағларда—Гәнимәтлидә дашнак гошунларынын габағыны һасар кими кәсдиләр, гадынлар сәнкәрләрә дуз-чөрәк апарырдылар, ушаглар кәнддә кешик чәкирдиләр...

Шәрурдан кәндимизә көмәјә кәлә билмирдиләр. Чамаат топ-түфәнк ваһимәсинә мәһәл гојмурду. Күнортадан сонра Зејвәли Мәммәдрза вә ган гоһумум Фәтулла Һүсејнов бир нечә атлы илә мүһасирәни јарараг кәндә кирдиләр. Фәтулланы көрән дашнак алчаглары пајларыны көтүрдүләр. Онун ады ермәни гулдурларына јахшы мә'лум иди. Күнбатана јахын дашнак бирләшмәләри дөјүш мејданыны тәрк едиб гоншу Хачик кәндинә чәкилди. Ахшамадәк давам едән вурушмада бир ағбирчәк гары мәрми гәлпәсинә, ики нәфәр дә сәнкәрдә дүшмән күлләсинә туш олду.

Шәрурдан Фәтулла Һүсејнов, Ведидән Аббасгулу бәј, Неһрәмдән Калба Мухтар, Сәдәрәкдән Һәсән Шаһвәләд оғу, Гафар Әлијев, Чивәдән Бало бәј Вәкилов вә онларла-јүзләрлә дикәр чәсур Азәрбајчан оғуллары јаделли ишғалчыларла өлүм-дирим савашларында һәлә өз сағлығында гејрәт, шәрәф рәмзинә чеврилмишдиләр, ад-сан газанмышдылар. Чох тәәссүфләр олсун ки, онларын бөјүк һиссәсинин кечмиш олдуғу ибрәтамиз вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг јолу индијәчән лазымынча ишыгландырылмајыб, там објектив, әһатәли шәкилдә кениш күтләләрин, хүсусилә дә кәнчләримизин нәзәр-диггәтинә чатдырылмајыб. (Тәкчә Ф.Кәримзадә Шадлинскидән роман јазыб). Бу илк нөвбәдә биз тарихчиләрин тәгсиридир.

Ведибасарлылар мүбаризәдә тәк дејилдиләр, Фәтулла Һүсејновун, Һәсән Шаһвәләд оғунун Шәрурдан көмәјә кәлмиш дәстәләри дә Ведибасары өз доғма ел-обасы кими дүшмәндән горујурдулар. Сәдәрәкли Гасым Һүсејнов, Јусиф

іидов, Гафар Әлијев, Зејналабдын Һәсәнов, Әли Гафаров Һәсән Шаһвәләд оғлунун башчылыг етдији дәстәдә дүшмәнлә аслан кими вурушурдулар.

Шәрурун Баш Норашен (индики Чәлилкәнд) кәндиндә анадан олан Фәтулла Һүсејнов 1918-1920-чи илләрдә ермәни ишғалчылары илә дөјүшләрдә мисилсиз шүчаәтләр көстәрмиш, маһалда, ел-обада чәсур сәркәрдә кими танынмышдыр.

Атамын бибигызысы Мәләјин гызы Сәадәтлә аилә гуран Фәтулла Нахчыванда Совет һакимијјәти бәргәрар оландан сонра саһибкар Нәсә ханын торпагларыны мүгавилә јолујла ичарәјә көтүрүр, рәнчбәрликлә мәшғул олмаға башлајыр (индики һалда беләләри фермер адландырылыр). О, табелијиндә олан әкинчиләрлә бирликдә ағыр зәһмәтә гатланыр, мадди күзәраны јахшылашдырмаг үчүн кечәни күндүзә гатыр... 1927-1930-чу илләрдә Ф.Һүсејновун әлејһинә иттиһамлар галдырылыр—бәс, демәзсәнми,—"голчомаг"дыр, "истисмарчы"дыр, муздур сахлајыр вә с. вә и.а.

О заман Русијанын онларча вилајәт вә дијарларында олдуғу кими, Азәрбајчанда да кәндли тәсәррүфатларынын коллективләшдирилмәси просеси наразылыгла гаршыланырды, иғтишашлара сәбәб олурду. Һәмин илләр әрзиндә бир нечә милјон кәндли күтләси мәһв едилмишди. Тәәссүф һиссијлә билдирирәм ки, о заман советләр өлкәсини чулғамыш һәмин кәндли гијамлары вә иғтишашлары барәдә тарих дәрсликләриндә мә'лумат верилмәјиб. Совет һөкумәти онлара гаршы сон дәрәчә амансыз вә гәддар олмушдур.

Гарабағ үсјаны, Кәнчә үсјаны, Ордубад кәндлиләринин үсјаны... бүтүн бунлар бу күн дә тарихимиздә "ағ ләкә" кими галмагдадыр. Силаһа сарылмыш Шәки кәндлиләри үч күн әрзиндә шәһәри, бир сыра кәндләри өз нәзарәтиндә сахламышдылар. Онларын үзәринә зиреһли техника јеридилмишдир. Бу кур иғтишашлар бүтүн Совет Русијасыны бүрүмүшдү—һамысы да хүсуси гәддарлыгла јатырылмышды. (Дон казакларына амансыз диван тутулмушдур. Москвада хүсуси Дон Комитәси јаранмышдыр. Әтрафлы бах: Мироновун дәфтәри, М.Шолоховун "Сакит Дон" епопејасы).

Илк әввәл јени һөкумәти гәбул едән Фәтулла Һүсејнов колхоз гурулушуна гаршы чыхыр, Нахчыван-Дәрәләјәз

бөлкәсиндә кенишләнмәкдә олан үмумхалг һәрәкатына гошулараг дағлара чәкилир. Јајчы кәнди гәза гијамчыларынын мәркәзинә чеврилмишди. Шәрурда, Дәрәләјәз јолу үстүндә "Дәвәәлән һөкумәти" јаранмышды (бу хүсуси мөвзудур, ајрыча тәһлил олунмалыдыр). Фәтулланын башчылыг етдији һәрәката Шаһбузун Кечили, Коланы, Чулфанын Әбрәгунус, Милах, Әрәфсә, Ордубадын Тиви вә дикәр кәндләринин сакинләри дә гошулмушдулар. Гијамлар давам едирди. Дәрәләјәздә Борурун башчылыг етдији гијамчы ермәни кәндлиләри дә Фәтулланын һимајәси алтына кечмишдиләр. Фәтулла вә Борур мүгәддәс китаблара—Гур'ани-Кәримә вә Инчилә әл басараг, Совет һөкумәтинин бу тәдбиринә гаршы сон дамла ганларынадәк вурушачагларына анд ичмишдиләр. "ЧК" ишә гарышмалы олду, дәстә дахилиндә тәфригә вә зиддијјәтләр јарадылды.

Зејвәли Калба һәбиби "ЧК" әлә алыр, о да гардашы Әзизбәјлә бирликдә Фәтулланы өз евинә гонаг чағырыр вә кечә јухулу һалда ону гәтлә јетирир; сонра чәсәдини Зејвә-Дүдәнкә тәпәлијинә атыб, шаиә јајырлар ки, бәс, Фәтулла рус сәрһәдчиләријлә дөјүшдә өлдүрүлүб.

Мүдрикләр көзәл демишләр: "Зүлмлә абад оланын ахыры бәрбад олур, һаглы оланларын нәсли јашајыр..."

Һаглы Әлихан нәслиндән олан мән—Әли Әлијевин, академик Асәф Надировун, Вәкиловларын, Һүсејновларын нәсилләри јашамагдадыр... Бир заманлар өз халгына гаршы гатилликлә, чинајәткарлыгла "ад" газананларын инди һеч олмаса бир нәфәри белә Азәрбајчан ичтимаијјәтинә мә'лум дејилдир!

1930-чу илләрин ахырларында Фәтулланын оғлу Әли мә'лум сәбәбләрдән доғма дијары—Шәруру тәрк едиб, Товуз бөлкәсинә көчәрәк орада мәскунлашыр, мүһасиб ишләјир, балаларыны халга, Вәтәнә лајиг өвладлар кими тәрбијә едиб бөјүдүр.

Мәрһум Әли Һүсејновун өвладлары: Фикрәт, Чаһанкир, Фәтулла, гызы Роза Һүсејновлар али тәһсил алмыш, јүксәк дөвләт күрсүләриндә өз әсил-нәчабәтини тәмсил етмиш, Азәрбајчан ичтимаијјәтинин рәғбәтини газанмышлар. Бәс нечә? От көкү үстә битәр,—демишләр...

Сөһбәтимизин давамына гајыдаг.

...Дашнак командaнлығы Јајчы интигамыны Әмову кәндиндәки азәрбајчанлылардан алды. Кечә гаранлығында

кәндә гәфилдән сохулан ермәни јараглылары үч јүздән чох кәнчи күлләләјиб гујулара атдылар. Кәндин ортасында тонгал чатыб, орта әср инквизиторлары кими гәддарчасына көрпә ушаглары аналарынын әлиндән гопарыб, аловда јандырырдылар.

1918-чи илин ијул ајында Ајдоғмаз кәнди илә Дәвәли вә Шәфәгли кәндләри арасында 17 нәфәр маузерчи дашнак өлдүрүлүр. Өлдүрүләнләрин ганы Веди әһалисиндән тәләб олунур. Ведилиләрә ултиматум верилир ки, һәр өлдүрүлән маузерчијә 17 мин манат бач вә һәр бир өлдүрүләнин әвәзиндә бир адам верилмәлидир. Ултиматум рәдд едилир. Дро Арам-паша, Дәли Казонун башчылығы алтында Бек Примовун полку Ведијә басгын едир. Аббасгулу бәј јерли әһалијә дејир: "Һәркәһ биз габаға чыхмасаг, бүтүн кәнд мәһв олачаг". Әһали ајаға галхыр. Веди әтрафында бүтүн күн дөјүш кедир. Тәзјигә давам кәтирмәјән дашнак маузерчиләри гачыр, дөјүш мејданында бир нечә топ, 8 пулемјот, чохлу мигдарда силаһ вә с. һәрби сурсат галыр. Дашнакларын силаһлы дәстәләринин Веди кәндинә арамсыз һүчуму ара вермирди.

Белә бир вәзијјәтдә Ведидә дә гүввә түкәнмәк үзрәјди, чамаат тә'лим көрмүш тәһлүкәли, низами гошунла вурушурду. Веди мүдафиәсинә Аббасгулу бәј, Чувә кәндинин мүдафиәсинә исә Балобәј Вәкилов башчылыг едирдиләр. Онларын һәр икисинин башына ермәниләр күллү мигдарда пул кәсмишдиләр вә бу чиркин әмәлләринә наил олмаға чан атырдылар. Дашнакларын мәсләһәтилә инкилис командапльғы Аббасгулу бәји данышыға дә'вәт едирләр. О вагона дахил олан кими гатар Ирәван тәрәфә һәрәкәтә башлајыр. Аббасгулу мәсәләни дәрһал баша дүшүр. Инкилис команданлығы Ирәванда Аббасгулу бәји дашнаклара тәслим едир. Онун гаршысында белә бир тәләб гојурлар: "Веди силаһы јерә гојмалыдыр, әкс һалда онлары өлүм көзләјир". Аббасгулу бәј чаваб верир ки, "силаһ әһалининдир, ону топламаг зор тәләб едир. Биз сизә лазыми гәдәр тахыл, мал-гара верә биләрик". Ону Ирәванын 3 нүфузлу адамынын—Әли Аббасовун, Һүсејн бәјин вә Чаваншир бәјин зәманәтинә верирләр. Аббасгулу бәј үздә разылашыр, Ведијә гајытдыгда бу тәләбләри рәдд едир. Әли Аббасов, Чаваншир бәј Бакыја, Һүсејн бәј исә харичә гачырлар.

Ведибасар гаршыдакы дөјүшләрә һазырлашыр.

1919-чу илдә јанварын ахырында шахталы бир күндә белә бир шаијә јајылды ки, Веди-Чүвә мүдафиәси позулуб вә чамаат өз јер-јурдуну тәрк едир... Јајчы мүһасирәјә дүшүб. Белә бир шәраитдә биз доғма очағымыздан араланыб Пүсјан кәндинә пәнаһ кәтирдик. Бир мүддәтдән сонра јенидән өз доғма очағымыза гајытдыг. Әксәр кәндләрдә көнүллү халг дәстәләри—таборлар тәшкил олунурду. Таборлара: Неһрәмдә—Калба Мухтар, Чәһридә—Калба Кәрим, Гулубәј, Нахчыван шәһәриндә—Һүсејн Әлијев, Ордубадда—Ибраһим-Хәлил Ахундов башчылыг едирдиләр.

Мәшәди Әләскәр аға, Мөһсүн Чамаловун әтрафында олан силаһлы көнүллүләр дә гәсбкарларла дөјүшләрдә нүмунә көстәрирдиләр. Һәсән Шаһверди оғлунун табору вә Калбалы ханын Нахчыван дәстәләри дүшмәнә гаршы чидди мүгавимәт көстәрирдиләр.

1919-чу ил јанварын әввәлләриндә Нахчыван инкилисләр тәрәфиндән ишғал едилди.

1919-чу илин февралында Нахчывана кәлән инкилис һәрбчиси вә забити Лаутон Британија һөкумәтинин иддиаларыны һәјата кечирмәјә башлады. Инкилисләрә архаланан дашнаклар јенидән Нахчываны "Бөјүк Ермәнистан"а бирләшдирмәк планыны һәјата кечирмәјә башладылар. Иддиаларыны рәсми гајдада Араз-Түрк Республикасы һөкумәтинә билдирдиләр. Ағырлашмагда олан вәзијјәт Азәрбајчан һөкумәтинин диггәт мәркәзиндә иди; Британија дипломатијасынын әсас диггәти бу фикирдә чәмләшмишди ки, Шәрур-Ведибасар вә Ордубад рајонлары Ермәнистан республнкасынын "инзибати идарәсинә" верилмәлидир.

Нахчыванда вәзијјәт кет-кедә ағырлашырды, бурада инкилис кенерал-губернаторлуғу е'лан едилән күндән сонра Дијарын дахили сабитлији позулмаға башламышды. Әмир бәј һөкумәти сүгута уғрамышды. Чәфәргулу хан, Калбалы хан, Кәрим хан јени һөкумәт тәшкил етдиләр. Дахили мүһит тутгунлашмаг, буланмаг үзрә иди... Азәрбајчан Демократик чүмһуријјәтинин нүмајәндәси Мираббас мөвчуд вәзијјәти өјрәнмәк үчүн Нахчывана кәлир. Нахчыванлылар ону еһтирамла, јүксәк әдәб-әрканла гаршылајырлар. Чәфәргулу ханын—Нахчыван Дијарынын Ирана бирләшдирилмәси нијјәтинин гәзәблә әлејһинә чыхан јерли әһали Калбалы ханы мүдафиә едирди.

1919-чу ил мај ајынын 14-дә кенерал Деви вә Ермәнистанын баш назири Г.Хатисов Нахчывана кәлирләр. Јерли чамаат Хатисовун Нахчываны дәрһал тәрк етмәсинә гәтијјәтлә һөкм верир. АДЧ-ин Нахчывана көндәрдији һәрби һеј'әт инкилисләрин вә ермәниләрин тәзјиги илә Нахчываны тәрк етмәјә мәчбур олур.

Мирзәлибәј Бәкташи, Һүсејнаға Новрузов, Чәфәр бәј Ирәванлы, Тејмур Һәсән Казымов вә башгалары һәбс олунуб Александропола сүркүн едилирләр. Нахчыванын јенилмәз оғуллары белә бир ағыр шәраитдә мүбаризәни давам етдирирдиләр. Мәрһум јазычы-публисист Әли Сәбри Гасымовун чохшахәли фәалијјәтини бу бахымдан хүсусилә гејд етмәк истәрдим. Тәәссүф ки, бу надир инсанын хатирәси доғма Нахчыванымызда индијәчән әбәдиләшдирилмәјиб...

Истәр инкилис, истәрсә дә Америка губернаторлуғу заманы ермәни һөкмранлығы үчүн әлверишли шәраит јаранырды, әсас зәрәрчәкән исә мүсәлман әһалиси олурду, онлар әтрафда сәлис тәшкил олунмуш ермәни јараглылары илә гаршылашмаға мәчбур олурдулар. Белә дәстәләрин бирино Ашот Мәлик Мовсесјан башчылыг едирди. Өзүнү Ордубад рајон гәзасынын рәиси е'лан едән бу өзүндән бәј, өзүндән вәкил ганичән рајон әһалисинә, онун сечилмиш нүмајәндәләринә 1919-чу ил ијунун 1-дә билдирир ки, Ведибасар, Шәрур, Нахчыван, Ордубад, Зәнчибасар, бир сөзлә, Шуша шәһәринә гәдәр әрази Ермәнистана бирләшдирилиб. Буна охшар ултиматумлар рәдд едилдикдә әһали һәр дәфә басгынлара, тәзјигләрә мә'руз галырды.

Гәрибә охшарлыглары да гејд етмәјә билмәрәм. 80-чи илләрин сонунда Азәрбајчан тәчавүзә мә'руз галанда әһалидән һәтта ов түфәнкләри дахили ишләр назирлијинин әмәкдашлары тәрәфиндән јығышдырылмышды, али вә орта мәктәбләрдән һәрби дәрсләрлә бағлы бүтүн аваданлыглар јығышдырлмышды. Азәрбајчан дахилиндә бүтүн бу дахили әмәлијјатлар баша чатдыгдан сонра ермәни јараглыларынын басгынлары башлады. 1918-чи илдә Нахчыванда дөјүш дәстәләрини тәшкил етмәк үчүн Бакыдан кәлмиш көнүллү һәрбчи забитләр фәалијјәт көстәрирдиләр. 1919-чу илин мајында инкилисләр онлара Нахчываны тәрк етмәк әмри верир. Бир сөзлә, ермәниләрин Нахчывана кенишмигјаслы һүчумлары үчүн там шәраит јарадылырды.

Артыг ијун ајынын орталарында Нахчыван рекионунун бөјүк һиссәси ермәниләр тәрәфиндән тутулмуш, бөјүк бир әразидә ермәни идарәләри гурулмушду.

1919-чу илин ијул-август ајларында Шәрур рајонунда Јенкичә халг дәстәси дашнакларын Норашен стансијасындакы Зејвә-Дүдәнкә вә Баш Норашен гарнизонуна һүчум едиб дағытмыш, гарнизон командири полковник Гаракешиш гачмагла чаныны гуртармышдыр.

Калбалы хан Нахчыванын мүдафиәсинә сәриштәјлә башчылыг едирди. Һәр мәһлә, һәр күчә, һәр ев алынмаз галаја чеврилмишди. Нахчыван шәһәри ишғалчылардан бүсбүтүн тәмизләнмишди. Ермәниләрин 8 забити, 800 әскәри әсир алынмышды. Ордубад, Нахчыван, Шәрур гәзаларында дөвләт идарәләри јарадылмышды. 1919-чу илин августунда Британија һөкмранлығы Америка кенерал-губернаторлуғу илә әвәз олунур. Нахчыванлыларын фикри ајдын вә гәт'и иди—Нахчыван Азәрбајчанын ајрылмаз тәркиб һиссәсидир вә бу һәгигәт тәкзиболунмаздыр.

Чоғрафи бахымдан балача Нахчыванымызда бејнәлхалг дипломатија дәллаллары, сөзүн һәгиги мә'насында "ат ојнадыр", фәндкирлик едир, мүәммалы данышыглар апарырдылар. Арада исә, әлијалын кәнд әһли гырылыр, Јурд уғрунда гурбанлар верирди...

Нојабрын 19-да Ордубадын дөрд мүсәлман кәнди јерләјексан олунмушду. Һүсејн Минасазовун "Азербайджан" гәзетиндә 1919-чу илдә дәрч етдирдији силсилә јазыларда бу фачиә барәсиндә русдилли охучуја, ичтимаијјәтә әтрафлы вә мүфәссәл мә'лумат верилир. ("К Акулисским событиям" адланан бу мәгаләләрдә Әјлисдән һүчума башлајан ермәниләрин ич үзү, чинајәтләри ашкарланыр...)

Бејнәлхалг дипломатија исә өз "ишиндәјди..." Анадолунун алты Шәрг бөлкәси, Нахчыван вилајәти ермәниләрә верилмәлијди. Әрзурум, даһа сонра Сивас конгреси бәјан етди ки, мүбаризә давам едир, һеч бир мүдахилә гәбул едилә билмәз. "Азәрбајчан" гәзетиндә (1 јанвар, 1920) охујуруг: "Сиз Ермәнистана силаһ верин вә әмин олун ки, күрдләр, түркләр вә татарлар ермәни халгынын сакитлијини позмаға чүр'әт етмәзләр". Бу ермәни идеологларынын фикри-нијјәти иди, инди дә давам етмәкдәдир.

Нахчыванлылар бу күн дә олдуғу кими, гардаш Түркијәнин һәртәрәфли көмәклијини һәмишә миннәтдарлыгла јад етмишләр. Тәкчә бу факты гејд етмәк кифајәтдир ки, Нахчыван кечмиш ССРИ-нин тәркибиндән чыхдығы илк күнләрдә фатеһ-болшевик Сергеј Киров күчәсини Ататүрк адыјла адландырмышдыр. Гәт'и гәнаәтимдир—түркләрин көмәклији олмасајды Веди, Шәрур, Нахчыван, Ордубад мүсәлманлары сој гырымына мә'руз галачагдылар. Казым Гарабәкир паша, Чавид бәј, Әли Тејмур бәј, Хәлил бәј инди дә гәдирбилән Нахчыван әһалисинин хатирәсиндә јашамагдадырлар.

Бә'зи тәдгигатчылар Чәфәргулу ханын гејри-рәсми ифадәсинә әсасланараг, иддиа едирләр ки, Нахчыван 1918-чи илдә Иранла бирләшмәк арзусунда олмушдур. Бу—гәрәзли вә ујдурулмуш мүддәадыр.

1918-1920-чи илләрдә Нахчыванда Һүсејн Чавид, Бәһрам хан вә Әзиз хан Нахчыванскиләр, Тејмур бәј Макински, Бағыр Рзајев, Мәһәррәм Әлијев, Калбалы хан вә онларла дикәр узагкөрән сијасәтчиләр фәалијјәт көстәрирдиләр, өзү дә онларын сә'ји илә кечирилән референдумларда Нахчыван Дијары Азәрбајчан торпағынын ајрылмаз үзви һиссәси һесаб едилирди. Тәдгигатчыларымыз бу тарихи шәхсијјәтләрә истинад етсәләр даһа јахшы вә мәгсәдәујғун оларды... Тәкзибедилмәз фактдыр ки, АДЧ-нин парламент јығынчагларында Нахчывандакы вәзијјәт барәдә мүнтәзәм, дүрүст, әтрафлы мә'луматлар верән дә һәмин тарихи шәхсијјәтләр иди.

Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин Нахчывана мүвәккил тә'јин етдији Сәмәд бәј Чәмиллинскинин Нахчыванда, Ордубадда, Шәрурда тә'сис етдији инзибати идарәләр халгын һәртәрәфли тәрәггиси наминә олдугча фајдалы, сәмәрәли ишләр көрүрдүләр. Мәсәлән, Беһбуд бәј Шаһтахтлы Гачгынлар Комитәсинин сәдри кими, өз јурд-јуваларындан дидәркин дүшмүш сојдашларынын мадди тәчһизаты, мә'нәви овундурулмасы саһәсиндә әлиндән кәләни едирди.

...Бөјүк Британија, Америка дипломатијасынын Нахчыванда һәјата кечирдији "тәдбирләр" барәдә ики китабчамда, чохсајлы мәтбу јазыларымда әтрафлы бәһс етмишәм. Мөһтәрәм охучуларымын нәзәр-диггәтинә тәкчә бир факты

чатдырмагла кифајәтләнмәк истәјирәм. Заман-заман каһ Американын, каһ да Бөјүк Британијанын Нахчыванла бағлы ирәли сүрдүкләри "тәклиф-лајиһәләрин" мәркәзиндә, бир гајда оларағ, Ермәнистанын Азәрбајҹан әразисинә гаршы јөнәлән торпаг-әрази иддиалары дурурду. Нахчыван исә тарих боју өз сајыглығыны итирмәјиб. Истәр полковник Реј, истәрсә дә Робинсон вә Һаскел вә јахуд һәр һансы бир Гәрб һәрбчисинин, дипломатынын шәхсиндә јенилмәз Нахчыван әһалиси ермәни ишғалчыларынын тәрәфдарларыны, һимајәдарларыны көрмүшдү, өзү дә фикрини гәти билдирмишди: "Халг азәрбајҹанлы кенерал-губернаторундан башга һеч кими танымаг истәмир..."

Нахчыванын үмиди, пәнаһы, архасы—АДҸ вә Түркијә Ҹүмһуријјәти иди. Елә Ҹәмиллинскијлә Калбалы хан вә АДҸ арасындакы мүнагишәнин көкүнү кәсән дә мәһз Түркијәнин хејирхаһ васитәчилији олду. Түркијә Калбалы ханы өз јүксәк ордени илә тәлтиф етди, АДҸ исә өз нөвбәсиндә она кенерал-мајор рүтбәси верди.

...Түркијә тәрәфиндән көндәрилмиш нүфузлу забит Әдиб бәјин һәјата кечирдији тутарлы һәрби әмәлијјатлар олмасајды, чох күман ки, Ордубадын 1920-чи ил март ајында дүшдүјү вәзијјәт мәшәггәтлә, фәлакәтлә нәтичәләнә биләрди. Мүдрикләр демиш—"Јаман күнүн өмрү аз олар..."

Британија һөкумәтиндән һәртәрәфли јардым алан Ермәнистанын баш назири Г.Хатисовун Араз-Түрк Республикасына көндәрдији телеграмда Ордубадын вә Нахчыванын Ермәнистан тәркибинә дахил едилмәси көстәрилир. Инкилис кенералы Деви јерли әһали илә бу барәдә данышыглар апарыр, һәр дәфә дә гәти е'тиразларла, мүгавимәтлә гаршыланырды. Нахчыван, бүтүн тәзјигләрә мәһәл гојмајараг, ермәни инзибати идарәсини гәбул етмир, бөјүклү-кичикли әлдә силаһ гулдур гошунлары илә вуруша һазырлашырды. Нахчыванлыларын үмуми ирадәсини ифадә едән Калбалы хан Г.Хатисова дәфәләрлә билдирмишди: "Мән Ермәнистаны танымырам вә танымаг да истәмирәм".

Вәзијјәт кәркинләшмәкдә давам едирди. Јерли әһали арасында дөјүш дәстәләри сәфәрбәр олунурду. АДҸ тәрәфиндән көндәрилмиш забитләр бу ишә јахындан көмәклик көстәрирдиләр. Лакин чағырылмамыш "гонаг" олан инкилисләрин тә'киди илә 1919-чу илин мајында Нахчыван,

Шәрур, Ведибасар, Шаһтахты, Чулфа мәнфур ермәниләрин әлинә кечди. Мүсәлман әһалисинин габагчыл хадимләрини арадан көтүрүб һәбс етмәјә башладылар. Әли Сәбри вә онун мүбаризә достлары Нахчыванда баш верән һадисәләр, ермәни гулдурларынын төрәтдији чинајәтләр барәдә ифшаедичи сәнәдләр топлајараг, Азәрбајчан Демократик чүмһуријјәтинә чатдырдылар. Шаһтахты, Гәмәрли, Дәвәли стансијаларында дуран зиреһли гатарлар ермәни гулдур дәстәләринә көмәк едирди (гәрибә һалдыр ки, 1989-чу илин јанвар ајында Араздәјәндәки рус сәрһәд дәстәси дә һәмин чинајәти тәкрар едир, һәмин мәкрли сијасәти һәјата "кечирирди...").

Експансионист ермәни һөкумәт нүмајәндәләрини өлкәдән говмаг мәгсәди илә Нахчыванда чидди һазырлыг ишләри көрүлүрдү. Гарабағын кенерал-губернатору Хосров бәј Султановун тутдуғу вәтәндашлыг мөвгеји бу һазырлыг ишләринә мә'нәви тәкан верди. Трансгафгазда вәзијјәт чәтинләшмишди. Дағлылар Республикасы Деникин көнүллүләри тәрәфиндән ишғал едилмишди. Дәрбәнд онларын әлинә кечмишди. Нәсиб бәј Јусифбәјлинин һөкумәти адындан Дөвләт Мүдафиә Комитәсинә тапшырыг верилмишди ки, Азәрбајчанда ијун ајынын 11-дән е'тибарән һәрби вәзијјәт е'лан едилсин. Деникинчиләрин 5 күн әрзиндә Дағыстаны тәрк етмәси тәләб олунурду.

С.Шаумјанын башчылыг етдији Бакы Коммунасынын гаршысында дуран әсас вәзифә дә "Бөјүк Ермәнистан" јаратмаг иди. Белә ки, 1918-чи илин јанварында Бакы Комитәсиндә Серго Мартыкјанын башчылығы илә гырмызы гвардијачыларын формалашдырылмасы баша чатыр. С.Шаумјанын ифасында вәтәндаш мүһарибәсинә чағырыш шүарлары сәсләнир. Апрелин сонунда јарадылан (бир ај өмүр сүрән) Загфедерасијанын сүгутундан сонра јаранан үч мүстәгил республика вә мүсаватчылар Гафгаз интеграсијасынын тәрәфдары кими чыхыш едирләр (сонралар ермәниләр имтина едирләр). Бәлкә дә белә бир ваһид чәбһә (Азәрбајчан-Күрчүстан) јарансајды, ола билсин ки, Загафгазија ишғалынын гаршысы алына биләрди. Јаранмыш белә бир вәзијјәтдә болшевикләр дашнакларла бирләшәрәк кәләчәк тоггушмалар үчүн зәмин јарадырдылар. Мартын биринчи јарысында "Дикаја дивизија"нын бир һиссәси

"Евелин" кәмиси илә Бакыја кәлир, онун команданы кенерал Талышынски дәрһал һәбс едилир, гошуна исә тәрк-силаһ олунмаг тәклиф олунур. Бакынын мүсәлман әһалиси буна е'тираз едир. Шаумјанын арзуладығы тоггушмалар үчүн шәраит јаранырды. Онун әмри илә башланан Кәнчә-Тифлис јүрүшү там мәғлубијјәтлә нәтичәләнир. Инкилис гошуну да онун карына кәлә билмир. Сентјабрын 15-дә Бакы Азәрбајчан—түрк гошунлары тәрәфиндән азад едилди. Вәзијјәт јенә дә кәнч мүстәгил Азәрбајчан республикасы үчүн ағыр олмагда галырды. Кенерал Томсон бәјан едирди ки, "Азәрбајчан һөкумәти түркләрин интригасы нәтичәсиндә јаранмышды вә онун халг арасында дајағы јохдур".

1918-чи ил сентјабрын 30-да бағланан Мудрос сазиши Азәрбајчан Республикасыны даһа бир чидди сынаг гаршысында гојду.

Сентјабр ајында мәмләкәтимизә кәлән Һаскел Нахчыван, Шәрур, Ордубад чамаатынын нүмајәндәләри илә көрүш кечирди. Һәмвәтәнлимиз Әли Сәбри (јахын достум иди, Аллаһ она рәһмәт еләсин) 17 маддәдән ибарәт тәләбләри Һаскелә тәгдим етди вә сөзкәлиши шифаһи билдирди ки, әкәр бу тәләбләр гәбул олунмаса, нахчыванлылар өз истиглалијјәтини әлдә силаһ горујачаглар, өлдү вар—дөндү јох!

О илләрдә ојнанылан ојунлар инди давам етдирилир, өзү дә нечә...

О заман Һаскел "лајиһәси" е'лан едилдикдән сонра Нахчываны, Ирәван гәзасыны кениш халг һәрәкаты әмәлли-башлы чулғамышды.

1920-чи илин ијун ајында деникинчи кенерал Шелковниковун һәрби стратежи планы үзрә үмуми һүчум һазырланмышды, ијунун ахырларында һәр ики кәндин мүдафиәси позулду. Беш миндән чох инсан Шәрура үз тутмушду, бүтүн сәрһәд боју кәндләрә һүчум давам едирди. Һимајәсиз, әлијалын Шәрур чамааты мәчбурән Шаһтахтыја вә Нахчыван шәһәринә пәнаһ апарырды.

Јајын исти күнләриндә биз дә кәнди тәрк етдик. Елә о вахт Сүлејман әминин чәкдији бајаты мәни инди дә сызылдадыр:

Әзизим гала галмаз,
Бүрч үстә гала галмаз.
Бу гисас гијамәтә
Гојасан гала, галмаз...

Биз Ханлыг-Парчы көрпүсүнә чатанда елә бил ки, инсан бурулғаны чағлајырды. Чахнашма ичиндә инсан сели, мал-һејван сүрүсү бир-биринә гарышмышды, ағыз дејәни гулаг ешитмирди, аман Аллаһ...

Дүшмән гошунларынын һүчумундан бир-ики күн сонра Шаһтахты—Гывраг-Габуллу саһәләриндә мүдафиә мөвгеләрини нәзәрдән кечирән Калбалы хан Шаһтахты кәндиндә чамааты јығды, өзү дә деди ки, бу гүввәмизлә дашнакларла да, болшевикләрлә дә вуруша билмәк имканымыз јохдур...

О, фајтонуну дөндәриб, Нахчывана гајытды. Ики күндән сонра Калбалы хан Макуја—аиләси илә бирликдә бачысыкилә кетди... Ертәси күн хәбәр јајылды ки, бәс, болшевикләр шәһәрә кириб, совет һөкумәти е'лан едилиб.

Гачгын күтләсинин бир гисми Шаһтахты алтында кедән һадисәләри изләјирди.

1920-чи ил ијулун ахырларында Ведијә көндәрилән гачгынлар Ирана кечди. Азәрбајчан һөкумәтинин Кәнчә вурушмаларында иштирак едән һиссәси—кенерал Сәлимбәјовун дәстәси Вәлидағ дөјүшүндә мәғлуб олараг, Ирана үз тутду. Күнбатана јахын дашнак гошунларынын өн дәстәси Јурдчу-Габуллу кәндинә од вуруб јандырды. Кәндин мүдафиәчиләри истеһкамлары вурушсуз тәрк едиб кери чәкилдиләр. Күн батмышды. Гачгын күтләси көрпүләрдән кечәрәк Әрәбләрә чәкилирди. Топ-түфәнк атәшинә туш кәлән ким, ат-гатыр дырнаглары алтында галан ким, Аразын гојнуна атылан ким... Әфсанәләрдә сөјләндији кими—"гијам-гијамәт" күнүјдү... Һәмкәндлимиз Әлиш киши шикәст оғлуну далына алыб апарырды. Араза дүшүб, һәр икиси боғулду... Биз—бир-биринә јахын симсар беш аилә—көрпүнү кечиб, Иран тәрәфдә атамы көзләјирдик. Итмиш һејванларымызы тапан атам сүбһ чағы бизим сығындығымыз тәрәфә кечиб кәлди. Елә орадан да тәрпәнәрәк Әрдәбилин ашағы һәндәвәринә үз тутдуг...

Зирәһли дашнак гатары кечәләр Пүсјан көрпүсүндән кечәрәк Әрәбләр дүзүнә сәпәләнмиш гачгынлар үзәринә

прожекторлардан "јохлама" ишығы салыб чәкилиб кедирди. Шаһтахты дәмирјол көрпүсү дағыдылмышды, стансијада чар һөкумәтиндән галма е'малатхананы јандырмышдылар. О күнләрдә баш вермиш ганлы фачиәләри гәләмә алмаг олдугча чәтиндир вә чәтин олдуғу гәдәр дә ағырдыр.

Әрәбләрдә галыб күзәран кечирмәк мүшкүл иш иди. Ишләмәк, чалышмаг һеч олмаса чөрәк пулу газанмаг лазым иди. Бу нијјәтлә галдығымыз јери дәјишиб, бир ат мәнзили дә ирәлијә һәрәкәт етмәли олдуг. Оруч Мәммәд адланан бир кәндә кәлиб чыхдыг. Үстүндән бир-ики һәфтә кечәндән сонра көрдүк ки, Веди гачгынлары да бураја ахышыб кәлмәкдәдирләр... Сырты маузерли Аббасгулу бәј, јан-јөрәсиндә оғланлары—Искәндәр, Исфәндијар—дөшләриндә дашнаклардан гәнимәт алынмыш пулемјотлар, јанчагларында салланан маузерләр...

1918-чи илин ијун-ијул ајларында Нахчыван Дијарында вә Ермәнистан әразисиндә јашајан јерли Азәрбајчан зәһмәткешләринә ағыр бәла үз верди. Бир тәрәфдән Александропол (Индики Ленинакан) әразисиндән тәчавүзкар империалист гошунлар, дикәр тәрәфдән Хој-Чулфа истигамәтиндә Америка-Инкилтәрә командалығынын көндәрдији басгынчы баталјонлар Веди-Нахчыван, Зәнкәзур вә Дәрәләјәз кәндләрини виран гојур, күнаһсыз әһалини гылынчдан кечирир, вар-јоху талајыб апарырдылар.

1919-чу илин ијун-ијул ајларында икинчи мүдахиләчилик дөврү башланыр. Инкилис-американ-дашнак тәчавүзкарлары Веди-Нахчыван торпагларына һәрби експедисијалар көндәрирләр. Америка полковники Һаскел мүттәфигләрин комиссары тә'јин едилир. Лакин Нахчыван вә Веди табору силаһы јерә гојмајыб, дөјүшләри давам етдирмишдир. Ведибасарын дашнаклардан мүдафиәсини тәшкил едән, горујан мәһз Аббасгулу бәј Шадлински вә онун башчылыг етдији табор олмушдур.

Һаскел 1919-чу илин сентјабрын 1-дә Азәрбајчан Чүмһуријјәти Назирләр Шурасынын сәдри Н.Усуббәјова тәгдим етдији лајиһәдә Нахчыван вә Шәрур-Дәрәләјәз әразиләрини "нејтрал зона" һесаб етмәји тәклиф едир. Әслиндә бу лајиһә ермәни тәчавүзүнү гануниләшдирмәк, рәсмиләшдирмәкдән башга бир шеј дејилди. Һәлә бу аз имиш, лајиһәдә Ведибасарлыларын Нахчывана көчүрүлмәси

дә нәзәрдә тутулурду. Ведибасар да, Нахчыван да өзүнү дөјүшә һазырлајырды. Фәтулла Һүсејновун башчылыг етдији бөлүк, сәдәрәкли Һәсән Шаһвәләд оғлу, Гасым Һүсејнов, Гафар Әлијев вә б. ведибасарлыларла бирликдә дөјүшләрдә иштирак едирләр. Веди мүдафиәчиләри ермәни гәсбкарларыны далбадал ағыр мәғлубијјәтә уғрадырлар.

1920-чи илин јазында тәчавүзкар гошунлар бөјүк бир гүввә илә Веди кәндини мүһасирәјә алыр, сонра да Нахчыван үзәринә јүрүшү давам етдирирләр. "Өлүм дәстәләри" өн сыралара кәндәрилир, әһали ваһимәјә дүшүр, таборчулардан бә'зиләри "ағчијәрлик" едәрәк арадан чыхмаг истәјир. Мәтин командан Аббасгулу бәј әмр едир ки, узагдан мал-гараны һајлајыб кәндә кәтирсинләр. Нахырын гопартдығы тоз-думаны табора көмәк етмәјә кәлән дәстәләр кими зәнн едән дүшмән командирләри өз гошунларыны кери чәкмәјә мәчбур олурлар. Горхмаз, сәриштәли сәркәрдә Аббасгулу бәј Шадлински күчлү дүшмәнләрә гаршы апардығы о чәтин дөјүшләрдә һәрби-стратежи аналитик ағыл нүмајиш етдирмиш, һәрби усталыг көстәрмиш, тактики фәндкирликләр ишләдәрәк зәфәр чалмышдыр...

Сағлығында Вичданын, Намусун, Азадлығын рәмзинә чеврилмиш, Веди, Шәрур, Нахчыван маһалларынын сакинләрини күтләви гырғындан хилас етмиш бу әфсанәви шәхсијјәтин ады һәлә сағлығында онларла нәғмә вә дастанларда әбәдиләшмишди.

Азадлыг, истиглалијјәт уғрунда вурушларда Фәрамәз Маһмудбәјов, Мәһәррәм Оручоғлу, Ибраһим Ејлас Абојев, Ибраһим Фәрзәлијев, Әли Ејвазов, Абузәр Гәмәрли, Шәмдан Шадлински, Шәмилбәј Маһмудбәјов, Назлы ханым (Аббасгулу бәјин арвады), Хәлил Пәнаһов, Исмајыл Шыхәли оғлу, Јетим Мәшәди Паша, Исфәндијар Калашоғлу, Искәндәр Шадлински, Аббасгулу бәјин оғуллары вә башгалары мисилсиз гәһрәманлыглар көстәрмишләр.

Азәрбајчанда бәргәрар олан Совет һакимијјәтиндән горхуја дүшмүш дашнак бирләшмәләри бүтүн һәрби гүввәни Веди-Нахчыван истигамәтиндә јөнәлдир. Ведибасар, Зәнкибасар, Шәрур, Дәрәләјәз чамааты јурд-јувасыны тәрк едәрәк, Гарабаға, Чәнуби Азәрбајчана гачмаға мәчбур олур. Елә бу заман, Јурдун бу бөһранлы чағында Аббасгулу бәј башда олмагла, онун чәсур табору вә Ведибасарын

икидләри Маку торпғына кечирләр. Ағгвардијачыларын, деникинчиләрин, дикәр әчнәби гүввәләрин һавадарлыг, рәһбәрлик етдији дашнак гошунлары сүр'әтлә ирәлиләјәрәк, нахчыванлыларын Гарабағлар-Хок-Шаһтахты чәбһәсини јарыр, Нахчывана һүчум чәкир. Бу заман, XI Гызыл Орду һиссәләринин Нахчывана дахил олуб, Ингилаб комитәси јаратдығындан хәбәр тутан дашнак команданлығы өз һүчум-һәмләләрини дајандырмаға мәчбур олур.

Нахчыван Дијарында јени һакимијјәт фәалијјәтә башлајан кими өз јурд-јуваларындан дидәркин дүшмүш мүһачир һәмвәтәнләримизин Нахчывана керигајытма ахыны башланды. Нахчыванда 1920-чи илин сентјабр-октјабр ајларында, һәмчинин, Шәрур бөлкәсиндә јарым милјондан чох дидәркин гајыдыб тәзәдән мәскунлашмышды.

Вәтәнә гајыдыб кәлмиш мүвәггәти мүһачирләр адындан, Азәрбајчан Ингилаб Комитәсинә көндәрилән нүмајәндәләр адындан—Зәнкибасардан Һәбиб Әлиоғлу, Ведибасардан Әли Гәнбәров, Шәрурдан Һачы Чаббар Тағыоғлу, Нахчывандан Аббасгулу Тәһмәзбәјов билдирдиләр ки, Нахчывана гајыдыб кәлмиш, дәдә-баба јурдунда тәзәдән топлашан нахчыванлылара тә'чили мадди јардым көстәрилмәсә, онлар мәһв ола биләрләр. Һеј'әтин мә'луматында еjни заманда гејд олунурду ки, сон вахтлар әрзиндә јүз мин нахчыванлы мүһачир ачлыгдан, хәстәликдән мәһв олмушдур (бах: "Коммунист" гәзети, 11 октјабр, 1920-чи ил, № 73).

Артыг, 1920-чи ил ијунун 28-дә Нахчыванда совет һөкумәти гурулмушду. Бундан бир ај әввәл К.Орчоникидзенин Ленин вә К.В.Чичеринә көндәрдији телеграма көрә Азәрбајчанла Ермәнистан арасында олан мүбаһисәли мәсәләләр һәлл едилмәкдәјди. Бу о демәкдир ки, Азәрбајчан торпагларында ермәни дөвләти Ермәнистан јаранырды. Азәрбајчанда интенсив ермәниләшдирмә сијасәти давам етдирилирди. Араз-Түрк һөкумәтинин хадимләри һәбс едилмиш вә ја мәһв едилмишдиләр. Н.Нәримановун "Әски һөкумәтин (милли һөкумәтин—Ә.Ә.) төрәтдији дағынтылар арашдырылыр" тезиси һәр јердә олдуғу кими Нахчыванда да әксини тапмаға башлајыр. Репрессија, террор башланғычына јашыл ишыг јандырылыр.

Нахчыванда вәзијјәт кәркин олараг галмагдајды.

Нахчыванын фөвгәл'адә комиссары Баһадур Вәлибәјовун

тәшәббүсү илә Аббасгулу бәј Шадлински башчылыг етдији таборла бирликдә Нахчывана чағырылыр, даһа доғрусу, рәсмән гәрара алыныр. Сентјабрын орталарында Нахчыван Ингилаб һөкумәти адындан Һәсән Бағыров, демократлардан—Мәммәд вә Сејфулла Сүлејмановлар хүсуси мәктубла Иранын Мәрәнд маһалына көндәрилир. Аббасгулу бәј орада Совет һакимијјәтинин тәклифини гәбул едир. Табор онун башчылығы илә Нахчывана кәлир. Бунунла јанашы, Иранда олан мүһачирләрин Нахчывана гајыдыш просеси башланыр. Табору да, кечмиш "мүһачирләри" дә Нахчыван әһли Чулфада атәшин истәклә гаршыламышды, елә о вахтдан е'тибарән дә Аббасгулу бәјин таборуна "Гырмызы табор" ады верилди.

1920-чи илдә октјабрын ахырларында "Гырмызы табор"ун гаршысында белә бир мәс'улијјәтли, вачиб мәсәлә гојулмушду: Әзнобүрд-Гарабағлар сәмтиндә дағ әтәкләри илә һәрәкәт етмәк, Бағырсагдәрә-Сәдәрәк арасында мөвге тутмаг, Араздөјән-Чанахчы тәрәфә ирәлиләјән һиссәләрлә бирләшмәк. Бу әмәлијјат планы нојабр ајы әрзиндә бүтүнлүклә һәјата кечирилди, нәтичәдә Шаһтахты-Хој әразиләриндә дашнак гундурларындан хејли әскәр вә забит әсир алынды (1200 нәфәр), гәнимәтләр әлә кечирилди. Шәрур гәзасы бүтүнлүклә азад едилди вә декабрын 2-дә орада Гәза Ингилаб Комитәси тәшкил олунду.

1921-чи илин јанвар-феврал ајларында "Гырмызы табор" Аббасгулу бәјин командалығы алтында Дәрәләјәз-Шәрур-Гәмәрли истигамәтләриндә башланмыш тәһлүкәли дүшмән һүчумларынын гаршысыны гејрәтлә алды.

1921-чи ил февралын 13-дә дашнаклар Ирәванда гәфләтән баш галдырдылар...

Нахчывана дахил олан болшевикләрин Түрк полкуну шәһәрдән чыхармаг нијјәти 1921-чи ил феврал-март ајларында јерли әһалинин чидди е'тиразына сәбәб олур. Нахчыван шәһәриндән Мәммәдрәһим, Гарачухдан Әли-Пәпиш, Аслан Чавуш, Шаһбуздан Гачаг Әсәд, Ордубад Ингилаб комитәсинин сәдри Садых Мәммәдов һәрби һиссәләрдә тәблиғат ишини кенишләндирирләр. Һијлә нәтичәсиндә әлә кечирилән Мәммәдрәһим, Әли-Пәпиш, Аслан Чавуш болшевикләр тәрәфиндән күлләләнирләр. Әдиб бәј Нахчыван Фөвгә'ладә Комиссары Б.Вәлибәјову

Түрк полкунун Нахчывандан чыхарылмасы тәрәфдары кими тәһгир едир вә Н.Нәриманов васитәси илә ону Нахчывандан узаглашдырыр. Сонралар Орчоникидзенин вастәсилә Б.Вәлибәјов јенидән Нахчывана рәһбәр вәзифәјә бәрпа едилир. Март ајынын 13-25-дә Нахчыванда, Тыркешдә вә Ордубадда иғтишашлар јатырылды, һәрби дәстәләр өз мөвгеләринә гајтарылдылар.

Ирәванда дашнакларын 45 күнлүк "һакимиједтинә" сон гојулду, гүввәләри исә Дәрәләјәз тәрәф сыхышдырылды. Белә олдуғу һалда дашнаклар һакимијјәти әлдә сахламаг нијјәтијлә һәр чүр гејри-инсани чәза тәдбирләринә әл атмагдан, виҹдансызлыгдан, чиркинликләрдән чәкинмирдиләр.

Дашнак команданлығы јерли јурдсевәр-партизанларын гоһумларындан 53 нәфәрини Арпа кәндиндән дөјә-дөјә, Јаныг (болшевикләрин дашнакларла сәрһәд мәнтәгәси) адланан јерә кәтирир, онлара олмазын физики ишкәнчәләр верирләр, уча гајадан Арпа чајына атырлар.

1921-ҹи ил ијул ајынын ахырларында Дәрәләјәз әмәлијјаты бүтүнлүклә баша чатыр, дашнак гошун төр-төкүнтүләри Зәнкәзура чәкилир. Зәнкәзур әмәлијјатынын јенидән башланмасы илә әлагәдар, дикәр һәрби һиссәләрлә јанашы, Аббасгулу бәјин башчылыг етдији "Гырмызы табор" да Гәрчиван-Меһри бөлкәсинә көндәрилир.

Бирләшмиш гүввәләрин үмуми сә'јләри сарсыдычы зәрбәләријлә Зәнкәзурда галмыш дашнак төр-төкүнтүләри мәһв едилди. Нахчыванда тәшкил олунмуш бејнәлмиләл дәстәләр Шәрур-Гәмәрли бөлкәси үзәринә һүчума кечән дашнак гулдурларынын гаршысынын алынмасында мүстәсна икидлик, рәшадәт көстәрдиләр. Нахчыванда исә вәзијјәт олдугча кәркин иди: өлкәдә ачлыг, хәстәлик һәддини ашмыш, өлүм һаллары чохалмышды. Ермәнистандан Нахчывана пәнаһ кәтирәнләрин сајы 100 мини кечмишди. Азәрбајҹан һөкумәти Нахчыванда мәскунлашмыш гачгынларын еһтијаҹларыны өдәмәк үчүн 2 милјон мәбләғиндә пул ајырмышды.

Ермәнистанда дашнак һөкумәтинин деврилмәсиндә Азәрбајҹан әкинчиләринин, Аббасгулу бәј Шадлинскинин "Гырмызы табор"унун һүнәрвәрлијинә, фәдакарлығына сон дәрәчә јүксәк гијмәт верилмәлидир. Дәрәләјәздә, Ведидә

дашнак јуваларынын дармадағын едилмәси—Нахчыван бөлкәсини дә ағыр мүсибәтләрдән хилас етмиш олду. Халг ичиндән чыхмыш А.Шадлински сөзүн әсл мә'насында истә'дадлы, гејрәтли бир сәркәрдә олараг шөһрәт газанды, доғма халгынын көзүндә учалды, мәшһурлашды. Онун һаггында вердијим илк мә'лумат (1955), јаздығым ики китаб ичтимаијјәтин вә гәдирбилән кениш охучу күтләсинин диггәтини чәлб етди. Мәним шәхси тәшәббүсүмлә Нахчыванын, Вединин, Сәләрәјин мәдәни-маариф очагларында о әфсанәви сәркәрдәнин һәјатындан, һәрби хидмәтләриндән бәһс едән, дөјүш јолларыны нүмајиш етдирән музеј күшәләри тәшкил олунду.

Мәрһум јазычымыз Фәрман Кәримзадә илә Нахчыванда дәфәләрлә көрүшләримиз олуб, А.Шадлинскијә аид шәхси архивимдә олан тарихи сәнәд вә материалларла ону таныш етмишәм. Тәвазөкарлыгдан узаг олсун—Фәрманын мәшһур "Гарлы ашырым" романынын јаранмасында мәним дә азачыг хидмәтим олмушдур. Аббасгулу бәј Шадлинскинин илк бәдии образыны јарадыб, һәмвәтәнләримизә милли мирас кими тәгдим едән Фәрман Кәримзадәнин руһу шад олсун, гәбри нурла долсун.

...Веди "Дәмир ахыны" далынча Чувә мүдафиәчиләринин башчысы Балабәј Вәкиловун рәһбәрлији илә хүсуси бир дәстә һәрәкәт едирди.

Мәтләбдән узаглашмајаг... Гачгынларын әксәријјәти рус јараглары илә силаһланмышды. Балонун чијниндә көдәк рус ири чаплы пулемјоту, белиндә гумбаралар вар иди.

Ермәни гәсбкарларына гаршы мүбаризәдә Бало бәј Вәкиловун хидмәтләри унудулмаздыр. Ермәниләр бу чәсуру арадан көтүрмәк үчүн хүсуси мүкафат тә'јин етмишдиләр. Тәәссүф едирәм ки, онунла узун илләр достлуг етсәм дә мүбаризәләрлә долу һәјатыны хүсуси тәдгигат објектинә чевирә билмәдим.

Нә исә... Сөһбәтимизин давамына гајыдаг.

...Гаршыдакы кәнд Мәрјәлиләр адланырды. "Ахын" башчысына хәбәр чатдырылды ки, габагда Гәмишкан ашырымы вар. Онун ајағына чатанда кечәләјиб, ашырымы күндүз кечмәк мәсләһәт билинди. Гачгынлар дајандылар. Дағын әтәји мәнзәрәли јашыллыгдан ибарәт иди, мөвсүмүн август ајы олмасына бахмајараг, һава хејли сәринләшмиш-

ди. Кечәјары ара-сыра күллә сәсләри ешидилирди, дағлар әкс-сәда верирди. Гачгынларын мал-гарасыны оғурламаға кәлән бир нечә чапгынчы вурулду. Гәрәз, тәзәдән јолумуза давам етдик...

"Ахын" һәрәкәтә кәлди. Биз ашырымын башына галханда тәхминән саат он ики оларды, гарлы-човғунлу күләк башламышды. Атам балача бачымы бүрүб-бүкүб, далына алмышды, адамларын сир-сифәти сојугдан көмкөј олмушду, көрпәләр мәләшир, гадынлар вај-шивән салырды. Тәхминән јарым саатдан сонра көһнә бир карвансараја кәлиб чатдыг.

Карвансара кимсәсиз иди. Габағындан енли арх кечирди. Биз бурада кечәләдик. Ертәси күн Хој шәһәринә тәрәф јолландыг, ахшамчағы шәһәрин Салмас дарвазасы гаршысында дајандыг. 10-чу әсрә аид един Хој орта әсрләр феодал шәһәрләриндән галан бир нүмунәдир. Шәһәрин әтрафы дәрин хәндәкдән ибарәтдир. Хәндәјин ортасында салынан шәһәр уча диварларла әһатә олунмушду, диварларын галынлығы 3-4 метрдән чох олар, бүрчләриндә топлар јерләшдирилмишди.

1920-чи илин нојабр ајы иди. Гачгынларын ағсаггаллары топлашыб, өз доғма торпагларына гајытмаг барәдә мәшвәрәт кечирирдиләр. Үмуми мәсләһәтдән сонра Хој јолуна чыхыб, Нахчывана үз тутдуг... Күнбатана јахын Мирзә Рамазан кәндинә кәлдик. Сәһәриси күн јолумузу давам етмәјә һазырлашанда, ев саһиби биздән кечәләмәк һаггы "тәләб" етди... Мат галмышдыг. Дедик ки: "Ај гардаш, биз дүшмән әлиндән чан гуртарыб сизә пәнаһ кәтирмишик, сиз дә белә?"

—Верәчәксиниз,—деди—вәссалам!

Елоғлуја гајыданда бизә бир силаһлы адам гошдулар ки, һәр еһтимала гаршы бизи хата-бәладан "горусун..." Сәрһәдә чатанда о да биздән пул истәди... Үстүмүздә олан вар-јох, гәпик-гурушу јығыб вердик. Сөзүн гысасы, өз доғма јурдумуза гајыда билмәдик.

Мәскунлашдығымыз Елоғлу кәндиндә рәһмдилли адамлардан чох намәрдләр, инсафсызларла растлашдыг. Улагларымызы кәндин отлагларына апармаг имканындан мәһрум идик; торпаглар хүсуси саһибкарлара мәхсус олдуғуна көрә, һејванлары отсуз-сусуз дәмјә јамачлара апарырдыг... Бир күн гызмар һаваја дүшүб азарладым, ата-анама хәбәр

чатдырдылар, кэлиб мэни апардылар, ахар-бахарлы, буз-булаглы Ағбулагда мэни ајылдыб сағалтдылар, өзүмә кәлдим...

1921-чи илин сојуг јанвар күнләри башламышды. Өзүмүз кими, улагларымыз да ач иди... Мән, дајым Мәһәммәд, эмоғлум Исмајыл хырманларда галан бәлим-саманы јыр-јығыш етмәјә кетдик. Елә бу вахт саһибкарын көзәтчиси кәлиб чыхды, јолдашларым гачды, о инсафсыз көзәтчи мәни јахалајараг, дәјәнәклә ајагларыма о ки вар дөшәди. Һушуму итириб јыхылдым, о исә јығдығым саманы дағыдыб кетди.

Биз гачгынлар јерли чамаатдан горхуб-чәкинирдик. Елоғлу кәндиндә бизим беш аиләдән савајы гачгын јох иди. "Дәмир ахын" Мәрәнд әтрафында бәргәрар олмушду, силаһлы олдуғуна көрә, јерли әһали ондан горхурду вә һесаблашырды.

1921-чи илин март ајында аилә башчыларымыз бирдә-фәлик вәтәнә гајытмаг гәрарына кәлдиләр. Хој шәһәринә гајытдыг. Базарда боллуг олса да, чибимиздә пул јох иди...

Салмас дарвазасына јахын јердә, чар Русијасынын 1907-1908-чи илләрдә тикдирдији казарманын ат төвләсинә дүшдүк. Хојда чох гала билмәздик: сон дәрәчә "әлибош идик, шәһәр-базар исә хәрч тәләб едирди...

Мартын ахырларында Гаразијәддинә јола дүшдүк. Бура олдугча зәнкин мәкан иди, боллуча ичмәли сују, көзох-шајан барлы-бәһәрли бағлары варды. Бурада һамыја иш тапылды. Атам ханын бағында рәнчбәрлик етди. Хан учу-бучағы көрүнмәјән зәнкин бағын, тәмтәраглы имарәтин вә кениш орманын саһибкары иди...

Мүвәггәти гәрар тутдуғумуз мәкандан 6 километр аралыда јерләшән Дизә кәндинә чатанда Дәрәләјәздән Ирәвана апарылан јаралы әскәрләрлә растлашдыг. Онларын арасында эмиоғлу Исмајылы да көрдүк. Көрәсән, онларын арасына Исмајыл нечә дүшмүшдү?! Әһвалат белә олубмуш: биз Елоғлу кәндиндә оланда дајым Мәһәммәд илә эмиоғлум Исмајыл баш алыб Нахчывана кедирләр. Әмиоғлу орада "Гырмызы табор"а јазылыр, Ермәнистанда дашнаклара гаршы вурушларда јараланыр.

Әмиоғлумун "Гырмызы табор"да олмасыны мәнә зејнәддинли, гырмызы таборчу Кәрбәлаји Әләкбәр Абдуллајев

данышды. О деди ки, Исмајыл Сүлејман оғлуну Ермәнистанда Арпа кәндиндә Чәмәнкәндли Ибраһим Фәрзәлијевин ротасында көрүб.

...Мај ајынын ахырларында кәндә дахил олдуг. Евимизи дашнаклар јандырмышды. Нисбәтән саламат галмыш ајры бир евдә јашамалы олдуг. Атам һәјәт-бачамызы саһмана салды, бағ-бағаты дирчәлтди, хејли мәһсул көтүрдүк, күзәранымыз азачыг јахшылашды. Әләкбәр дајым да Гарабағдан гајыдыб кәлди. Мадди вәзијјәт һәддән чох ағыр олдуғу үзүндән, чамаат от-әнчәр јемәјә мәчбур олмушду.

Атам һеч јердә өзүнә иш тапа билмирди. Шәрур маһалында ишсизлик сон һәддини ашмышды, торпаг экилиб-бечәрилмирди, јемәјә чөрәк, сәпмәјә тохум гәһәтә чыхмышды. Аиләдә беш нәфәр идик: атам, анам, мән, ики бачым—Фатма вә Лејла. Анам гадынлара мәхсус нараһатлыгла килеј-күзар едирди. Гытлыг, ачлыг һөкм сүрдүјү бир шәраитдә адамлар, нечә дејәрләр, тут кими төкүлүрдү. Гачгын дүшмәздән әввәл кәндимиз 520 очаг иди, данышдығым дөврдә исә, лә'нәт шејтана, һеч 50 ев түстүсү дә јох иди.

Аиләмизә чөрәк пулу газанмаг нијјәтилә атам Ирана кедир, Чорс маһалында һәмкәндлимиз Мәшәди Мир Һәсән ағаны тапыр. О да өз нөвбәсиндә, атамын тәзәдән Ирана гајытмағыны да иш ахтармағыны да мәсләһәт билмир. Гәрәз, кери гајыданда атам Ахура кәндиндә дәрд-гәм ичиндә дүнјасыны дәјишир.

Анам ушагларыны бир-тәһәр доландырмаг үчүн Маһмуд кәндиндә варлы бир аиләдә гуллугчулуг етмәли олур. Мән тагәтсизликдән һеч јана чыха билмирдим, једдијим дә тут иди, бир дә от-әнчәр. О заман атамын вәфат етдији јерә мән дә кедә билмәдим, гоһумлардан да кедән олмады.

Анам Маһмуд кәндиндән гајытды, јахын гоһумларымыздан бири мәни Кәрбәлаји Мәһәррәм адлы варлыја малотаран верди.

Сонралар Һәбиб бәјин малотараны олдум. Атамы јахындан таныдығына көрә, бәјин сәбәбинә, мәнә һөрмәтлә јанашырдылар. Арвады Күлкәз мәнә хүсуси гајғы көстәрирди, јемәјимә фикир верирди. Муздур јолдашларым мәнә дејирдиләр ки, Шәфи бәјин јанында ишләсәм, мәнә даһа раһат олар. Шәфи бәј аиләсиз иди, Нахчыван Өлкә Вилајәт

Комсомол Комитәсиндә тәшкилат шө'бә мүдири ишләјирди.

1923-чү ил. Анам вә ики бачым кәнддә галмышдылар. Һәрдән онлара күндәлик рузи-јемәк апарырдым. Јаман нараһатчылыг кечирирдим. Шәфи бәјин олдугча аличәнаб анасы Гутан ханым мәнә мәсләһәт билди ки, анамы, бачыларымы да бура кәтирим. Лакин чох чәкмәди, анам да вәфат етди. Муздур јолдашларымла көмәкләшиб ону дәфн етдик.

Јаз кәлмишди. Бачыларымы кәндә апармалыјдым. Јахын гоһумларымыздан кәнддә бир дајым, бир дә Маһмуд әмим галмышды. Онларын да күнү-күзәраны, доланышығы ағыр иди. Әмиоғлум Исмајыл улаг кәтирмишди. Гутан ханым 5 пуд чәлтик верди, ушаглары кәндә апардым. Биртәһәр доланырдыг. Чох чәкмәди, балача бачым Лејла да көчдү дүнјадан. Дајымла бирликдә ону да тапшырдыг торпаға...

Наим архынын алтында азачыг торпаг саһәмиз варды. Ди кәл ки, нә сәпмәјә тохум тапырдым, нә дә бечәрмәјә күчүм чатырды. Мәни арх тәмизләмәјә апарырдылар. Тәпәли Аббасәли бир дәфә мәнә бәрк шилләә вурду ки, кија јахшы ишләмирәм.

Сәһәр ишә кетмәк әрәфәсиндә һисс етдим ки, бачым Фатма насаздыр. Јанына чөрәк, ичмәли су гојуб кетдим. Һеч демә, бачым чан верирмиш, баша дүшмәмишдим. (Инди бу сәтирләри јазанда үрәјим титрәјир). Ахшамчағы ишдән гајыданда евә кириб көрдүм ки, Фатма нә чөрәјә әл вуруб, нә дә бир гуртум су ичиб. Бачымын кечиндијини дәрк етдим, үзүмү гибләјә тутараг, јаныглы-јаныглы бајаты чәкдим:

Әзизим улу дағлар,
Чешмәли, сулу дағлар.
Кимсәсиз Фатма өлүб,
Көј кишнәр, булуд ағлар...

(Фатманын адыны инди нәвәм дашыјыр, бачымын гохусуну ондан алырам—торпығы саны јашасын—дејәрләр...)

Бу гара хәбәри Маһмуд әмимә чатдырдым, ешидән кими дајым кәлди, Һүрзад хала кәлди. Һүрзад хала атамын дајысыоғлунун арвадыјды. Фатманы јујуб пакладыг, кәфәнлик без тапылмады, бачымы Һүрзад халанын нимдаш донуна бүкдүк, апарыб дәфн етдик. Үстүндән илләр кечди.

кәндә кедәси олмадым. Фатма бачымын гәбрини дә итирдим.

1924-чү ил. Шәфи бәјин тәсәррүфатында әкин-бичин, бечәрмә, рәнчбәрлик ишләри мәним өһдәмдә иди. Әкирдик-бечәрирдик, мәһсул јығырдыг. Шәфинин гардашлары Әли вә Вәли мәнә јахындан көмәк едирдиләр. Үмуми көстәришләри бизә Шәфинин әмиси Калба Султан бәј верәрди. Новруз бајрамында кәндимизә—Маһмуд әминин көрүшүнә кетмишдим. Дедиләр ки, Имраны, Исмајылы комсомола көтүрүбләр. Мәни дә Исмајыл Маһмудовун, Ибраһим Ағајевин зәманәти илә комсомола гәбул етдиләр. Өзәк катибимиз Исрафил Тағыјев иди. Өзәкдә Һәмзә, Мәшәди Әмир, Мәшәди Иса кими чәсур, габилијјәтли кәнчләр чалышырдылар. Елә һәмин ил Ибраһимлә Исмајылы әскәр апардылар. Мәшәди Иса Нахчыван Мүәллимләр Семинаријасына охумаға кетди. Һүсејн Һачыкәрим оғлу Әлијев (олдугча јахын дост идик) Шәрур Гәза Комсомол Комитәсиндә кушә рәһбәри иди.

Пајыз фәсли кирмишди. Шәрур Гәза Јер-Мешә һәмкарлар Иттифагынын сәдри Зүлфүгар Рзајев, Шәрур Комсомол Комитәсинин катиби Гасым Тағыјев, Өлкә Комсомол Комитәсинин шө'бә мүдири Әләскәр Гасымов (өмрүнүн ахырыначан јахын дост олмушуг) бизим өзәјә кәлдиләр. Үмуми сөһбәтдән сонра Зүлфүгар сөзә башлады. Деди ки, мән Әлини өзәјә катиб тәклиф едирәм. Мән е'тираз едәрәк билдирдим ки, истәмирәм, бачармарам. Дедиләр ки, Һүсејн Әлијеви сәнә тәһким едирик, о сәни һазырлашдырачагдыр...

Мән һазырлыға тәк кедә билмирдим. Һәр күн ишлән сонра ахшамлар Һәмзә Мирзәјев мәни Өзәјә кәтирир, Һүсејн исә өз нөвбәсиндә мәнә өзәјин иш гајдаларыны, каркүзарлығыны, тәшкилат мәсәләләрини өјрәдирди. Бунунла јанашы, мәни Баш Норашендәки 7 иллик мәктәбә дә чәлб етдиләр. Һәмин мәктәбдә Тағыбәј Сәфијев рус дили, Әләкбәр Исмајылов ана дили дәрсини тәдрис едирдиләр. Әмәлли-башлы дәрс өјрәнирдим. Өзәјин ичласларында да ајры-ајры кәнд совет сәдрләринин мә'рузәләрини ешидир, малијјә ишләри, кәндин варлылары үзәриндә веркиләр гојулмасы һагда лазым кәлән мүәјјән мә'луматлар әлдә едирдим.

"Гуллуг" тилсими артыг сынмышды: 1) Мән комсомола дахил олдум; 2) Өзәјә катиб сечилдим; 3) Јер-Мешә

һəмкарлар Иттифагынын үзвлүјүнə кечдим; 4) Јер-Мешə һəмкарлар Иттифагынын өлкə конфрансына нүмајəндə сечилдим.

1925-чи ил. Бу јај мөвсүмүндəн е`тибарəн "гуллуг" һəлгəсиндəн чыхандан сонра мүстəгил јашајыб, ишлəјиб, өзəкдə фəалијјəтими давам етдирмəјə башладым.

Кəнчлəр тəшкилаты партијанын көрə билмəдији ишлəрин өһдəсиндəн кəлир, кəнд ингилаб комитəлəринə веркилəрин топлулмасына рəһбəрлик едир, имəчилик јолу илə кəндин көрпү вə јолларынын тə`мир олунмасына нəзарəт едир, "савадсызлығын ləғви" курслары јарадыр, мəктəблəр ачылмасына тəшəббүс көстəрирди. Маһмуд кəнд Кəнчлəр Өзəји гəзада габагчыллардан бириди. Бурада Һүсејн Əлијев, Исрафил Тағыјев кими сəриштəли, бачарыглы кəнчлəр чалышырдылар.

1925-чи илин ијун ајында Бакыја охумаға кетдим.

1925-чи илин апрел ајында Нахчывана Москванын Дөвлəт комиссијасы кəлмишди. Јерли əһали Шəрур-Норашен вагзалында ону гаршыламаға чыхмышды. Комиссијанын тəркиби ССРИ Халг Комиссарлары Шурасынын сəдри Рыковдан, Харичи Ишлəр комиссары Чичериндəн вə Крупскајадан ибарəт иди. Мəркəздəн кəлəн комиссијаны Азəрбајчан Республикасы адындан Һəмид Султанов мүшајиəт едирди. О заман Мəркəзə Нахчыван Өлкə һөкумəтинин, партија рəһбəрлəринин əлиндəн шикајəт əризəлəри, килеј-күзарлар көндəрилмишди, əһалинин наразылығы əсасəн веркилəрин ағырлығындан, дөвлəт ганунчулуғунун позулмасындан вə с.-дəн ибарəт иди.

Комиссијанын ишиндə Азəрбајчан К(б)П МК катиби Əлиһејдəр Гарајев вə Республика ФК-нин сəдри Мирчəфəр Бағыров иштирак едирдилəр.

Нахчыванын комиссарларындан Гафар Бабајев (шаир Адил Бабајевин атасы), Фəрамəз Маһмудбəјов (режиссор Ш.Маһмудбəјовун атасы), Гурбанов, Мирзə Садыг һəбс едилиб Бакыја көндəрилди... "Наркин" дəниз дүшəркəсиндə бешини дə һагсызчасына күллəлəдилəр. Нахчыван Дијарынын партија, совет, комсомол вə һəмкарлар тəшкилатлары өз фəалијјəтини "јенидəн гурасы" олду. О заман мəни Нахчыван Өлкə Комсомол Комитəсинин конфрансына нүмајəндə сечдилəр. Конфрансда Азəрбајчанын вə Нахчы-

ванын тәшкилат рәһбәрләри чыхыш етдиләр. Нахчыван Өлкә Комсомол Комитәси үзвләринин намизәдләри мүзакирә олунмаға башлады. Шәрур Гәза Комсомол Комитәсинин катиби Гасым Тағыјев сөз алыб тәклиф етди ки, тәркибә Әли Әлијеви дахил етмәк лазымдыр. Елликлә соруштулар: "Ахы, кимдир о Әли Әлијев?" Мән ајаға галхдым, өзүмү тәгдим етдим. Беләликлә, Нахчыван Өлкә Комсомол Комитәсинә үзв сечилдим...

Вахт әснасында Өлкә Партија Комитәсинин, Мәркәзи Ичраијјә Комитәсинин, Өлкә Јер-Мешә Һәмкарлар Иттифагынын тәркиби тамамилә јениләшди. Зүлфүгар Рзајев Өлкә Јер-Мешә Һәмкарлар Иттифагынын сәдри сечилди.

Мај ајы иди. Маһмуд кәндиндә фәрди әмәклә мәшғул олдуғум вахтларда хәбәр чатдырдылар ки, телеграм вар, тә'чили Нахчывана кетмәлисән. Сәһәриси күн Өлкә Комсомол Комитәсинин катиби Гурбанәли Мустафајев мәнә билдирди ки, Бакыја үч ајлыг партија-комсомол курсларына кетмәлијәм. Бир тәрәфдән севиндим ки, пајтахта кедирәм, дикәр тәрәфдән гәһәрләндим ки... әјним-башым дүз дејил, пајтахт шәһәринә јарашан фәрли ајаггабым, папағым јохдур.

Нә исә... Республика Партија Тәшкилатынын мәс'ул башчыларындан олан Һөкүмә Султанова бизи Партија Мәктәбинин бинасына кәтирди, аид јолдашлара лазыми тапшырыглар верди. Бир нечә күндән сонра дәрсләр башланды. Бизә тәгаүд верирдиләр. Мән курс јолдашым, һәмјерлим Һүсејн Зејналовла "Кубинкаја" кетдим. Бир чүт башмаг, бир дә јахшыча үтүләнмиш сәлигәли шалвар алдым. Ертәси күн мәктәбә кетмәздән әввәл шалвары кејинәндә, үзүгара олмуш парча-парча олуб төкүлдү... Һеч демә, алдығым шалвар көһнәјмиш, ону күвә јејибмиш. Ајаггабы да галын кардондан тикилибмиш. "НЭП" дөврү иди... Јени Игтисади Сијасәт дөврү... Шәхси алверә мејдан верилмишди, оғул атасыны танымырды, сахта мал сатанлар чохалмышды, гәрәз, кәдәләр бәјлик иддиасына дүшмүшдүләр.

Азәрбајчан Республикасы рәһбәрләри Партија Мәктәби мүдавимләри гаршысында чыхыш едирдиләр. Нөвбәти көрүшә Азәрбајчан ҮИК(б)П МК-нын катиби Ә.Гарајев кәлмишди. О, чыхышында Нахчыванла бағлы вәзијјәтлә

әлагәдар билдирди ки (өзү дә әсаби һалда), бәс, "Нахчыван башымыза боладыр, чијиндә артыг јүкдүр", өз әлләри өлүнү доландырмыр. Азәрбајҹан һөкумәти һәр ил она јүз минләрлә манат јардым вермәли олур. Нахчыван, доғрудан да, сөзүн әсл мә'насында, игтисади-сијаси бахымдан ағыр, сыхынтылы күнләр ичиндәјди, көмәјә еһтијаҹы варды. О вахтлар мән тәшкилати ишләри о гәдәр дә јахшы билмирдим. Өлкә Комитәсиндән вахташыры кәлән тә'лиматчы јолдашлар јери кәлдикҹә мәнә көмәк едирдиләр.

Декабрын 15-ә кими Чәһри кәндиндә комсомолчу Әскәр Әкбәровкилдә јашадым. Атасы ихтијар бир кишијди. Кичик бир дүканы да варды. Әскәрин атасы күнүнү сәһәрдән-ахшамачан дүканда кечирәрди, анасы да гочалыгдан киләјләнәр, дејинәрди. Бөјүк гардашы Әкбәр аиләли иди. Ајры јашајырды. Кичик гардашы Гәзәнфәр исә ибтидаи мәктәбдә охујурду. (Сонралар Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә икидликләр кәстәрмиш, шәхси рәшадәтинә көрә өлүмүндән сонра Совет Иттифагы Гәһрәманы фәхри адына лајиг көрүлмүшдүр). 1932-1933-чү илләрдә Шаһбуз Рајон Партија комитәсиндә катиб ишләмишди.

Бир нәфәр милис рәиси илә ев кирајәләдик. Декабр-јанвар ајларыны бирликдә галасы олдуг. Онун ады Гәшәм иди.

Јанвар ајында Ленинин вәфаты илә әлагәдар олараг, Өлкә Партија Тәшкилаты Мәркәзи Комитәсинин мәс'ул тә'лиматчысы Гәнбәр Һачыјев партија өзәјимизә кәлди, Ленин һаггында сөһбәт етди, сонра фәал комсомолчулардан бир нечәси партија сыраларына гәбул олунду. О ҹүмләдән, мәнә 3 нәфәр—Әли Мәдәтов (Өлкә Комитәсинин тәшкилат шө'бә мүдири), Мүтәллим Ҹәфәров (Нахчыван Наһијә ичракому). Гәнбәр Һачыјев зәманәт вердиләр.

1926-чы илин февралында мәни Шәрур гәзасынын Јенкичә Наһијә Комсомол Комитәсинә катиб көндәрдиләр. Орада һазырлыглы, фәал кәнҹләр аз дејилди—Һүсејн Мәһәммәдов, Әзиз Шәрифов, Әзиз Меһдијев, Ахундов гардашлары, муздур Әлијевләр вә башгалары.

Күнләрин бир күнү Өлкә Комсомол Комитәсиндә мүшавирә кечирилирди. Мүшавирәдән сонра Биринчи катиб Гурбанәли Мустафајев деди ки, ушаглар, шө'бә мүдири Баба Әлијевлә Мүәллимләр семинаријасына кедин, јығынчаг олачаг, сиз дә иштирак един...

һәмин семинаријада Түрк әдәбијјаты дәрнәјинин фәалијјәти мүзакирә олунурду: кија о дәрнәкдә түрк јазычыларынын китаблары охунур: Намиг Камалын, Тофиг Фикрәтин, башгаларынын әсәрләри тәблиғ едилир, Түркијәјә һүсн-рәғбәт ашыланыр. Тәбии, бәлкә дә бу һисс-һәјәчан белә олмушдур. Сөзүн доғрусу, о вахтлар белә-белә ишләр һаггында мәним дәгиг анлајышым јох иди вә ола да билмәзди.

Хатиримдә галан јалныз бунлардыр: тәләбәләрдән Мүзәффәр Асими, Кән'ан Әјлислини тәнгид етдиләр, пантүркизмлә әлагәдар Әскәр Кәнкәрлини, Мәшәди Исаны көзүмчыхдыја салдылар.

Сиз хош тәсадүфә бир бахын... 1983-чү илин декабр ајында Кән'ан мүәллимлә Бакыда Көз хәстәликләри институтунда көрүшдүк. Бир палатада јатырдыг. Үнсијјәт әснасында көрдүм ки, о, Нахчыван Мүәллимләр семинаријасында тәнгидә мә'руз галан Кән'ан Әјлислидир. Мән семинаријада баш вермиш һадисәни сорушдум. Деди ки, кизләтмәјә дәјмәз, биз кәнчләр, һәтта бә'зи мүәллимләримиз түркпәрәст идик, истәјирдик Түрк һакимијјәти јарадаг, һәлә о вахт Зәнкәзурун ермәниләр тәрәфиндән ишғал едилмәсинин әлејһинә идик.

Кән'ан мүәллим сөзүнә давам едәрәк дејирди ки, бизим дәрнәкдә Түрк ингилабы, Тофиг Фикрәт јарадычылығы, Мустафа Камал һәрәкаты—камализм ардычыл сурәтдә өјрәнилирди. Сон курсда олдуғумуза көрә, бә'зиләримизи тәләбә сыраларындан харич етмәдиләр, тәгаүддән салдылар, директорумуз Һачыларову, мүәллимимиз Һачы Маһмудову, Исмајыл Әфәнди Әфәндијеви ишдән говдулар.

Сөзкәлиши гејд едим ки, мүәјјән сәбәбләр үзүндән "унудулмуш" мүбариз нахчыванлылар һаггында тарихи очеркләр јазыб, мүхтәлиф мәтбуат органларында, әсасән, "Шәрг гапысы" гәзетиндә дәрч етдирмишәм. Топлајыб ичтимаијјәтин, кениш охучу күтләсинин өһдәсинә вердијим архив сәнәдләри әсасында онларла вәтәндаш фәрди тәгаүдчү олмушдур, мән дә бундан тәсәлли тапмышам. Һәмин һәмвәтәнләримиздә јурдумузун азадлығы, мүстәгиллији уғрунда мүбаризә һиссләри, мәсләк, эгидә сон дәрәчә күчлү вә сарсылмаз олмушдур. Бу мүнис, мүгәддәс Вәтән мәһәббәти һиссләри мүбаризләримизин варлығына һопмуш,

ган јаддашына кечмиш, дағ шәлаләси кими заман-заман чағламышдыр. "Гәринәләр, һәтта лап бир әср дә—гоча тарих үчүн бир көз гырпымыдыр"—демишләр. Талејинә "бир көз гырпымы" гисмәт олмуш, өмрүнүн ихтијар чағларыны јашајан бир зијалы кими ону дејә биләрәм ки, чағдаш әсримиз Вәтән өвладларынын азадлыг, суверенлик уғрунда мүчадилә салнамәсинин ән мә'налы вә драматик сәһифәләриндәндир.

Өлкә Комсомол Комитәси мәни Гусара 2 ајлыг тәкмилләшдирмә курсларына көндәрди. Ора һәрби дүшәркә иди. Азәрбајчан дивизијасына әскәр кетмәк истәјирдим. Һәрби рәис Нәзәр Гәһрәманов деди ки, индики һалда 1904-чү илдә анадан оланлар көндәрилир, сән исә, 1905-чи илдәнсән. Чох тә'киддән сонра јашымы бир ил габаға чәкди—1904-чү ил јазды. Октјабрын 6-да әскәр кетмәли идик. Өлкә Комсомол Комитәсинә кетдим, мәнә 200 манат пул јазылмышды, пулу алыб, јолдашларла худаһафисләшдим.

Елә һәмин күн, октјабрын 6-да јола дүшдүк, ајын 8-дә Бакыја кәлиб чатдыг. Хидмәт едәчәјим һәрби бөлүјә Нахчывандан 4 нәфәр дүшмүшдүк: Неһрәмдән—Әлфәнд, Һүсејнәли, Шәрурдан мән, шәһәрдән исә Һәсән (әсли Сәдәрәкдән иди).

Сәһәриси күнү бизи бөлүк командири Фәрһад Бабајев, командир Милерански, сијаси рәһбәр Чәркәз Зејналов гәбул етдиләр. Абдуллајев фамилијалы чох јарашыглы, бојлу-бухунлу, гејрәтли командиримиз варды.

Намизәдликдән партија үзвүлүјүнә кечмәк мөһләтим гуртармышды. Јанвар ајынын 27-дә бөлүјүн Партија өзәји мәни үзвүлүјә гәбул етди. Дивизија сијаси шө'бәсинин нүмајәндәси, һәрби прокурор Чавадов иди. Ијун ајынын әввәлләриндә Һачыкәнд јајлағындакы һәрби дүшәркәјә јај тә'риминә көчдүк.

Јај тә'лиминин сону чатмышды. Һиссәләр дивизија мигјаслы һазырлыға Кәнчәнин Чејранчөл адланан саһәсинә кедирди. Сәһәр о башдан һүчум әмри верилди. Һәрә бир тәрәфдә телефон хәтти чәкирди. Мәним көрдүјүм иш даһа мәс'улијјәтли иди. Силаһ, долаг тәкәрләри, сәһра телефон апараты, ләвазимат, әрзаг мә'мулаты вә с. шејләр мәнә һәвалә олунмушду. Чыхдым тәпәнин башына. Торпағын

һәддән чох јумшаг олдуғуна көрә, сүрүшүб дәрәнин дибинә дүшдүм. Ғалхыб јола дүзәләндә бир дәстә атлы көрдүм: Чәмшид бәј Нахчывански (дивизија командири), сијаси шө'бә рәиси, "Гызыл әскәр" гәзетинин редактору Нәзәрли, сијаси шө'бә ишчиси Исламов, һәрби прокурор Чавадов вә башгалары идиләр...

Сијаси рәһбәримиз мәни Салјан казармасында ачылан кечә Партија мәктәбинә көндәрди.

1928-чи ил. Һәвәслә Университетә гәбул олунмаға һазырлашырдым. Ијул ајында гәфләтән хәстәләндим. сол әлимин үстүндә шиш әмәлә кәлмишди.

Һачыкәнд һәрби хәстәханасында мүаличә олунурдум, мүаличә бир ај чәкди, сонра иртибат бөлүјүнә—өз хидмәт јеримә гајытдым. Һәмин илин сентјабр ајында һәрби хидмәтдән тәрхис олунмалыјдыг.

Университетә имтаһан верәчәјими вә сәһһәтими нәзәрә алыб, мәни һәрби хидмәтдән ики ај (август, сентјабр) тез тәрхис етдиләр.

Маһмуд кәндиндә дајымкилдә бир аз истираһәт едәндән сонра Нахчывана кәлдим. Бурада меһманханада галырдым. Дедиләр ки, Загафгазија Коммунист университетинә нүмајәндәләр көндәрирләр, мән дә әризә вердим. Достларымын көмәји илә сијаһыја салындым. Беләликлә. мән дә Тифлисә ЗКУ-ја көндәрилдим. Билирдим ки. Әләскәр Гасымов да орада охујур. тапышдыг-көрүшдүк, мәнә тәсәлли вериб, деди ки, нараһат олма...

ҺАШИЈӘ. Нә әлдә етмишәмсә, нәјә наил олмушамса биринчи нөвбәдә Әләскәр Гасымова борчлујам. Милли мәнлик, характер бүтөвлүјү, елмә, маарифә, мәдәнијјәтә бағлылыг, эгидәсизлијә, сәбатсызлыға гаршы барышмазлыг—бүтүн бу кејфијјәтләри мә'нәви достум вә дајағым Әләскәрдә көрмүшәм, фајдаланмышам.

Әләскәр 1901-чи илдә Нахчыван рајонунун Гарачуг кәндиндә Мәшәди Рамазан кишинин аиләсиндә анадан олуб. Торпагсызлыг Рамазан кишини аиләликлә Нахчывана көлмәјә мәчбур едир, о, бурада чөрәкхана ачыб өвладлары Мәшәди Мәһәммәди, Мәшәди Гасымы вә Мәшәди Әләскәри дә бу ишә чәлб едир. Чар һөкумәти јыхыланда М.Әләскәр вә М.Гасым 1-2 синифли Нахчыван шәһәр мәктәбиндә охујурдулар. 1921-чи илдә Әләскәр Бакыда һәрби мәктәбин

артиллерија шө'бәсинә дахил олур. 1923-чү илдә Нахчыван өлкә партија тәшкилаты нәздиндә јаранмыш хүсуси тә'јинатлы әскәри һиссәјә рәһбәрлик едир, өлкә комсомол тәшкилатында тәшкилат шө'бәсинин мүдири вәзифәсиндә чалышыр. 1925-чи илдә Сәдәрәк кәнд ингилаб комитәси сәдри вәзифәсинә ирәли чәкилән Әләскәр һәмин илдә Загафгазија коммунист университетинә дахил олур.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә 73-чү дивизијада хидмәт едән Әләскәр Мәркәзи Русијадан Берлинә гәдәр шәрәфли јол кечир. Дивизијада азәрбајчанлылара гаршы рус забитләринин өзбашыналыгларындан Москваја шикајәт едән Әләскәр партијадан харич едилир. Сијаси шө'бәнин рәиси Борис Шапошниковун көмәји илә партијаја бәрпа олунараг о, јенидән 73-чү дивизијаја гајыдыр.

Мүһарибәдән сонра өмрүнүн сонунадәк Бакы Дөвләт Университетиндә, Халг Тәсәррүфаты Институтунда елми-педагожи фәалијјәтини кафедра мүдири кими давам етдирир. "Вопросы экономики" журналында редаксија һеј'әтинин үзвү иди—буна онун елми фәалијјәтинин јүксәк гијмәтләндирилмәсинин нәтичәси кими бахмаг лазымдыр. Акад. Иноземтсовун сөзүдүр: "Әләскәр Гасымов Һәсән Дадашовдан сонра Азәрбајчанда јетишән ән күчлү игтисадчыдыр". Әлавә едәрдим ки, Әләскәр һәм дә устад али мәктәб мүәллими иди—принсипиал (бу һагда даһа чох мисалларла зәнкин мә'лумат вермәк олар), гәтијјәтли, әјилмәз, саф, тәмиз вичданлы мүәллим. Онун өлүмүнү мәндән кизли сахладылар, узун мүддәт мәнимлә әлагәси кәсилдијиндән (өзүм дә јатагда идим, бәлкә дә буна көрә, һәр һалда дүз иш көрмәјибләр), мәктублашмамасындан дүнјасыны дәјишдијини һисс етдим вә аиләсилә әлагә јаратдым.

Нә исә, дүнја бошалыб долан дүнјадыр. Нә етмәк олар.

Имтаһанлардан мүвәффәгијјәтлә кечдим, гәбул олундум. Нахчывандан Нәсир Мәммәдов, Һүсејн Јусифов, Ведидән Бәһлул Јусифов да бизим синифдәјдиләр. Биринчи синифдә Шәриф Манафов тарихдән, Сәфәрјан (Түркијә ермәниси) чоғрафијадан, Аббас Һачыјев ријазијјатдан, Давуд Рәсулзадә сијаси игтисаддан дәрс дејирдиләр.

Јолдашларымыздан үч нәфәри чәнублу иди—Фирудин, Гулам Һүсејн вә Ризаи. Үрәјимә даһа чох јатан Фирудинлә јахындан достлуг едирдим.

Әләскәр Гасымову дөрдүнчү курсу гуртарандан сонра аспирантурада сахладылар. Рәсул Рәмиханов дәрс һиссә мүдири олду. Азәрбајҹанлылар санбаллы мүбариз гүввәјди, бизимлә һесаблашырдылар. Икинҹи курса кечәндә хејли зәифләмишдим, тез-тез хәстәләнирдим. Дәрсләр кәсилди, тәләбәләр кетди, мән јатагханада галмалы олдум. Әләскәр мәни һәкимә апарды. Мәсләһәт көрүлдү ки, Абастумана мүалиҹәјә кедим. Достларын мадди јардымы илә путјовка әлдә едиб Абастумана јола дүшдүм.

Абастуманда јахшыҹа истираһәт етдим, мүалиҹә олундум. Дәрсләрин башланмасына бир аз галмыш тәзәдән азарладым. Сағ биләјимдә јенә шиш әмәлә кәлмишди. Поликлиникада мәни ҹәрраһ Миробошвили мүајинә етди. Сүмүк хәстәлији имиш. Ирини чәкиб голуму кипсә салды. Мүалиҹә давам едирди. Јазы дәрсләрим сол әлимә мөһтаҹ галмышды. Мүәллимим буну көрүб мәсләһәт билди ки, әзијјәт чәкмәјим, кедим динҹәлим. Сөзүн доғрусу, мүәллимин бу сөзләри мәнә тохунду. Университетин хәстәханасына кетдим. Һүсејнлә Мәммәд јаныма кәлмишдиләр, мәни ағламаг тутмушду. Онлар тәсәлли верәрәк мәни овундуруб сакитләшдирдиләр.

Шәкили Мәммәдијјә Әфәндијев бир бәһанәјлә јанымда галды. (О сонралар Кәнҹә Кәнд Тәсәррүфаты институтунун досенти иди). Әләскәр, Бәһлул Јусифов, Нәсир Мәммәдов, Рәҹәбли, Фирудин, Әлизадә тез-тез мәнә баш чәкирдиләр.

Јај тә'тили заманы Анапада мүалиҹә олундум. Дүз үч ај чәкди бу дәфәки мүалиҹәм. О гәдәр гаралмышдым ки, гајыдыб кәләндә јолдашларым мәнә тәәҹҹүблә бахырдылар. Мәни сағалдан һәкимләрә инди дә миннәтдарам. Аллаһ Әләскәрә, Зүлфүгар Рзајевә гәни-гәни рәһмәт еләсин. Сыхынтылы чағларымда онлар мәнә мә'нәви дајаг олмушлар.

Анападан Тифлисә—Университетимизә гајыдыб кәләндән сонра јолдашларла шәһәрә кәзмәјә чыханда, мат-мәәттәл галмышдым. Ики-үч ај әрзиндә һәр шеј гытлашмыш, адичә әл-үз сабуну беле гәһәтә чыхмышды. Мағазалар бомбош иди. Әләскәр деди: "Сталинин колхозлары бизи бундан бетәр јаман күнә гојаҹагдыр". О ағыр күнләримин садиг достлары јадыма дүшәндә бурнумун учу көјнәјир. Ханымзәри (гадынлар курсунда охујурду) өмрүм боју унуда билмәрәм.

1930-чу илин јанвар ајы иди. Тәләбәләр колхоз гурулушу илә әлагәдар кәндләрә көндәрилирди. Мәни Сабирабад рајонуна көндәрдиләр. Рајон Партија Комитәсинин биринчи катиби миллијјәтчә ермәни олан Чавадов иди. Аразла Күрүн говушдуғу Галагајында бизи кәндләрә тәһким етдиләр. Олдугча ағыр вәзијјәт јаранмышды, кәндлиләр колхоза кирмәк истәмирдиләр, тоггушмалар баш верирди. Чалышырдым ки, бу ишләрә гарышмајам, имкан дахилиндә кәнардан бахым. Нә исә, фачиәли күнләр иди һәмин о күнләр. О мәнзәрәни олдуғу кими гәләмә алмаг, дилә кәтирмәк сон дәрәчә чәтиндир. Сабирабад кими сәрвәтли-варлы бир рајонун јерли чамааты чөрәк гытлығына мә'руз галмышды.

Сабирабаддан Тифлисә гајытдым, һава јаман исти иди. Дәрсләрин башланма мүддәти дә дәјишдирилиб, сентјабрын 20-нә тә'јин едилмишди.

Бәднам Сталинин "вуран әли" Лавренти Берија Загафгазија Өлкә Партија тәшкилатынын биринчи катиби тә'јин олунмушду. О, мурдар әлини бизим университетә дә "узатды..." Ректор, проректор, партија тәшкилаты катиби һәдәфә туш олдулар.

1932-чи илин јанвар ајында университетимизи Али Партија мәктәбинә чевирдиләр. Тәдрис програмына колхоз, совхоз, комбајн, трактор курслары дахил едилди. Партија тарихи Сталинин тәрчүмеји-һалындан ибарәт олду. Биз университетин 4-чү бурахылышы олдуг. Милли республикаларын мә'зунлары өз МК-ларынын сәрәнчамына көндәрилирди. Рәсул Рәмиханов аспирантура шө'бәсинин мүдири олдуғуна көрә мәни орада сахламаг истәјирди. Амма мән Тифлисдә галмајыб, Бакыја гајытдым.

Азәрбајчан КП МК тәшкилат шө'бәсинин мүдири Заһидов фамилијалы кобуд бир адам иди. Мәни тә'јинатла Мил дүзүнә—Гарадонлу РПК-нә тәблиғат шө'бәсинин мүдири көндәрмәк истәјәндә билдирдим ки, хәстәјәм, оранын иглиминә дөзә билмәрәм. "Хәстәләнәрсән, сағалдарыг",—деди.

Оранын рајком катиби олдугча фәдакар, чәсур кишиди. Рајон мәркәзи әсасән көһнә тикилиләрдән ибарәт иди. Биз дә мәркәздә олурдуг: биринчи катиб Ахундов, РИК сәдри Абдуллајев, мән, тәшкилат шө'бә мүдири Шиндијев

(ермэниjди). Рајона кәлэн гонаглар да бизим бинада галырдылар.

Күнләрин бир күнү Азәрбајчанын МИК сәдри Мир Бәшир Гасымов бизим рајона кәлди. Гонағымыз олду. Биринчи катибимиз сөһбәт әснасында ондан сорушду: "Ај Мир Бәшир, бу нечә ишдир ки, Әзизбәјов болшевик олуб, комиссар олуб?" Мир Бәшир белә чаваб верди: "Мәшәди Әзизбәјовун атасынын бир нечә нефт мә'дәни вар иди. Онлары сахламаг үчүн болшевикләрә гошулмушду..."

Палчыг кәрпичдән тикилмиш көһнә бир евдә јерли радио говшағы фәалијјәтә башлады, илк верилишдә мән дә чыхыш етдим. Бөлкәнин иглими сәһһәтимә кет-кедә мәнфи тә'сир көстәрмәјә башламышды. Ики ај Анапада мүаличә олундугдан сонра Бакыја гајытдым.

Тәһсилими давам етдирмәк нијјәтиндәјдим. Имтаһанлар рус дилиндә апарылдығындан, Марксизм-Ленинизм институтуна гәбул олуна билмәдим, Маһмуд кәндинә гајытдым. Рајон Партија Комитәсинин сәрәнчамы илә Ханлыглар совхоз партија тәшкилатынын катиби сечилдим. Совхоз талан олунурду. Һисс едирдим ки, бу оғурлуғун көкләри узаглара—рајон мәркәзинә, орадан даһа јухары "мәркәзләрә" кедиб чыхыр.

БИР ҺАШИЈӘ. Мәним партија тәшкилат катиби олдуғум Д.Бүнјадзадә адына совхоз (Ханлыглар кәнди, Шәрур рајону) Крым задәканынын оғлу мүһәндис Шаһинкирејин маликанәси олуб. О 1870-чи илдә Шәрур гәзасында Шәрги Арпачајын сол саһилиндә Бөјүк Гыр адланан саһәдә дөвләтдән 2 мин десјатин торпағы 24 илә ичарәјә көтүрүб (1870-чи ил) 30 км мәсафәдә (Гывраг-Довәәлән) канал чәкмәји өһдәсинә көтүрүр. Маликанәјә су Базарчајдан Гуртчубиләк кәнди јахынлығындакы Зирәк кәндиндән көтүрүлмәли иди. Базарчајдан мүәјјән мигдарда су Гуртчубиләкдә Арпачаја төкүлүб Дәвәәләндә (инди Арпачај дәрјачасы) канала төкүлмәли иди. 1896-чы илдә каналын чәкилиши баша чатыр (Сагателов. Ирәван губернијасы вә Көјчә көлү игтисадијјаты. Тифлис, 1879, с. 15). Шаһинкиреј каналынын чәкилишинә 65 мин манат сәрф едилибдир.

Шаһинкиреј маликанәси кет-кедә инкишаф едирди. Она гаршы олан ермәни мүлкәдары Чанполадову сыхышдырырды.

Шаһинкиреј ихтисасча су мүһәндиси иди, бачысы мәшһур дахили ишләр назири, Русијада ислаһатлар мүәллифи кими танынан Столыпинә әрә кетмишдир.

Шаһинкиреј Нахчыван гәза рәиси вәзифәсиндә ишләдији вахт бир милјон дәјәриндә икинчи лајиһә һазырлајыр (лајиһә Ирәван дөвләт тарих архивиндә сахланылыр)—Батабатдан тунел ачдырыб Базар чајынын сујуну Нахчывана ахытдырмаг. Лакин һеч бир банкдан кредит ала билмәдијиндән ишә башлаја билмир. Ону да әлавә етмәк јеринә дүшәрди ки, Мәлик Ејнатов, Гарапет Адамов, Мүгдуси Јекизаров, Мүгдуси Погосов, Маркос Погосов вә Михајыл Чанполадов 100 мин манат капиталла Нахчыванда "Аразда суварма вә памбыгчылыг" ады илә 3.810 десјатин торпаг саһәсиндә Гарачуг кәндиндә 99 ил мүддәтинә (1870) ширкәт тә'сис едирләр. Мәлик Ејнатовун белә бир бөјүк ичарә саһәси Бакы губернијасы Чавад гәзасында да вар иди. Јекизаровун Муғанчыг. Ханлыглар вә башга кәндләрдә дә маликанәләри вар иди.

II Калбалы ханын тапшырығы илә Нахчыван торпағыны сувармаг мәгсәдилә Шаһинкиреј Күкү кәнди јахынлығында көл тикдирмә лајиһәсини ишләјир. Көл 1865-чи илдә истифадәјә верилир. Рәгабәти мүнагишәјә апаран Михајыл Чанполадов Сијагут кәндиндә дүјү карханасы тикдирир. Ики маликанәчи арасында кедән мүбаризә ганлы фачиә илә нәтичәләнир: 1913-чү илдә Шаһинкиреј Ирәван шәһәриндә гәтлә јетирилир. Шаһинкирејин маликанәси арвады тәрәфиндән 1918-чи илә кими идарә едилир.

Она көрә бу һашијәни јазырам ки, атам 1912-чи илдән 1918-чи илә кими Шаһинкиреј су каналынын бағлајычысы, Дәвәәлән су бәндинин тәнзимләјичиси ишләмишдир, һәм дә Күмүшлү мә'дәнинин көзәтчиси иди.

Гәрәз, сөһбәтимизи давам етдирәк.

Нахчыван Вилајәт Партија Комитәсинин биринчи катиби Баһадур Вәлибәјов бизим совхозун әразисинә гуш овуна кәлир, динчәлир, јејиб-ичмәклә мәшғул оландан сонра Нахчывана гајыдырмыш. Совхозун директору Мүтәллим Чәфәров катибин нөвбәти кәлишинин бириндә мәни она тәгдим етди.

...Катиб мәним кимлијимлә марагланыб, суаллар верди. Чавабымда билдирдим ки, Загафгазија Коммунист Университетини битирмишәм, 1927-чи илдән партијанын үзвүјәм. Катиб һеч нә демәди, худаһафисләшиб кетди.

* * *

Бир нечә күндән сонра катибин көстәришилә Нахчывана чағырылдым. Вилајәт Партија Комитәсинин сәрәнчамына кетдим, мәни тәблиғат шө'бәсинин мүдири Гадијевлә таныш етдиләр. Әтрафлы сөһбәтдән, мәшвәрәтдән сонра белә гәрара кәлдиләр ки, мән һәмин шө'бәдә тә'лиматчы ишләјим. Декабр ајында мәнә мәнзил дә вердиләр—поликликаjла үзбәүз, мәс'ул ишчиләрин јашадығы бинада (инди Ататүрк күчәси).

1933-чү илдә Гадијевин (татар иди) јеринә Гарабағ ермәниләриндән бирисини көндәрдиләр. Ашот Акопов иди. Олдугча һијләкәр, гарагабаг, түлкүсифәт бир ермәни... Мән о заман ичтимаи ишимлә јанашы, еjни заманда, икинчи дәрәчәли партија мәктәбиндә дәрс дејирдим. Һәмин мәктәбин директору дәстәли тәләбә јолдашым Нәсир Мәммәдов иди.

Феврал ајында ВПК-нын катиби Вәлибәјов Республика МК сәрәнчамына чағырылды. Москва Гырмызы Профессорлар институтуну битирмиш Әли Мәммәдов онун јеринә биринчи катиб сечилди. МИК сәдри өз ишкүзарлығы илә танынмыш Ағамиров иди. Рәһбәрләр Нахчыван ағсаггалларыны топлајыб, шәһәрин су вәзијјәтини музакирә етдиләр, һамы елликлә: "Биздән нә асылыдырса, едәрик"—дејә разылыг етдиләр. Башчылар өз тәклифләрини билдирдиләр: "Узунобадан Нахчывана су кәмәри чәкмәлијик..." Орадан шәһәрә олан мәсафә ағсаггаллар арасында бөлүндү, мүһәндислик ишләри ичрачы-коммунал тәсәррүфат комиссары Јусиф Гасымова һәвалә едилди. Бакыдан боруларын кәтирилмәси онун гајнатасы Әли Мәммәдова, үмуми тәсәррүфат мәсәләләри исә Ағамирова тапшырылды. Су борулары бир нечә ај әрзиндә Нахчыван стансијасына кәтирилди, јолбоју дашыныб, газылмыш хәндәјин кәнарына дүзүлдү. Чамаатын үмуми әһвал-руһијјәси јүксәк иди.

Декабрын ахырында су кәмәринин тәнтәнәли ачылышы олду. Бөјүк бағ топлашмышдыг, издиһамлы, фәрәһли митинг кечирилди. МИК сәдри Ағамиров нитг сөјләди.

Сујун ағзы кәлди, фантан вурду. Коммунал Тәсәррүфаты комиссары Јусиф Гасымов башыачыг һалда чадыр бүрүнчәкдә дајанмышды буз кими фантанын алтында. Шәһәр башдан-баша бајрам овгаты ичиндәјди, әһалинин алгыш,

кәндчилијин сораглары бир-биринә гарышмышды. Су! Бәрәкәт!

О илләрдә Нахчыванын мәнзәрәси ағыр иди. Күчәләр дар, јаз-пајыз кечилмәз палчыг, јајда тоз-торпагдан јеримәк олмурду, електрик стансијасы (индики икинчи бағларын јери) әлкүн ишыг верирди, бир нечә евә ишыг верилирди, нәглијјат араба, ат, фајтондан ибарәт иди. Республикада анчаг ВКП катибинин, МИК вә ЧК сәдринин машыны вар иди, идарә вә евләрдә одун ләчә јандырылырды. Чөрәк чәтинликлә тапылыр, чәк илә иди. Биринчи, икинчи дәрәчәли ишчиләр үчүн јемәкхана вар иди. XVII партија гурултајындан сонра һамы ҝүнә илә дејирди: "Мүвәггәти чәтинликдир"—бу сөз рәһбәрин ағзындан чыхмышдыр, кимин һаггы вар иди ки, башга чүрә десин. Нораше рајонуна кетмишдим. "Памбыға доғру" гәзетинин мәс'ул катиби Әбүлфәз Абдуллајев деди ки, чөрәк нормамызы алыб кәләк, 800 грам [illegible] чөрәји бал кими бармаглаја-бармаглаја јол [illegible] јејирдик. Баш Нораше кәндинин ичиндән (Чәлилкәнд) кечәндә бир ит јол үстүндә дурмушду. Чајдан су кәтирән бир гадына дедим: "Бачы, ити говун кечәк". О [illegible] "Ај гардаш, ит нә јејиб ки, сизин габағынызы кәсә [illegible], кечин".

Мај ајында Нәсир [illegible] бирликдә Москваја охумаға кетдим. Мән академик Марр адына Шәргшүнаслыг Институтуна, Нәсир исә Шәрг халглары Институтунун игтисадијјат шө'бәсинә гәбул олунду. Нојабр ајына кими бир тәһәр дөздүм, мадди кәмәклик јох иди. Москва гышы башланмышды, мәним дә әјин-башым назик, түнәкә. О вахт Әләскәр дә Гырмызы Профессорлар Институтунун игтисадијјат шө'бәсиндә охујурду. Бир мүддәт онун јанында галдым. Бир күн јемәјимиз тамам түкәнмишди. Онун јанына бир рус јолдаш кәлди, сөзарасы билдирди ки, бәс нефт алмаға базара кедибмиш, тапа билмәјиб, әлибош гајыдыб. Әләскәр дәрһал мәнә ишарә еләди. Мәним "керосинка"мы о рус јолдаша сатдыг, һәмин пула Әләскәрин "норма пајы"ны алыб, мә'дәмизи бир балача раһат салдыг... Мадди чәтинлик үзүндән сәһәриси күнү әризәми јазыб институтдан чыхдым, Әләскәрлә видалашараг Нахчывана гајытдым. Вәтәнә нојабрын ахырында кәлиб чатдым, өз әввәлки вәзифәмә бәрпа олундум. Базарчајын сәһмдары-

ləki evin ikinci mərtəbəsində mənə mənzil verdilər. Dostum Gurban Həsənov maarif komissarı, Hüseјn Mahmudov isə məktəb-maarif üzrə ВІК katibi işləјirdilər. Onlar nə səbəbdənsə bir-birilə јola ketmirdilər...

1934-1935. Vilaјət Partiјa Komitəsinə bəstəboј, mehriban bir makinaçı gız kəlmişdi işə. O, birinci kündən nəzərimi çəlb etmişdi. Adı Tükəzban idi. Tibb institutunun ikinci kursunda oxuјurdu, bir il təhsildən galaraг, makinaçılıг edirdi.

Mən Јaltaјa sanatoriјaјa ketdim. Gız haггında mə'lumat өјrənmək məгsədilə Əskər Əskərova məktub јazdım, çavab kөndərdi ki, "əl çək". Bu çavab məni гane etmədi. İstirahətdən гaјıdandan sonra məsələ bir гədər јөnүnə düşdü. Fikrimi dostum Gurban Həsənova bildirdim. O, Tükəzbanın atalığı Abbasгulu Əliјarovla bu barədə çiddi sөhbət etdi, məsələnin müsbət həll olunmasına çalışdı. Razılığa kəldilər. Gurbanın гaјnanası Şirin xanım gıza üzük apardı. İlin axırında Tükəzbanla ailə həјatı гurduг.

Xudmani məçlisimiz vur-tut 50 nəfərdən ibarət idi—Gurbanla mənim dөşümүzə јatan şəxslər bir јerə toplaşmışdıг. Məçlis iştirakçılarından biri Heјdər Гuluoғlu Novruzov idi ki, mənim ailə izdivaçımın baş tutmasında, necə dejərlər, onun da "barmağı" olmuşdu...

СӨЗ КƏЛИШИ. Heјdər Novruzov 1902-çi ildə Naxçıvan Elinin Təzəkənd kəndində anadan olmuşdur. 1924-27-çi illərdə Tifлisdə, 1928-1930-çu illərdə Moskvada, 1931-1933-çü illərdə Bakıda təhsil almış, tarix müəllimi, iгtisadçı ixtisaslarına јiјələnmiş, baçarıгlı rəhbər partiјa işçisi kimi tanınmışdı. Bir həгiгəti də nəzərinizə çatdırım ki, əmək fəaliјətinə Heјdər 10-11 јaşlarından başlamışdı. O, 1921-1923-çü illərdə komsomol katibi, 1923-1924-çü illərdə içraком, 1927-1928-çi illərdə Naxçıvan Vilaјət Partiјa Komitəsində təşkilat şө'bəsinin müdiri, sonralar Şərurda, Ordubadda Raјon Partiјa komitəsinin katibi vəzifələrində səmərəli fəaliјјət kөstərmişdir.

H.Novruzov o illərdə Moskvada "Красная профессура" adlanan ali məktəbi başa vurdугdan sonra (1928-1930) Naxçıvana kөndərilir, Vilaјət Partiјa Komitəsində aгrar şө'bədə müdir işləјir.

Һ.Новрузов 1930-1931-чи илләрдә Нахчыван Кәнд Тәсәррүфаты техникумунун директору олмуш, өзү дә бу саһәдә хејли фајдалы ишләр көрмүшдүр.

1936-чы илин әввәлиндә Һејдәр Новрузов Масаллы Рајон Ичраијјә Комитәсинә сәдр вәзифәсинә көндәрилди.

1937-чи ил... Сталин империјасынын гара булуду зәваллы Һејдәрин дә башы үзәриндә сыхлашмаға башлады. Һәмин илин февралында ону Республиканын пајтахтына кәтирдиләр, Бакы шәһәр Совети сәдринин мүавини тә'јин етдиләр. Үстүндән бир нечә ај кечмиш, 35 јашлы Һејдәр Новрузов "халг дүшмәни" адыјла һәбс едилди. 1938-чи илин јанварында ССРИ Али Мәһкәмәси сәјјар һәрби коллекијасынын гәрарыјла күлләләнмәк "чәзасына" мәһкум олунду Һ.Новрузов.

ҺАШИЈӘ. Мөһтәрәм охучулар! Бундан әввәл Сизә вердијим мә'лумат Һ.Новрузовун ичтимаи-сијаси фәалијјәтинин "көрүнән" тәрәфиди. Бир шәхсијјәт, Вәтән оғлу кими онун фәалијјәтинин "көрүнмәјән" тәрәфини нәзәринизә чатдырмағы лазым билирәм. Әсл Һејдәр Новрузовун гајәси, һәјат мүбаризәси даһа дәриндир, өнәмлидир, өрнәк вә ибрәтамиздир.

"Гырмызы террорун" гурбанларындан бири кими, она аид истинтаг материалларындан ачыг-ајдын һисс олунур ки, Һејдәр Новрузов да, Гурбан Һәсәновла јанашы, илк милли дөвләтимизин—Мүсаватын забити олмушлар. Сән демә, бир ил әрзиндә һәр икиси Түркијәдә һәрби тәһсил-тә'лим кечмишләр. Һәр икиси дә Гарабағ гијамынын јатырылмасында иштирак етмишләр.

Һејдәр Новрузов дашнак ганичәнләринин Нахчыван, Гарабағ, Зәнкәзур маһалларына, үмумијјәтлә, Азәрбајчан түркләринә гаршы кеносид әмәлијјатлары апарылдығы вахтларда, әввәлчә Мүсават әскәрләри сырасында, сонра да әфсанәви Аббасгулу бәјин башчылығ етдији икидләрлә чијин-чијинә, доғма Азәрбајчанымызын азадлығы вә тохунулмазлығы уғрунда вурушмушдур.

Гурбан Һәсәновун, Әли Сәбри Гасымовун сөһбәтләри, онларла бирликдә репрессијаја уғрамыш һәмвәтәнләримизин, о чүмләдән дә, Һ.Новрузовун истинтаг материаллары бу һәгигәти бир даһа ашкар едир ки, Азәрбајчанын илк Демократик Чүмһуријјәти "шимал империјачылары" вә бир

грун јерли сатгынлар тәрәфиндән сүгута уградылса да, халгын өнчүл, фәдакар оғуллары азадлыг мүбаризәсини Вәтәндән узагларда да давам етдирмишдиләр.

Әдаләт наминә дејәрдим ки, "поладдан төкүлмүш, тунчдан јоғрулмуш" о шәхсијјәтләр ики һәјат, ики инсан өмрү јашамышлар: бири—кәҹ габағында олан, нәзәрә чарпан һәјат, о бири исә—"өртүк алтында" милли истиглалијјәтә һәср олунан "ајсберг мүбаризәси" олан һәјат...

Бу да тәсадүфи дејил ки, Һејдәр Новрузовун иттиһамнамәсинин башлыча бәнди—"Нахчыван фәаллары" адлы кизли фәалијјәт көстәрән сијаси тәшкилатын рәһбәри, һабелә, Азәрбајҹан милләтчи партијасынын үзвү олмасы истинтаг ишиндә рәсмән сәнәдләшдирилмишдир.

Өз еһтималыма, бир тарихчи кими арашдырма вә тәһлил мәнтигимә көрә, бөјүк шаиримиз Һүсејн Ҹавид дә Араз-Түрк Республикасынын фәалларындан бири кими һәмин тәшкилатла бағлы олмушдур.

Сөзкәлиши, оғул истәрдим, "Нахчыван 1918-1920-ҹи илләрдә" мөвзусу үзәриндә објектив-тарихи арашдырмалар апарсын, Јурдумузун о дөвр һәјатыны, нәләр чәкмиш олдуғуну, чарпышмаларыны, варлығыны, мәнлијини нечә горујуб-сахламыш олдуғуну дүнја ичтимаијјәтинин нәзәринә чатдырсын, ејни заманда, өз кәләчәк һәмвәтәнләримизә бир мирас олараг јадикар версин. ДҮНӘНЛИ-БУКҮНЛҮ НАХЧЫВАНЫМЫЗ САБАҺЛЫ НАХЧЫВАН ОЛМАЛЫДЫР ВӘ МӘНИМ ГӘТ'И ҮМИДИМӘ, ИНАМЫМА КӨРӘ ОЛМАЛЫДЫР...

Ҹәмшид Нахчыванскинин, Һејдәр Новрузовун, Гурбан Һәсәновун, Һејдәр Вәзировун, Гафар Бабајевин, Аббасгулу Әлјаровун, Һәсән Сәфәровун, Әли Сәбри Гасымовун вә онларча дикәр нахчыванлы мүҹаһидләрин архив материалларыны вәрәгләдикҹә һәм кәдәрләнирәм, һәм дә севинирәм. Кәдәрләнирәм она көрә ки, бир истинтаг ишиндә гәтлә јетирилмиш 40-дан чох пүхтә кадрларын, јүксәк рүтбәли, милли гејрәтли Вәтән оғулларынын адлары вар. Севинирәм она көрә ки, ишғалчылара гаршы истиглал мүбаризәси апаран ајры-ајры фәрдләр јох, милләтин шүурлу, дүшүнҹәли оғулларыны, рәшадәтли мәтин өвладларыны тәркибиндә бирләшдирән тәшкилат олмушдур. Амаллары да—милләт гатилләринин һөкмләриндә јазылды-

ғы кими—"Азәрбајчаны ССРИ-дән ајырыб мүстәгил буржуа-демократик Дөвләт јаратмаг"! Фәрәһли һалдыр ки, о дөвркү нахчыванлы шәһидләрин нәвәләри 1990-чы илдә Нахчыван МССР Али Советинин фөвгәл'адә сессијасыны кечирмәјә наил олараг, Нахчыванын ССРИ тәркибиндән чыхмасы һагда гәрар гәбул етдирдиләр. Тәәссүфләр олсун ки, шаумјанларын, микојанларын, саркисләрин, лалајанларын, андроникләрин тәрбијә вә әхлагыны мәнимсәмиш вәзировлар, мүтәллимовлар вә онлара бәнзәр дикәр "ов" депутатлар Нахчыван парламентинин чыхардығы тарихи гәрары ләғв етдиләр. Һәр нечә олса да, Нахчыван өз 8 КҮНЛҮК мүстәгиллик тарихчәсини јазды вә бүтүн дүнја ичтимаијјәтинин, сүлһсевәр, азадлыгпәрәст гүввәләрин диггәтини чәлб етмиш олду.

Һашијәләрим узун олса да, күнаһымдан кечин, өтән күнләрлә бағлы арашдырмаларым, хатырламаларым кәнчләримизә чох фајда верә биләр.

1936. Тифлисдән бириллик курсдан гајыдыб Нахчывана кәлдим. ВПК-нын биринчи катиби Меһдијев, икинчи катиби Патикјан иди. Апаратын сағ-солуну ермәниләр тутмушду. Ишләр мүдири Погос Әмирјан, тәшкилат шө'бә мүдири Һазо Григорјан иди. Бир сөзлә, ермәниләр Нахчыванын рәһбәр тәшкилатларына гарышга кими дарашмышдылар. Минас Маркарјан Кәнд Тәсәррүфаты комиссарынын муавини, Нерсесјан исә Вилајәт Су Тәсәррүфаты назири вәзифәләринә јијәләнмишдиләр.

Тәблигат шө'бәсинин мүдири, аличәнаб, чох савадлы Пирвердијев мәнә гајғы илә јанашыр, меһрибанчылыг көстәрирди.

Республикада ичтимаи-сијаси мүһит кет-кедә мүрәккәбләшир, вәзијјәт олдугча ағырлашмаға башламышды. Үздә олан лазымлы адамлар бир-бир јоха чыхырды. Мүдирим Пирвердијеви Бакыја чағырдылар, кетди гајытмады. ВПК катиби Меһдијеви ишдән көтүрдүләр...

Сентјабр ајында хәбәр јајылды ки, Ермәнистан КП МК катиби Ханчанјан Тифлисин "Ориент" отелиндә өзүнү өлдүрүб. Нахчыванда јашајан ермәниләр јаса батмышды. Партија кабинетини јасханаја чевирмишдиләр. Һамысы ораја ахышыб топлашырды. Сонра да билдирдиләр ки, Ханчанјаны Берија өлдүрүб, чүнки о, харичи өлкәләрдә

мәскунлашмыш дашнак үнсүрләри илә әлагә сахлајырмыш...

1937. Һәсән Рәһманов Нахчыван Вилајәт Партија Комитәсинә биринчи катиб тә'јин олунду. Патикјаны әкдиләр намә'лум јерә.

Һәмин вахт мән ВПК-дә өзәк катиби вәзифәсини апарырдым.

Октјабр ајында Түкәзбаны хәстәханаја гојдуг. Онда биз Сарванларда Гасым Ибраһимовун евиндә кирајәдә галырдыг. Сәһәр тездән Муса севинчәк кәлиб муштулуглады ки, көзүн ајдын, оғлун олуб. Ајын 19-у иди. Хејли шадјаналыг етдик, әһвалымыз бир аз дурулду. Дүнјаја тәзәчә көз ачан оғул баламызын адыны Ариф гојдуг. "Адыјла јашасын, аталы-аналы бөјүсүн!"—деди истәјәнләр.

Меһдијев Бакыда һәбс олундуғундан, Һүсејн Маһмудову да она гошуб (китабларыны китабханаја сатдырдығына көрә), "халг дүшмәнинә игтисади јардым едән шәхс" адыјла Вилајәт Комитәси катиблијиндән көтүрдүләр. Әввәлчә театра директор гојдулар, сонра исә һәбс етдиләр—заваллынын көрпә баласы атасыз галды. Партија кабинети китабханасынын мүдири Аббасгулу Һачыјеви Меһдијевин китабларыны сатын алдығы сәбәби үзүндән Бакыја чағырыб "дамладылар", сөзүн гысасы, тутһатут башланды, өзү дә јаман башланды...

ГЫСАЧА АРАЈЫШ. 1938-чи илин сонунда Ворошиловун һәрби шураја вердији һесабат: "1937-1938-чи илләр әрзиндә биз Гызыл Ордудан 4 миндән чох адамы тәмизләмишик."

1938-чи илин декабрында Сталин вә Молотовун бирчә сәрәнчамы илә 3167 адамын гәтли һөкмү һәјата кечирилди.

Ленинин Каменевә мәктубундан: "Биз террора дөнә-дөнә гајытмалыјыг..." Бир сөзлә, террор дөвләт сијасәтинин тәркиб һиссәсинә чеврилди.

Партија сыраларында бир нөв "тәмизлик" апарырдылар, анкетләр јохланылыр, тәрчүмеји-һаллар тәзәдән јаздырылырды. Мәни Мәркәзи Комитәјә көндәрдиләр (инди дә тәсәввүр едә билмирәм нијә, нә үчүн?), орада Әлијев фамилијалы бириси мәнә рус дилиндә анкет долдуртду.

Сталин Конститусијасы әсасында (1937-чи ил) декабрын 12-нә сечки мүәјјән олунду, даирә сечки комиссијаларына намизәдләр верилди. Мәни Јенкичә сечки даирәсинә сәдр,

Зијад Гочәлијеви (ВПК ишчиси) мүавин тә'јин етдиләр.

Сечки мәнтәгәсиндә Үзејир Һачыбәјов Иттифаг Советинә, Маһмуд Әлијев (Тибб институтунун ректору) Милләтләр Советинә, Шабанова Нахчыван МССР Али Советинә депутат сечилмәли идиләр. Бүтүн лазымй сәнәдләр әввәлчәдән һазыр шәкилдә алынмышды.

Республика чахнашма вә вәлвәлә ичиндәјди, тутһатут шиддәтлә давам етдирилирди. Нахчывана мүшавирәјә чағырылдым. Евдә һеч ким јох иди. Мәктәб јолдашым, о вахтлар Республика прокурору ишләјән Рза Әләкбәров бизә кәлди. Деди ки, Әли, сәндән шикајәт әризәси вериблэр, еһтијатлы ол... Мән она чаваб вердим ки, нә едә биләрәм?! Сәнинлә бағлы әризәләри јандырыб јох едәрәм, өзүнү горумалысан,—дејәрәк сөзүнү тамамлады. Аз бир мүддәт кечмиш, һәјат јолдашымын аталығы—дәмирјол фәһләси Аббасгулу Әлјарову һәбсә алдылар. Даирәјә гајытдым, ешитдим ки, Рза Әләкбәрову (онун Түркијәдә гоһумлары варды), Нахчыван РК катиби Ахундову, РК ишчиси Әшрәф Ибраһимову, Һүсејн Маһмудову (сабиг катиб), Норашен РК катиби Нәриманову, маариф комиссары Гурбан Һәсәнову, РИК сәдри Мүгбил Мәммәдову да һәбс едибләр.

...Әләскәр Гасымовдан сонра ән јахын достум Гурбан Кәрбәлаји Бахшәли оғлу Һәсәнов 1898-чи илдә Шәрур-Дәрәләјәз гәзасынын Дүдәнчә кәндиндә анадан олуб. Баш Норашен 2-3 синифли рус-татар мәктәбиндә, сонра тәһсилин Гори семинаријасында давам етдирмишди. 1918-чи илдә түрк забитинин зәманәти илә бир нечә нахчыванлы кәнчлә Түркијәјә һәрби мәктәбә көндәрилир. Бириллик тәһсил-тә'лимдән сонра Мусават забити кими Гарабаға көндәрилир. Гарабағ гијамы, еләчә дә Кәнчә гијамы Москванын вә дашнак ичмасынын тәһрикијлә галдырылмышды. Азәрбајчан милли һөкумәти әсас һәрби гүввәләрини бу бөлкәјә јөнәлтдији үзүндән шимал сәрһәдләри демәк олар ки, мүдафиәсиз галмышды. Фүрсәтдән истифадә едәрәк, бә'зиләри дәрһал һарај-һәшир гопардылар ки, өлкәдә әмин-аманлыг, гајда-ганун јаратмаг үчүн Русијаја мүрачиәт едилмәлиди̇р. Даһа чох чанфәшанлыг көстәрән Ә.Гарајев рүсвајчы, бәднам бир чыхышда булунду... Апрелин 1-дә онун лајигли чавабыны М.Ә.Рәсулзадә верди, өзүнү дә һаглы олараг, "Русијанын акенти" адландырды.

Мусават гошуну тәрксилаһ олундугдан сонра Гурбан (о, рус дилини мүкәммәл билирди) Нахчывана қәлди. Ширәлибәј Кәнкәрлинин гызы—рәссам Бәһруз Кәнкәрлинин бачысы Напылла аилә гурду.

1928-1929-чу илләрдә ону Крупскаја адына Педагожи Академијада тәһсил алмаг үчүн Москваја көндәрдиләр. Академијаны битирдикдән сонра Гурбан бир мүддәт Азәрбајҹан Халг Маариф комиссарлығында ишләјир. 1933-чү илдә ону Нахчыван Вилајәт Партија тәшкилатына катиб муавини тә'јин едирләр (о заман катиб Ашот Акопов иди). Мән ше'бәдә тәблиғатчы вәзифәсиндәјдим. Танышлығымыз һәмин илдән башлајыр вә Гурбанла өмрүнүн сонунадәк јахындан достлуг етмишәм. Үстүндән бир мүддәт кечмиш, Зејнал Гајыблыјы Бакыја ишә апардылар, јеринә Гурбаны Халг Маариф комиссары гојдулар. (Гурбанын алимлик дәрәчәси варды, тәәссүф ки, бәраәт алдыгдан сонра бу һәгигәти сүбут едә билмәди).

1934-чү илдә Нахчыван Педагожи техникумунун директору олмушду. 1937-чи илдә һәбс олунуб, Калымаја сүркүн едилир, өзүнүн дедијинә көрә, орада Һүсејн Ҹавидлә растлашыр. Шаирин "Чәрәк" ше'рини Гурбан тез-тез әзбәрдән сөјләјәрди...

15 ил сүркүндә әзаб чәкән заваллы Гурбанын аиләси дә дағылды.

Мән 1937-чи илдә гурбан кетмиш һәмвәтәнләримин бир чохуну шәхсән танывырдым, чијин-чијинә чалышмышдыг, һагг-саламымыз вар иди. Инди, өтән күнләри хатырлајыб, гәләмә алдығым чағларда белә гәнаәтә кәлирәм ки, башымыза кәлән тарихи фаҹиә—репрессијанын, империја годдарлығынын һәрисләшјиндән ирәли кәлән тарихчә дејил, һәм дә—Азәрбајҹанымызын, Намусумузун Азадлығы уғрунда шәһид олмуш мәрд оғулларымызын гыса салнамә—тарихидир.

Һәгигәти нәзәринизә чатдырмаг истәјирәм: әслиндә—1937-чи ил фаҹиәләри дә, 1956-чы ил "бағышламалары" да мәнһус империја сијасәтинин нөвбәти мәрһәләләриндән бири кими гијмәтләндирилмәлидир.

1960-чы илдә Нахчыван МССР Али Советиндә ишләјирдим. Бир күн евимиздән зәнк вуруб, һәјәчанла хәбәр чатдырдылар ки, бәс, Гурбан кәлиб, сәбирсизликлә сәни

көзләјир. Көрүшдүк, гучаглашдыг, дәрин бир һәсрәтлә бир-биримизи бағрымыза басыб өпүшдүк. О, тәчрүбәләрлә долу сүркүн һәјатындан сөһбәт ачды. "Биз Рома гулларындан да ағыр шәраитдә јашајырдыг"—деје сөз-сөһбәтини давам етдирди. "Гызыл мә'дәнләриндә "норма"ны долдурмајан һәр бир дустаг чидди чәзаландырылыр, чөрәк пајындан мәһрум едилирди. Ачлыг-сусузлуг мәни үзүб әлдән салмышды. Бир дәфә газманы јерә чаханда тәхминән бир килограм ағырлығында гызыл чыхды. Ди көл ки, ула билмәздим, ишин ахырында адамларын кечисләрини дә ичбари гајдада лабораторијада јохлајырдылар. Чарәсиз галыб тапдығым гызылы кешикчијә вердим. Әвәзиндә азачыг чөрәк вә бир гуту папирос алдым.

Гурбанын Бакыда чохлу дост-танышы вар иди. Көмәкләшиб, ону Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә институтуна директор кечирдиләр. Вәзифәти кетдикчә јахшылашырды. Елә о заман, сүркүн илләриндә онун анасыны тәјин кәстәрән, дар күнләрдә әлиндән тутан јахын досту Гәзәнфәр Вәкилов дүнјасыны дәјишди вә бу ағыр итки Гурбана чох ағыр мә'нәви тә'сир кестәрмиш олду. Гәзәнфәр Ширин ханымдан олан Султан бәјин оғлудур. (Ширин ханым Һәсән аға Софијевин бачысыдыр). Москвада төһсил алыб, 1920-чи илин сонуна гәдәр Шәрурда ишләјиб. Олдугча саваддлы иди.

Гәзәнфәрин өлүмүндән сарсылан Гурбан өмрүнү мә'насыз билиб ичкијә гуршаныр, өз әчәли илә Бакыда вәфат едиб. Вәкиловлардан олан Һәсән ағанын бөјүк гардашы (Илјас Вәкиловун дајысы) Чәлил аға өмрүнүн сонунадәк Москвада мүхтәлиф идарәләрдә чалышмыш, Совхозлар Идарәсиндә үзүмчүлүк үзрә баш игтисадчы ишләмишдир. Övладлары галмајыб. Өзүнү шәхсән көрмүшдүм—әзәмәтли киши иди.

Вәкиловлардан Гори семинаријасыны битирмиш Әзизбәј Шәрур, Дәрәләјиздә көмрүк рәиси, онун бөјүк оғлу Ибраһим исә һәмин ујездә застава рәиси вәзифәләриндә чалышмышлар. Тәәссүфләр ки, һәр икиси һаггында ахтарышлар апара билмәдим. Дејиләнләрә көрә, Ибраһим 1918-1920-чи илләрдә ермәни силаһлы бирләшмәләри илә дөјүшләрин бириндә дүшмән күлләсинә туш кәлмишдир.

Гәзәнфәр вә гардашы Илјас Султан бәјин Ширин ханымдан олан оғуллары иди. Вахтилә Москвада али

təhsil алмыш Гəзəнфəр, 1941-1945-чи иллəрдə Азəрбајчан Тахыл тәдарүкү назири вәзифәсиндә чалышмышды. Гардашы Илјас 1942-1944-чү иллəрдə Нахчыван МССР Назирлəр Совети сəдринин мүавини, 1944-1984-чү иллəрдə Бакы План Комиссијасынын сəдри вəзифəлəриндə ишлəмишдир. Һəр ики гардаш сон дəрəчə савадлы, зијалы шəхсијјəтлəр иди. Дəстлүгдə, сəдагəтдə Илјас əвəзсиз иди. Онун да аилə талеји кəтирмəди. Кəзлəри өнүндə əлилликдəн ики оғлу өлдү.

Сəфијевлəр сүлалəсиндəн галан нəслин аз бир гисми һазырда Бaшнорашендə—Чəлилкəндлə мəскундур.

Мəтлəблəн узаг дүшмəјəк... Мүшавирəјə јенидəн чағырылдым. Ертəси күнү һазырлашырдым даирəјə кедəм, билдирдилəр ки, М.Ч.Бағыров кəлиб, бөјүк мүшавирə кечирилəчəк: РИК катиблəри, РИК сəдрлəри, халг комиссарлары, "ЧК" сəдрлəри, ВПК-нин ишчилəри иштирак едəчəклəр. Бағыров һəмин мүшавирəјə сəрһəд командалығынын мүшаијəти илə кəлди. Өзү дə ВПК-нин биринчи катиби Һəсəн Рəһманову, МИК сəдри Сəттар Чəфəрову мөһкəм тəнгид атəшинə тутду, онлары шəхсијјəтлəрини алчалдан налајиг сөзлəрлə дамғалады.

Бу вахт Маариф комиссары мəним һаггымда ифтиралар јағдырды ки: "Əли Əлијев шүбһəли адамдыр, əтрафы натəмизлəрлə долудур, комиссарлығы һөрмəтдəн салыр, онунла ишлəмəк мүмкүн дејилдир..." Онун белə данышмасына сəбəб нəјди? Сəбəб бујду ки, мəн үч һəфтəјди "Шəрг гапысы" гəзетинин редакторуну əвəз едирдим. Ј.Г. адлы (гој ады кизли галсын) мүхбир Маариф комиссарлығындакы јерлипəрəстликдəн, мəктəблəрдə баш верəн пəзғунлугдан, һəрч-мəрчликдəн, мүəллимлəр арасында кедəн чəкишмəлəрдəн, деди-годудан, маашларын вахтында верилмəмəсиндəн, даһа нə билим нəлəрдəн бəһс едəн кениш бир мəгалə кəтирмишди. Охујуб рə'јими билдирдим ки, бу чүр мəгалəни гəзетдə бурахa билмəрəм. О: "Əкəр бурахмасан, кедиб "јеринə" чатдырарам",—дејə һəдəјлə бə'јан етди. Јə'ни, МК-ја кедəр... О вахтлар һəр шејдəн, һамыдан учдантутма шүбһəлəнирдилəр.

Əһвалаты ВПК-нин биринчи катиби Һ.Рəһманова олуғу кими данышдым, бир гəдəр фикирлəшиб: "бурахын",—деди. Гəзет чапдан чыхан кими əлдəн-əлə кəзди, гызғын

сөз-сөһбәтә сәбәб олду. Сон демә мүәллим күтләси арасында бөјүк наразылыг вар имиш. Маариф комиссарлығы өз ишинин өһдәсиндән кәлә билмәјирмиш.

Бүтүн бу ифтираны динләјәндән сонра М.Ч.Бағыров үзүнү мәнә тутараг сәрт һалда деди: "Чаваб верин!" Чап олунан мәгаләјлә бағлы билдикләрими тәмкинлә данышдым. Бағыров чавабымдан наразы галды, дедикләрим ону гане етмәмишди: "Кечмишин һаггында данышын!"—деди. Мән өз нөвбәмдә билдирдим ки, атам Күмүшлү мә'дәниндә фәһлә ишләјиб, 1922-чи илдә ачындан өлүб. Өзүм Маһмуд кәндиндә Шәфибәјовлара муздурлуг етмишәм. Совет һөкумәтинин гајғысы сајәсиндә кәлиб бу мәгама чатмышам. Бағыров мәни диггәтлә динләјиб деди: "Ичтимаи кечмишин јахшыдыр, амма сајыглығыны итирмисән..."—јә'ни, "халг дүшмәнинин" гызы илә евләнмисән. Истәдим дејәм ки, Әлијаров дәмирјол фәһләси иди, 20 илдән артыг КП үзүв олуб. Јанымда отуран Гафар Заманов еһтијатла әтәјими дартды...

ҺАШИЈӘ. Аббасгулу Гурбан оғлу Әлијаров 1894-чү илдә Чулфанын Јајчы кәндиндә анадан олуб. Ата-анасыны еркән итирән Аббасгулу 1914-чү илдә Чулфа-Тәбриз дәмир јолунда фәһләлијә кедир, 1918-чи илдә Мәшәһәмидин рәһбәрлији алтында баш верән үсјанда иштирак едир. Нахчыван дәмир јолунда фәһләлик едән вахтларда Аббасгулу семинарист Әзиз Шәрифин башчылыг етдији 42 нәфәрлик фәһлә гвардијасына дахил олур.

1919-чу илдә инкилис-дашнак гошунлары Нахчывана јеридиләндә, гејри һәмвәтәнләри кими, Аббасгулу да шәһәри тәрк едиб, кәндә гајытмалы олур. 1920-чи илдә Нахчыванда Совет һакимијјәти гурулур, фәһлә һәмкарларына гошулан Аббасгулу Коммунист Партијасы сыраларына дахил олур. О, 1923-чү илдән башлајараг, 1937-чи иләдәк Нахчыванда, Загаталада јүксәк рәһбәр вәзифәләрдә фајдалы фәалијјәт көстәриб. 1937-чи илдә "халг дүшмәни" адыјла һәбс едилиб. Ону ики мәсәлә үзрә иттиһам етмишләр: Биринчиси, Нахчыван шәһәриндә чорабтохума фабрикинин директору ишләдији мүддәтдә, куја о, Кәлбалы, Чәфәргулу вә Рәһим ханын фабрик һәндәвәриндә јерләшән мүлкләринин јан-јөрәсини абадлашдырмаға 5 мин манат мәбләғиндә вәсаит хәрчләјиб, исрафчылыг едиб; икинчиси,

Азәрбајҹан КП МК-нын шө'бә мүдири, 1919-ҹу илдән ҮИК(б)П-нын үзвү, Ленин орденли, "халг дүшмәни" кими һәбс олунмуш һәмјерлиси Һәсән Сәфәровун "тәшкил" етдији эксингилабчы дәстәнин фәалларындан имиш... Елә һәмин вахтларда Аббасгулунун гардашы Мүзәффәри дә һәбсә алыб күлләләмишләр. Бунун сәбәбини архивләрдә арашдырыб ашкарламаг имканым олмады...

Бир мүддәт Бајыл һәбсханасында јатан Аббасгулу беш иллијинә вәтән дәјишиклијинә мә'руз галыр. Газахыстанын Павлодар шәһәринә сүркүн олунур, елә орада да дүнјасыны дәјишир. Онун гызы, физика-ријазијјат елмләри доктору, Республика Дөвләт Мукафаты лауреаты Зәрифә Әлијарова һазырда Нефт-Кимја Университетинин профессорудур, оғлу Әкбәр тәгаүдчү мүәллимдир.

Һәмин о "бөјүк мүшавирә" кечириләндән, М.Ч.Бағыров кедәндән сонра тутһатут даһа да күчләнди. Белә ки, бу дәфә республика "чека"сынын сәдри Мәммәдов, Әбрәгунус рајон "чека"сынын башчысы Исраилов, бир нечә комиссар, Ҹулфадан Мә'сум Абдуллајев, Норашен РПК биринҹи катиби, јазычы достум Сүлејман Рәһимов вә башгалары һәбс едилдиләр.

Октјабр ајында јенә даирәјә кетдим, мәнтәгәләрә баш чәкдим. Сечкиләрин кәркин, драматик дөврүјдү, бу күн депутатлыға намизәд көстәриләнләр көрүрдүн ки, ја кечә, ја да о бириси күн һәбс олунурду. Азәрбајҹан Кәнд Тәсәррүфаты комиссары Мәммәдов сечкиләрин кедишинә көмәк етмәјә кәлмишди. Бакыја гајыдан кими ону да "дамламышдылар..." О, Бакыја кедәндә өзү илә бирликдә Нахчыван МТС-нин директору Новруз Кәтанову да апармышды. О да күлләлә кетмишди... ВПК катиби Һ.Рәһманов, МИК сәдри С.Ҹәфәров Бакыја—мәркәзә чағырылмышдылар. Ахшамчағы ВПК-нин курјери Бәһлул бизә кәлди, далағым санчды, удгундум. Бәһлул хејир иш далынҹа кәләнләрдән дејилди. ВПК-јә чағырылдығымы билдирди, бәрк нараһат олдум. ВПК-нин катиби Рәһманов чағыртдырыбмыш мәни. Көрүшәр-көрүшмәз, деди ки, јолдаш Әлијев, мәним партија үзвлүк һаггымы лүтфән гәбул един, ишдир-шајәт, бәлкә гајытмадым. Мән өзәк катибијдим. МИК сәдри Сәттар Ҹәфәров да үзвлүк һаггыны өдәди. Сағоллашдыг. "Һалаллашдыг", бир-биримизә саламатчылыг арзусујла ајрылдыг.

Онлар Бакыја Нахчыван-Корус-Лачын-Јевлах хәттијлә јола дүшдүләр, кедән кими дәрһал һәбс олундулар, депутатлыга намизәдликдән кери чағрылдылар.

Бир нечә күндән сонра С.Сүлејманов дејилән јекәпәрин бириси ВПК-јә биринчи катиб кәлди. Елә кәлән күнү мүшавирә чағырды, елә "бисмиллаһ" сләмәмиш тонгидә кечди, иинчиләрин үнванына дишинин дибиндән чыхан налајиг сөзләр јағдырды. Сәһәриси күнү онун машынында Шәрурә јолландыг. Хок сечки мәнтәгәсиндә сечичиләрин сијаһысыны кө... кечирә... һәр варагда он нәфәрлик јер аг сахланыл...ырды к... ...колонлар әлавә олунсунлар (Мәркәз белә көстәриш вермишди). Тәзә катиб орда да мәнтәгә сәдринин шәхсијјәтини тапдалајараг үнванына тәһгирамиз сөзләр деди.

Үрәјимдән кечди ки, тәзә катибин бу "хасијјәтини" телефонла бүтүн даирәјә хәбәр верим—сијаһылары јығышдырсынлар. Лакин фүрсәт тапа билмәдим. Гыврагда да, Нүсјанда да бу "јекәпәр" Хокдакы әдәбсиз һәрәкәтләрини тәкрар етди. Сүлејманова мәни "халг дүшмәни" кими гәләмә вермишдиләр, бу сәбәбдән мәнимлә һәмишә чох сојуг көрүшүрдү.

Сечкиләрә һазырлығын сон күнләријди. Зијадла идарәдә отуруб, сечки күнү илә әлагәдар сөһбәт едирдик. Бу вахт сәрһәд командири, "чека" әмәкдашлары сечки даирәсинә долушдулар. Ағлыма кәлди ки, јәгин инди мәни дә апарачаглар. Сечкиләрә даир чохлу суаллар верирдиләр. Чәтинликлә дә олса, онларын әксәр суалларыны чавабсыз гојмурдум. Нәһајәт, сәрһәд командалығынын сијаси шө'бә рәиси Короленко мәнә мүрачиәт етди: "Јолдаш Әлијев, мәнтәгәләрә кедиб сечкиләрлә марагланмалыјыг." Дилим тутар-тутмаз, мәнтәгәләрдән тәзәчә ахшам үстү кәлдијимизи зорла чатдыра билдим.—"Онда биз кедирик, сағ олун",—дејиб чыхдылар.

Сталин режими дөврүндә тәкчә мән јох, демәк олар ки, бүтүн адамлар белә коркинлик ичиндә јашајыр, дилләдә еһтијатла данышырдылар. Чекистләр, акентләр пусгулар гурур, гапы-пәнчәрәләрдән гулаг асырдылар. Мирзә Чәлил демишкән, "доносчикләр" елә бир учдан хәбәр дашыјырдылар...

Сечкиләрлә әлагәдар күрд кәндләринә дә баш чәкирдик.

(Колхоз сәдри Әли Әроб оғлу, совет сәдри Маһо Осман оғлу иди). Кәнддә нә исә нараһатлыг вар иди. Әрәб оғлунун евиндә кечәләмәли олдуг. Сәһәриси Паша Мәммәдов јавашча гулағыма пычылдады: "Һәмзәни һәбс етдиләр". Бәрк нараһат олдум, бир күн әввәл ахшам она гонаг олмушдуг, мәним орада мүхтәлиф китабларым вар иди, бир нечәсини апармышдылар.

Сәһәриси рајон мәркәзиндә ешитдим ки, Зүлфүгары вә Әләкбәри партијадан чыхарыблар.

Ону да өјрәндим ки, Һәмзә Мирзәјев Һајказын фитвасынын гурбаны олуб. Һәмзә Улја-Норашен Ермәни-Азәрбајчанлы кәндиндә колхоз сәдри иди, ермәниләр тәдричән кәнддән Ермәнистана көчүрдүләр, куја бунун сәбәби Һәмзәнин милләтчилик фәалијјәти имиш. Һәмзә Бабајанын (чеканын сәдри), Мирзәјанын (МТС директору), Начарјанын (РИК-ин икинчи катиби) вә б. ермәни рәһбәр ишчиләрин милләтчилик сималарыны ифша едирди. Јухарыда ишарә вердик ки, 7 күрд кәндләриндә нараһатлыг дујулурду. Кәшфијјат хәбәр вермишди ки, онлар силаһлы үсјан галдырыб Түркијәјә кечәчәкләр. Кечә икән сәрһәдчиләр, республиканын сәфәрбәр едилмиш коммунистләри, комсомолчулары, чекистләр 7 күрд кәндини ело мүһасирәјә алдылар ки, күрдләр сәһәр ајылдылар ки, һәр тәрәфдән силаһлы адамларын мүһасирәсиндәдирләр. Бүтүн кәндләрин сакинләри Газахыстана сүркүн едилдиләр.

Хүласә, декабрын 11-дә "даһинин" өз сечичиләри илә көрүшү олду. Ағзындан чыхан сөзләр сечичиләрин, сечәнләрин, рәһбәрләрин дилиндән әзбәр данышылырды. (О руһда да сечкиләр апарылды, бир гајда олараг һамысы јүз фаиз). Сәнәдләри һазырлајыб МИК-нә тәгдим еләндә сечки мәхаричиндән галан 800 манат нәгд пул вердим. Сәдр Мәммәдәли Рәһимов мәни чағырыб деди ки, о, 4000 манат хәрчләнмәјә верилмишди, гәрхаглыг едиб хәрчләмәјибсән, нә олар о да мәним кәнјак хәрчим. Нә исә сечкиләр баша чатды.

Декабрын ахырлары иди. Азәрбајчан КП МК катиби, еіни заманда ДИК комиссары Тејмур Јагубов Бакыдан Нахчывана јени рәһбәрләр кәтирди. Һамы Назирләр Советинин ичлас салонуна топлашмышды. О, өзүјлә кәтирдији рәһбәр кадрлары тәнтәнәјлә бизә тәгдим етди.

К.Исмаjылов—ВПК-нин биринчи, Попович икинчи, бир jəhуди дə үчүнчү катиб "сечилдилəр". Балаəhмəдов—Назирлəр Советинин сəдри, Гəhрəманов Кəнд Тəсəррүфаты назири, Əлиjев малиjjə назири, Əмир Мəммəдов Маариф назири кими тəгдим едилдилəр. М.Ч.Бағыров вахтилə Нахчывана кəлəндə онун мүшаиjəт едəн, данышдыгларыны гələмə алан сəрhəдчи-полковник үзүнү сабиг Маариф назири Г.Мəммəдова тутуб деди: "Јолдаш Мəммəдов, апарылан јохламалардан мə'лум олду ки, Əли Əлиjев hаглы имимиш. "Шəрг гапысы" гəзетиндə jазыланлар дүз чыхды". Бунунла да полковник мəнə hагг газандырмыш олду. Сəрhəдчи-полковникин бу репликасы мəни бир хатадан да гуртарды.

Мəн ВПК-дə өзəк катибиидим, хəбəрим jохмуш—сəн демə, jени катибə мəндəн мөhкəмчə "гырыблар", "шүбhəлилəр" сырасында имишəм. ВПК-дə МОПР тəшкилат сəдринин оғлу мəндəн катибə материал верибмиш. Куjа мəним рəhбəрлиjим алтында Əждəр Бачыjев (гиjаби тəhсил шө'бəсинин мүдири), Муса Исмаjылов (тəблиғат шө'бəсинин мүдири) ВПК катиблəринə "террорчулуг" акты дүзəлтмишик. Јени катиб дə бөhтанчыjа инанараг, мəнə сојуг јанашырды. Мəн буну онун həрəкəтлəриндəн hисс едирдим. Бу бөhтанчынын да мəнə гурдуғу тəлə јанварда "боша чыхды..."

1938-чи ил јанварын əввəлиндə өзəjин hесабатыны вердим. Јени партиjа сечкилəри кечирилирди, коммунист јолдашлар өзəjин фəалиjjəтинə jахшы гиjмəт верəрəк, мəни jенидəн катиблиjə намизəд көстəрдилəр. Биринчи катиб е'тиразыны билдириб деди ки, "онун əлеjhинə материал вар". Коммунистлəр "материал"ын кəтирилиб охунмасыны тəлəб етдилəр. Исмаjылов чох атылыб-дүшсə дə, онлар əл чəкмəдилəр. Биринчи катиб jахасыны гуртармаг мəгсəдилə бəhанə кəтирди ки, "материал" ДИК-дəдир... "Материал"ын мəзмуну вə ону jазанын ады барəдə hеч нə демəди. Исмаjылов бу чүр чиркин ишлəри чохларына гаршы едирди, фитнəкарлыгда сынанмыш "сəриштəси" варды. Гарабағлары достум Аббас Ботəмов ону hаглы олараг "гестапо" адландырырды.

Күнлəрин бир күнү биринчи катиб hара исə кетмишди. Азəрбаjчан Дөвлəт Университетинин аспирантурасына гə-

бу һагда гәзетләрдә е'лан верилмишди. ВПК-нын икинчи катиби Поповичә мүрачиәт етдим, аспирантураја гәбула кетмәк нијјәтими она билдирдим. Мәмнунијјәтлә разылыг верди. ВПК-нын ишләр мүдири П.Әмиров лазымы сәнәдләри һазырлајыб АДУ-ја көндәрди.

Биринчи катиб гајыдыб кәләндә бу мәсәләдән агаһ олан кими бәрк әсәбиләшди. Поповичә гејзлә белә деди: "Мән Әлијеви партијадан харич етмәк истәјирдим, сиз исә ону охумаға көндәрирсиниз". Попович сакит һалда тәмкинлә чаваб верди ки, Әлијевин партија сыраларындан харич олунмасына һеч бир әсас јохдур. Бунунла да биринчи катибин көнү јатды.

Јај ајларында шәһәрдә мүхтәлиф курслар ачылырды, мән дә дәрс дејир, лазым олан гәдәр пул газанырдым. Бакыја аспирантураја кедәндә дә аиләјә хејли харчлык верминдим. Әләскәр һәлә субај иди, онунла бир јердә галырдым. Әләскәри һәбс етмәк үчүн фүрсәт ахтарырдылар. О исә, һеч нәдән горхуб-чәкинмирди. Мән еһтијат едирдим, кечәләр сәксәкәли јатырдым, һәрдән ешидирдим ки, гапыны дөјүрләр (адамлары әләтән кечәләр апарырдылар), нараһат һалда Әләскәри хәбәрдар едирдим. Гапыны ачырдыг—бир кимсә көзә дәјмирди, бир аздан гапы тәкрарән дөјүлүрдү. Белә вәзијјәтдә Әләскәр тәсәлли вериб дејирди ки, даһа јериндән дурма, јат, һеч кәс јохдур.

Бир нечә күндән сонра имтаһанлар башланмалы иди. Әләскәрә килејләниб билдирәндә ки, мәндән дә күчлүләр вар, деди: "Нараһат олма, сән чохундан күчлүсән. Үстәлик дә, Мөһбалы Гасымов декандыр, бизим адамдыр". Биринчи имтаһаны академик Маковелски гәбул едирди. Билет чәкдим, суалын икиси асан иди, бири чәтин. Мөһбалы сағ олсун, чәтин суалын ачыгланмасыны мәнә өјрәтди. Ахырынчы имтаһан харичи дилдән иди, һазыр дејилдим, һеч нә билмирдим. Әләскәрин тәлбири илә мүәллимә јалан сатдым: "Чохдан кечмишәм, јадымдан чыхыб"—дедим. Хүласә, харичи дилдән—әлачы [illegible] дә гијмәт јаздылар. Аллаһ кәссин ки, о гијмәти мән алдым...

Јери кәлмишкән, сөзарасы да олса Мөһбалы Гасымов һагда данышмаг истәјирәм. М.Гасымов 1905-чи илдә Әбрәгунус рајонунун Хошкешин кәндиндә анадан олуб. О, Әбрәгунус кәнд мәктәбиндә тәһсил алмыш, Нахчыван

Педагожи техникумунда охумушдур. Сонра Москвада Крупскаја адына Педагожи Академијаны битирмиш, Бакыја гајытмыш, АДУ-да декан олмуш, фәлсәфәдән дәрс демишдир. Фәлсәфә елмләри доктору алимлик дәрәчәси алмыш Мөһбалы Гасымов Әмәкдар Елм Хадими адына лајиг көрүлмүшдүр. Республикамызда фәлсәфә елминин инкишаф етдирилмәсиндә онун мисилсиз ролу вардыр. Онларла фәлсәфә елмләри докторлары онун тәләбәләри, јетирмәләри олмушдур.

М.Гасымов төкчә фәлсәфәни дејил, тарихи, әдәбијјаты, сијасәти дә дериндән билән универсал, санбаллы шәхсијјәт иди. Азәрбајчанын әдиб вә шаирләри арасында Һүсејн Чавиди даһа чох севирди. "Шејх Сән'ан" әсәрини әзбәрдән билирди.

Мөһбалы аилә гура билмәмишди. Москвада евләндији рус гызыны хәјанәт етдијинә көрә бошамышды, ондан бир оғлу варды. Оғлу анасы илә Москвада јашајырды. Гадын вәфасызлығындан о гәдәр горхмушду ки, Мөһбалынын јанында евләнмәкдән данышмаг мүмкүн дејилди. Чавид әфәндинин бу мисраларыны тез-тез тәкрар едирди:

Гадын, әвәт, инчә хилгәт,
Әјилирсә, һечдир фәгәт...

Мөһбалы Гасымов 54 јашында дүнјадан килејли көчдү... Азәрбајчанда һөкм сүрән Сталин, Бағыров иртича режими онун синәсинә даг чәкмиш, үрәјини хәстәләндирмишди. О, адәтән өз наразылығыны белә ифадә едәрди: "Әли, Азәрбајчана тәк бирчә нәфәр түрк—Чамал Күрсел лазымдыр..."

Камал Ататүркүн вәсијјәтинә, Түркијә Конститусијасына көрә, әкәр өлкәдә сијаси-игтисади һәрч-мәрчлик баш верәрсә, түрк ордусу һакимијјәти әлә алмалыдыр. 1960-чы илин әввәлләриндә Түркијәдә һәгигәтән дә һәрч-мәрчлик вә дөвләт хәјанәтләри баш верди. Түркијә Республикасы тәһлүкә гаршысында галмышды. Һөкумәт рәһбәрләри Ататүркүн вәсијјәтләринә әмәл етмәјиб, бу вә ја дикәр Авропа дөвләтләринә мејл көстәрирдиләр. Русија Түркијәдә јаранмыш тәһлүкәли вәзијјәтдән истифадә едәрәк, бә'зи милләт хаинләрини әлә алмаг, мәмләкәти парчаламаг истәјирди.

Елə о вахт истеʼфада олан кенерал Чамал Күрсəл Ататүркүн вəсиjjəтлəринə садиг галараг, көркəмли түрк кенералларыны əтрафына топлады. Һакимиjjəти əлə кечирди. Түркиjəдə дахили вəзиjjəт сабитлəшəнəдək, фəлакəт арадан галдырыланадак дөвлəтə башчылыг етди.

Бүтүн бунлары дəрҹадан билəн, дəрк едəн Мəһбалы Гасымов һисс едирди ки, Азəрбаjҹаны да бу ҹүр фəлакəтлəрдəн jалныз вə jалныз Чамал Күрсəл кими ирадəли, гүдрəтли шəхсиjjəтлəр хилас едə билəр. Чох тəəссүф ки, Азəрбаjҹанын бу күнүнү көрмəjə урəк хəстəлиjи Мəһбалыjа аман вермəди.

Инди мəни jандыран одур ки, jахын достларым Əләскəр Гасымов вə Мəһбалы Гасымов ССРИ-нин дағылмасыны, мүттəфиг республикаларын, елəҹə дə ҹандан əзиз севдиклəри доғма Азəрбаjҹанын мүстəгиллик газанмасыны көрə билмəдилəр. Һejф, чох һejф!..

Мəһбалы Гасымов һəр ил Кисловодскидə мүаличə олунурду. 1960-чы ил иjун аjынын ахырларында о jенə дə истираһəтə кетмəjə һазырлашырды—путjовка əлдə етмиш, билет алмышды. Əввəлҹəдəн шəртлəшмиш достлары ону Кисловодскиjə jола салмаг үчүн бир jерə топлашырлар. Һа көзлəjирлəр, көзлəjирлəр—о кəлиб чыхмыр. Евинə кəлиб көрүрлəр ки, гапы бағлыдыр. Jолдашлардан бири пəнҹəрəjə дырмашыр, бахыб көрүр ки, Мəһбалы jатағында узаныб. Нə гəдəр сəслəjирсə дə, оjанмыр. Ахырда гапыны сындырыб кирирлəр ичəри вə... нə көрүрлəр—Мəһбалы кечиниб! Сəн демə, о, кечə jатыб, сəһəр дура билмир. Амансыз əҹəл онун өмрүнү сона чатдырыбмыш... Əслиндə бу адамлар бүтүн өмүрлəри боjу һəр ан өлүмлəрини көзлəjəн адамлар олмушлар.

...1938-чи ил декабр аjынын əввəллəриндə аспирантураjа гəбул барəдə əмр верилди. Азəрбаjҹандан үч нəфəр гəбул олунмушдуг: Һəси Абдуллаjев, Гəзəнфəр Меһдиjев вə мəн. Саратов университети аспирантурасына кедирдик. Елми рəһбəримиз ССРИ ЕА мүхбир үзвү, 1919-ҹу илдəн К(б)П үзвү, А.М.Панкратова олдугча меһрибан, гаjғыкеш бир гадын иди.

Декабрын ахырында, шахталы бир күндə Саратова кəлиб чатдыг. Биздəн башга аспирантураjа Күрҹүстандан бир нəфəр. Саратовдан да үч нəфəр гəбул олунмушду—ҹəми

јелли нәфәр идик. Университетин Русаков фамилијалы ректору кобудтәһәр адам иди. Саратовун ири күчәләриндән сајылан Сиганск 34-дә, јатагханада бизә јер вердиләр. Университетин бинасы, китабхана (1909-чу илдә јарадылмышды), јемәкхана да бурада иди. Бизә јахшы тәгауд верирдиләр, үстәлик дә, боллуга сөз ола билмәзди. Ајда 550 манат алырдым, онун 60 манатыны Бакыда Тибб институтунда тәһсил алан бибиоғлум Мусаја, 120-140 манатыны да аиләмә көндәрирдим. Гәнаәт режими үзрә бабәт доланырдыг, амма фикрим-зикрим аиләмин јанындајды, јаман нараһатчылыг, никаранчылыг чәкирдим.

Акад. А.М.Панкратова аспирантлары илә.
Икинчи чәркәдә сағдан биринчи Әли Әлијев. Москва, 1939

Чох кәркин чалышырдым, јај ајлары Нахчывана келәндә дәрс дејирдим. О, вхтлар ВПК-нин шө'бә мүдири Вәли Әлијев, тә'лиматчы Ағалар Гурбанов мәнә јахындан көмәклик кәстәрир, мәктәбләрдә дәрс мәшғәләләри илә тә'мин олунмағыма шәраит јарадырдылар. "Гара адамлар" онлары да көздән гојмурдулар!

Академик Панкратованын ССРИ халглары тарихи үзрә 8-9-10-чу синифләр үчүн дәрсликләри нәшр олунмушду. О, биз аспирантлары шам јемәјинә дә'вәт етди, о бириләрин

һәрәсинә 90, мәнә 200 манат пул верди, академик игтисади чәтинликләримиздән хәбәрдар иди. Онун мәнә көстәрмиш олдуғу лүтфкарлығы, аличәнаблығы һәмишә миннәтдарлыг һиссләри илә хатырлајырам.

* * *

Панкратоваја гаршы "мәркәз"ин мунасибәти дәјишмишди.

СӨЗ ГҮВВӘСИ. Елми рәһбәрим А.М.Панкратоваја Мәркәзин сәрин мүнасибәти Шејх Шамилин чар Русијасы әлејһинә апардығы милли-азадлыг мүбаризәсинә вердији һәгиги гијмәтлә бағлы иди. Гафгазын фәтһинә аид чох әсәрләр јазылмыш, рус кенералларынын вә башга һәрби хадимләринин мемуарлары чап олунмушдур. (Бу мөвзунун јенидән ишләнмәси тарихшүнасларымызын гаршысында дуран вәзифәләрдән бири олмалыдыр). Көркәмли рус алиминин Шејх Шамилә олан мүсбәт фикри ("Гәһрәманлар гәһрәманы") Мәркәзи наразы салмышды. Буна көрә дә о Москва Дөвләт Университетиндән узаглашдырылмышды. М.Ч.Бағыровун Шамиллә бағлы "әсәриндән" сонра вәзијјәт бир гәдәр дә кәскинләшдирилди—көркәмли алимимиз, бөјүк рәғбәт бәсләдијим һејдәр һүсејнов бу мүнасибәтин Азәрбајчанда илк гурбанларындан олду.

Чар Русијасынын XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајчаны вә хүсусилә Шимали Гафгазы ганлы мүһарибәләр һесабына ишғалы бизим үчүн о заман да тәкзиболунмаз факт иди.Јахшы билирдик ки, чар Русијасына Гафгаза јүрүшү Күрчүстанла башламыш (1803) вә сонралар кенишләнмишди. Бу ишғал Гафгазда јашајан халгларын нечә мин иллик тәбии һәјатыны позмушду. Шејх Шамил һәрәкаты дүнја һәрб тарихиндә бәнзәрсиз һадисә иди. Гәмә, гылынч, руслардан гәнимәт кими әлә кечирилмиш түфәнкләрлә силаһланан бир нечә минлик мүчаһидләр рус империјасынын ордусу илә гејри-бәрабәр мүһарибә апарырды.

Дүнја тарихиндә бәнзәрсиз олан бу мүбаризәјә рәһбәрлик етмиш Шејх Шамил кәнч нәслә американ-инкилис империализминин чәсусу кими тәгдим олунду. Буна бәнзәр мисаллар чохдур.

Хүласә А.М.Панкратова Саратов университетиндә бир

мүддәт ишләмәли олду. Ону Москва университетинә апардылар. Минимум имтаһанларымызы вериб гуртармышдыг. Елми-тәдгигат мөвзуларымызы тамамламаг үчүн архивләрдә ишләмәк лазым иди. Сәнәдләрими алыб, Москваја елми рәһбәримин јанына кетмәлијдим. Диссертасијамын мөвзусу әввәлдә дејилдији кими, "1905-1907-чи илләрдә Азәрбајчанда кәндли һәрәкаты" адланырды. Мөвзуму бәјәниб тәгдир етди. О илләрдә архивләр бир нөв гапалы фәалијјәт көстәрирди. Елми рәһбәримин билавасите көмәји сајәсиндә Москва, Бакы, Тифлис, Јереван, Нахчыван архивләриндә чалышмаға јол тапа билдим, топладығым зәнкин материалла Москваја гајытдым. Кечәни-күндүзә гатараг, диссертасијанын илкин вариантын (бир гәдәр чиј һалда олса да) јазыб тамамладым. 500 сәһифәлик бу әсәри 1941-чи ил ијунун 22-дә елми рәһбәримә тәгдим етмәлијдим. Мә'лум олду ки, ијунун 21-дә алман фашистләри ССРИ-нин сәрһәдини хаинчәсинә позараг, бир чох шәһәри-кәнди бомбардман етмишләр.

Јауза чајынын саһилиндәки 5000 тәләбә тутан јатагханада галырдым. Ијунун 22-дә, сәһәр саат 4-дә јатагханада бөрк чахнашма башлады. "Мүһарибә! Мүһарибә!"—сәдалары ешидилирди. Радиону ачдым, ССРИ Харичи Ишләр комиссары Молотов данышырды: "Алман гошунлары хәјанәткарчасына өлкәмизә басгын едиб, шәһәрләримизи бомбалајыр. Бир вахт Наполјон да Јурдумуза басгын етмишди, мәғлуб олуб кери гачды; һагг бизим тәрәфимиздәдир, биз галиб кәләчәјик!" Шәһәрә чыханда нә көрсәк јахшыдыр: чөрәк дүканларынын, әрзаг мағазаларынын, әманәт кассаларынын габағында минләрлә адам топлашыб. Мән мүһарибәјә садәләвһлүклә јанашырдым, бејнимиз, зеһнимиз бу сөзләрлә долујду: "Кимсәнин бир гарыш торпағыны истәмирик, кимсәјә дә бир гарыш торпағымызы вермәрик. Һәр ким өз донуз бурнуну Совет бостанына узадарса, биз онун әнкини әзмәјә һазырыг..."

Академик Панкратованын јанына кетдим, рәнки гачмышды, додаглары титрәјирди. Мәни көрән кими: "Јолдаш Әлијев, билирсән ки, тәпәдән-дырнағадәк силаһланмыш алман фашистләри илә вурушуруг, кет, мүһарибә гуртарандан сонра кәләрсән..."—деди.

Бизи Преображенски-Слободаја көчүрдүләр, јатагхана

һәрби госпитала чеврилди, орадан башга јерә—Таганскијә дашынмалы олдуг. Ијулун 3-ү иди. Сталин радио илә халга мүрачиәт едирди: "Аналар, бачылар, вәтәндашлар, сакитлијә риајәт един, һәр јери истеһкама чевирин, партизан дәстәләри дүзәлдин, дүшмәнә архадан зәрбәләр ендирин!.."

Бизи халг гошунлары гәрәркаһына апардылар, мәни—хәстәлијә, һәсәни исә бир көзү шикәст олдуғуна көрә бурахдылар. Беләликлә, ијул ајынын 16-да Москваны тәрк етдим.

Бизим Университетин аспирантура шө'бәсиндән Тифлис университетинә диссертасија мүдафиәси үчүн көндәриш алдым. ЗКУ-дан танындығым Хончоридзе ректор иди. Мәктубу она тәгдим етдим. Көндәриши охујуб мәнә деди: "Әлијев, мүһарибә гапымызы дөјүр, көзлә көрәк башымыза нә кәлир, сонра кәләрсән..." Тифлисдә бир нечә күн һәмјерлим Мүслүм Әлијевин евиндә галдым. Нахчывана кетмәјә ичазәм јох иди, гатара билет вермирдиләр. Радиону ачдым, Москва е'лан едирди: "Түркијә илә һеч бир торпаг мүнагишәмиз јохдур". Һәмин е'ланла әлагәдар Анкара радиосу да белә бир фикир јүрүдүрдү: "Түрк парчасындан кимсәјә хишдәк чыхмаз"—јә'ни алманлардан да, советләрдән дә горхусу јохдур, кимсәјә алатты ола билмәз, түркүн өз јолу вар...

Бакыја Университетә гајытдым, тавышларын әксәријјәти чәбһәјә кетмишди, һәрдән Мәммәд Бабајевлә көрүшүрдүк, сонра ону да чәбһәјә апардылар. Нахчывана бурахылыш ала билмирдим. Достларын васитәчилији илә мәсәләни ВПК-нин биринчи катиби Нәчәфова чатдырдым. О, МК катиби Гафарзадәјә мәктуб көндәриб, мәни сәрәнчамына чағырды. Университетин јатагханасында галырдым. Бир күн комендант мәнә билдирди ки, бәс, Сизи Гафарзадәнин гәбулуна чағырырлар. МК-ја кетдим, дедиләр кедим милисдән Нахчывана бурахылыш вәрәги алым. Милис идарәсинә коләндә көрдүм бурахылыш вәрәги јазылыб, һазырдыр. Севинчәк өзүмү дәмирјол стансијасына јетириб, Нахчывана билет алдым.

1941-чи илин сентјабр-декабр ајларында ВПК-дә мүһазирәчиләр групунун сәдри ишләдим. Мүһарибәлә, ајры-ајры чәбһәләрдәки вәзијјәт барәсиндә кениш әһали күтләләри арасында чидди, ишкүзар сөһбәтләр апарылырды. Мүһази-

рәчиләр групунун тәркиби тез-тез дәјиширди. Ағыр вахтлар иди, фашист Алманијасы үзәриндә гәләбә чалачағымыза һарадаса, бир инамсызлыг баш галдырырды.

1940-1947. Тәблигат ишиминдә басты Норашен (1930-ҹу илдә Шәрур рајону Норашен адландырылды) бөлкәсинә кетмишдим. Јанварын 11-и иди. РПК-нын партија һесабат шө'бәсинин мүдири Аббасгулу Надиров хәбәр верди ки, бизи ВПК бүросуна чағырырлар. Нахчывана колдик. Ахшам бүро ичласында А.Надирову Норашен РПК-нын биринчи катиби, мәни Нахчыван МССР Маариф комиссары тә'јин етдиләр. Јанвар ајынын 10-да кәһнә комиссар Әмир Мәммәдовдан ишләри тәһвил алдым. Илк ајлар чәтинликләрлә гаршылашырдым. Ағыр мүһарибә шәраитиндә мүәллимләрин сыралары сејрәлир, тәркиб тез-тез дәјишир, ачлыг-јохсуллуг маариф саһәсиндә мүрәккәб, мүшкүл проблемләр чыхарырды гаршыја. Атасыз ушаглар, касыб балалары мәктәбә чәтинликлә, көнүлсүз, үзүнтү ичиндә кәлирди. Чәбһәјә кедән валидејнләрин чоху ушагларыны комиссарлыға тәһвил верирди. Нахчывандакы, Ордубаддакы ушаг евләри саһибсиз балаларла долмушду. Бир сөзлә, партијанын кәстәриши конкрет оларак белә иди: "Мәктәб бағланмасын, күчәләрдә саһибсиз ушаг көрүнмәсин."

Нахчыванда, хүсусән Норашендә мәктәбләри әсас е'тибарилә сахлајыб доландыран колхозлар иди—мадди јардым көстәрир, гыш ајларында јаначаг верирдиләр. Һәтта Јенгиҹә, Сәдәрәк, Аралыг, Гархун, Чомахтур Маһмудкәнд колхозлары шакирдләрә исти наһар верир, мәктәбләри тә'мир етдирирди. Азәрбајҹан Маариф Комиссарлығында чағырылмыш мүшавирәдә Јенгиҹә, Ибадулла, Чәрчибоған вә с. колхозларын мәктәбә көмәјиндән данышанда бу тәдбир алгышланды вә орада гејд олунду ки Нахчыванын тәшәббүсү вә тәҹрүбәси башга рајонларда да јајылсын.

Шәрур рајону мүһарибәнин ағыр илләриндә Ведибасар, Имишли, Зәнкилан, Фүзули бөлкәләринә чәлтикдә, тахылла әмәлличә јардым көстәрирди.

Норашен рајонунда ишләрин јахшы кетмәси Партија Комитәсинин биринчи катиби Аббасгулу Надировун фәалијјәти илә бағлыјды. Јери кәлмишкән, бу адам һаггында гисмән кениш данышмаг истәјирәм.

Онунла мәним талејимдә үмуми, охшар чәһәтләр чохдур. Һәр икимиз 1904-чү илдә анадан олмушуг. 1915-1916-чы илләрдә Аббасгулу рус-татар, мән исә кәнд дини мәктәбинә дахил олмушам. Һәр икимиз 1920-чи илдә ермәниләр тәрәфиндән Ирана говулмушуг, 1927-чи илдә ҮИК(б)П сыраларына гәбул олунмушуг. 1926-чы илдән бир-бири-миздән хәбәр тута билмәмишик. Мән Загафгазија Коммунист Университетинә дахил олмушам, о исә ДИН апаратында ишә кириб.

Аббасгулунун атасы Надир хан нәслинә мәнсуб олуб. Иран шаһы Надир Күрдүстан сәфәриндә гәтлә јетириләндән сонра әтрафында олан сәркәрдәләр—Пәнаһ хан Гарабағда, биринчи Кәлбалы хан Кәнкәрли Нахчыванда, Надир хан вә Иран сәфәвиләринин бир гисми Шәрурун Зејвә-Дүдәнкә кәндләриндә мәскунлашмышлар.

1920-чи илдә Шәрурда Совет һакимијјәтинин гурулмасы илә әлагәдар олараг, јени чарпышмалар, сүркүнләр, күлләләнмәләр дөврү башлајыр, надирханлылардан Билал вә бир чохлары сүркүн олунур. Тәкчә Аббасгулу МК апаратында ишә дүзәлмәклә чаныны гуртара билир. О, 1930-чу илдә Калбаһәбиб бәј—Әзиз бәј силаһлы дәстәсинин әлинә дүшмүш, сонра ел гәһрәманы кими мәшһурлашмыш Фәтуллаһ Һүсејнов тәрәфиндән азад едилмишдир.

Шәрур маһалынын кәнд тәсәррүфатынын инкишафында А.Надировун унудулмаз хидмәтләри олмуш, Азәрбајчанын ән инкишаф етмиш кәнд тәсәррүфаты рајону кими танынмышдыр.

Шәрур бөлкәсиндә 1943-1945-чи илләрдә кәнәкәрчәк мәһсулунун әкилиб-бечәрилмәси сајәсиндә әһалинин доланышығы, мадди вәзијјәти хејли јахшылашыр, хејли саһәдә тахыл әкилир. Нахчывана вә Азәрбајчанын дикәр рајонларына тахыл борч верир.

Аббасгулу Надиров Нахчыванда, Шәрурда, Ордубадда рәһбәр ишләрдә намусла чалышмыш, өмрүнү Башнорашендә баша вурмушдур.

Ону да дејим ки, А.Надировла ана тәрәфдән гоһумуг, мәшһур Әлихан гардашлары нәслинә мәнсубуг. Бизим кәндин (Јухары Јајчы) јашлы кишиләриндән Мәшәди Әһмәд Зејналханов данышырды ки, Әлихан гардашларындан Ширалы Әлиханлы чох варлы олмушдур. Ширалынын оғул өвлады олмадығына көрә јенидән евләнмәјә мәчбур

олур. Икинчи арвадан Ширалынын Калба Һәбили вә Һачыәли адлы оғланлары олуб. Калба Һәбилинин Мәшә Исмајыл, Ширалы адлы оғланлары, Салатын адлы гызы вармыш.

Надирханлылар дөвләт идарәләриндә бөјүк нүфуза малик идиләр. Шәрур-Дәрәләјәз газысы бир гајда олараг надирханлылардан сечиләрди. Билал, Мәшәди Һәсән, Һүсејн Мирзә әһали арасында вә дөвләт идарәләриндә хүсуси нүфуз саһиби идиләр.

Әбдүрәһман Фәтәлибәјли (Або Дүдәнкински). Тифлис. 1940

Арпачајын сол саһилиндә мәскунлашан сәфәвиләрә (сәфијевләрә) кәлдикдә, бу тајфанын нүмајәндәләри дә дөвләт апаратларында мөвге саһибләри олмушлар. Гәза рәисләринин әксәријјәти сәфәвиләрдән ибарәт иди. Сәфәвиләр нәслиндә Нәсә хан ләгәби илә танынмыш Исмајыл хан бир гајда олараг гәзанын мирабы сечиләрди. 1914-1915-чи илләрдә ону бир нечә дәфә шәхсән көрмүшдүм, бој-бухунлу, саггаллы кишијди.

Сәфәвиләр 1920-чи илдән е'тибарән хејли зәифләмиш, мүлкләри дағылмыш, өзләри дә пәрән-пәрән дүшмүшләр. Сәфәвиләрин нүмајәндәси Тејмур бәј өмрүнүн сонунадәк Шәрур Гәза Ичраијјә Комитәсинин катиби вәзифәсиндә ишләмишдир. Тағы бәј Башнорашен натамам орта мәктәбиндә рус дилини тәдрис етмишдир. Аллаһ рәһмәт еләсин, мән дә ондан дәрс алмышам. Сәфијевләрдән Әбдүрәһман (Або) Фәтәлибәјов Исмајыл ханын (Нәсә ханын) нәвәси иди.

Гәрәз, Исмајылын өвладлары—Бәһлул ханы, Бејтулла ханы, Рәшид ханы совет һөкумәти зүлмә дүчар етди, ахырына чыхды. Бејтулла хандан башга һамысы мәһв олду.

Сәфәвиләрин һәм дә Дәрәләјәздә јашајан Вәкиловларла гоһумлуғу вардыр.

Софијевлэр сүлалэсиндэ галан нэслин аз бир гисми һазырда Баниорашенлэ—Чэлилкэндлэ мөскундур. Бу сүлалэнин көркэмли шэхсијјэтлэриндэн бири дэ узун иллэр ичтимаијјэтимизэ Вэтэн хаини кими тэгдим олунан Әбдүрэһман (Або) Дүдэнкинскиди.

Мэн Абону үч дэфэ көрмүшэм. Кэлбалыхана охшајырды, олдугча чэсур, мэрд адам иди. Һакимијјэтэ кэлмиш јени тэһсил көрмэјэн, амма вэзифэдэ олан адамлар ону инчидэрдилэр. 1929-чу илдэ Абону (Әбдүрэһманы) комсомол сыраларындан харич едэндэ кэнч Әбдүрэһман өнэ амансыз мөвге тутанлар гаршысында эсэблэрини чиловлаја билмэјиб ағлајыр вэ дејир ки, "мэни атама көрэ чэзаландырырсыныз, ахы, мэн ону көрмэмишэм, Аллаһын һимајэсиндэ бөјүмүшэм". Тэ'нэлэрэ, тэһгирлэрэ дөзмэјэн јенијетмэ кэнди кизлинчэ тэрк едиб Тифлисэ кэлир.

Тифлисдэ һэрби мэктэбдэ охујан Әбдүрэһманла тез-тез көрүшэрдик. Загафгазија Коммунист Университетиндэ охујан нахчыванлы тэлэбэлэрин јанына вахташыры кэлэрди, тэлэбэ достум Һүсејн Маһмудовла достлуг едэрди. Көзүндэ даим кэдэр вар иди, догма кэндиндэ она верилэн мэ'нэви эзаблар она раһатлыг вермэзди, комсомолдан харич едилмэси она эзаб верирди. Заваллы билмирди ки, гоһумларынын гаршылашачағы мүсибэтлэр һэлэ ирэлидэ иди. Ачыг данышмағы севирди, дүз сөзүн ашиги иди. Гэтијјэтлэ дејирэм: о һеч заман ел-обасына, догма халгына дөнүк чыха билмэзди. (Һэр заман бу фикирдэ олмушам).

Әбдүрэһман забит рүтбэсиндэ кенерал Власовун дивизијасында, Ленинград этрафында кедэн дөјүшлэрдэ алманлара эсир дүшүр. Түркүстан лекионунун командири олан Дүдэнкински Гэрб Чэбһэсиндэ вурушур, М.Ә.Рэсулзадэ вэ дикэр мүһачирэтдэ олан Азэрбајчан сијасэтчилэрилэ көрүшүр. 1952-чи илин сону, 1953-чү илин эввэллэриндэ Мүнһенэ кэлир вэ американлыларын һимајэсилэ "Азадлыг" радиостансијасы Азэрбајчан редаксијасынын рэһбэри олур. АФР-дэ чыхан "Штерн" журналынын 1954-чү ил нојабр нөмрэсиндэ дэрч едилэн "Тахт алтында чэсэд" хроникасында костэрилир ки, мајор Або Дүдэнкински Советлэр хэфијјэ идарэсинин костэришилэ Микајыл Исмајылов адлы шэхс тэрэфиндэн өлдүрүлмүшдүр. Бу фикри тэкзиб едэнлэр дэ вар. Догиглик намино фикирлэри ачыгламырыг. Заман өзү сүбута јетирэр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә халгымыз өзүнүн дәјәрли өвладларыны гурбан верир. Һәр күн евләрә кәлән "гара" кағызлар аиләләрдә дәһшәтли сарсынтыја чеврилирди. Алынан әсирләр арасында јүз минләрлә азәрбајчанлы әскәрләр дә вар иди. Сонра сарылмыш өвладларымыз Сталинин һакимијјәти чағларында дәһшәтли репрессијалары—20-30-чу илләрдә баш вермиш сијаси ојунлары артыг дәрк едирдиләр. Тоталитар режимин гәддар машынынын гүдрәтинә бәләд идиләр. Әсир дүшән өвладларымыз бир шеји гәтијјәтлә билирдиләр—әсир дүшән ја өлмәли, ја да кери дөнмәмәли иди. Вәтәндә онлары ағыр чәза тәдбирләри көзләјирди—үзә дурмалы адамлар, нечә дејәрләр, артыг нөмрәләниб нөвбәјә дурмушдулар. Өмрүмдә буну аз көрмәмишәм, онларла имзалы-имзасыз бөһтанларын "гәһрәманы" олмушам. Дәһшәтлиси дә будур ки, һәмин адамларла һәр күн көрүшүрдүм, әтрафымда фырланырдылар, өзләрини пејғәмбәр (әстәғфуруллаһ) әбасына бүрүнмүш адамлар кими көстәрмәјә чалышырдылар. Күнләрин бириндә адлы-санлы мүәллимләрдән бири мәнә деди ки, "Әли мүәллим, һәр дәфә Сизлә расрлашанда әзаб чәкирәм, јанымда һаггынызда имзалы-имзасыз мәктублар чох јазылыб, һамысы да бөһтан. Инанын ки, һеч биринин иштиракчысы олмамышам". Дедим ки (алыны демәјәчәм), е'тирафын өзү јахшы һал олса да, о гәдәр дә мәрдлик дејил. Мәним һаггымда сәнин јанында јазылырса, демәли, истәр-истәмәз сән дә иштиракчысан.

Нә исә мәтләбдән узаглашмајаг. Һәр күн нөвбәти охлагдан кәнар бир ојунун күтләви шаһиди олуруг.

1983-чү ил "Коммунист" журналыны (№ 12) вәрәгләјирәм. Азәрбајчан ДТК-нын сәдри З.Јусифзадәнин "Идеоложи тәхрибата гаршы мүбаризәни күчләндирмәк—башлыча сијаси вәзифәдир" адлы мәгаләсиндә көзүм Фәтәлибәјли фамилијәнә саташдыгда ону охумаға башлајырам: мүәллиф "Азадлыг" радиосунун "Азәрбајчан" редаксијасында чәмләшмиш әмәкдашлары сатгынлыгла, вәтән хаинләри кими иттиһам едир.

ДТК кенералы көрүн нә јазыр: "Әввәлләр редаксијаја вәтән хаини Фәтәлибәјли рәһбәрлик едирди. 1954-чү илдә о өз достлары тәрәфиндән өлдүрүлдүкдән сонра онун јерини башга бир вәтән хаини, кестапонун кечмиш часусу Исмајыл Әкбәр тутмушдур. Кечмишдә Һитлер конфија-

тынын часуслары олан Мәчид Мусајев (Шамахы рајонундандыр), Сүлејман Тәкинар (Мәрдәкан гәсәбәсиндәндир), Әли Аран Һәсәнзадә (Салјан рајонундандыр) инди дә редаксијада чалышырлар."

Мәгаләни охудугча од тутуб јанырдым, хәјала далыб мүһарибә күнләриндә "Фәтәлибәјли гоһумларына гәјјумлуг едир маариф комиссары" дејәнләри көзүмүн өнүндән кечирдим, истәр-истәмәз һәмин анларда бу фикрә кәлирдим, о биновалар мәһз ДТК-нын муздлу нөкәрләри ола биләрди.

Әбдүрәһман Фәтәлибәјли нәзәримдә халгымызын мәрд, чәсур, фәдакар өвлады иди. Мән чох-чох сонра бир сыра суаллара өз-өзлүјүмдә чаваб тапмышдым, амма онлары ичтимаијјәтин малы етмәк чәсарәтим јох иди (гәлбимдә бу мәтин Азәрбајчан балаларына һәсәд апармышам, Аллаһ онлара рәһмәт еләсин, гәбрләри нурла долсун).

Ә.Фәтәлибәјлинин М.Ә.Рәсулзадә илә достлуглары һаггында бәраәт алмыш достларымдан аз-чох ешитмишдим. Мәммәд Әмин Бәј үчүн "әзиз јурдумуз Азәрбајчанын јорулмаз мүчаһиди" иди. Мә'лумдур ки, Ә.Фәтәлибәјли әсир дүшмүш Азәрбајчанлыларын 6 нојабр 1943-чү илдә Берлиндә гурултајыны чағырмышды, бурада ашағыдакы гәрарлар гәбул олунмушдур:

1. 1918-чи ил 28 мајдан 1920-чи ил 27 апреля гәдәр давам етмиш Милли Азәрбајчан һөкумәти дөврү шанлы тарихимизин ән парлаг дөврүнү тәшкил едир.

2. Вәтәнимиз болшевик истиласына уғрадығы күндән сонра кечән бу 23 иллик мүддәтдә милләтимизин истәр вәтән дахилиндә вә истәр јад елләрдә апардығы шанлы вә ганлы мүбаризә јалныз бу истиглалын бәрпасы уғрунда олмушдур.

3. Гурултај бу ағыр шәраит дахилиндә апарылан мүбаризәдә чанларыны вәтәнин азадлығы уғрунда фәда етмиш шәһидләрин хатирәсини һөрмәт вә еһтирамла јад едир.

4. Дүнјаны сарсыдан бу икинчи дүнја мүһарибәси нәтичәсиндә милли мүгәддаратымызын һәллинә вә истиглалымызын бәрпасына сарсылмаз бир инамымыз вардыр. Бунун илк шәрти исә әзәли вә әбәди дүшмәнимизин мәһвиндән ибарәтдир. Бунун үчүн дә милли мәнафејимиз

бизи бу күн болшевизмә гаршы гәт'и дөјүшә апаран вә тарих боју түрк халгларынын досту олан Алманијаја бағламышдыр.

5. Гурултај, әсрләр боју олдуғу кими, бу күн дә Азәрбајчан халгы илә Гафгаз гоншулары вә гардаш Шимали Гафгаз, Түркүстан, Идил-Урал вә Крым халглары̆ла еjни гајә вә идеал бирлији мүшаһидә едир вә онларла иш бирлијини зәрури сајыр.

Бүтүн бунлары милли дөвләтимизин гуручусу М.Ә.Расулзадә Фәтәлибәјлинин гәтли илә әлагәдар нитгиндә демишдир. Нитгиндән парчалар:

"...Мәрһум һәрарәтли бир вәтәнсевәр вә горхмаз бир мүчаһид иди.

...Болшевикләр өзләринә хас хәлвәти бир методла мүхалифләрини горхутмагла, һәр васитәләрлә кәнарлашдырмаға вә тәләф етмәјә чалышырлар. Онларын вәһши тәчавүзләринә гурбан кедәнләрин сајы сајылмагла битмәз. Фәгәт бииһудә...

Милли һәрәкат бу чүр сусдурулмаз Истиглал вә һүррийјәт јолунун гәһрәманлары һәр чүр тәһлүкәни көз өнүнә алараг, мүчаһидәләринә давам едәчәк, онлара илһам гајнағы олан бөјүк идеал там зәфәрә јетишмәдикчә мүгәддәс савашдан әсла ваз кечмәјәчәкләр.

Гуртулушу шүбһәсиз олан азад вә мүстәгил вәтәндә адлары шан вә шәрәфлә анылачаг гурбанлар арасында инди хатирәсини андығымыз мәрһум да олачаг..."

Бу күн бу пејғәмбәранә дејилмиш сөзләр нечә дә мүасир сәсләнир демәк азды, ајаға галхмыш Азәрбајчаны дүнја дөвләтләри арасында ады һөрмәтлә чәкилән демократик, һүгуги, там мүстәгил Республика уғрунда мүбаризәјә сәсләјир.

Торпағымызын өвлады, һазырда Гәрбдә јашајан Әли Аранлы Абонун бу чүмләләрини еләә бир мүсаһибәси, чыхышы јохдур ки, хатырламасын:

—Азәрбајчаны әсрләр боју азәрбајчанлылар идарә етмишләр вә бундан сонра да етмәлидирләр. Анчаг торпағы рус империјасынын бојундуруғундан хилас етмәлидирләр.

Чох сонралар "дәмир пәрдә" архасында јашајан бизләрә мә'лум олду ки, Гәрбдә фәалијјәт көстәрән милләтчи тәшкилатларын лидерләрини гәтлә јетирмәк Сов.ИКП МК

Сијаси Бүросунун башлыча гајғыларындан олмушдур. Украјна миллəтчилəринин башчысынын—Јевкени Коновалетсин гатили кенерал П.Судоплатов журналларын бириндə лəрч етдирдији сонəдə билдирир ки, "Сов.ИКП МК Сијаси Бүросунун хүсуси сөрəнчамына үјғун олараг Франсада, Түркијəдə, Иранда биз əмəлијјатлар апарырдыг... Өлкəнин дахилиндə исə 1946-чы илин икинчи јарысында вə 1947-чи илдə 4 əмəлијјат һəјата кечирдик: УИК(б)П МК-нын Сијаси Бүросунун үзвү вə Украјна КП МК-нын биринчи катиби Н.С.Хрушшовун көстəриши илə Мукачово шəһəриндə јунан-католик килсəсинин башчысы Ромжа мəһв едилди: Сталин вə Кагановичин көстəришлəри илə Украјна миллəтчилəриндəн олан, партија үчүн танынмыш дүшмəн Шумски гəтлə јетирилди: Сталинин өлүмүндəн сонра һакимијјəтə кəлəн Н.Хрушшовун хејир-дуасы илə əллинчи иллəрин əввəллəриндə Околович, 1957-чи илдə исə Украјна миллəтчи дəстəлəринин əсас идеологу Лев Ребет мəһв едилдилəр; 1959-чу илдə исə Степан Бандура өлдүрүлүр. Һəмин илин декабрында ДТК садри Шелепин совет акенти Сташинскини Гырмызы Улдуз ордени илə тəлтиф едир.

Коммунизм режиминин "адамјејəн машыны" өлкəнин дахилиндə вə харичиндə өз гара ишини көрмəкдə давам етдирирди.

Ə.Фəтəлибəјлинин гəтлиндəн бир күн əнчə гардашы Сејфи автомобил гəзасынын гурбаны олур. Кəнчə үсјанына рəһбəрлик етмиш Азəрбајчан милли ордусунун алај командири полковник Чаһанкир Казым бəј 1955-чи илдə Берлиндə гəтлə јетирилир. Бүтүн бу тəрəдилəн чинајəтлəри үзə чыхарыб ичтимаијјəтə чатдырмаг кənч тəдгигатчыларын гаршысында дуран вəзифəлəрдəндир.

Бу бəднам, "гара" ишлəрин һəјата кечирилмəсиндə ермəнилəрин дə пајы аз олмамышдыр. 1988-чи илдəн ачылан "Гарабағ атəши" дə һəмин о сијасəтин давамы кими гијмəтлəндирилə билəр.

Чыртдан Ермəнистан тəбии ки, гүдрəтли потенсиала малик Азəрбајчанла вуруша билмəз. Ссенарини əсас гуран империјапəрəст Москвадыр, ермəнилəр исə садəчə һəмин сијаси ојунун кировларыдыр. Вə бу Москванын һеч дə јеканə карты дејил, еһтијатда исə сијаси доллалларын талыш, лəзки вə с. ојунлары. Һалбуки Азəрбајчанда белə

проблем һеч бир заман олмамыш вә иншаллаһ, олмајачаг.

Јә'гин ки, 90 ил Русијанын, сонралар исә 70 ил ССРИ-нин иггисади "донору" олан Азәрбајҹан аз чәтинликләрлә гаршылашмајачаг, ону империја буховларында сахламаг, башыны мүһарибә илә гатмаг үчүн империјапәрәст сијасәт долланлары, онларын јерли мүвәккилләри чох ојунлара әл атачаг. Азәрбајҹаны әсас мәгсәдиндән јајындырмаг үчүн дахилдә ојунлар да јаранаҹаг. Һәгиги мүҹаһидләр бу мүрәккәб вә зиддијјәтли марафон јарышында "ојундан кәнар" вәзијјәтдә дә ола биләр, зинданлара атыла да биләр. Һәгигәт ахтаранлар гызыл ахтаранлара чеврилә дә биләр...

Мүстәгиллијә доғру јол узун, әзаблы олса да, варлығымла инанырам: халгымызын дөјәрли өвладлары бүтүн чәтинликләрә, әзаб-әзијјәтләрә синә кәриб Азәрбајҹаны дүнја сивилизасијасы сәвијјәсиндә олан бир мәмләкәт сәвијјәсинә чатдыраҹаглар.

Бүтүн бунлар тарихдир, артыг архада галыб. Башлычасы будур ки, Азәрбајҹан мүстәгил, азад, демократик јола чыхыбдыр. Бу јолун савашы, өлүмү, итими, шәһиди вар. Бу јолун ишыглы сәһәри, бәхтәвәр кәләчәји вар. Јолумуз ҹәдәли вә јашарыдыр.

Бөјүк шаиримиз Тофиг Фикрәтин кәзәл сөзү вар: "Вәтән чалышган инсанларын чијни үзәриндә учалыр". Вәтәнә хидмәт едәнләримиз аз дејил, чәтинликләр, мәһрумијјәтләр онлары бу јолдан чәкиндирә билмәјәчәк.

"Инсан милләтин күзкүсүдүр"—демишләр. Белә инсанларымыз вар, сабаһ даһа чох олаҹаг, никбин олун,шашгынлыға јол вермәјин.Дүнјада кедән процесс буну тәләб едир.Мән бу јашымда чох хошакәлмәз сөһбәтләр ешидирәм—мүһарибә кетдији бир заманда алверә, хошакәлмәз ишләрә гуршанан кәнҹләри аз гала "итирилмиш" нәсил кими баханлар да вар. Бүтүн бунлар милләт үчүн типик дејил! Бу милләт ән ағыр вәзијјәтдә силкәләниб, өзүнү сәфәрбәр етмәји бачарандыр, онун дахилиндә милләтин күзкүсү олан инсанлар гат-гат чохдур. Онлары горујун, арлынҹа кедин. Инанын мәнә, она күвән олун, гәлбинизи онун нәбзи илә өлчүн, халг ичиндән сечилмишләри севин, һарајына һајан дурун, чүнки һәр биримизин күвән јери бир мүгәддәслик варса о да ХАЛГДЫР, ВӘТӘНДИР.

Һашијәмиз бир гәдәр узанды. Мәтләбә гајыдаг...

30-чу илләрин орталарындан башлајан репрессија дал-ғасы бүтүн өлкәдә туғјан едирди. Шимали Гафгаз халгла-рынын көчүрүлмәси үчүн зәмин һазырланырды. Чамаат ваһимә ичиндә вурнухурду. Сәһәр көрдүјүн адам ахшамы јоха чыхырды.

Милләтин үздә олан өвладлары мухтәлиф бәһанәләрлә арадан көтүрүлүрдү. Һәр һансы бир аилә үзвүнү һараја көчүрмәк, сүркүн етмәк ади һала чеврилмишди.

Икинчи илдир ки, мүһарибә режими илә јашајырыг. Вәзифәмлә әлагәдар олараг тез-тез рајонларда олурдум, ихтисасчы мүәллимләрин азлығы, мүәллимләрин ағыр вәзијјәти шәхси әзабыма чеврилмишди. 1942-чи илин мајында Шәрурда ешитдим ки, һәким Мәммәд Әһмәдов шүбһәли шәхс кими һәбс едилиб, истинтагда үзүнә дуран да олуб. Мән ону танымасам, шәхси јахынлығымыз олмаса да һаггында ешитмишдим ки, Мәммәд һәким һәртәрәфли, кениш диапазона малик шәхсијјәтдир. Ешитдијимә көрә Әбдүлһаг Һәмиди, Һүсејн Чавиди, Һадини әзбәр билирди. Халг әдәбијјатынын маһир биличиси кими танынан Мәммәд һәкимин ады Шәрурда бөјүк һөрмәтлә чәкилирди. Бу илләрдә рајонда кениш јајылмыш инфексион хәстәликләрә гаршы апарылан профилактик тәдбирләрдә фәал иштирак етмишди. Әзиз Әлијев, Мустафа бәј Топчубашовла хүсуси достлуг телләри илә бағлы иди.

Тәсадүф беләә кәтирди ки, 1942-чи илдә пантүркист дамғасы илә һәбс едилиб Сибирә сүркүн едилән Мәммәдин балача гардашы Әскәрлә гоһум олдуг вә о заман онун һәбс олма тәфсилаты илә таныш олдум. Мәммәд һаггында Аббас Заманов, Мәммәд Чәфәр кими көркәмли алимләр хүсуси илә данышмағы хошлардылар. Аббасын мә'луматына көрә Мәммәд 1956-чы илдә бәраәт газандыгдан сонра Мустафа бәј Топчубашовун вә проф. Үмнисә ханым Мусабәјованын көмәклији вә јахындан иштиракы илә Бакыда сахланылыр, һәкимлик едир, 1960-1966-чы илләрдә "Азәрбајчан тибб журналы"нда баш редакторун мүавини вәзифәсиндә чалышыр. Елми ахтарышларыны давам етдирир. Луғәтләр (тибб, биолокија, диалектолокија саһәсиндә) тәртиб едир, китаблар чап етдирир. Шахталы Сибир артыг өз ишини көрмүшдү. Дејиләнләрә көрә өмрүнүн сон 6-7 илини хәстә вәзијјәтиндә олмушду.

1970-чи илдә өз өвләдиндә Бакыда вәфат етмишдир. Аллаһ рәһмәт еләсин.

1943-чү илин јанварында болдуча гар јағды, мәктәбләри, ушаг бағчаларыны бағламаг мәчбуријјәтиндә галдыг. ВПК-нин катибләри илә (биринчи катиб Һ.Нәчәфов, икинчи катиб А.Мәммәдов) мәсләһәт-мәшвәрәтдән сонра Нахчыван вә Норашен рајонларындан хејли әрзаг топлајыб, даг кәндләринә көндәрә билдик. Вачиб ишләри гајда-ганунла көрмәк, вахтында ичра етмәк мәгсәди илә һәр кәндә мәс'ул шәхсләр тәһким етмишдик. Сәпјана дуз көндәриб, тохумлуг картофа дәјишдиртдик.

Нә башынызы ағрыдым, белә бир мүшкүл вәзијјәтдә мәни Кечили кәндинә көндәрәси олдулар. Март ајында Шаһбуз Рајон Маариф шө'бәсинин мүдири Дадынски илә бирликдә һәмин кәндә јола дүшдүк. Ахшам чамааты топлајыб, ағыр мүһарибә шәраитиндәки чәтинликләр барәдә лазыми сөһбәт апармалыјдыг. Мәктәбин бинасында ичлас кечирирдик, еләә бу дәм гәрибә бир һадисә баш верди—бир палаза бүрүнмүш үч гадын кирди ичәри. Рәнки-руфу саралмыш бу гадынлар, сән демә, лүт имишләр... Өзүмү итирдим, сарсылдым, ичлас тә'хирә салынды, адамлар дағылышыб кетдиләр евләринә.

Дәһшәтли мүһарибә шәраитинин ағры-ачылары илә бағлы дикәр саһәләрдә олдуғу кими, Маариф Комиссарлығында да ишләр өз гајдасында кетмирди. Кабинетимдә отуруб, дәрин дүшүнчәјә далмышдым. Көмрү орта мәктәбинә комиссарлығымызын рәсми нүмајәндәси кетмәлијди. Еләә бу вахт достум Һәсән Сәфәрли јаныма кәлиб деди: "Әли мүәллим, нә фикирдәсиниз, Көмрү мәктәбинә нүмајәндә көндәрмәлијик?!" Һәмин мәктәбә өзүнүн кетмәјини мәсләһәт көрдүм.

Һәсән мүәллим ермәни дилини јахшы билирди, саваддлы, һәртәрәфли адам иди. Иреван Мүәллимләр семинаријасыны битирмишди. О, рус дилини, ријазијјаты, инчәсәнәт аләмини дә мүкәммәл билирди. 1919-чу илдә Нахчыван шәһәриндә саһибсиз ушаглар евинин мүдири вәзифәсиндә чалышмышды, ачыг фикирли, зијалы шәхс кими һөрмәт саһиби иди. Сәфәрли јағышлы-јағмурлу бир күндә һәм комиссарлығын рәсми нүмајәндәси, һәм дә комиссијанын сәдри оларaг, Көмрү мәктәбинә, тәсәввүр един ки, пијада кетмишди. Имтаһанлары гәбул едиб гајытды.

Мән Мaариф комиссары кими Һәсән Сәфәрлинин 30 иллик мүәллимлик фәалијјәтини гијмәтләндириб "әмәкдарлыға" тәгдим едә билмирдим, она көрә ки, онун да ады "гара сијаһы"дајды, мусаватчылардан сајылырды. Ишә бах, өмрүнүн сон күнләриндә—1965-чи илдә, јалныз өлүм ајағында она "Әмәкдар мүәллим" фәхри ады вердиләр. Мәрһум Мәдәнијјәт назири Әли Һүсејновла мән она фәхри фәрманы тәгдим едәндә Һәсән ағлады: "Бу, сағлығымда верилмәлијди..."—деди.

О заманлар белә бир мөвчуд гајда варды—"әмәкдарлыға" тәгдим олунанларын сијаһысы әввәлчәдән ДИН-дә, ДТК-да бахылыр, јалныз бундан сонра онлары тәлтиф едирдиләр. Һәр һансы бир шәхсин ады гаршысында гара хәтт гојулурдуса, демәли, о, "е'тибарсыздыр", тәлтифә лајиг дејил. Мүәллимләрдән Һәсәнбој Газыјев, Мирчәфәр, Мирзә Рамазан, Рәһимбој вә башгалары белә "е'тибарсыз"лардан сајылырдылар.

1944-чү илдә Ермәнистандан, Сәдәрәкдән Шәрурa хејли саһибсиз ушаг кәтирилмишди. ВПК-дә мәсәлә галдырдым ки, колхозларын билавасите вә јахындан көмәјилә Башнорашендә Ушаг Еви ачылсын. Тәклиф гәбул олунду. Мәммәдәли Тарвердијев мүдир тә'јин олунду. Беләликлә, 200-дәк саһибсиз, лүт-үрјан ушағы орaја топлајыб овундура билдик...

1943-чү илин јај ајында комиссарлыға мә'лумат кәлди ки, Әбрәгунус рајонунун учгар кәндләриндә мүәллимләр үч ајдан артыгдыр "әрзаг пајы" алмырлар. Өзүм шәхсән рајона кетдим, маариф шө'бәсинин мүдири Исмајыл Әфәндијевлә Милах-Әрәфсә кәндләриндә олдуг. Јолда мүәллимләр үчүн апарылан тахылын суда батдығынын шаһиди олдуг. Әрәфсә кәнд мәктәбинин мүдири Зејналабдин Ибраһимов иди. Ачындан елә бир күнә дүшүб, əһәди елә кәсилмишди ки, данышмаға тагәти дә галмамышды. Кәнд советлијинә кетдим, Зејналабдин мүәллимин арвадыны бахча мүдирәси тә'јин етдирмәјә наил олдум. Тапшырдым ушағыны да кәтириб бағчада једиртсинләр, Зејналабдинә дә бағчадан пај верилсин.

Ағласығмаз мадди чәтинликләрлә үзләшән мүәллим арха чәбһәнин шәриксиз гәһрәманы иди. Гадын мүәллимләримизин вәзијјәти даһа ағыр иди. Мүәллимлик вәзифәсини

лајигинчә јеринә јетирән мүәллимләримиз тәсәррүфат ишләриндә дә нүмунәләр көстәрирдиләр, ушаг бағчаларында тәмәннасыз хидмәт едирдиләр.Назлыханым Нәчәфова, Товуз Садыгзадә, Асија Рзајева, Ләли Иманова, Лејла Османова, Хуршуд Заманова, Түкәзбан Әлијева, Хәдичә Газыјева, Сәнәм Садыгова, Пакизә Нағыјева, Адилә Миришли, Әфруз Ағајева, Татјана Квашнина, Сәкинә Гурбанова, Зәкијјә Мәммәдова, Пәри Ибраһимова, Зөһра Чәлилова, Сабирә Абдуллајева, онларла, јүзләрлә гадын мүәллимләримизи индики нәсил миннәтдарлыгла хатырламалыдыр, јашатмалыдыр. Ев, мәишәт гајғылары, дәрсдән сонра ичтимаи ишләрдә чалышмаг, чәбһә үчүн исти палтар топламаг, саһибсиз ушаглары ушаг бахчаларына чәлб етмәк—бүтүн бунлар гәһрәман маариф ишчиләринин өһдәсинә дүшмүшдү.

Бә'зи кәмсавад идарә мүдирләринин, колхоз сәдрләринин тәһгир вә тәзјигләринә дә бу садә адамлар мә'руз да галырдылар. Чохлу мисаллар да чәкә биләрәм, лазым билмирәм. Белә мүәллимләри һәмишә мүдафиә етмишәм. Бу лагејд адамлар баша дүшмүрдүләр ки, мүәллимә һөрмәтсизлик етмәк елә милләтин өзүнә едилән һөрмәтсизликдир. Һарда ишләмишәмсә мүәллимә һөрмәт, онун дәрд-сәринә гајғыкешлик фәалијјәтимин апарычы хәтти олуб. 1943-чү илин сентјабр-октјабр ајлары иди. Шаһбуз гәсәбәсиндә маариф шө'бәсинин мүдири мәнә мә'лумат верди ки, рајон рәһбәри мәктәб директоруну азад едиб өз гоһумуну онун јеринә тә'јин едиб. Ахшама јахын мүәллимин позулмуш һүгугунун бәрпасына наил олдум. Бу сәбәбдән дә Вилајәт Партија Комитәсинин һәмин күн кечирилән бүросуна јубанмышдым. Шаһбуздан пијада јола дүшмүшдүм, ардымча да М.Худијев. Катиб әсәби шәкилдә јубанмағымын сәбәбини сорушдугда олдуғу кими мә'лумат вердим. Һ.Нәчәфовун мәнә гаршы олан сәрбәст рәфтары тамам дәјишмишди, дүшдү Шаһбуз рајон партија комитәсинин катибинин үстүнә, абрыны верди. Маарифә рәһбәрлик етдијим müддәтдә рајон рәһбәрләринин маариф кадрларынын јерләшдирилмәси мәсәләсинә мүдахиләси, демәк олар ки, һисс олунмурду, көтүрүлмүшдү.

Маариф назирлијинин мүәллимләринин бронлашдырылмасы мәсәләсинә һөрмәтлә јанашырдылар. Онларла мүәл-

лими әскәрликдән сахлатдырмышам. Сағ олсунлар, онлар да намусла, чан-башла чалышырдылар.

Нахчыванын онсуз да мүрәккәб вә чәтин вәзијјәти олдугча ачыначаглы иди. Ачлыгдан өлүм һаллары хејли артмышды. Сөзкәлиши Икинчи дүнја мүһарибәси илләриндә (о заман Маариф комиссары идим) саһибсиз ушаглары Нахчыванда, Ордубадда, Шәрурда тәшкил олунмуш ушаг евләринә јығырдыг. Хатырымдадыр, Шәрурун Гарабағлар кәндиндә, гисмән дә Сәдәрәкдә. Шаһбуз рајону әразисиндә күтләви ушаг өлүмү фактлары гејдә алынмышды. Сәһијјә комиссары Әләкбәр Исмајыловун башчылығы илә Сәдәрәк кәндинә јохлама комиссијасы көндәрилди. "Гидасызлыгдан ушагларын мә'дә-бағырсаглары гурујуб, нәтичәдә ушаглар гырылыр"—комиссарын бу кәлдији нәтичә рәһбәрләри бәрк әсәбиләшдирди. Мәсәлә Вилајәт Партија Комитәсиндә мүзакирә олунанда дүшдүләр јазыг Ә.Исмајыловун үстүнә: "Бөһтандыр... Јаландыр... Ачлыг ола билмәз вә и.а..."

О күнләр һәддән артыг әсәби дилхор вә гәзәбли олдуғумдан, боғазымдан һеч су да кечмәди. Мүәллимләр мәни наһар еләмәјә апара билмирдиләр. Хејрулла мүәллим бизим шө'бә мүдиринә хәлвәти ики арпа әппәји верибмиш... Милах кәндинә гајыданда биз ирмаг үстә дајандыг, һәмин ики арпа чөрәјини суја батырараг, исладыб-јумшалдыб једик. Ахшам тәрәфи Милах кәнд мәктәбинә кетдик. Мәктәб мүдирин тапыб көрүшдүк. Күн батмышды. Мәктәбин мүдири бизи өз евинә апарды. Хејли көзләдик, амма јемәк-ичмәк јох иди... Сән демә, ев саһибләри сағмал инәјин нахырдан кәлмәсини көзләјирмишләр. Бу минвалла сүдлү һәррә биширдиләр. Једик, сонра галхыб дамын үстүндә јатдыг. Шө'бә мүдиринә билдирдим ки, бәс, кечәјары чыхыб кетмәлијик. Она көрә ки, ев саһиби хәчаләт чәкир, очагда-бучагда гонаг габағына чыхармаға һеч нәләри јохдур. Бәли, кечәјары галхыб јола дүзәлдик, сәһәри, күн чыханда Газанчы кәндинә чатдыг. Орадан Әбрәгунуса кетдик, еlә һәмин күн мән шәһәрә гајытдым.

1945-чи ил 9 мај. Истираһәт күнү иди, шәһәрә чыхмамышдым. Почтун рәиси Рубинов зәнк вуруб "јолдаш Әлијев, гәләбә, гәләбә"—деди. Шәһәрдә гәләбәлик иди. Һамы бир-бирини гучаглајыб өпүр, тәбрик едир, севинч һәддини ашмышды. Достум, һәмјерлим Гурбан Фәтуллајев

илә көрүшүб өпүшдүк. Гурбан Фәтуллајев деди: "Әли, муштулуғуму вер, Һәмзә қәлиб". Мән чаш галдым. Ахы Һәмзә халг дүшмәни кими һәбс едилиб Сибирә сүркүн едилмишди.

Бир дәст костјум, ајаггабы вә с. алыб Түкәзбан илә онун көрүшүнә Маһмудкәндә кетдик. Голундан, ајағындан јаралы иди. Көрүшүб, өпүшдүк. Әһвалат белә олуб: 43-чү илдә "дүшәркәдән" сәфәрбәр едилиб чәбһәјә көндәрилиб. "Күнаһыны" ганы илә јујуб. Ону "халг дүшмәни" адландырыб һәбс етдирән Мирзәјан, Бабајан өзләри һәбсә алыныб күлләләндиләр.

Һәмзәнин сөһбәтиндән: "Бәрк хәстәләндим, бәдәним јара төкдү, итәләјиб салдылар лазаретә, талејим кәтирди. Баш һәким Бакылы мәшһур Талыблынын арвады јохлајанда көрдү ки, азәрбајчанлыјам. Деди:

—Оғлум сәни сағалтмајынча бурахмајачағам.

Хејли сахлады, сонра чәбһәјә көндәрилдим, дөјүшләрин бириндә јараландым вә ордудан тәрхис олундум."

1959-чу илдә 1930 вә 1937-чи илдә һәбс олунанларын һамысына бәраәт верилди. Һәмзәнин адындан Сов.ИКП МК-ја әризә көндәрдик. Партијаја 28 илдән сонра бәрпа олунду. II дәрәчәли әлил кими 1976-чы илдә өз әчәли илә 73 јашында вәфат етди.

Икинчи дүнја мүһарибәси тәзәчә гуртармышды. Өлкә ачлыг вә гытлыг ичиндәјди. Бу ағыр илләрдә адамлар јарыач, јарытох бир-биринә сөјкәк дура-дура јашајырдылар. Зәнкәзурда јашајан ермәниләрин вәзијјәти даһа ағыр иди, онлар һәмишә олдуғу кими нахчыванлылара пәнаһ кәтирир, чәлтик, тахыл, дуз, ун истәјирдиләр. Үрәји кениш нахчыванлылар, Азәрбајчанын башга бөлкәләриндә олдуғу кими онлара әл тутур, ачындан өлмәјә гојмурдулар. Чөрәјимизлә долана-долана бу чөрәји јетирән торпаға тамаһ салмағы да унутмурдулар, тез-тез рајонлар арасында сәрһәд дәјишикликләринин апарылмасы мәсәләсини орталыға атырдылар. Кечмиш Гарјакин рајону әразисиндә Һәрами дүзүнү, Сәдәрәкдән бир һиссәни мәһз мүһарибәдән сонра гопартдылар. Кимин һүнәрјди "Нијә?", "Нә үчүн?" суалларыны орталыга атыб чаваб көзләсин. "Партија мәсләһәт билир, вәссалам." Һәлә бу азмыш кими, Нахчыван МССР Нзирләр Советинин сәдри Баламетовун тәклифи

илә Шәрур рајону Азәрбајчан КП МК-нын шифаһи разылығы илә Илич рајону адландырылды (архивләр арашдырылса, онларла е'тираз мәктубларына раст кәлмәк олар).

Мүһарибә гуртарандан сонра үмуми вәзијјәтин јаваш-јаваш јахшылашмасы, адамларын дирчәлмәјә башламасы ачыгча һисс олунурду. Елә бурдача о заманын—мүһарибәдән сонракы күнләрин мәзәли бир әһвалатыны данышмаг истәјирәм.

1945-чи илин сентјабр ајы иди. Јерли Сәнаје назири, јахын достум Мәшәммәд Сејидов мәнә деди: "Академик Гашгај кәлиб, кедәк онунла танын ол. Көрүшдә фотограф, Күрчүстандан кәлмиш тәдгигатчы бир гадын да олачагдыр."

М.Сејидов (аиләмиздә она Сејид әми дејәрдиләр) јеканә достум иди ки, мәнимлә әркјана зарафаты варды. Республика рәһбәрлији мәни гадын дүшкүнлүјүндән узаг олан бир ишчи кими таныјырды. Сејидов шит зарафатла "сүбут" етмәјә чалышырды ки, бәс, демәзсәнми, Маариф назири Әли Әлијев һеч дә сиз дүшүнән дәрәчәдә "мүгәддәс" дејил, фүрсәт дүшәндә, о, гадынларла да јахынлыг едир. Белә олдугда, мачәраны нечә башламалы ки, инандырычы чыхсын?!

Академик Мирәли Гашгајын зијафәтиндәјдик. Сејидов гонаглыгда хидмәт едән гадынлары гылыглыјыб өјрәдир ки, бири мәним әлимә су төксүн, дикәри дәсмал кәтирсин, о бириси гаршыма јемәк гәјсун, ишвәли-вазлы сөһбәт етсинләр, гәрәз мәни әјләндирсинләр вә с... О, шәкилчәкәнә дә артыгламасы илә пул верәчәјинә бојун олур. Гәрәз, "гурма" беләјмиш ки, мәним бүтүн давранышларымы чәкдирсин, вәссалам.

Һисс едирдим ки, бүтүн давранышларымы, јејиб-ичмәјими, күрчү гызы илә сөһбәтләрими, үзүмлүкләрдә кәзинтиләримизи, бир сөзлә, мәнимлә бағлы һәр шеји фотограф көздән гачырмыр. Бунларын һамысыны тәбии сајдығым үчүн фикримә ајры бир шеј кәлмирди, әслиндә, һеч фәргинә дә вармырдым.

Арадан бир нечә ај кечмишди. Мәнә зәнк чалыб дедиләр ки, Москвадан "Албом" көндәрибләр, кәлиб баха биләрсән. Кетдим, бахдым. "Албом" һәгигәтән чох көзәл, нәфис тәртиб едилмишди. Бадамлы су мәнбәләринин тапылмасы,

академик Гашгајын бу саһәдә ешгло, әзмлә чалышмасы, схемләрин назырланмасы, коләчәк заводун һансы мәнбә үзәриндә тикилмәси, үзүм невләри вә с. шәкилләрдә өз долғун әксини тапмышды. Бунларын архасынча Сејиди марагландыран—мәниң "ифша" едән шәкилләр кәлирди. Әмәлли-башлы әсәбиләшдим. Шәкилләрдән бир нечәсини чырыб атдым јерә, ајагларым алтында тапдаладым. Сејид хысын-хысын күлдү: "өзүнә әзијјәт вермә"—деди,—"бунлардан дәрд дәстдир..."

Бу һалә һарасыдыр, Сејидов өз "гурғусујла" кифајәтләнмәјәрәк, һәмин шәкилләрдән бир дәст дә ВПК-нин биринчи катиби Һ.Нәчәфовун кабинетинә апарыр. Шәкилләри көздән кечирән биринчи катиб үзүнү Сејидова тутараг дејир: "Дағыстан ВПК-дә сизин кими ики зарафатчыл дост ишләјирмиш. Иш елә кәтирир ки, онларын зарафатларынын сону аилә ихтилафы илә нәтичәләнир. ВПК-нин биринчи катиби (Әзиз Әлијев—Ә.Ә.) достларын шит зарафатындан хәбәр тутанда һәр ики тәрәфи—әрли-арвадлы гонаг чағырыр. Сүфрә башында достлар өз сәһвләрини е'тираф етдикдән сонра аиләләр барышыр, доғма очагларына гајыдырлар. Мән дә сизә мәсләһәт көрүрәм беләзарафатлар етмәјин, ејибдир. Билирәм, Әлидә белә кејфијјәтләр јохдур". Бунунла да Сејид һеч бир рәһбәри инандыра билмәди ки, мән белә әмәлләрин саһибијәм. Мәрһум һәјат јолдашым, өмүр-күн һәмдәмим бир дәфә Сејидә демишди: "Мамед гардаш, өзүнү јорма, Әли бу ишин саһиби дејил..."

Һәмин албомун бир нүсхәси инди Бакыда, Сејидин оғлу Вилајәтдәдир.

1946-чы илин он тә'сирли һадисәси Чәнуби Азәрбајҹан мүҹаһидләринин Нахчывана пәнаһ кәтирмәси иди. Шахталы күнләр иди. Онларын бөјүк һиссәсини мүәллимләр институтунда јерләшдирдик, мәшһурлары исә мәс'ул шәхсләрин евләриндә мәскунлашдылар. Республика прокурору достум Нағы Гәһрәмановун евиндә јашајан Пишәвәри илә бир нечә дәфә сүфрә архасында дәрдли сөһбәтләримиз олду. Ачыг демәсә дә һисс олунурду ки, Сталиндән, Азәрбајҹан рәһбәрлијиндән килејлидир вә дејәрди ки, "Сталинин Азәрбајҹанда милли һөкумәтин гурулмасына көмәк етмәсиндә мәгсәди һеч дә Ваһид Азәрбајҹан јарадылмагы дејилди". Чәнуби Азәрбајҹан коммунистләри бир иллик

һакимиј̈јәтләри дөврүндә милли мәдәнијјәтин, маарифин инкишафы үчүн мисилсиз ишләр көрдүләр. О дөврдә чыхан "Вәтән јолунда", "Гызыл әскәр" гәзетләрини инди дә архивимдә горујурам. Хијабани јолуну давам етдирән Пишәвәри һәрәкатыны Москванын әли илә Иран һакимијјәт органлары ган ичиндә боғдулар. Бунун үчүн шаһ хәзинәдән бир милјондан артыг түмән ајырды. "Азәрбајчан јерлә-јексан олмалыдыр" арзусу илә јашајан шаһ Сәрабда, Тәбриздә, Әрдәбилдә минләрлә адам гырдырды. Амансыз шаһын әмрилә милли һөкумәтин прокурору Фирудин Ибраһимин чәсәди үч күн дар ағачындан асылы сахланылды, милли-азадлыг һәрәкатынын фәалларындан олан доктор Бағырининин ушагларынын көзү гаршысында чәназәси нишанкаһа чеврилди.

Гулам Һүсејн Чәмшиди вә Гуламрза Јәһја адлы бириси бир назир кими аиләмизә тәһким олунмушдулар—аилә үзвләри кими доланырдыг. Бир мүддәт бизим евдә јашадыгдан сонра онлар Бакыја кетдиләр вә бизи бир даһа хатырламадылар. Чох тәәссүф.

1946-чы илдә сечкиләр әрәфәсиндә мән Сәдәрәк 21 №-ли сечки даирәсиндән Нахчыван МССР Али Советинә депутатлыға намизәд вериләндә, тәблиғат үзрә катиб П.Әлијев биринчи катибин јанына кедиб дејир: "Биз Әлијеви ишдән чыхарырыг, сиз исә ону депутат верирсиниз". Биринчи катиб она белә чаваб верир: "Биз ону ишдән чыхарырыг, амма вәтәндашлыгдан јох".

Мән депутат сечилдим вә бә'зи "достларымын" ағзы јумулду. Һәмин ил апрел ајынын 19-да вәзифәми мәрһум достум Әли Һүсејнова тәһвил вердим. Онунла өләнәдәк достлуғумуз давам етди. Олдугча јахшы бир инсан иди. Аллаһ она рәһмәт еләсин... 1947-1952. Ишдән чыхарылмағымы јолдашым үрәјинә салмышды, дарыхырды. Мән исә дарыхмырдым, она көрә ки, партија, дөвләт әмәјими, хидмәтләрими гијмәтләндирмишди: Азәрбајчан ССР Али Советинин Фәхри Фәрманы, "Гырмызы Әмәк Бајрағы" ордени илә тәлтиф олунмушдум, Нахчыван МССР Али Советинин депутаты идим. Әсас әлејһдарларым мәғлуб олмушду. Вәзифәдән узаглашдырыландан сонра достларын сырасы "сејрәлди". Лакин Вәкиловларын, Нәсирин, Мә-

неммәд Сеидовун, Әләкбәр Замановун, Һәмзәнин, Әләкбәр Гасымовун, Әләскәр Рзајевин, Пири кишинин, Әли Бабајевин, Шаһбуздан Әсәд Гулијевин, Ордубаддан Гәмбәрли гардашларынын, Әсәд ағанын (Әсәдов), онун гардашы оғлу Маһмудун вә бир чохларынын достлуғу сарсылмаз иди.

1946-чы илдә Москваја кедиб, диссертасија материалларымы елми рәһбәрим академик А.М.Панкратоваја тәгдим етдим. Материал јазылыб һазырланды, рә'ј алынмалы иди—1948-чи илдә јенидән Москваја кетдим. Анна Михајловна Урала јола дүшмәк әрәфәсиндәјди, макиначынын јанында отурараг, әлүстү рә'ј диктә етди. Мәсләһәт көрдү ки, диссертасијаны Азәрбајчанда мүдафиә едим, чүнки елми-тәдгигат ишинин материаллары әсас е'тибарилә јерли фактики материаллардан ибарәт иди. Панкратова бунунла әлагәдар Исмајыл Һүсејнова мәктуб јазды.

1948-чи илдә сентјабр ајында диссертасија илә бирликдә мәктубу Университетин кафедра мүдири, профессор И.Һүсејнова тәгдим етдим, таныш олуб бәјәнди. Мәсләһәт билди ки, 1905-чи ил ермәни-мүсәлман фачиәси диссертасијаја әлавә едилсин. Ирәван архивиндән 78 алда сәнәд көтирдим. Бакы архивиндә чалышдым, бүтүн гыш ајлары Бакыда, Нәсир Мәммәдовун отағында ишләјирдим. (Аллаһ она рәһмәт еләсин). Мүдафиә ијунун 21-нә тә'јин едилди. Профессор И.Һүсејнов вә Токаржевски рә'ј вердиләр.

Мән һеч дә мүһарибә илләриндә Нахчыванда рәһбәр вәзифәләрдә чалышанлары гараламаг нијјәтиндә дејиләм. О ағыр илләрдә сәһијјәјә Әләкбәр Исмајылов, Әсәдов кими вичданлы адамлар рәһбәрлик едирдиләр. 1946-чы илин пајызында Мир Чәфәр Бағыровун иштиракы илә Вилајәт Партија Комитәсиндә мүшавирә кечирилирди. Сәһијјә комиссары Әсәдовун сәһијјәнин вәзијјәти вә бә'зи вәзифә саһибләринин позғунлуғу барәдә мә'луматы рәһбәри чошдурду, онун: "Ағзыны чырарам, комиссар!"—тәһгиринә өзүндә чәсарәт тапыб белә чаваб верир: "Һөрмәтли Бағыров јолдаш, ағзымы чыр (үзүнү Халг Комиссарлары Шурасынын сәдри Бағыровун јерлиси Көзәлова тутур—Ә.Ә.), амма бу позғунларын әлиндән мәни хилас ет".

Бағыров һирсини јејиб, Вилајәт рәһбәрләринә тапшырыр ки, Әсәдову вәзифәдән азад едиб, узаг кәндләрин биринә ишә көндәрсинләр.

—Һара көндәрирсиниз, көндәрин, амма бу позғунларын рәһбәрлик етдикләри әразијә көндәрмәјин. Мән партијаја, халга хидмәт етмәјә һазырам!—дејә јенә Әсәдов чаваб верир.

Әсәдову Ләнкәрана көндәрдиләр. О да мәним кими һәр мүшавирәдә әмәлли-башлы дөјүләрди. Һәмин бүрода мән дә иштирак едирдим. Мүәллимләрин Мухтар Республикада вәзијјәтини Азәрбајчан рәһбәри мәндән сорушдугда, доғрусу, удгунуб дедим: "Әдаләтлә десәк (бу ибрәт дәрсини бир аз бундан әввәл "дәриси сојулан" назир һәмкарымдан алмышдым) Вилајәт Партија Комитәсинин һимајәдарлығы сајәсиндә мүәллимләрә көмәклик көстәрилир". Сәһијјә назири һаглы мә'лумат верирди ки, вилајәтин бир сыра кәндләриндә, о чүмләдән, Сәдәрәкдә, Шаһбуз рајону әразисиндә күтләви ушаг өлүмү фактлары гејдә алынмышдыр.

Мүһарибәнин икинчи илиндә Сәһијјә комиссары тә'јин олунмуш әслән Бакыдан олан Әләкбәр Исмајылов о илләрдә Нахчыван сәһијјәсинин инкишафында фәдакарлыг көстәрирди. Ишинә сәдагәтли олан бу шәхс нахчыванлыларын ән чох һөрмәт етдикләри шәхсијјәт иди. Амма ди кәл ки, ону "димдикләјән" рәһбәр ишчиләр дә аз тапылмырды. Күнаһы—күнаһсызлығы, тәмизлији иди.

Мүһарибә илләриндә савадлы кадрлар олдугча аз иди. Ирәли чәкилән вәзифә саһибләринин бөјүк һиссәсинин тәһсил сәвијјәси олдугча ашағы иди. Һәјата кечирилмиш репрессија нәтичәләри чәмијјәтин бүтүн саһәләриндә өз мәнфи тә'сирини көстәрмәкдә иди вә бүтүн галмагалларын, наразылыгларын јаранмасында мәһз һәмин шәхсләрдән истифадә едилирди.

О заман Халг Маариф Комиссарлығынын бүдчәсиндә бир ил үчүн тәхминән 25 милјон манат пул вар иди. Ондан 5 мин манаты көзәкөрүнмәз фонд һесаб олунурду, вичдан сусанда һәмин пулу асанлыгла јох етмәк дә оларды, амма кәрәк башыны әтәјинә гојасан. Хатиримдәдир, күнләрин бириндә Шәрурун Гывраг кәндиндән Мустафа Чамалов јаныма кәлиб деди: "Әли мүәллим, гардашым Һүсејн ағыр вәзијјәтдәдир. Она әл тутун". Мәним көстәришимлә она 500 манат јардым едилди. Мән әлимдә олан имканы инсафла јербәјер едәр, изафи хәрчләрә јол вермәздим.

Амма ди кәл ки, һәмишә дә истәр вәзифәли, истәр вәзифәсиз олсун—һијләкәр, арагарышдыран үнсүрләр тапылырды.

Нахчыван мүһарибә илләриндә вә ондан сонракы илләрдә ағыр күнләр кечирирди. Бир тәрәфдән ачлыг, бир тәрәфдән дә хәстәлик. Шәрурун рајком катиби Аббасгулу Надиров јетимханаја, кәндин јохсул зијалыларына аталыг гајғысы көстәрдији һалда Ордубадын рәһбәри Һүсејнов рајонун ән јахшы мејвәләрини вагонларла Бакыја—рәһбәр ишчиләрә көндәрирди. Бу һесаба көрә дә о Ленин орденинә лајиг көрүлдү. Ордубад мүәллимләринин вәзијјәти хүсусилә дөзүлмәз иди. Јадымдадыр, ачындан, јохсуллугдан бели икигат олан ордубадлы Әләвсәт мүәллими Шаһбузун Коланы кәндинә ишә көндәрдим. Орада аилә гурду. Ев-ешик саһиби олду. Ордубадлы башга бир мүәллими Шаһбузун Кечәзүр кәндинә тә'јин етдим. Ишкүзар мүәллим кими һамынын һөрмәтини газанды.

Мән тез-тез рајонлара, кәндләрә кедир, мүәллимләрә баш чәкирдим. Бә'зән машынла, бә'зән пијада Күлүс, Кечили, Милах, Әрәфсә, еләчә дә Ордубадын, Шаһбузун, Шәрурун дикәр кәндләринә кедиб чыхырдым. Мәни таныјанлар ону да билир ки, кетдијим кәндләрдә вәзифәли адамларын евиндә чөрәк јемәздим. Садә мүәллимләрин касыб сүфрәси мәнә даһа әзиз иди.

Азәрбајҹан Маариф назири Мирзә Мәммәдов Нахчывана кәлмишди. Мүнасибәтимиз олдугҹа сәмими иди. Вилајәт Партија Комитәсинин биринҹи катиби Һүсејн Нәҹәфов, Мирзә Мәммәдов вә мән Шәрурун мәктәбләри илә таныш олуб гајыдырдыг. Нахчыванда дүшүб ајрылмалы идик. Онлары танынмыш бир артист евинә гонаг чағырмышды. Мәнә дә тә'кид етдиләр ки, бирликдә кедәк. Мән евдә хәстә олдуғуну бәһанә едиб кетмәкдән бојун гачырдым. Һүсејн Нәҹәфовун назиримизә дедији сөзү инди дә хатырлајырам:

—Әши, Әли мүәллим гәрибә адамдыр. Онун чөрәјини јејән олмады.

Бәли, катиб дүз дејирди. Хүсусилә рәһбәр ишчиләрдән чалышырдым өзүмү кәнар сахлајам. Сөһбәтләринин иштиракчысы олмамаға чалышырдым. Евим исә һәмишә гонаглы-гаралы олуб, онларла шәрурлу кәнҹ евимдә јашајыб,

təhsilini davam etdiriб. Бакыдан кәлән онларла мaaриф вә мәдәнијјәт хадими, алим, јазычы, сырави колхозчу, фәһлә чөрәјими кәсиб: Сүлејман Рәһимов, Јусиф Мәммәдәлијев, Мирзә Ибраһимов, М.Абыталыбов, Ә.Фәрәчов, Һәсән Абдуллајев, Һәси Абдуллајев, Мәммәд Газыјев, Сумбатзадә, Әзиз Шәриф, Әләскәр Гасымов, Меһбалы Гасымов, Ширәли вә Нәсир Мәммәдов гардашлары, Фикрәт Әмиров, М.Чәфәр, Аббас Заманов, Фәрһад Зејналов, Камран Мәммәдов, Ислам Сәфәрли, Әзиз Мирәһмәдов, Фәрман Кәримзадә, Һәсән Ширәлијев, Вәли Әлијев, Әбүлфәз Һүсејнли, Мәммәд Араз, нефтчи Гурбан Аббасов вә нечә-нечә ишыглы инсанлар мәним һалал сүфрәмин башында отурублар.

Халг Маариф комиссары, Маариф назири вәзифәсинә тә'јин олунана гәдәр бир сыра мәс'ул вәзифәләрдә чалышмышдым. Һарда чалышсам да маариф адамларындан, садә мүәллимләрдән аралы дүшмәздим, дөвләт ишим елми-педагожи фәалијјәтимлә јанашы олуб. Мәни истәјәнләр дә чох иди, лаға гојуб көзү көтүрмәјәнләр дә. Нә вар, нә вар ки, тамаһкар лејиләм, рүшвәт алмырвм, касыблара көмәк едирәм. Бүтүн чәтинликләрә бахмајараг чалышырдым ки, әмәлимлә сөз бир-бирини тамамласын. Доғрулуғум даим мәни ағыр вәзијјәтләрә саларды. Садә адамларын, хүсусән мүәллимләрин мәнә олан еһтирамы ән бөјүк хошбәхтлијим иди. Бу күн дә өзүмү хошбәхт һесаб едирәм.

Маариф назири вәзифәсинә тәсдиг олунмаг үчүн Азәрбајчан КП МК-да Гафарзадәнин јанында олдум. Мән о заман онун јанына кедиб чыхана гәдәр артыг һаггымда мүхтәлиф шәр-шамата јазмышдылар, гулағыны долдурмушдулар. Үзбәүз отурдуг. Фикрини бирбаша ачыг вә гәти деди:

—Јолдаш Әлијев, сизи бу мүһүм вәзифәјә тәсдиг едә билмәрик.

—Өзүнүз биләрсиниз, садәчә мүәллимлик дә мәнә јетәр. Мәни бураја дә'вәт едибләр, көндәрибләр, кәлмишәм,—дедим.

МК катибинин көмәкчиси јахшы адам иди. Онунла бирликдә Университетдә охумушдуг. Һәјат тәрзимдән хәбәри вар иди. О, сөһбәти дәрһал назир Мирзә Мәммәдова чатдырыр. Јалныз назирин хаһиши вә тә'кидләриндән сонра Гафарзадә фикрини дәјишмәли олду.

Мүһарибә илләриндә мәктәбләрә Америка јардымы едилирди. Инанын, бу јардыма әјри әлләрин узанмасына јол вермәмишәм. Вә бунун үчүн дә аз "кәтәкләнмәмишәм". Күнләрин бириндә кабинетимә Ордубад Рајон Халг Маарифи шө'бәсинин мүдири Товуз Салыгзадә назирлијин ишчиси, шәрурлу Муртуз Мусајевлә бирликдә кәлдиләр. Товуз ханым әлиндәки бүкүлү бир шеји кәнара гојуб бир мүддәт сусандан сонра сөһбәтә башлады:

—Әли мүәллим, Ордубад мүәллимләри бу палтону Сизә көндәрибләр. Ахы, назиримизин—Сизин палтонуз көһнәдир.

Сон демә, бу палто Америка јардымындан имиш (мән буну сонралар билдим). Кабинетләчә сир-сифәтими елә туршутдум ки, е'тиразымы там анлајан һәдијјәчиләр кабинетимдән јоха чыхдылар. Е'тираф едим ки, һәгигәтән дә палтом көһнә иди, назир үчүн јарарсыз иди. Ону да гејд едим ки, адамлар чох әркөјүн, бә'зән башы позуг олурлар. Мүәллимләрә көндәрилән әрзаг вә ја кејимдән бирини мәнә мәнимсәтсәјдиләр. һәмин јардымлар шүбһәсиз ки, талан-талаш едиләрди, јерләрә чатмазды. Мүһарибәдән јенилә гајытмыш кәнч мүәллимләрин илк дөјүјү гапы маариф назирлији оларды. Чалышардыг ки, оддан-аловдан чыхмыш бу кәнчләрә миннәтдарлығымызы сәмимијјәтимиздә билдирәк. Күнләрин бириндә арыг бир кәнч һәрби палтарда гәбулума кәлди. һәмин кәнч Шәрурун Гарабағлар кәнд мәктәбиндә мүәллим ишләмиш вә орадан Вәтәнин чағырышы илә әскәрлијә кетмиш Гывраг кәндиндә дүнјаја кәлмиш Рәһим Кәрәм оғлу Рәһимов иди. Нахчыван икииллик Мүәллимләр институтуну фәргләнмә диплому илә битирмишди. Өзүнә гаршы тәләбкар, гануна һөрмәт етмәк, чиддилик, мәс'улијјәт һисси онун әсас мә'нәви-инсани кејфијјәтләри иди. Мән онун Неһрәм кәнд орта мәктәбинә мүдир тә'јин олунмасы барәдә әмр јаздырдым. Рәһим Кәрәм оғлунун истe'дады чох аз бир мүддәтдә үзә чыхды—мәс'ул вәзифәләрдә чалышды. Нахчыван Мухтар Республикасы һөкумәтинин башчысы вәзифәсинәдәк јүксәлди. Белә епизодлар чох олуб. Әзиз охучу, нәсә, Сизи чох јормаг истәмирәм.

Өмрүмүн бу сининдә, 90-а јахынлашдығым бир заманда өз-өзүмә дүшүнүрәм, дејирәм: көрәсән инсанлар, милләти-

мизин вәзифәли шәхсләри нијә әһдәләринә дүшән вәзифәләрә, ән әсасы да вичданларына хәјанәт едирләр. Вәтәнин бу өлүм-дирим, һәм шәрәфли, һәм дә ағыр күнләриндә нијә рүшвәтә әл атырлар? Нијә таланчылыг едирләр? Бири ачындан өлүр, бири һәрәмханаларда, ресторанларда милјонлар дағыдыр, имарәтләр тикдирир, бири илан мәләјән чөлләрдә чадырда галыр, дикәр дилә евинин дивары мәрмәр олмаса нараһат олур. Көрәсән рәсми һөкумәт адамлары нијә буна јол верирләр, нијә көз јумурлар? Јәгин бә'зиләринин өзү дә елә бу јолдадыр. Доғру демишләр : "Заһидләр минбәр башында өзләрини бир чүр көстәрир, хәлвәтдә исә башга ишләрлә мәшғул олурлар".

Кәнчлик достум, о заман Нахчывандакы икииллик Мүәллимләр институтунун директору Нәсир Мәммәдов еви олмадығындан мүвәггәти бизим евдә јашајырды. Күнләрин бириндә о ишдән сонра евә гајыданда көрүр ки, һәјат јолдашым Түкәзбан ханым палтары сабунла јох, әтла јујур. Дәрһал ишин нә јердә олдуғуну анлајыр, иш јеринә гајыдыр. Бир гәлиб сабун көтирир. Нә гәдәр чалышырса, һәјат јолдашым сабуну гәбул етмир ки, Әли биләр—башыма од әләјәр. Бу әһвалаты мәнә хејли сонралар Нәсир мүәллимин өзү деди. Нә кизләдим, үрәјимдә гүррәләндим. "Афәрин, Түкәзбан",—дедим.

Бәли, мән һәјатымы белә јашадым. Өмрүмүн фәсилләрини белә кечдим. Јазы јаз кими, гышы гыш кими гәбул етдим. Һәгигәти күнәшим билдим. Инсафы инсанлыг билдим.

Артыг јәгинләшдирмишдим ки, вәзифәдән кетмәлијәм, чүнки дәстәнин башында Вилајәт Партија Комитәсинин мәктәб үзрә катиби П.Ә. дурурду. Һәр һалда тәәссүфләнән севинәнләрдән хејли чох иди.

...1949-чу ил ијунун 21-дә АДУ мүдафиә елми шурасынын ичласы олду. Салонда хејли алим, аспирант, тәләбә варды. Бәрк һәјәчанлыјдым. Һејдәр Һүсејнов буну һисс етди: "Мөһкәм ол!"—деди. Исмајыл Һүсејнов да мәнә тохдаглыг верди. Елми рәһбәр әвәзи И.Һүсејновун рәгибләри Зүлфәли Ибраһимов, Әләвсәт Гулијев диссертасијаны позмаға чалышырдылар.

Зүлфәли Ибраһимов деди: "Нијә Бағыровун китабындан истифадә етмәмисиниз?" Ә.Гулијевә көрә рус кәндлиләри-

нин Азәрбајчана көндәрилмәси, мәскунлашдырылмасы даһа чох сәрһәдләри горумаг мәгсәди күдүрдү. Мәнә сөз верилди, онлара кәскин чаваб вердим. Сәркисовун үстүнә дүшдүм. Сүбут етдим ки, дөврү билмир. Габаг чәркәдә отуран Әләскәр, Мөһбалы, Нәсир, Нә'мәт Гәнизадә, нахчыванлы тәләбәләр елә бил мәнә илһам верирдиләр. Мәммәд Сәлимов аз галырды Әләвсәти дидсин. Нәсир, Нахчыван елми ичтимаијјәтинин нүмајәндәси Әли Талыбов, Әләскәр тез-тез көз вурурдулар ки, гуртар. Зүлфәлидән, хүсусән, "јандан" әл чәкмирдим, нәһајәт гуртардым. Мүдафиә просеси кечә саат 12-дә баша чатды. Шуранын 18 үзвүндән 15-и лећимә, үчү әлејһимә (Ә.Гулијев, П.Мосесов, Григорјан) сәс вермишди. Мүдафиәм, нечә дејәрләр, әсл "дөјүш јолу илә" баша кәлди.

Али Аттестасија комиссијасына көндәрилән аноним јазы Анна Михајловнанын әлинә дүшүр. Комиссија бәјанәт верир ки, мүәллиф Әлијевин аргументләри дүздүр, бунунла да диссертасија тәсдиг едилир. Диплом көндәрилди, ејни вахтда досент дипломуну алдым.

Ону да гејд едим ки, мүдафиәдән сонра оппонентләримә гонаглыг вермәк фикриндәјдим. Достум Әләскәр гојмады: "Онлар сәнинлә бирликдә диссертасијамы јазыблар?!"—деди. Бу мәгсәдлә кәтүрдүјүм 2000 манат пула һәјат јолдашым үчүн гызыл саат вә голбағы алдым. 1949-чу ил ијун ајынын 24-дә Нахчывана кәлдим. Һәмин күн Һејдәр Газыјеви чох гәмкин көрдүм. Деди Кәнчәдә ијунун 29-да мүдафиәм вар, таныш јохдур. Дәрһал Кәнчә к-т институтунда мәктәб јолдашым, достум Мәммәдијјә Әфәндијевә мәктуб јаздым. Мәммәдијјә елми шуранын сәдри иди. Һејдәрә "горхма, гәләм дост әлиндәдир"—дејир. Мүдафиә мүвәффәгијјәтлә баша чатыр. Әһвалаты хатырлајан Һејдәр тез-тез дејәрди: "гәләм дост әлиндәдир".

Ахшам Гурбан Фәтуллајев, Әләкбәр Гасымов, Дамәт Сејидов, Әскәр, Мәшәммәд Сејидов, Пири киши, Әләскәр Рзајев көрүшә кәлдиләр, шадландыг. Сәһәриси институтда көрүш олду, Ағалар Гурбанов чыхыш етди, тәләбәләр күл дәстәси верди (Һәсәнпаша—директор, партија кафедрасынын мүдири, дәрс һиссә мүдири көрүшә кәлмәдиләр). ВПК-нин биринчи катиби Јусиф Јусифов мәнә тәбрик мәктубу көндәрди. Икинчи катиб Паша Әлијев башыны

ашағы салды. Биринчи катиб "Шәрг гапысы" гәзетинин әмәкдашы шаир Һүсејн Разини мәнимлә сөһбәт үчүн јаныма көндәрди. гәзетдә елми дәрәчә алмағым, әсәрин мөвзусу барәдә гәзетдә мәгалә чыхды (сахлајырам).

О заман баш вермиш бир һадисәни дә һеч унуда билмирәм. 1947-чи ил иди. Чөрәк "карточкасы" һәлә ләғв едилмәмишди. Нөвбә чох узун иди. ВПК-нин мәс'ул ишчиси Авакимјан нөвбәдә гајда-гануна нәзарәт едирди. О, мәнә имкан вермәди чөрәји депутат кими нөвбәдәнкәнар алым. Нөвбәдә һәр күр адам дајанмышды. Онлар бу һадисәјә бәрк күлүшдүләр: "Дүнәнки комиссар бу күн чөрәк дә ала билмир"—дедиләр.

Институтда мүәллимлик етмәјә башладым, икигатдан артыг мааш алырдым. ВПК-нин нәздиндәки кечә университетиндә дә дәрс дејирдим, аилә вәзијјәтим хејли јахшылашмышды.

1951-чи илин февралында мәни икинчи дәфә Нахчыван МССР Али Советинә депутат сечдиләр. Ејни заманда Али Советин Рәјасәт Һеј'әтинин үзвү олдум вә сәдр мүавини вәзифәсини дә мәнә һәвалә етдиләр.

Институтда мүәллимлик етмәклә јанашы. Нахчыван МССР Али Советинин сәдри вәзифәсини дә мән дашыјырдым. 1952-чи илдә мај ајынын әввәлләриндә ВПК-нин тәшкилат шө'бәсинә чағырылдым. Мәнә Нахчыван МССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин катиби вәзифәсини тәклиф етдиләр. Ачығыны дејим, кечмишдәки ријакарлыглары хатырлајараг, имтина етдим. Бу тәклиф ВПК-нин биринчи катиби Аллаһверди Исајев тәрәфиндән ирәли сүрүлмүшдү. Исајев Нахчывана әмәлличә "әл көздирди", бә'зи натәмизләри ишдән говду. Јахын дәстларым һәмин вәзифәни гәбул етмәји мәнә мәсләһәт көрдүләр, ахырда разылыг вердим. Ертәси күн ишә чыхдым. Исајев мәнә деди: "Билирәм, көһнә бөһтанчылардан чәкинирсән, горхма. Нә гәләр бурдајам, онлар әл-гол ача билмәзләр". Ибрәтамиз мисаллар, дәлил-сүбутлар кәтирди, үмуми разылыға кәлдик. Бизи—ВПК-нин шө'бә мүдирлијинә тәклиф олунмуш Һүсејнгулу Әлијеви, Камил Мәммәдову вә мәни Бакыја М.Ч.Бағыровун гәбулуна бизи МК катиби В.Сәмәдов апарды.

Мај ајынын 11-дә Нахчыван МССР Али Советинин

нөвбәти сессијасында Һүсејн Гурбан оғлу Мәммәдов сәдр, мән исә катиб вәзифәсинә сечилдик.

1952-1967. Сәдр орта савадлы олса да, сон дәрәчә тәмиз, пак бир инсанды.

Әслән Ордубадын Дырныс кәндиндән олан Һ.Мәммәдов 1920-чи илдән ҮИК(б) партијасынын үзвү иди. Образлы десәм, әсл һәјат мәктәби кечмишди бу адам. Чохиллик фәалијјәтинә көрә үч Ленин ордени илә тәлтиф едилмишди, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы адына лајиг көрүлмүшдү. 27 илдән чох бир сыра рајон партија тәшкилатларына рәһбәрлик етмишди.

Һеч јадымдан чыхмаз... Араз үстә коләчәк Су-Електрик стансијасынын инша бүнөврә гојулушуна һәср олунан рәсми дөвләтләрарасы (Иранла ССРИ арасында) көрүш кечирилирди. Нахчыван Мухтар Республикасынын "дөвләт башчысы" Һ.Мәммәдов, өјниндә мүнасиб "визит" костјуму олмадығы үзүндән, һәмин мәчлисдә иштирак етмәји өзүнә рәва билмәди вә орaја кетмәди. О, мәс'ул ишләрин ичрасыны мәнә тапшырырды, е'тибар едирди, инанырды. Мән дә е'тимаддан истифадә едәрәк (һәм дә ләјагәтлә доғрулдараг), Бакынын али мәктәбләриндә, аспирантураларда тәһсил алан нахчыванлы кәнчләрә имкан дахилиндә Али Советин фонду хәттијлә мадди јардым едирдим. Бу бахымдан, мәдәни-маариф саһәсиндә чалышан азмаашлы ишчиләр, тәгаүдчүләр дә унудулмурду.

Ијун ајында Москваја е'зам олундум, достум М.Сејидов орада охујурду. Назирләр Советинин сәдр мүавини иди. Анна Михајловна Панкратованын көрүшүнә бирликдә кетдик. Сөһбәт Дағыстан халгынын мәғрур оғлу чар һакимијјәтинә гаршы 20 илдән артыг мүбаризә апаран Шејх Шамилин Бағыров тәрәфиндән түрк-инкилис акенти адландырылмасындан кедирди. Сејидов алимә суал верди: "Сиз бу барәдә нә дејә биләрсиниз?"

—Тарих тарихлијиндә галыр, ону нә писләшдирмәк, нә дә јахшылашдырмаг олар, һәгигәт өз јерини тапачаг"—деди.

Алим дејән дүз чыхды. Сталин вәфат етди. Онун әлалтылары ифша олундулар. Шамил өз јерини тапды. Һејдәр Һүсејновун һүгугу бәрпа олунду, онун әсәрләри һәјата гајтарылды. "Тарих—тарихлијиндә галыр".

Һәмин илин ијул-август ајлары иди. Сејидов Москвадан

кәлмишди. Бирликдә аиләликлә Базарчај јајлағына кетдик. Әһвал руһијјәләр чох јүксәк иди, достлар шадланыр, дүшмәнләр партлајырды.

ҺАШИЈӘ. "Һәјатын аткечмәз јоллары вар"—дејән мүдрикләр олдугча һаглы имишләр. Һачы Һәсән бәј маһалда варлы-пуллы, гонаг-гараллы, мүлајим, сајғылы бир адам иди. 1920-чи илдә мал-мүлкүнү ермәни гулдурлары чапыбталамышды. Сонра да чалышыб-вурушуб нә зүлүмә бәрнә етдији варидатыны да 1930-чу илдә Совет һөкүмәти јерли-дибли кишинин әлиндән алыр, диләнчи вәзијјәтиндә гојур... Ачығыны дејим, 1921-чи илдән мән ону көрмүрдүм.

1955-чи ил иди. Нахчыван МССР Али Советн Рәјасәт Һеј'әтинин катиби вәзифәсиндә чалышырдым. Нөвбәтчи милис нәфәри зәнк вуруб мә'лумат верди ки, бәс, бир киши кәлиб, Сизинлә көрүшмәк истәјир. Разылыг вердим, кәлди, көрүшдүк. Кәлән ким олса јахшыдыр?—Һачы Һәсән бәј... Һал-әһвал тутдуг. Сөһбәт әснасында мә'лум олду ки, киши, диләнчи һалындадыр, өзү дә мәсчиддә кечәләјир. Бирчә ону дејә билди: "Әли, имкан варса, мәнә көмәк един..." Вахтилә вар-дөвләт, сәхавәт саһиби олан Һачы Һәсән бәј индн әјниндә нимдаш палтар, башында чында арагчын, ајагларында түнәкә ајаггабы, белиндә ип гуршаг гаршымда отуруб бојнуну бүкмүшдү. Рәјасәт Һеј'әтинин сәдри Һүсејн Мәммәдову мәсәләдән һали етдим. Һачы Һәсән бәјә фондумуздан 300 манат мәбләғиндә мадди јардым ајырдыг, дуа едә-едә кетди. Сонралар ондан хәбәрим олмады.

Өтүб кечмиш ағлы-гаралы күнләри хатырладыгча дүшүнүрәм ки, һәјат нечә дә гәрибә имиш. Вахтилә вар-дөвләт саһиби, ахыры диләнчи Һачы Һәсән бәјә фәһлә Ибраһимин оғлу Әли көмәк әли узадыб. Еј...

Бах, бурда дејибләр ки, еј кидн дүнја...

Тарихи әдаләт намине гејд едирәм: о заман, бүтүн чәтинликләрә бахмајараг, ишкүзар сәнәдләр, јазышмалар, тәвсијәләр, Нахчыванда јалныз Ана дилимиздә апарылырды. Азәрбајчан ССР-ин пајтахты Бакы шәһәриндән рус дилиндә кәлән гәрарлара, сәрәнчамлара, директивләрә Азәрбајчан дилиндә чаваб верирдик... Өмрүмүн 15 илини һәср етдијим Нахчыван Мухтар Республикасынын Али Советиндә һәтта бир мәктуб да икинчи дилдә јазылмады. Доғрусу, лүзумсуз

рус дилиндә данышан Азәрбајҹан рәһбәрләринин һеч ҹүрә һәзм едә билмирәм. Бүтүн дилләрә һөрмәт вәҹибдир, лазымдыр, чохлу дил билмәк зәруридир. Һәр шеј гајдасында олмалыдыр. Дил ачардыр. Бу ачарла биз өзүмүз өзүмүзүн бағлы гапыларыны ачмалыјыг. Јерли-јерсиз рус дилиндә рәсми ичласларда, ев шәраитиндә данышмаг әдәбсизликдир. Азәрбајҹан КП МК-нын биринҹи катиби Вәли Ахундовун ән јүксәк күрсүдән дедији "Јолдашын русдур, јолун дүрүстдүр" зәрб мәсәлинә нә дејәсән?

Наполеон Русија сәрһәдләрини ашанда рус ҹәмијјәтинин бүтүн јүксәк тәбәгәләри (индики Азәрбајҹанда олдуғу кими) XIX әсрин әввәлләриндә бүлбүл кими франсыз дилиндә өтүрдү. Диггәт версәниз, Толстој өз мәшһур епопејасыны да әбәс јерә франсызча башламыр. О дөврүн колоритини вермәк үчүн бу дилә мүраҹиәт етмәјә мәҹбур олмушду. 1912-ҹи ил Вәтән мүһарибәси рус милли шүуруну ојатды, рус али задәганлары бәлә артыг бу дилдә данышмаг истәмәдиләр. Сөзләри гыра-гыра, ниш-кут едә-едә... рус дилинә, өз мәнликләринә гајытдылар. Вәзирову, Мүтәллибову, бир чох рәһбәр ишчиләри динләјәндә адам едәнләр, от төкүр. (Гәти фикриндәјәм, Ана дилиндә фикирләрини гыра-гыра данышанлара рәһбәр вәзифә вермәк олмаз, бу рәһбәр ишчинин тә'сири олмаз). Доғма дили аилә, ичтимаи институтлар, дөвләт јашатмалыдыр. Бир дә һәмин дил данышыҹыларынын гејрәти.

Јенә дә бу мәсәләдә Нахчыван нүмунә ола биләр. Нә илә буну изаһ етмәк олар, бәлкә дә тәмиз огуз олдуглары үчүн.

Фәалијјәт көстәрдијим мүддәт әрзиндә ҹәдвәлә тутулмуш гәбул саатларым олмајыб. Милис нәвбәтчиләринә тапшырмышдым ки, гәбулума көрүшмәјә кәләнләри сорғусуз јаныма бурахсынлар. Һансы бир шикајәтчинин хаһишинә әмәл едирдимсә, көмәклијим чатырдыса, бу тутдуғум вәзифәдән асылы дејилди, ҹәмијјәтдәки шәхси нүфузумла бағлыјды.

...Јахшы јадымдадыр, 1967-ҹи илин исти јај күнләриндән бириди. Иш отағыма оғлум Арифлә өзүнү Мәммәд Ибраһим кими тәгдим едән ҝәнҹ бир оғлан ҝәлди, тутгун вә фикирлијди. Сөһбәт әснасында мә'лум олду ки, демәсәнми, Шаһбузун Нурс кәндиндә Мәммәдин гоһумлары вар

шәнликдә "ад чыхармыш" бир мүәллим арасында хошакәлмәз һадисә баш вериб, өзү дә бу әдавәт аз гала дүшмәнчилијә чевриләчәкмиш... Сән демә, һәнкамә "јоғунлајыб", һүгуг-инзибати органларында "иш" чилдләнмәјә башлајыб. Мәммәдин сөһбәтиндән белә чыхды ки, бу дүјүнүн ачылмасына һәтта Вилајәт Партија Комитәсинин идеоложи ишләр үзрә катиби, тәблиғат-тәшвигат шө'бәсинин мүдири дә гарышмаға чәсарәт етмирләр, "иддиачы"дан чәкинирләр. Доғрусу, Мәммәдин тәмкинлә, һәзин сәслә, сәмими тәрздә сөјләдикләринә инандым, гәлбим риггәтә кәлди. Мухтар Республика прокуроруна зәнк вурдум, сәсими танымады. Вәзифәјлә бағлы рәсми сәвијјәдә онунла мүхтәлиф вахтларда сөһбәтләр етмиш олсаг да, телефонла илк дәфәјди данышырдыг. Гәрәз, ону баш вермиш һадисәјлә әлагәдар олараг, әтрафлы һали етдим, үстәлик, хаһиш етдим ки, шаирин мүрачиәтинә һәссаслыгла јанашсын, објектив көмәклик көстәрсин...

Сабаһысы күн Мәммәд кәлиб мәнә миннәтдарлығыны билдирди, тәзәчә чапдан чыхмыш "Ики саһил" китабыны автографла һәдијјә верди. Мәммәд Араз кими шөһрәтләнмиш шаирлә сонралар көрүшләримиз аз олмады. Ленин адына АПИ-нин Нахчыван филиалында ректор ишләдијим илләрдә дә Мәммәд һәр дәфә Нахчывана кәләндә бизә баш чәкәрди, тәләбәләрлә, профессор-мүәллим һеј'әти илә көрүшәрди.

Мәтләбдән јенә узаглашмајаг. Мухтар Республика Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин катиби олараг, ишдә чәтинлик чәкмирдим. Тез-тез архивә кедиб чалышмаға, арашдырмалар апармаға да имкан тапырдым.

"1920-1925-чи илләрдә Нахчыванда мәдәни инкишаф" адлы китабчамы јазыб, Бакыда ичтимаи-сијаси биликләри јајан Чәмијјәтин хәтти илә нәшр етдирдим. Елә ондан сонра да мәни һәмин Чәмијјәтин Нахчыван шө'бәсинә фәхри сәдр сечдиләр.

...Биринчи катиб Исајевин "солчулуғундан" чох јазырдылар. Ону Бакыја МК сәрәнчамына чағырдылар. Нахчывана гајыдасы олмады—Азәрбајчан ССР Али Советиндә тәшкилат шө'бә мүдири тә'јин олунду. ВПК-јә әслән Ордубаддан олан Әскәров биринчи катиб көндәрилди.

1954-чү илдә Нахчыван икииллик Мүәллимләр институ-

туту лазымсыз, деди-годулар нәтичәсинин "гурбаны" кими ләғв едилди...

Ону да дејим ки, 1952-чи илдә һәмин икииллик Мүәллимләр институту артыг мүстәгил Педагожи института чеврилмишди, өзү дә бу статусла илк тәләбә гәбулу һаггында гәзетдә е'лан да чыхмышды.

Мүәллимләрин һәрәси бир тәрәфә дағылды, Бакыја кедәнләр дә олду. Мәни һәм бурахмадылар, һәм дә өзүм Нахчывандан чыхыб кетмәк истәмирдим. Елә һәмин ил Нахчыван МССР Назирләр Советинә Рәһим Рәһимов сәдр кәндәрилди. Рәһим бизим институту Фәргләнмә диплому илә битирмишди. һәм өзүнә, һәм дә јолдашларына јүксәк тәләбкарлыгла јанашырды. Хәтрими дә чох истәјирди.

Адәтим үзрә вахташыры архивләрә баш чәкирдим, Гачаг Нәби илә бағлы материаллар, фактлар топламагла мәшғул олурдум.

1955-чи илдә мәни үчүнчү дәфә Нахчыван МССР Али Советинә депутат сечдиләр.

1955-чи илин апрел ајында, 1953-чү илдән фәхри сәдри олдуғум Вилајәт "Билик" Чәмијјәтиндән илдә бир дәфә Москваја кедирдим. Үмумиттифаг "Билик" чәмијјәтләринин пленуму кечирилмәлијди. Бакыда ешитдим ки, Азәрбајчан ЕА-нын президенти, дүнја миғјаслы бөјүк алимимиз Јусиф Мәммәдәлијев вәфат етмишдир. Алим достларыма, һәмкарларыма дәрин һүзнлә, мәрһумун парлаг хатирәсинә дәрин еһтирамла башсағлығы вериб Москваја јола дүшдүм.

...Елми фәалијјәтдән узаглашан дејилдим. Вәзифәмдән "истифадә" едиб, лазым олан архив сәнәдләрини евә кәтиздирир, мүнтәзәм чалышырдым. Биткин докторлуг диссертасијасы јазмаг имканым олмадығы үзүндән, ајры-ајры һиссәләри һазырлајыб гәзетдә вә журналларда дәрч етдирирдим. "Гачаг Нәби һәрәкаты"ны елми-тарихи бахымдан арашдырмаг, објектив олараг кениш охучу күтләсинә тәгдим етмәк, она һагг газандырмаг чохданкы арзум иди. Чызмагарачы, хәбис ермәни тарихчиләри вичдансызчасына халг гәһрәманымыз Гачаг Нәбини "гулдур" адландырыр, һаггында олмазын чәфәнкијјатлар јазырдылар. (Онун Шаһүсејн тәрәфиндән өлдүрүлмәси дә дүшмән ујдурмасыдыр, Нәби Аразы дәстәсилә кечәркән Иран сәрбазлары тәрәфиндән атышмада өлдүрүлүб).

Намизәдлик диссертасијам үзәриндә ишләдијим заманлар "Гачагчылыг һәрәкаты" илә бағлы зәнкин сәнәд-материал топламышдым. Белә ки, Нахчыванда гачагчылығын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри олдуғу кими, Гачаг Нәбинин дә дәстәсиндә чохлу иҝид нахчыванлы силаһ достлары вармыш.

1958-чи илдә Азәрбајҹан Јазычылар Иттифагынын Нахчыванда сәјјар пленуму кечирилди. Көркәмли јазычымыз Сүлејман Рәһимова (онунла 1936-1937-чи иллардән таныш идик) Гачаг Нәби һаггында топладығым материаллардан данышдым. Һөрмәтли әдибимиз үзүнү Әли Вәлијевә тутараг деди: "Алы, бизим бу Әлини танымырсанмы? Әли, Әһлиман өзүнү Нәбинүнас адландырыб... Өзү дә Гачаг Нәби барәдә мараглы тарихи материаллар топлајыб. Онлары журналында чап етсәнә..."

Онда Әли Вәлијев Јазычылар Иттифагынын органы "Азәрбајҹан" журналынын редактору ишләјирди. бојнуна көтүрдү ки, дәрч едәр...

Материалы ҝөндәрәндән 15 ҝүн сонра ҹаваб алдым ки, журналын елә бу илки нојабр нөмрәсиндә "Гачаг Нәби" јазысы чап олунаҹаг. Доғрудан да, һәмин нөмрәдә материал чап олунду. ("Гачаг Нәбини ким өлдүрүб?")

"Гачаг Нәби" чапдан чыхдыгдан сонра "Нахчыванда Совет һакимијјәтинин гәләбәси вә мөһкәмләнмәси уғрунда мүбаризә" (1918-1920-чи илләр) әсәрим үзәриндә иши јенидән давам етдирдим, дәгигләшдирмәләр апардым. Бу әсәрдә гаршыма гојдуғум әсас мәгсәд—дашнак ҝенералы Андроникин Неһрәм вә Нахчыван әтрафындакы дөјүшләрдә мәғлубијјәтини, фитнәкарлығыны, ҹинајәткарлығыны ачыб ҝөстәрмәк, Нахчыван Вилајәтини Совет Русијасынын бир һиссәси "е'лан етмәсини", Степан Шаумјанын ону алгышламасыны ифша етмәк, әлигалы ҹанинин ич үзүнү халг күтләләринә вә дүнја ичтимаијјәтинә чатдырмагдан ибарәт иди.

Әли нахчыванлыларын ҝүнаһсыз ганына булашан ҹәллад Андроникә Степан Шаумјанын телеграмы, о гудузун болшевикләрлә әлагәси конкрет архив сәнәдләри әсасында мәнә һәлә 40-чы илләрин орталарындан мә'лум иди. Буну мә'лум ичтимаи-сијаси сәбәбләрә ҝөрә рәсми мәтбуатда чап етдирә билмирдим, лакин јери ҝәлдикҹә мүһазирәлә-

римдә, чыхышларымда, мәтбу јазыларымда "сотирә тты" да олса, нәзәрә чатдырмаға чалышырдым.

Нахчывандан даг јоллары илә Зәнкәзура кечән Андроник—"Азәрбајчан" гәзетинин (1919, № 7) мә'луматына көрә гәзанын 80 мүсәлман кәндини јандырыр, јүзләрлә сакинини сүнкүдән, күлләдән кечирир. Вәзијјәтинин ағырлашдығыны, һәр тәрәфдән сыхышдырылдығыны һисс едән гатил кенерал гәзадан чыхмаг үчүн инкилис кенералы Томсона мүрачиәт етсә дә, разылыг ала билмир, она әмр олунур ки, Көрүс шәһәриндә галыб Ачар чајы архасындакы әразијә нәзарәтини күчләндирсин.

З.Ибраһимов, Ч.Гулијев, Д.Јенукидзе, С.Карапетјан, Г.Галојан, П.Мосесов, Ј.Токаржевски 1918-1920-чи ил һадисәләринә даһа чох үз тутан вә ону һәвәслә һөкумәт даирәләринә чатдыран мүәллифләрдән олмуш вә мукафатларыны газанмышлар. Һәмин дөврүн тарихи суаллләри илә мүкәммәл таныш олан бу адамлар әслиндә дөвләт, партија сифаришләрини јеринә јетирирдиләр, билавасит МК рәһбәрлији вә нәзарәти алтында чалышырдылар. Он тәәссүф доғураны исә бу иди ки, әсәрләриндә ирәли сүрүлән фикир вә мүддәалар 70-80-чи илләрдә Загафгазијада чапа башлајан Загафгазија республикаларынын енсиклопедијаларында өзүнә мөһкәм јер тутмаға башлады. Зәнкәзур, Нахчыван гырғынлары, Андроникин, Амазаспын, Овсепјанын вә онларла дикәр ермәни кенералларынын әмәлләри өрт-басдыр едилди, бу әмәлијјатлара билавасит рәһбәрлик едән болшевик тәшкилатынын, Бакы коммунасынын хидмәтләри шиширдилди, гардаш гырғынына сон гојмаға чалышан Түркијә ишғалчы дөвләт кими гәләмә верилди. Загафгазијаја һәрби мүдахилә—ифадәси (1918-1920) јалныз Москваны тә'мин едән шәкилдә кениш ичтимаијјәтә тәгдим едилди. Бир сөзлә, бу мөвзу карјера күдән, күнәш алтында даһа исти, раһат јер тутмаға чан атан тарихчиләрин фәалијјәтиндә әсас мөвзуја чеврилди. Дон казакларынын гатили маршал Тухачевски, П.Корганов, Левандовски вә б. Азәрбајчан халгынын "хиласкары", "әзилмиш халгларын досту" кими тәрәннүм олунду. Бакы коммунасы, онун рәһбәрләри онларла тарихчимизи шөһрәтләндирди, синәсини мукафатларла бәзәди, јүксәк рүтбә саһибләри етди.

Бу мөвзуда һәвәслә јазан мүәллифләр (бах: "Знамја

труда", 1918, апрел-мај нөмрәләри) ермәни милләтчиләринин Ирәван, Зәнкәзур губернијаларында, Шамахы гәзасында төрәтдикләри ганлы чинајәтләри "унутдулар", мәддаһ идеолокија гурбанлары олдулар. Һәмин гәзетин јаздығына көрә "сосиалист Гырмызы Совет ордусу бу мүддәтдә Ирәван губернијасында 200, Шамахы гәзасында 40 мүсәлман кәнди јерлә-јексан едиб јандырдылар вә бу әмәлијјатлара гәзетин јаздығына көрә Әмирјан, Лалајев рәһбәрлик етдиләр." Јенә дә һәмин гәзетин јаздығына көрә Ләнкәранда түрксилаһ олмаг истәмәјән әскәрләри мәһв етмәк үчүн шәхсән Шаумјанын тапшырығы илә ораја Гызыл Ордунун пулемјотчулары е'зам олунур.

"Азәрбайджан" гәзетиндә "К совести русских граждан" мәгаләсини чап етдирән, "Мусулманин" имзасы илә чыхыш едән мүәллиф (1918, № 55) јазыр: "Не явись турки нам на помощь, мы были бы истреблены может быть поголовно частью вполне сознательными элементами, действующими под флагами то большевизма, то меньшевизма, то ... не знаю еще чего, а частью своими же собственными "большевиками", грабившими и резавшими на большой дороге".

1918-чи ил февралын 12-дә түрк гошунлары Загафгазијаја дахил олдулар (Совет тарихчиләри, јухарыда адлары чәкилән ермәни вә Азәрбајчан алимләри ону Совет Русијасына гаршы үмумалман стратежи планынын бир һиссәси адландырдылар). Бундан бир гәдәр әввәл исә мајын 15-дә күрчү меншевикләри көмәк үчүн Алманијаја мүрачиәт етмишдиләр.

Бир тарихчи кими мән һеч дә өз јахамы кәнара (куја Күрчүстан Инкилтәрәјә, Азәрбајчан исә Түркијәјә сатылыб—бу һеч дә һәгигәт дејил) чәкмирәм, амма инсафнан данышсаг—күнаһым мүгајисәдә олдугча аздыр, ән башлычасы исә муздлу алимә чеврилмәмишдим. "Нахчыванда совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә" әсәрини јазаркән, тәкрар едирәм, әсас мәгсәдим Андроникин, Дронун, Амазаспын, Овсепјанын ганлы әмәлләрини, Абасгулубәј Шадлинскинин, Кәлбалы ханын, Нахчыван ичтимаијјәтинин ермәни чәлладларына гаршы мүбаризәсинин бүтүн реаллығы илә көстәрмәк олуб. Белә ки, 1918-чи илин ијунун 18-дә онлар (Кәлбалы ханын башчылығы илә

нахчыванлылар—Ə.Ə.) индики "Гөрүс" өлкəсинин гаршысындакы мејданда 3 күнлүк əлбəјаха вурушда Андроникин əскəрлəрини нечə дə ағыр мəғлубиjјəтə уғратдылар! Дашнак гошунларынын тор-төкүнтүлəри о вахт 15 кəнди виран гојуб дағлара чəкилир. Гаhаб, Сираб кəндлəрини јандырыб динч əhалисини сүнкүдəн кечирдиклəн сонра Оброгунус, Парадаш, Нəсирваз јолу илə Гапычыгдан ашыб Сисјанда да ганлы əмəллəрини давам етдирирлəр. Јазычы Əјјуб Аббасовун "Зəнкəзур" романыны охумағы мəслəhəт көрүрəм, рəhмəтликлə дост идик, чохлу сөhбəтлəримиз олмушду). Бүтүн бу фактлар, əлбəттə, бизə Азəрбајчан тарихчилəринин (архивлəрдə, китабханаларда ишлəјəнлəри нəзəрдə тутурам—Ə.Ə.) бир гисминə мə'лум иди, лакин онлар марксизм-ленинизм методолокиjасынын тəлəблəринə ујғун кəлмəдиjиндəн тəдгиглəрдəн кəнарда галырдылар.

Məкəр Андроникин ганлы əмəллəриндəн бəhс едəн онларла мəктубдан, Дахили Ишлəр назирлиjинин говлугларында сахланан рапортлардан, Азəрбајчан hөкумəтинин Ермəнистан республикасынын харичи ишлəр назирлиjинə кəндəрдиjи ноталардан елми ишчилəр хəбəрсиз идилəр?

Минлəрлə Азəрбајчан түркүнүн ганыны төкмүш, ушагларын ана бəтниндə доғрамыш, аналарын күрəјинə гајнар самовар бағламыш бир гатилин Шаумјанла бағлылығыны гələмə алыб ону hансы мəтбуатда чап етдирмəк оларды? Нерсисјан, Киракосјан, С.Ајвазјан, З.Балајан, Г.Апресјан вə онларла башгалары Јереванда, Москвада, Гəрбдə hеч бир тарихи həгигəтə, вичдана, мəнтигə сығмајан əсəрлəр дəрч етдириб дүнја елми-ичтимаи фикринə долашыглыг кəтирир, тарих елмини сијасəтин хидмəтчисинə, шовинизм вə миллəтчилик мəддаhына чевирирдилəр.

Гој охучуларымыз бизи үзүрлү hесаб етсинлəр, о вахт дедиjим Домокл гылынчындан да ити, сəрт, амансыз сензура вар иди!

Халгымызын үнванына бөhтан, ифтира јаздыранлара чаваб вермəк игтидарында деjилдик. Көзүмүз гаршысында тарих сахталашдырылырды; тарихи həгигəтлəри унутдуран əсəрлəрин чавабсыз сајы дурмадан артырды. АДУ-да намизəдлик диссертасиjасы мүдафиə етдиjим заман (1949) мүдафиə елми шурасынын ичласында да "Андроник чинајəтлəрини" үзə чыхардым. Онда ичлас тəлатүмə

колмишди... Орада мәним Әләскәр Гасымов, Мөһбалы Гасымов кими е'тибарлы, мәтин дајагларым иштирак едирдиләр, һеч нәдән горхуб-чәкинмирдим. Чыхыш едәндә көзүм Мосесовда иди—рәнк вериб-рәнк алырды, чанлы мејитә дөнмүшдү. Исмајыл Һүсејновун мәнә хүсуси рәғбәтиварды. Бә'зи мәсәләләр үзрә, хүсусән дә 1918-1920-чи илләрлә бағлы һадисәләрә мүнасибәтдә Зүлфәли Ибраһимовла мәним арамда фикир ајрылығы, мүнагишә чыхырды ортаја.

Доғрусу, о заман чап етдирә билмәсәм дә, әлимдә сәнәдләр, дәлил-сүбут варды ки, Шаумјанын Азәрбајчанла әлагәдар апардығы саткын, мәкрли сијасәтә Ленин мәмнунлуг, мәфтунлуг көстәрирмиш... Бүтүн бу тарихи чинајәткарлыглары вахтилә ЕА-нын президенти мәрһум Јусиф Мәммәдәлијевә дә данышмышдым. Нә едәсән, онун да "әлиндә сәлаһијјәт" јох иди. Амансыз өлүм ону да әлимиздән тез алыб апарды...

Шаумјанын Андрониклә, дикәр дашнак үнсүрләријлә әлагәләри, иттифагы тәсадүфи дејилди. О јахшы билирди ки, дашнак ордусуна сөјкәнмәдән, Кәнчә, Гарабаг јүрүшүнә башламаг, Бакы болшевик һөкумәтини мүдафиә етмәк мүмкүн олмајачаг. Бүтүн бунлары керчәклији илә ичтимаијјәтин нәзәринә чатдырмаг о гәдәр дә асан мәсәлә дејилди. Бу бахымдан олачым, јенә дә, дәрч етдирдијим јазыларда "сәтиралты" мәтләбләрә галырды, чүнки мәтбуатын башы үзәриндә "Домокл гылынчы" асылмышды. Тәсәллим бу иди ки, һәр һалда, сәтиралты мә'луматлар да һәрдән өз үнваныны—охучусуну тапыр...

1960-чы илләрин әввәлләриндән башлајараг, елми вә бәдии јарадычылыгла мәшғул олан кәнчләримиз арасында чанланма, дирчәлмә баш галдырды. Милли-мә'нәви өзүнүдәркетмә мејданына тәзә руһлу, тәзә нәфәсли исте'дадлы балаларымыз атылмышды. Халгымызын, Јурдумузун талеји илә бағлы әксәр игтисади-сијаси, етик-мә'нәви мәсәләләрә онлар өз мүнасибәтләрини заманын тәләби сәвијјәсиндә билдирмәјә сә'ј көстәрирдиләр. Буна көрә һәтта тә'гиб олунурдулар!

60-70-чи илләрдә "Коммунист" гәзетинин, нечә дејәрләр "голтуғума вериб" кери гајтардығы јазыларымы Нахчыванда "Шәрг гапысы" гәзетиндә дәрч едирдиләр.

Јери кәлмишкән, о илләрдә "Шәрг гапысы"нда әмәкдашлыг етмиш—Шахлинскијә, Әбдүрәһман Дудункинскијә, Чәмшид Нахчывавскијә, Мирзәли бәј Бекташова, Искәндәр Маштава вә башгаларына һәср олунмуш сәнәдли тарихи-публисист јазыларымы һәмвәтәнләримә чатдырдыгларына көрә о кәнчләримизә инди ихтијар чағларымда өз бабалыг миннәтдарлығымы билдирирәм. Тәсәввүр един ки, "Чәмшид бәј Нахчывански" адлы мәгаләми "Коммунист" гәзетиндә Һајрә Сәркисова "рә'јә" вермишдиләр... Кәлиб мурачиәт едәндә ки, материалын агибәти нә вәзијјәтдәдир?—мәнә ачыгча билдирдиләр: "Чап едә билмәјәчәјик, вәссалам..." Һәмин јазыны "Азәрбајчан кәнчләри" ихтисарла дәрч етди. Сағ олсунлар. Буна да мин шүкүр!.. Һәр һалда бу Азәрбајчан милли дивизијасынын илк командири Чәмшид Нахчыванскинин узун сүрән сүкутдан сонра гәзет васитәсилә илк "көрүшү" иди вә тәбии ки, мән чылпаг һәгигәти охучулара чатдыра билмәздим.

Китабча ("Нахчыванда совет һакимијјәтинин гурулмасы вә мөһкәмләндирилмәси уғрунда мүбаризә")—1960чы илин сентјабр ајында чапдан чыхды вә ермәниләр ону "гаранлыг кечәдә чахан шимшәк" кими, көзләри бәрәли һалда гаршыладылар. Бунунла belә, Јереванда ермәни халгынын дүшүнчәли нүмајәндәләри арасында китаба тәрәфдар чыханлар да олду. Андрәникин гани, гатил, таланчы, позғун олдуғуну, күнаһсыз ермәниләри фәлакәтә дүчар етдијини бир даһа тәсдигләјәнләр дә тапылырды (Бу һәгигәти Ведибасарда, Дәрәләјәздә дәфәләрлә шаһиди олмушам. Белә ачыг сөһбәтләрдән сонра ермәни рајон рәһбәрләринин иштиракы илә сүфрә башында да аз отурмамышам. Әлбәттә, мүбаһисәләримиз дә аз олмајыб, амма сүфрә башында белә "ағыллыбаш дәлиганлы зијалылар" чохлугла сусдурулуб. Һәгигәт галиб кәлиб. Бир гәдәр дә ачыг сөһбәт едәк. Һәгигәт ачыдан ачыдыр, мүһарибә илләриндә минләрлә адамы өлүмдән гуртаран мәшһур кино гәдәр ачыдыр. Мәкәр һәјатда азмы ријакарлыг, һијләкәрлик едиб нечә-нечә һәгигәтләри дәфн едиб үстүнү даш-галаг етмишик. Мәкәр, мүһарибәдә ики ејни системин гаршылашдығыны һисс едән зијалыларымыз аз идими? вә с. вә и.а.). Ахы, тарих дә ријазијјатдыр, күзкү кими һәгигәтпәрәстдир: она вичданлы да, вичдансыз да баханда јалныз оланы көрүр, ујдуруланы јох...

1963-чү илдә "Билик" чәмијјәтинин III Үмумиттифаг гурултајына нүмајәндә сечилмишдим. Москваја һәјат јолдашымы да өзүмлә апардым. Депутат олдуғум көрә бизә "Москва" меһманханасында јер вердиләр. Гурултај чағырылды, сонра онун мүәјјән етдији пленумун тәркибинә мәни дә дахил етдиләр...

Акад. Ј.Мәммәдәлијев, акад. М.Митин, акад. Ш.Меһдијев (Әли Әлијев икинчи чәркәдә солдан икинчи). Москва. Кремлин Гурултајлар Сарајы. Үмумиттифаг "Билик" чәмијјәтинин гурултајы

Тәбиидир ки, Москвада проф. Әзиз Шәрифлә көрүшдүк. Онунла шәхси танышлығымыз 1953-чү илдәндир. О һәр ил сабиг Октјабр күчәсиндә ата евиндә јашајан анасы Назлы ханыма гонаг кәлирди (инди онун јериндә поликлиника тикилиб. Инсафсызлар әраја хатирә лөвһәси дә вурмајыблар). Көркәмли алимин еви кичик иш отағы, јатаг вә мәтбәхдән ибарәт иди. Иш отағы дарысгал олдуғундан китаблар вә зәнкин архиви јердән пәрдәјәдәк галахланмышды. Әзиз Шәриф Нахчывана һәр дәфә кәләндә мүтләг мәнимлә көрүшәр, мөвчуд ганунсузлуглардан, рүшвәтхорлугдан, рәһбәрләрин хошакәлмәјән һәрәкәтләриндән сөһбәт

сөрдик. Бир дәфә демәзди ки, Әли сәдрләрин (Али Совет вә Назирләр Совети) илә көрүшәк. Вилајәт Партија Комитәсиндән һеч хошу кәлмәзди. Чајчы Әкрәмин чајындан чох хошланырды.

Бир күн ширин сөһбәтдә 12 јашлы гызым Рә'на әлиндә бағлама јемәклә отаға дахил олду. ушаг чох шух данышырды, бирдән Әзиз Шәриф деди—"Гызын чох амиранә ушагдыр, гој әдәбијјатчы олсун", "Фарс дилинә мејл едир"--дедим.

Әзиз Шәрифлә вахташыры мәктублашырдыг, мәктублар мәним вә онун шәхси архивиндә сахланылыр. О Нахчыван шәһәринин кериләјинә чох ачыјарды. Сөһбәтдә дедим ки, "Сиз нә үчүн јашадығыныз гурулуш барәдә бир хатирә јазмырсыныз", "вахт чатмајыб"—деди. Еһтимал ки, гурулуша инанмајырды. Мәним гәнаәтимә көрә Әзиз Шәриф 90-92-чи илләрдә јашамыш олсајды һеч шүбһә етмирәм ки, совет гуруму барәдә өз хатирәсини јазарды. Әзиз Шәриф Сов.ИКП-јә дахил олмады, сөһбәт дүшдүкчә "һәлә вахт чатмајыб"—дејәрди.

1984-чү илдә Нахчыван Јазычылар Иттифагы Әзиз Шәрифин анадан олмасынын 90-чы илдөнүмүнү гејд етди. Шаир Һүсејн Рази, республика мүәллимләр һәмкарлар комитәсинин сәдри мәрһум Әли Һүсејнов, јазычы Һүсејн Ибраһимов вә башгалары чыхыш етди. Мән "Әзиз Шәриф архив сәнәдләриндә" мөвзусунда чыхыш етдим. О чох тәәччүблә мәнә бахыб деди: "Ај Әли мүәллим, о һадисәләр тамам јадымдан чыхмышды, сән һарадан сәнәд тапмышсан". Дедим ки, бизим архивдә сәнәдләр вар.

Әзиз Шәриф бүтүн милләтләрә ејни нәзәрдә бахарды. О Әјјуб Шәкилинин ики чилдли "Зәнкәзур" романыны рус дилинә тәрчүмә едиб нәшријјата апарыр. Әсәрин нәшриндән имтина едирләр. Ахы әсәр Сисјанда дашнак гырғынларындан, азәрбајчанлыларын дидәркин салынмасындан, дашнак лидерләри Нждеһин, Дронун ганлы чинајәтләриндән бәһс едир.

Әзиз Шәриф Нахчывана кәлмишди. "Зәнкәзур"ун тәрчүмә нәшрини соруштугда, әсәби һалда—"Хејр, доғрудан да бу ермәниләр мурдар милләтмиш. Москвада һара бахырсан ермәни, нәшријјатын редактору Һарутунјан ермәни иди. Кәрәк ајры нәшријјата мүрачиәт едәм"—деди.

Гороз. Гурултајлар Сарајынын сәһнәсиндә Чајковскинин мәшһур "Соналар көлү" балетинин тамашасына һәјат јолдашымла бирликдә бахдыг. Чох хошуна қәлмишди. Сонра гәдим Кремлин әразисини қәзиб-доләшдыг. Гәрәз... Сентјабрын сонунда доғма Нахчыванымыза гајыдыб қәлдик.

1961-чи ил феврал ајында мәни јенә Нахчыван МССР Али Советинә депутат сечдиләр. Нә қизләдим, депутат сечиләчәјимә һеч үмид бәсләмирдим дә. Мәсәлә бурасындадыр ки, ВПК-нин фәаллар јығынчағында биринчи катиб Һачыага Ибраһимов мәни о ки вар, төнгид атәшинә тутмушду. Әдаләт намина дејәлијәм ки, Һ.Ибраһимов габилијјәтли тәшкилатчы, партија ишинә јахындан бәләд олан тәмиз адам иди. Лакин ағыздан бир аз пәртов иди: киминин үнванына "бојнујоғун", кимисинә—"шалварыны чыхарарам"—дејә налајиг сөзләр ишләдирди...

Биринчи катиб Нећрәмдә өзүнү чох пис апаран кәнд совети сәдриндән јазылмыш бир шикајәт әризәсини јохламаг үчүн мәнә вә малијјә назири Т.Һејдәрова хүсуси тапшырыг верди, ишин објектив нәтичәсини биздән тәләб едәчәјини вурғулады. Бу вәзијјәтдән хәбәрим олдуғуна қөрә, билә-билә, бу ишин билаваситә Һејдәрова һәвалә олунмасыны катибдән хаһиш етдим. Биринчи катибә чатдырдылар ки, бәс, демәзсәнми, Әли Әлијев Сизин тапшырығыныздан "имтина едир". Онун көмәкчиси дә, өз нөвбәсиндә, қедиб "шеф"инә хәбәр чатдырыб ки, Әлијев иши өз бојнуна "көтүрмәди". Һарај-һәшир гопардылар ки, јолдаш Ибраһимов сәни ахтарыр. Кетдим кабинетинә. Ичәри кирәндә қөрдүм мөһкәм әсәбидир. Көмәкчисинә қөстәриш верди ки, ики стәкан чај қәтирсин, өзү дә кабинетә кәнар шәхс бурахмасын. Биринчи катиб гапгара кәсилмишди, бычаг вурсан, ганы даммазды. Һандан-һана деди: "Јолдаш Әлијев, Сиз мәним јеримдә олсајдыныз вә мән Сизин мәктубунузу кери гајтарсајдым, нә едәрдиниз?" Мән чаваб вердим: "Јолдаш катиб, мән Сизин мәктубунузу гајтармамышам, верин Т.Һејдәрова (малијјә назири), алтында машыны вар, қедиб јериндә јохласын—деминәм".

...Бу сөһбәтдән сонра биринчи катиб һеч нә демәди вә бир даһа мәнә "дәјиб-доләшмаг" фикринә дүшмәди...

1965-чи илдә, јанвар ајында Ермәнистан Елмләр Академијасы бәднам Андроникин анадан олмасынын 100

иллијини тəнтəнə илə гејд едирди. Академик Нерсисјан кениш мə'рузəјлə чыхыш етмишди. Онун "мə'рузə"си бүтүн гəзетлəрдə дəрч олунмушду. "Коммунист" (Јереван) гəзетиндə о əлигандлы гудузун ат белиндə шəкли верилмишди. Халгымызын гəддар дүшмəни олан, ади инсанијјəтдəн узаг, Нахчыванда көрпəлəри шишə тахлыран бу антибəшəр вəһшинин "јубилејинин" кечирилмəси илə əлагəдар, алимлəримизин, тарихчилəримизин, ичтимаијјəтизин сусмагы мəни сөзүн əсл мə'насында "дəли" еləмишди. Азəрбајчан Республикасынын "јухарыларында" да бу тарихи рəзалəтə реаксија верəн тапылмады. Әгидəчə мəнə јахын олан бир нечə нəфəрин көмəји илə Андроникин төрəтдији гејри-инсани чинајəтлəр, хəјанəтлəр барəдə иллəрлə топламыш олдуғум тарихи фактлары рəсми мəктубла Азəрбајчан КП МК-ја көндəрдим. Сəн демə, мəктубум орадан да Азəрбајчан ССР Али Советинə верилибмиш. Мəни ора чағырдылар. Кетдим. Рəјасəт һеј'əтинин катиби З.Ш. гејзлə сорушду: "Бу нəдир јазмысыныз?" Чавабымда билдирдим: "Силə јазмамышам". Мəсəлə ајдын иди, бизимкилəр горхаглыға јол вермишдилəр. Орадан чыхандан сонра, көтүр-гој едиб, мəктубларымын, килеј-күзарымын истигамəтини Москваја јөнəлтдим... Бир гајда оларағ, чаваб алмырдым. Мəктубларымы "саф-чүрүк" етмəк мəгсəди илə Ермəнистан КП Мəркəзи Комитəсинə көндəририрдилəр.

Бу мəсəлəјлə əлагəдар тəкрар-тəкрар Сов.ИКП-јə, "Известија" гəзетинə јаздым. Нахчыван елликлə ајаға галхмышды. Евимизə, мəнимлə көрүшмəјə кəлəнлəр чохалырды. Ведибасар, Дəрəлəјəз кəндлəриндəн олан гонагларым даһа чох оларды. һəр дəфə Шəрурун Сəдəрəк, Дəмирчи кəндлəринə бир депутат кими көрүшə кедəндə Вели маһалынын Шидли, Ширазлы, Халисə, Ағбулаг вə б. кəндлəринə баш чəкмəји дə унутмурдум. Губадлыдан, Лачындан тез-тез зəнк вурурдулар, мəслəһəт истəјирдилəр. Онлар да мəним төвсијəмлə Москваја Андроникин вəһшиликлəри барəдə мəктублар, шикајəтлəр көндəрирдилəр.

Јахшы јадымдадыр... Күнлəрин бир күнү кечə саат 12-јə јахын Шаһбуз Рајон Комсомол Комитəсинин биринчи катиби Ајдын Салманов евə зəнк чалыб, мəнə деди ки, "Әли мүəллим, кənч мүəллимлəримиз бөрк нараһатчылыг кечирирлəр, вə мəслəһəт көрүрсүнүз?" Дедим: "Оғул,

Бакыдан бир кәрә мәзәммәјин, еһтирамымызы јенә дә Москваја билдирин..

Ону да һисс едирдим ки, телефон данышыглары "нәзарәтә" алыныб. Мухтар Республиканын рәһбәр ишчиләри дә мәнимлә еһтијатла көрүшүр, "чандәрди" саламлашырдылар. Јерли чамаат, хүсусилә дә кәнчләр, мәнә јүксәк еһтирам көстәрирди. Бу һиссләр дә мәни пәрвазландырырды.

Андроникин чинајәтләри илә бағлы фактик-тарихи мәнбәләрә сәјкәнән јазыларым мәкиналарда, әл хәтти илә чохалдылараг, Ермәнистанын азәрбајчанлылар јашајан бөлкәләриндә јајылырды. Бу вачиб, хејирхаһ иши көрдүкләринә көрә, орада фәалијјәт көстәрмиш кечмиш тәләбәләримә, хүсусилә Мајыл Әлијевә (Бакы политолокија институтунда чалышыр) индн өз миннәтдарлығымы билдирирәм. Бу вәтәнпәрвәрлик гејрәти мәнә о јерләрдә оланда, сөзүн там мә'насында, гол-ганад верирди, руһландырырды, јашамаға, вурушмаға чағырырды!

Тарихин тәчрүбәси сүбут етмишдир ки, дар күндә, дар ајагда һәгигәти, халгын мүгәддәратыны һәлл едәчәк һаг сөзү Халга вахтында демәјә Халг оғлу лазымдыр. Тәәссүф, чох тәәссүфләр олсун ки, Халгымызын ганына сусамыш бир јыртычынын "јубилеји" Јеревандa гејд олунан заман Бакыда, ЕА-да апарычы мөвге тутан бә'зи мәвгесиз "азәрбајчанлы" лидерләр һәјәчан тәбилимизин һарајыны гулагардына вурду... Очағымызын башында отуруб, чөрәјимизи јејиб һарынлашан, он јүксәк күрсүләрдә әјләшән ермәниләр узун илләр, әсрләр бoју бизә гаршы планлар чызыблар. Көрүн нечә дәфә күрәјимизә намәрд бычағы сапланыб, үрәјимизә намәрд күлләси тушланыб. Јенә сојуггањлы олмушуг, ибрәт дәрси көтүрмәмишик. Бикано, лагејд олмушуг. "Ит һүрәр, карван кечәр"—демишик. Ачығыны дејим ки, бу биканәлијә, милли собатсызлыға гијмәт вермәкдә чәтинлик чәкирәм. О вахт танынмыш тарихчиләримиз дә, зијалыларымыз да ағызларына су алыб сусмушдулар... Әминәм ки, әкәр халгымызын гүдрәтли оғуллары: Үзејир бәј Һачыбәјов, Сәмәд Вурғун, Јусиф Мәммәдәлијев сағ олсајдылар, һәр јериндән дуран үстүмүзә ајаг ала билмәзди. Нечә дејәрләр, сән сајдығыны сај...

Бир күн мәни Вилајәт Партија Комитәсинин биринчи

катиби Һачаға Ибраһимовун кабинетинә чағырдылар. Нә мәгсәдлә "чағырылдығымы" тәхминән дә олса өз-өзлүјүмдә јогин етмишдим. Јенә гудуз Андроник... Биринчи катибин кабинетиндә Азәрбајчан КП МК-нын тәблиғат-тәшвигат шө'бәсинин мүдири Тејмур Әлијеви көрәндә, доғрусу, һејрәтләндим. Тәәччүбүм бир даһа она көрә артды ки, мәни сон дәрәчә "сәмими" гаршыладылар. Онлар һәтта јерләриндән дурараг, мәнә тәрәф кәлдиләр, әл тутуб, һал-әһвал сорушдулар... Сөһбәт әснасында әхз етдим ки, мәнә көстәрилән бу "лүтфкарлыг" Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Вәли Ахундовдан кәлир... Тејмур Әлијев мәтләбә кечди: "Әли мүәллим, Москваја көндәрдијиниз бүтүн мәктублар Вәли Ахундов јолдашдадыр. О, сизин бүтүн тезисләринизи гәбул едир, тәрәфдар олдуғуну билдирир, амма мәсләһәт билир ки, даһа Москваја јазмајасыныз..."

Мән онлара мәдәни сурәтдә билдирдим: "Әввәлә, мән Ахундов јолдаша мәктуб јазмамышам. Тарихи фактлара, сәнәдләрә әсасланараг, Москваја јазмышам ки, чинајәткар Андроник милли гәһрәман ола билмәз. Ермәнистан пајтахтында онун һејкәлинин "учалдылмасы" Азәрбајчан халгына гаршы һөрмәтсизликдир, тәһгирдир вә ән азы намәрдликдир. Мәним истәјим, тәләбим будур—гој Јереван шәһәриндә тарихчиләрин Үмумиттифаг мүшавирәси кечирилсин, академик Нерсисјанын вә мәним мә'рузәләримиз динләнилиб мүзакирә едилсин. Халглары гаршы-гаршыја гојуб "гысгыртмаг", араја әлавә тохуму сәпмәк, тарихи сахталашдырмаг һәм чинајәтдир, һәм дә күнаһдыр". Һәр икиси мәнә "хатырлатды" ки, бәс, сән дөвләт хадимисән, депутатсан, мәсләһәтимиз будур ки, јазышмалара сон гојасан... Онлара јекун сөзүм бу олду:

—Унутмајын ки, мән илк нөвбәдә тарихчи-алимәм вә вәзифәм тарихи һәгигәтләри үзә чыхармагдыр.

Тарихи һәгигәти сијасәтә гурбан вермәк—"Нуһ әјјамындан" галма хәстәликдир. Бә'зән унудуруг ки, тарихимизи арашдырмаг, өјрәнмәк, дәрк етмәк сабаһымызы горујубсахламаг демәкдир. Тарихин ибрәт дәрсиндән даһа бөјүк дәрс јохдур, тәәссүф ки, буну да унудуруг, сонра да алтыны чәкирик. Шүурлу сурәтдә сусмаг азары—бизи сабаһкы хата-бәлалара, фәлакәтләрә "кечирән" көрпүдүр. Вахтилә

Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәти Јурдун талејини Азәрбајҹан Совет Сосиалист Республикасына тәһвил верәндә, әразимиз 114 мин кв. км иди. Бу күн һәмин әрази 86 мин кв. км-дир. Сусмаг—һәм дә сабаһымызы данмаг демәкдир. Бу аҹи, мә'лум һәгигәти нә үчүн биз гәбул едә билмәјәк, гулагымыза сырға кими асмајаг?! Кимдир бизә мане олан?! Инди Нәриман Нәримановун үнванына һәр јериндән дуран ағзына кәләни дејир... Сорушмаг лазымдыр:—Нәриманов кимләрә гаршы мүбаризә апарырды: Сәркис гардашларына, Микојана, Орҹоникидзејә гаршы, јохса Әлиһејдәр Гарајевичләрә гаршы?.. Торпағымызын бөлүнмәзлији, Јурдумузун, халгымызын истиглалијјәти, мүстәгиллији уғрунда "чанавар сүрүсүјлә" вурушан чашдырылмыш Нәриманов мејданда тәкләнмишди. Онун Бакыдан, рәһбәрликдән узаглашдырылыб, Москваја көндәрилмәсинин өзү дә Азәрбајҹан бәдхаһларынын, коммунист үнсүрләрин чохданкы арзусу, чох инҹә шәкилдә, намәрдликлә дүшүнүлмүш тәлә иди. Елә Нәриман Нәримановун өзү дә дөврүн, саткынлыг вә хаинлијин гурбаны олмушдур.

Һәрдән өз-өзүмә фикирләширәм, килејләнирәм ки, илаһи, каш бизи дәфәләрлә күтләви гырғындан хилас едән түрк гардашларымызда олан гејрәтин, намусун, јурдсевәрлијин, доғма халга мәһәббәтин јары фаизичә бизим бә'зи рәһбәрләрдә дә олајды! Танры күнаһымдан кечсин, заманзаман башчыларымызын әксәријјәти милли һиссләрдән мәһрум, мүасир образла десәк манкуртлар олмушдур. Бир түрк шаири бир заман беле јазыб:

Әсрин јашамак һаккыны вермәз сәнә кимсә—
Сән, әсрин үстүндә изин варса,—мәнимсә...
Бајраклары бајрак едән үстүндәки кандыр,
Топрак—әкәр угрунда өлән варса—Вәтәндир.

ҺАШИЈӘ. Гүдрәтли алимимиз Јусиф Мәммәдәлијевин дедикләриндән: "ССРИ Елмләр Академијасы нүмајәндә һеј'әтинин тәркибиндә Франсада Бејнәлхалг конфрансда иштирак едирдим. Асудә вахтларымызда јерли һәмкарларымыз бизә Парисин тарихи абидәләрини көстәрир, ахар-бахарлы јерләринә апарырдылар. Бир дәфә Пер-Лашез гәбристанлығында олдуг. Орада гудуз Андроникин ат

үстүндә һејкәли вар. Академик А.Амбарсумјан достәдән араланды, "дәдәсинин" һејкәли онунә әклил гојду. Доғрусу, онун бу һәрәкәти һејсијјәтимә тохунду. Москваја гајыдандан сонра Академијанын Рәјасәт һеј'әтиндә бу мәсәләни сијаси вә етик бахымдан габартдым. Академикләрдән Александров, Семјонов, Скобелтсин, Несмејанов мәни мүдафиә етдиләр (гәбри нурла долсун о кишиләрин) Амбарсумјаны вә Рәјасәт һеј'әтинин академик катиби Сисакјаны тәр басмышды, чаваб вермәјә игтидарлары чатмырды..." Ј.Мәммәдәлијевин дахили аләми фыртынајды, үсјанкарлыгла долу иди. Азәрбајчан поезијасынын да вурғуну вә хиридарыјды Јусиф. Һәрдән-һәрдән "ујдурурду да јери кәләндә". Енсиклопедик билик саһиби, алим-вәтәндаш, олдугча габилијјәтли, сәриштәли ичтимаи-дөвләт хадими иди Мәммәдәлијев. Һејф ки, амансыз әчәл ону да јахын досту вә шаир гардашы Сәмәд Вурғун кими, әлимиздән вахтсыз алыб апарды...

ҺАШИЈӘ. Ики сәнәдә диггәт јетирин:

1. "Чулфа әлимдәдир, сәрәнчамыныза верә биләрәм".—телеграмла Шаумјана билдирән Андроник Нахчывана дахил олур вә 14 ијул 1918-чи ил тарихдә белә бир әмр верир:

1. Бу күндән өз дәстәмлә мәркәзи Русија Республикасынын табелијинә вә сәрәнчамына кечирәм.

2. Брест-Литовск сүлһ мүгавиләсинә әсасән Нахчыван гәзасы Русија Республикасынын тәркиб һиссәси сајылыр.

3. Гәзада һәрби вәзијјәт е'лан олунур.

4. Гәзанын бүтүн әһалиси тәрксилаһ едилсин.

5. Кимсә республика һөкумәтини танымазса, онун дүшмәни сајылыб Русијанын сатгыны һесаб едиләрәк чидди чәзаландырылачагдыр.

2. Бакыдан телеграм:

"Народному вождю Андронику.

Вашу телеграмму получил. Полный текст сообщил в Москву, Центральному правительству. Со своей стороны приветствую в вашем лице истинного народного героя... Несмотря ни на какие трудности, призываю Вас не склонять революционного знамени. Бакинский пролетариат при усиленной поддержке Российской власти ведет геро-

ическую войну в направлении Кюрдамира и Ахсу против турецко-бекских банд. Когда мы победим турок, ханов, беков, грузинских князей и армянскую буржуазию, тогда объединенные крестьяне и рабочие всего Закавказья на общем съезде установят Советскую власть и вновь свяжутся с великой Российской Республикой.

Был бы рад возможности оказать вам необходимую помощь, может быть вы изыщите пути для связи".

Шаумјанын Бакыдан Андронико телеграмыдыр бу.

Көрүндүјү кими, гаршыдакы гырғынлар (Бакыда, Шамахыда, Кончәдә) ермәниләр вә болшевикләр тәрәфиндән планлы шәкилдә һазырланырды вә тәәссүф ки, бу күтләви фачиәви тәдбирләри ермәни алимләри көрмәк истәмирдиләр. Ермәни алимләри о гәдәр сахтакарлыға алудә олурлар ки, һәгигәти белә көрмәк е'тираф етмәк истәмирләр вә тарихләрини олдуғу кими јох, арзуладыглары кими "јарадырлар". Буна јүзләрлә мисал кәтирмәк олар.

Ермәни алимләри түрк әскәрләринин Биринчи дүнја мүһарибәсиндә ермәниләри күтләви шәкилдә гырмагларыны дүнја ичтимаијјәтинә абыр-һәјаны кәнара гојуб чатдырыр. Һаага бејнәлхалг конвенсијасынын (1899 вә 1907) гәбул етдији инсан һүгугларынын Түркијә һөкумәти тәрәфиндән кобудчасына позулмасындан бөјүк шөвглә јазырлар. Бәс көрәсән Ермәнистанын Азәрбајчана е'лан етмәдән тәчавүзләринә ермәни тарихчиләри нечә мүнасибәт бәсләјирләр? Ермәни публисистләри вә сијасәтчиләри бу мүһарибәјә нә дәрәчәдә һагг газандырмаға чалышсалар да унутмамалыдырлар ки, бу мүһарибәни башлајан Азәрбајчан дејил. Азәрбајчан тәчавүзкарлара јалныз чаваб верир, өзү дә бөјүк еһтијатла. Һәтта силаһа сарылмыш әһалијә рәһбәрләр бәрк-бәрк тапшырыблар ки, чалышсынлар атылан мәрми кәндләрә дүшмәсин, чүнки динч әһали иткијә мә'руз гала биләр (?).

Бу күн Нахчыван, Гарабағ торпағы гана гәрг олуб. Чичәкли дијарын күлү көјә соврулур, ики халг бир-биринин гаты дүшмәнинә чеврилир. Ән дәһшәтлиси исә будур ки, белә бир ағыр вәзијјәтдә белә рүшвәт, гоһумбазлыг да бир јандан Азәрбајчаны өз ичиндән дидиб парчаламагда давам етмәкдәдир. Мәнә мүхтәлиф јерләрдән достларым, кечмиш тәләбәләрим дөјүш јерләриндән мә'луматлар чатдырырлар.

Вэтэни горуjан, һәлак олан jалныз ашағы вә орта тәбәгәнин өвладларыдыр. Аллаһ онлара рәһмәт еләсин. Мәсәлә бунда деjил.

Мүһарибә илләриндә бир назир кими онларла мүәллими әскәрликдән сахлатдырмышам, чүнки мәктәбләрдә мүәллимләр чатышмырды. Мән буну һеч бир фәрг гоjмадан етмишәм вә јашымын бу чағында һеч биринин гаршысында көзү кәлкәли деjиләм. Мәктәбләримиздә, хүсусән кәнд мәктәбләриндә мүәллимләр чатышмырды. Ағыр, олдугча мүрәккәб вәзиjjәт jаранмышды, һәр бир мүәллим назирлиjин диггәт мәркәзиндә иди. Бир күн хәбәр чатдырдылар ки, бәс Ордубаддан кәнч мүәллим Һәсән Абдуллаjев назирликдән хәбәрсиз аспирантураjа гәбул олундуғундан Бакыjа көчүб. Һәсән (дүнjа мигjаслы алим кими танынды, Азәрбаjчанда физика мәктәби jаратды, узун илләр Азәрбаjчан Елмләр Академиjасына рәһбәрлик етди) Мухтар Республикада истеʼдадлы физика-риjазиjjат мүәллими кими танынырды, һәјат јолдашымын хәтти илә бизә симсарлыглары да чатыр. Доғрусу бу хәбәр мәни һөвсәләдән чыхарды. Бакыjа телеграм вуруб Һәсән мүәллими Нахчывана кәтиртдим вә дедим:

—Вәтән тәһлүкәдәдир, өлүм-дирим мүбаризәси кедир. Мәктәбләрдә мүәллимләр чатышмыр. Хаһишим будур ки, аспирантураны тәрк едиб кери гаjыдасыныз. Сөз вериրәм ки, бир илдән сонра Сизи тәнтәнә илә Бакыjа јола саларыг вә аспирантураjа jенидән гәбул олунмаг үчүн һөкумәт сәвиjjәсиндә һәртәрәфли шәкилдә шәраит jарадарыг.

Кәнч Һәсән мүәллим нә етмәлиjди, башыны ашағы салыб сөзүмү jерә салмады, бир илдән артыг мәктәбләримиздә чалышды.

Тәбиидир ки, инчиклик дә олмамыш деjилди. Кәнч мүәллимә бу сөзләри деjәндә мәнә Тифлисдә, Москвада деjилән сөзләри хатырлаjырдым. Чүнки 1941-чи илин jаj аjларында мән дә елми ишими мүдафиә едиб алимлик дәрәчәси ала биләрдим. Вәзифә—архада ишләjиб чәбһәjә көмәк етмәкдән ибарәт иди.

Бу күнләрдә исә мүһарибә мүнасибәтләри даһа да кәркинләшдириб. Белә бир ағыр вәзиjjәтдә көһнә аристократлар вә демократлар күрсү уғрунда мүнасибәтләрини аjдынлашдырырлар. О заманларда да оʼjан вә варлы

балалары һәрби хидмәтдән јајынырдылар. Дөјүшләрдә јүзләрлә елә̇ғлу һәлак олдуғу бир вахтда бу проблем чәмијјәтдә һәмишәкиндән даһа кәскин вә ғејри-нормал шәкил алмышдыр. Белә бир вәзијјәтин јаранмасында мән јашымын бу чағында Азәрбајчан мә'мурларыны, онларын рәһбәрләрини күнаһландырырам вә урәк ағрысы илә тәәссүфләнирәм. Азәрбајчан мәһз бу рәһбәрләрин күнаһындан чәббәханаја чеврилмәди. Бу чәһәтдән Нахчыван бүтүн Азәрбајчан үчүн нүмунә ола билэр. Нахчыван бүтүнлүклә мүсәлләһ әскәрә чеврилиб, рәһбәр ишчиләр, мә'мурлар исә садәчә ифадәчиләрә, ичрачылара.

Нә исә, фикримдән јенә јајындым дејәсән.

Ермәни тарихчиләри 1917-20-чи илләрдә баш вермиш тарихи һадисәләри арзуедилән шәкилдә сахталашдырдыгда унудурлар ки, бу һадисәләр узаг кечмиш дејил, онларын шаһидләриндән сөз аланлар вар. Унудурлар ки, артыг Загафгазија комиссарлығы мүстәгил јашаја билмирди. Күрчү вә азәрбајчанлыларын мүстәгил дөвләт јаратмаг уғрунда мүбаризәләри кенишләнир (ермәниләр она о гәдәр үмид едә билмирдиләр, пәнаһлары рус болшевикләри иди). Артыг ермәниләрин арзу етдикләри чөбһә јох вәзијјәтиндә иди. Декабрын әвәлләриндә түрк ордусунун командири Веһиб пашанын тәклифи илә Әрзинчанда кенерал Пржевалски сүлһ мүгавиләсинә имза атмышды. Рус әскәрләри пәракәндә шәкилдә кери чәкилирди.

1918-чи илин февралын сонундан башлајараг Загафгазија сејми Түркијә илә сүлһ данышыглары апарырды, онун сәдри Чхенкели 1914-чү ил Русија-Түркијә сәрһәдләринин бәрпасы уғрунда әлиндән кәләни әсиркәмирди. Марағлысы будур ки, ермәни тарихчиләри бу һадисәләри "јараларкән" Түркијәдә баш верән јениликләри, алովланмагда олан милли-азадлыг һәрәкатыны көрмәмәзлијә вурурдулар. Ататүркүн рәһбәрлији илә аловланан милли-азадлыг һәрәкатындан чох јазылыб, јенә дә јазылачаг, ону тәфтиш етмәјә чалышан бә'зи тарихчиләрин уғурсузлугларыны заман даһа да көрчәкләшдирәчәк. Нәгсан, сәһв һәмишә олуб, олачаг, лакин онларын мөвчудлуғу милләтә нә дәрәчәдә тә'сир едиб—будур мәсәлә. Халг һәрәкаты Мудрос мүгавиләсиндән сонра башлады. (Харичиләр һәлә Анадолуја дахил олмамышдылар, түрк милләтинин әсас нүвәси дә елә Анадолудур).

Дипломатијанын мәһарәти ондадыр ки, мәғлуб олдуғун һалда да данышыгларда өзүнү галиб тәрәф кими апарасан. Ататүркүн бөјүклүјү ондадыр ки, о јаранмыш тарихи шәраитдән максимум шәкилдә истифадә едә билди, бүтүн түркдилли халгларын дөвләтләри үчүн үнсијјәт көрпүләринин башлангыч көрпүсүнү гоја билди, коммунист Русијасындан да, Гәрб дөвләтләриндән дә бәһрәләнә билди. Мәһз Ататүркүн дипломатијасы сајәсиндә бөјүк дөвләтләр тәрәфиндән Түркијәјә верилмиш 200 кв. км әрази Лозанна конфрансында 800 мин кв. км-ә чатдырылды.

Загафгазија сејми Әрзинчанда гәбул олунмуш мүгавиләнин шәртләрини гәбул етмәсә дә, Түркијә илә данышыглары кәссә дә түрк әскәрләринин зәфәр јүрүшүнүн гаршысыны ала билмәди. Апрелин 1-дә Батума дахил олан түрк ордусу мүгавимәт бело көрмәдән Кутаиси, Күмрү (индики Ленинакан), Чулфа истигамәтләриндә һүчумларыны кенишләндирди. Вә апрелин 9-да Сејм түркләрин Брест-Литовск мүгавиләсинин шәртләрини гәбул етмәјә мәчбур олду (мүгавиләнин шәртләринә көрә Русија Полша, Литва вә Латвијаны, Естонија вә Белорусијанын бир һиссәсини итирди: Гарс, Батум, Әрдәһан Түркијәјә верилди, совет гошунлары Украјна вә Финландијадан чыхарылды). Ән башлычасы исә, Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин јаранмасы үчүн шәраит јаранды.

Совет тарихчиләри (о чүмләдән, ермәни вә Азәрбајчан) түрк ордусунун бу кенишмигјаслы һүчумларыны белә изаһ етмәјә чалышырдылар ки, куја Русија империјасынын дағылмасындан истифадә едән Түркијә Загафгазијаја ишғалчы ким дахил олду, Бөјүк Октјабрын Шәргә јајылмасынын гаршысыны алмаг мәгсәдилә һүчумларыны кенишләндирди. Болшевик С.Касјанын сөзләри илә десәк: "Түркијәни горхудан о иди ки, Гафгазда баш верән ингилаб Түркијәјә кечә биләр, чүнки түркләрин мәгсәди Азәрбајчанда хан, бәјләрин һакимијјәтини мөһкәмләндирмәкдән ибарәт иди". Әлбәттә, бу ермәни алиминин нөвбәти ујдурмасыдыр вә бу тезис биз Азәрбајчан совет тарихчиләринин әсәрләриндә дә әсас вә апарычы мүддәаја чеврилмишдир. Һүчумлара дөзмәјән, ағыр мәғлубијјәтләр гаршысында ермәни милләтчиләри Гәрби Ермәнистаны унудараг, "Гафгаз Ермәнистаны мәһв олур!"—дејә бағырмаға башладылар.

Заман исә өз ишини көрмәкдәјди. Шүкүрләр олсун ки, репрессијадан сонра јаранмыш бошлуг 60-чы илләрдән башлајараг тәдричән долмаға башлајырды.

...1966-чы илдә ермәни јазычысы Мариjетта Шакинjан Москвадан "Волга" автомобилиндә Авропаја сәјаһәтә чыхыр. Франсанын пајтахты Парисдә оларкән, коммунарларын дәфн олундуғу гәбристанлыға кедир, орада ат үстүндә Андроникин мәзарыны зијарәт едир. Москваја гајыдандан аз сонра "Известија" гәзетиндә Авропа тәәссүратлары барәдә далбадал сәккиз хатирә-јазы чап етдирди. Мәгаләләрин ән санбаллысыны Андроникә һәср етмишди. Мәнә бәрк тохунмушду Шакинјанын бу һәрәкәти.

Нечә дејәрләр, исти-исти "Известија" гәзетинин редаксијасына вә Шакинјана мәктуб јазыб, Андроникин Азәрбајчанда төрәтмиш олдуғу чинајәтләри, вәһшиликләри чанлы фактлар әсасында шәрһ етдим. Һәр ики мәктубума чаваб кәлди. М.Шакинјан мәнә белә јазмышды (мәктубларыма алдығым чаваблар шәхси архивимдә сахланылыр): "Мән Москвада анадан олмушам. Андроники танымырам, гәбристанлыгда ат үстә әзәмәтли бир һејкәл көрүб гәләмә алдым..."

Вәтәнпәрвәрлик һиссләрими, вәтәндашлыг борчуму ачыг нүмајиш етдирдијимә көрә, бә'зи "ағзыкөјчәк" рәһбәр јолдашлара сөзүн дүзүнү дедијимә көрә, әлејһимә ачыг-кизли тәблиғат апарылырды. Мәни ВПК-дә нүфузлан, һөрмәтдән салмаг истәјирдиләр. Нөвбәти сечкиләрә һазырлыг кедирди. Јахын достлар, јолдашлар белә күман едирдиләр ки, мәни даһа депутат сечмәзләр. Бу барәдә һеч нә демирдим, демәк дә үрәјимдән кечмирди. Әлејһдарларымын мәнә бир хәтәр тохундура билмәјәчәкләринә дә јахшы әмин идим. Нәһајәт, көзләнилән сечки күнү кәлиб чатды. 1967-чи илдә мәни алтынчы дәфә тәкрарән депутат сечдиләр. ВПК-нин биринчи катиби, тәкрар едирәм башгаларына нисбәтән әдаләтли адам иди. О, шәхсән мәни истәмәсә дә, әлејһимә дә дејилди.

Гәрәз, күнләр кечир, заманын дәјирманы өзү билдијини өзү билдији кими дә "үјүдүрдү..." Ахыр, нәһајәт, мәним Али Советдән узаглашдырылмағыма "јол" тапылды. 1967-чи илин август ајында Вилајәт Партија Комитәсинин биринчи катиби Һачаға Ибраһимов мәни јанына чағырды:

"АПИ-нин Нахчыван филиалы ачылыр вә Сизи ора директор мәсләһәт көрмүшүк".—деди. Үрәјимдә Али Советдән кетмәјими јогин едәрәк, разылыг вердим.

Бәдхаһларым Али Советдә мәндән "чанларыны гуртармаг" мәгсәдилә мөһкәм усталыг ишләтмишдиләр. Илјас Вәкиловун гоһуму, милли гејрәтинә рәғбәт бәсләдијим достум Балобәјин оғлу Тофиги мәним јеримә һазырладыгларыны билирдим. Узун мүддәт Ордубадда вә Нахчыванда биринчи катиб вәзифәләриндә чалышмыш Тофиг ағыр хәстәјди. Аиләмизин ән јахын адамы кими онун хәтрини һәмишә әзиз тутардым, тез-тез бизә кәләрди, мәсләһәтләр аларды. Тофиг о вахт, демәк олар ки, јарымчан вәзијјәтдәјди. Мәним јеримә кечмәси һагда рәсми форман верилсә дә, бир дәфә дә олса кабинетимдә отурмады, заваллы Тофиг, чаван чағында дүнјасыны дәјишди. Гәбри нурла долсун...

Нахчыванда али мәктәбин јохлуғу һамымызы дүшүндүрүрдү, бүтүн мигјаслы тәдбирләрдә, мүшавирә вә пленумларда бу тәшәббүсү галдырырдыг. Бакы елми ичтимаијјәти дә бизә чани-дилдән көмәклик едирди. Нахчыван МССР Назирләр Советинин сәдри Рамазан Исмајылов ССРИ Али Советинин депутаты кими бу мәсәләни Москвада да галдырмышды. Онларла гејрәтли вәтәндаш алимләрин сә'јилә (тәвазөкарлыгдан кәнар мәним дә аз-чох пајым олуб) нәһајәт, Нахчыванда В.И.Ленин адына Педагожи институтун филиалынын ачылмасы барәдә Москванын рә'јиалынды. Белә бир филиалын ачылмасы Степанакертдә дә мәсләһәт көрүлдү. Севинч кәдәрлә гоша аддымлајыр—доғру дејирләр. Кәдәрли она көрә ки, Степанакертдә ачылан филиал, әминәм ки, кәләчәкдә фитнә-фәсад јувасына чевриләчәк. Ирәвандан һәр кәлән ермәни алимләри "елми кәшфләри" илә еһтирасларыны гызышдырачаг, елм, тәһсил арха плана кечәчәк. Әслиндә Степанакертдә белә бир филиала еһтијач да дујулмурду, лакин онун стратежи әһәмијјәти дашнакчылар вә крункчулар үчүн бәлли иди. Ону да дејим ки, Нахчыван филиалындан фәргли олараг Азәрбајчан КП МК, Али Тәһсил назирлији, хүсусилә В.И.Ленин адына АПИ-нин ректорлугу Степанакерт филиалына әлләриндән кәлән көмәји әсиркәмирдиләр (мән рәһбәрлији нәзәрдә тутурам).

Гајыдаг мәтләб үстүнә. Сөһбәтдән, мәшвәрәтдән сонра, ВПК-нин вердији тәгдимат мәктубуну көтүрүб Бакыја, Али Тәһсил назирлијинә кетдим. Назир Зүлејха Һүсејнова илә мүавини Сән'ан Мустафајев мәни гәбул етдиләр. Мүәјјән суал-чавабдан сонра (онлары тә'мин етмәдијими өз-өзлүјүмдә дујурдум) мәни Азәрбајчан КП МК-нын али мәктәбләр үзрә шө'бә мүдири Әли Мәммәдовун гәбулуна көндәрдиләр. Танышы оландан, анкети јохлајандан сонра деди: "Јолдаш Әлијев, филиал директорлуғуна һәртәрәфли лајигсиниз, лакин јашлысыныз..."

Доғрусу, онун бу ирады мәни тәбдән чыхармады. Гәлбимлә, фәһмимлә һисс едирдим ки, ону да әввәлчәдән һазырлајыблар, бу вәзифәјә кизли мүәјјәнләшдирилән намизәди мүдафиә етмәк үчүн мәнимлә бу тәрздә данышыр. Өз нөвбәмдә мән дә она белә дедим: "Әли мүәллим, билсәјдим мәнә бу чүр ирад тутачагсыныз, бәрбәрханада сачымы гаралтдырыб кәләрдим гәбулунуза..." Буну демәјимлә отағы тәрк етмәјим бир олду.

Достум проф. Нәсир Мәммәдовун евиндә бир күн галыб Нахчывана гајытдым.

Әслинә галса, филиала директорлуг етмәк гәлбимчә дә дејилди. Тәбиәтим али мәктәб директорлуғуна ујғун кәлмирди, дахилән буну јахшыча һисс едирдим... Амма нә едәсән?

ВПК-нин биринчи катиби Һачаға Ибраһимов, сон демә, мән кедәндән сонра МК-нын шө'бә мүдиринә зәнк вурур, тәгдиматын вәзијјәтини сорушур. Шө'бә мүдири она чаваб верир ки, "јашлы олдуғуна көрә кечмәди". Биринчи катибимиз дә гејрәт көстәриб билдирир: "Ондан савајы ајры намизәдимиз јохдур!"

Тәзәдән Бакыја гајыдасы олдум. Ленин адына АПИ-нин ректорлуғунда 27 август 1967-чи ил тарихли "Филиал директору" вәзифәсинә әмр алдым. Нахчывана кәлдим, ишә башламаг лазым иди.

Бәһ-бәһ, көзләр олсун көрмәсин—филиал, нә филиал—бомбошча бир бина... Бүтүн ишләри әлифбадан башламаг лазым иди. Мебел фабрикиндән (директору Фәхрәддин Абдуллајев) 200 әдәд отурачаг вә маса алдыг, илкин лазыми аваданлыг кәтирилмәсини тәшкил етдик, су, ишыг вә јаначаг системи саһмана салынды. АПИ-дән үч факул-

тәјә—әдәбијјат, тарих вә ријазијјат үзрә имтаһан верән 100 нәфәр тәләбә ҝәлди. (Гәбул имтаһанында өз арзумла иштиракым олмајыб).

Филиалын "штат" ишчиләри—директордан, ики нәфәр мүәллимдән, мүһасибдән, тәсәррүфат ишчисиндән, ики сүпүркәчидән, бир дә гаровулчудан ибарәт иди.

Әзиз Шәриф вә Әли Әлијев бир груп зијалы илә. Нахчыван, 1971

Ишләдијим 3 илдән артыг бир мүддәтдә елмилә сәләһијјәтләри олмајан инсанларын һамысынын чанјанарлығыны һисс едирдим. Бакы университетинин рәһбәрлији, китабхана директору Кәрим Һәсәнов бир минә гәдәр китаб, Физика институтунун рәһбәрлији исә дәрслик вә физика лабораторијасыны тәмәннасыз Нахчыван филиалына һәдијјә етдиләр. Онларла көркәмли алимләримиз филиалын китабханасына өз елми әсәрләриндән бир нүсхәсини бағышлајырлар. Бүтүн бунлар тәмәннасыз вә шәхси һөрмәтин һесабына иди (сијаһы узун олар, она көрә дә адларыны чәкмирәм, сағ олсунлар).

Ихтисас фәнләри үзрә мүнасиб мүәллимләр Института саат һесабы илә, мөвчуд гајда үзрә дә'вәт олунурдулар.

Филиалын биринчи, икинчи тәдрис илләри нисбәтән һәлим, сакит шәраитдә кечди, бизә лазым олан сәвијјәдә көмәклик көстәрилирди. Мухтар Республика Назирләр Советинин сәдри Рамазан Исмајыловун гајғысыны даһа јахындан һисс едирдим, вахташыры филиала имкан дахилиндә пул көчүрмәк барәдә тәшәббүс көстәрирди (АПИ филиала тәсәррүфат хәрчи бурахмырды), вачиб тәһсил мәсәләләринин нормал һәлли илә әлагәдар рәсми көстәришләр верирди, тапшырыгларын ичрасыны мүнтәзәм изләјирди. Институтун үмуми тәсәррүфат хәрчләри үчүн Назирләр Совети өз фондундан бирдәфәлик 5 мин манат пул ајырмышды. Бинамызын тә'миринә, истилик системинин саһмана салынмасына Шәһәр Советинин сәдри Гурбанәли Абдуллајев дә чан-дилдән "јијә" дурурду.

Бөјүк ифтихар һиссијлә гејд етмәк истәрдим: мәним шәхси мүнасибәтләрим, хәтрим-хаһишим сајәсиндә, Азәрбајчанын адлы-санлы алимләри, әдибләри кәлиб, Филиалда пулсуз-тәмәннасыз дәрс дејир, хүсуси курслар апарыр, тәләбәләр вә кәнч мүәллимләр гаршысында мәзмунлу, дәјәрли мүһазирәләр охујурдулар. Фәрһад Зејналов, Јусиф Сејидов, Вәли Әлијев, Мәммәдһүсејн Тәһмасиб, Мәммәд Чәфәр, Аббас Заманов, Фәрһад Фәрһадов, Ломоносов адына МДУ-нун профессору Әзиз Шәриф бу саһәдә әсл, тәмәннасыз милли фәдакарлыг, гејрәт нүмајиш етдирмишләр...

Онларын Филиала һәр кәлиши тој-бајрама чеврилирди. Елә бунун нәтичәси иди ки, исте'дадлы кәнч мүәллимләрин, тәләбәләрин елмә олан шөвгү, һәвәси күчләнмиш, пәрвәриш тапмаға башламышды. Үстәлик, институтун бүнөврәси һалал "мајалы" олдуғундан, кәнчләрин инамы да, әзми дә гәти вә јенилмәз иди, онларын нүмајәндәләри һәм Республика мигјасында, һәм дә Үмумиттифаг сәвијјәсиндә кечирилән тәләбә елми конфрансларында, семинарларда, мүсабигәләрдә фәал иштирак едир, пајтахт тәләбәләри илә елми рәгабәтдә уғурлар газанырдылар. Һазырда Нахчыван Педагожи Институтунда фәалијјәт көстәрән онларла елмләр намизәдләринин, досентләрин әксәријјәти мәһз, о дөврүн јетирмәләридир. Сағ олсунлар—әмәјимиз заја кетмәди... Инди Нахчыван Дөвләт Университетинин

Филиалын илк мүэллимлэриндэн
Земфира Әскэр гызы Әһмэдова. 1967

проректору—кечмиш тэлэбэмиз, проф. Иса Һэбиббэјли јазыларынын бириндэ кечмиш Филиалымызы һаглы олараг, Азэрбајчанын "Гори семинаријасы" адландырмышдыр.

...Мухтар Республиканын ичтимаи-сијаси, етик мә'нэви һәјатында тэлатүм јаратмаға башлајан Филиалда о вахт һэр рэһбэр ишчи өз гоһумуну, јахын кимсэнэсини мүэллим көрмэк истэјирди. Филиала олан "иштаһ" ишэ дүшмүшдү. Мэн исэ, һеч кэсдэн чәкинмэдэн, өз үрэјимчэ, огидэмчэ бир сыра имкансыз, "дајысыз", амма чох сэриштэли кэнчлэри мүэллимлијэ ишэ көтүрмүшдүм. Онларын һамысы һал-һазырда елми дэрэчэ саһиби, досентдирлэр. Тэвазөкарлыгдан чыхсам да, гэтијјэтлэ билдирирэм ки, экэр о заман мэн олмасајдым, онлар али мэктэбин һеч арха гапысыны да ачмаға чэсарэт етмэздилэр. Орасы да вар ки, һэр бири ишэ көтүрүлэн кими, јухары тэшкилатлара олимдэн имзасыз мэктублар јағдырырдылар. Рус дили тэдрисинин саатлары азлыг етдијиндэн, маашын чүз'и олдуғундан, һансы мүэллимэ мүрачиэт едирдимсэ, разы олмурду. Ахыр нэтичэдэ мэчбур олуб, АДУ-нун мүдавими, 3 сајлы шэһэр орта мэктэбинин рус дили мүэллими, Радио вэ Телевизија Верилишлэри Комитэсинин бөјүк редактору,

колиним Земфираны (Комитодон ишдон чыхмаг шорти илә) ишә гобул етдим. О, саатһесабы рус дили дәрсләрини тәдрис едир, ил әрзиндә һәр ај 18 манат алырды. Јенә дә јаздылар... Еһ, бурада бөјүк Сабиримизи нечә јана-јана хатырламајым ки. "Һарда мүсәлман көрүрәм, горхурам..."

1967-чи илдә. Филиалын фәалијјәтинин илк чәтин вахтларында кадр чәтинлији шәраитиндә али тәһсил көрмүш, Нахчыванда илк университет тәһсилли рус дили мүтәхәссиси олан гадыны аз маашла—мәчбуријјәт гаршысында—ишә гобул етдијимә көрә Ленин адына АПИ-нин рәһбәрлији мәнә тәһмәт "јапышдырды..."

Нә исә... Тәләбәләрин мигдары артдыгча, јени факултәләр ачылдыгча, ихтисас-фәнн мүәллимләринә еһтијач чохалдыгча, Филиал кенишләндикчә мәнә гаршы јени "дөјүшләр" башланды. Вилајәт Партија Комитәсинә мәним барәмдә имзасыз мәктублар ахышды. Мәгсәд ајдын иди—"шеф"ләр мәним јеримә өз адамларындан бирини гојмаг истәјирдиләр. Мән исә дүнјадан көрдүјүмү көрмүшдүм: јенә дә бөһтанчылара, гурмалара, бадалаглара чох е'тинасыз јанашырдым, сојугганлы идим.

АПИ-нин рәһбәрлији дә өз нөвбәсиндә мәндән хилас олмаг үчүн мүхтәлиф јоллар, үсуллар вә әлверишли мәгам ахтарырды. "Шеф"ләр дә, мәним јеримә "мүәјјәнләшдирилән" намизәд дә нечә дејәрләр, елә бир безин гырагыјды...

Нә исә, онлар чах-чах сајаг баш агрыдыр, мән исә өз ишими көрүрдүм—дүзчә вичданлы инсаф јолуму тутуб кедирдим.

1969. ЈАНВАР. Руһән күмраһ, шадлыг ичиндәјәм: бир оглум—Низами Политехник институтуну битирирди; о бири оглум Ариф исә проф. Аббас Замановун рәһбәрлији илә филолокија елмләри намизәди алимлик дәрәчәси алмаг үчүн диссертасија мүдафиәсинә һазырлашырды. Мүдафиә јанварын 12-дә мүвәффәгијјәтлә кечди. Сабаһысы күн Нахчывана гајытдыг.

1969-чу ил мајын әввәлиндә Нахчыван МССР Маарифијјәт назири Филиала колиб, ВПК-нин тәшкил етдији јохлама комиссијасынын сәдри олдугуну мәнә билдирди.

Нәһајәт јохлама материаллары јекунлашдырылыб, ВПК-нин бүросуна тәгдим едилди. Биринчи катиб комиссија үзвләринә демишди: "Мән мүзакирәләрдә олмајачам. Әли-

јени бүрода әсәбиләшдирин, өзү әризә вериб ишдән чыхачаг". Бу "ишләри" һәмин комиссијанын үзвү Фәттаһ Һејдәров мәнә сонралар билдирди.

Сентјабр ајында мүзакирә башлады. Бүронү икинчи катиб Л.Молотијевски апарырды. Комиссијанын сәдри сөзә белә башлады: "Јолдашлар, Нахчыван зәһмәткешләринин хаһиши илә АПИ-нин Нахчыван филиалыны ачдыг. Лакин филиала кәләндә адамын үрәји ағрыјыр, көзүмүзүн габағындача о, ачылмамыш, күл кимичә солур". Кәсәси, јеримдән галхыб она тутарлы чаваб вердим.

ВПК катиби сөзүмү кәсәрәк, мәнә гарши јерсиз ифадәләр ишләтди: "Назири тәһгир едирсиниз, бура обкомун бүросудур",—деди.

Катиб отурар-отурмаз, јеримдән дурдум, чавабыны вердим: "Ахы, сиз мәндән нә истәјирсиниз? Азад един мәни Филиалын директорлуғундан, вәссалам! Бу ләтүләрдән да кими истәјирсиниз гојун мәним јеримә!.."

Катиб әсәби һалда: "Јолдаш Әлијев,"—деди—"көстәрилән нөгсанлары арадан галдыра биләрсинизми?" Дедим: "Ахы, Филиалда нә вар ки, мән идарә едә билмәјим—300 тәләбә, 15 мүәллим, бир һәсир, бир дә Мәммәднәсир..." Ичласда күлүшмә гопду. Ојун "һеч-һеч"ә илә нәтичәләнди. Бүро үзвләриндән бир нәфәр дә данышмады. "Дәлилләр-аргументләр" әсассыз һесаб едилди.

Вилајәт Партија Комитәсинин бүро ичласынын көзләнилмәз гәрары "доносчулары" шок вәзијјәтинә салмыш олса да онлар өз гарајахалыгларындан јенә дә әл чәкмәк истәмирдиләр, јени "јоллар" ахтарылырды. өзү дә бу ишдә АПИ-нин ректорлугу дәриндән-габыгдан чыхырды, һәр чүр чиркин әмәлә тәкан верилирди.

АПИ-нин гијабичиси Огтај Һәсәнов дејилән бириси, әскәрликдән јајынмаг нијјәтијлә, Филиалын мајмаг техники ишчиләрини алдадараг, сојадыны Республика Али Комиссарлығына көндәрилән хүсуси һәрби күзәшт сијаһысына салдырыр. Комиссарлығын 3-чү шө'бәси сијаһыдан шүбһәләнир, сәнәдләри АПИ-нин ректору Ш.Ағајевин өһдәсинә көндәрир, о да дәрһал хүсуси мәктуба гошараг һәмин факты јохламаг үчүн сәнәдләри Мухтар Республика прокурорлуғуна үнванлајыр.

Сијаһынын алтында Филиалын мөһүрү олдуғу сәбәбдән,

мəни чинајəт ишинə чəлб етдилəр. Мүстəнтиг мəним дедијимə, дилил-сүбутлара мəһəл гојмур, елə тə'кидлə дејирди ки, бəс, имзан олмаса да, сијаһыда мөһүрүнүз вар вə буна көрə дə мəс'улијјəт дашыјырсыныз.

Баш вермиш бу əһвалаты кедиб олдуғу кими Мухтар Республиканын прокуроруна данышдым. Мəнə чавабы бу олду: "Сизə бөјүк һөрмəтим вар, лакин бүтүн бунлары мəһкəмə ајдынлашдырачагдыр."

Көһнə достум, узун иллəр Нахчыван Мухтар Республикасында Али Мəһкəмəнин сəдри вəзифəсиндə чалышмыш Мүслүм Мəммəдовун (иллəр кечəчəк—гоһум олачағыг...) јанына кетдим, јаранмыш вəзијјəтлə əлагəдар она дəгиг, əтрафлы мə'лумат вердим. Истинтаг просесиндə мəнə вəкиллик едəн достум бир аз тəсəлли тəрзиндə билдирди ки, бəс—нараһат олма.

Елə онун иштиракы илə мəһкəмəјə чағырылыб диндирилдим. (1969-чу илин сентјабры иди). Нахчыван шəһəр мəһкəмəсинин сəдри Һəмид Мустафајев нечə иллəрди мəни јахшы таныдығындан, "диндирмəни" сыхыла-сыхыла апарырды, прокурор исə (онун сојадыны унутмушам) гəзəбиндəн додағыны кəмирирди, јериндə гəрар тута билмирди. Сахтакар гијабичи тəлəбə 4 ил мүддəтинə һəбс чəзасына мəһкум олунду. Беләликлə дə, мəним "чинајəт ишимə" хитам верилди...

Мəним əлејһимə нөвбəти "ојун" гуранларын бу һијлəси, бу фырылдағы да баш тутмады.

"Һүчумлар" исə давам етмəкдəјди, көлкəм дə гылынчланырды...

Истəкли шаиримиз Мəммəд Араз Нахчывана нөвбəти кəлишиндə мəнə баш чəкди, фүрсəтдəн истифадə едиб, тəлəбəлəрлə, мүəллим коллективилə көрүшүнү тəшкил етдим. Олдугча марағлы, урəкачан, јуксəк сəвијјəли көрүшдəн сонра, кабинетимдə шаир гонағымызын шəрəфинə ширин Нахчыван сүфрəси ачмышдыг. Сөһбəт елмдəн-сəнəтдəн, милли тəəссүбкешликдəн, вəтəнпəрвəрликдəн, Нахчыванда јазыб-јарадан əдəби гүввəлəр үчүн Јазычылар Иттифағынын хəттилə хүсуси бир журналын ачылмасындан кедирди... Елə бу вахт гоншу отагда нөвбəти јохлама комиссијасынын үзвлəри сəнəдлəри "арашдырмагла" мəшғул идилəр. Шаирин Филиала кəлиши мүнасибəтилə

тәшкил етдијимиз худмани "зијафәт" онлары гычыгландырмышды... (Филиала арды-арасы кәсилмәдән кәлән јохлама комиссијаларынын үзвләринә, е'тираф едим ки, һеч чај да вермәмишәм). Комиссија үзвләриндән бири килејләнәрәк, јарызарафат, јарыкерчәк деди ки: "Әҹәб ишдир, Степанакерт филиалыны јохламаға кедәндә, бизә һәр күн јахшы зијафәтләр тәшкил едирләр, бурда исә чај верән дә тапылмыр..." Залым оғлунун хәбәри куја јохмуш: Степанакерт филиалынын еһтијачларыны өдәмәк үчүн көстәрилән "гајғынын" Нахчыванын пајына һеч онча фаизи дә дүшмүрдү... (Лап дүзүнә галса, орада бу филиалы јаратмаға еһтијач да јох иди).

Фикрими комиссијанын о "умачаглы" үзвүнә рәнксизбојасыз билдирдим : "Шаирә һөрмәт—ел адәтидир..."

Гәрәз... Комиссија үзвләринин бә'зиләри мәнә олан сәмими рәғбәтини кизләтмирди. Амма нә етмәк олар! Јухары тәшкилатын вердији рәсми тапшырыг јеринә јетирилмәлидир, вәссалам! Көрә-көрә кәлмишик бунлары.

Бу комиссија өз ишини јекунлашдырмаға һазырлашдығы бир вахтда, хәбәр чыхартдылар ки, АПИ-нин ректору Нахчывана кәлир. Нахчывандан 150 км аралы, Ермәнистанын табелијиндә олан Меһридә ону гаршыламаға, пишвазында дурмаға тәләсәнләр "дәстәсинә" гошулмағы шә'нимә сығышдырмадым, кетмәдим. Бәли, Меһри стансијасында мөһтәрәм ректор тәнтәнәјлә гаршыланыр, машын "карваны" јол алыр Нахчывана...

Елә бу һәнкамә әснасында тәсәррүфат ишләри үзрә мүавиним Әли (Нахчыванда она "пишик Әли" дејирдиләр) кәлиб мәнә хәбәр верди ки, бәс, истилик газанханасыны бүсбүтүн су басыб. Кедиб көрәндә дәһшәтә кәлдим. Бу гәза јан-јөрәдәки тикилиләрә зијан вура биләрди. Тә'хирә салмадан Мухтар Республиканын Дахили Ишләр назири Јусиф Әбүлһәсәнова зәнк вурдум. Су соран машынла бу гәза да бир саат әрзиндә арадан көтүрүлдү, көзләнилән фәлакәтин гаршысы алынды. Бир аз раһатландым—бу һадисәни бир мән билдим, бир—"пишик Әли", бир дә назир... Сөзүн доғрусу, һәлә дә һөкм верә билмирәм: бу, тәсадүф иди, јохса тәхрибат?!

1970-чи ил ијун ајынын 20-дә јаранмыш "шәраит" илә әлагәдар, Филиалын директорлуғуну Сәфәрәли Бабајевә

тәһвил вердим. Елә һәмин күн институтун һәјәтиндә АПИ-нин Бакыдан кәлән ректору Шөвгү Ағајевин шәрәфинә ачыг һавада зијафәт верилди. Үстүндән бир нечә күн кечмиш, Шыхмаһмуд мешәсиндә зијафәт тәкрар олунду. Арада јазылы тост дејән мәддаһлар да тапылды...

Әли Әлијев тарих-әдәбијјат факүлтәсинин тәләбәләри илә. 1972

Еј улу Танры... Сән бизи бәләләриндән гору, амандыр!

Хүласә, Нахчыванда бүнөврәсини һалаллыгла гојдуғум, доғма өвладым кими ағры-ачысыны, назыны чәкдијим јеканә али мәктәби мән адлы "тәһлүкәли адамдан" хилас етдиләр... Сонра мәни Филиалымызда кафедра мүдири сечдиләр. Тәләбәләримә, кәнч алим-јетирмәләримә һәлә лазым идим. Мүәллим-тәләбә достлуғумуз, ата-бала меһрибанчылығымыз галырды.

1970-чи ил. Ленинин анадан олмасынын 100 иллик јубилеји гејд едилирди. Кечмиш Советләр бирлији баштан-баша "Ленинләшмишди"... Нахчыванда беш адамдан үчүнүн јахасына "Ленин јубилеј медалы" тахылдығы (һәтта, итләрин боғазында да бу медалдан асмышдылар, милис ишчиләри күнаһсыз һејванлары өлдүрүб, бојунларындан медаллары ачмаға мәчбур олмушдулар) бир заманда мән, алим оғлум, кәлиним, әмәкдар мүәллим, 40 илдән чох мүәллимлик етмиш һәјат јолдашым—бир сөзлә, аиләликлә

"унудулмушдуг"... Нахчыван шәһәр Советинин рәһбәрлији тәһгир едилмиш о "медалы" да аиләмә чох көрмүшдү. Демәзсәнми, бәс, мән мәһкәмәјә дүшмүшәм, "е'тибары итирмиш" сабиг рәһбәр шәхсләрдәнәм. Бунлары Вилајәт Партија Комитәсинин "разылығы" илә ичра едирдиләр.

Һәјатымда белә көзләнилмәз, ағласығмаз һагсызлыглар чох олуб. Онлары садаламагла охучуну јормаг истәмирәм... Мә'лум тә'бирчә: "шәрәфими кәнчлијимдән горумағы" бачарырдым, чәмијјәтдә өз јерими, өз мөвгејими јахшы билирдим.

...1979-чу ил мај ајынын 27-дә Азәрбајчан ССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин фәрманы илә анадан олмағымын 75 иллик јубилеј шәнликләри 1979-чу илин 16 сентјабрына тә'јин едилди. Ч.Мәммәдгулузадә адына Нахчыван Дөвләт Драм театрында тәнтәнәли јубилеј кечәми кечирдиләр. Јубилеј ичласыны ВПК биринчи катиби Камран Рәһимов ачды. О, деди ки, биз Әли мүәллими әмәкдарлыға тәгдим едәндә Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Һејдәр Әлијев тәәччүбләнди ки, мәкәр Әли мүәллимә индијәдәк фәхри ад верилмәјиб? Бу о демәкдир ки, һагсызлыг олуб, биз бу бошлуғу долдуруб, она узун өмүр, чан сағлығы арзу едирик. Арзу едирик даһа чох педагожи кадрлар һазырласын. Сонра ВПК-нин тәбрикини охуду. Мә'рузәни сабиг тәләбәм, тарих елмләри намизәди, институтун партија комитәсинин катиби Ибраһим Бағыров етмәли иди. Лакин гәзагәдәр елә кәтирди ки, күллү мигдарда рүшвәт аланлар галды кәнарда, ону "кәмәндә" салдылар. Мә'рузәни тарих кафедрасынын мүдири Зијад Тәһмәзов етди. Республика прокурору, сабиг тәләбәм Һәбиб Рзајев (сөз вериләнләр сијаһысында Вилајәт Партнја Комитәси ону нәзәрдә тутмамышды—бу да дөврүн гәрибә бир тәзадлығы), мүәллимләрин Һәмкарлар Иттифагынын сәдри Һ.Һүсејнов, шәһәр партија комитәсинин катиби, институтун кафедра рәһбәрләри, к/т техникумунун директору Чәлал Бағыров вә б. чыхыш етдиләр. Бу тәнтәнәли мәчлисә нәзәр салан ВПК биринчи катиби Камран Рәһимов мәнә белә деди: "Әли мүәллим, каш бизим назирләр, партија рәһбәрләри һәјатда, ишдә Сизин тәк нүфуз газанајды."

Бу јубилеј кечәсиндә 20-дән чох "Фәхри фәрман" тәгдим етдиләр мәнә. Бакыдан, республиканын мүхтәлиф бөлкә-

ләриндән дә тәбрик телеграмлары көлмишди, чохлу һәдијјәләр алдым, гәдирбилән һәмјерлиләримин алгышларына бүрүндүм. Өзүмү хошбәхтләр хошбәхти санырдым... Јубилеј шәнлијимдә башда биринчи катиб тарихчи-алим Камран Рәһимов олмагла, ВПК бүросунун бүтүн үзвләри, шө'бә мүдирләри, назирләр, ичтимаи тәшкилатларын, мүәссисәләрин рәһбәрләри вә нүмајәндәләри иштирак едирдиләр. Салонда кәнчләрин даһа чох олмасы, онларын гајнар һәјәчанлы инамлы... һәниртиси мәнә гол-ганад верирди... Чүнки мәним үрәк сөзләрим, арзуларым, истәкләрим һәмишә олдуғу кими јенә дә онлара үнванланырды.

ЕҺ, ИЛЛӘР КЕЧМИШДИ, ӨМҮРДӘН, ИЛЛӘР...

...Көзләримин нуру кет-кедә зәифләјирди, гулагларымда хәфиф ағырлыг һисс едирдим. Семинар дәрсләрини апаранда, мүһазирә охујанда јорғунлуг һисс етмәјә башламышдым. Тәбии һалдыр. Дејәсән, гочалыг өз ишини јаваш-јаваш көрүрдү. Кафедра мүдири илә мәсләһәтләшиб, тәгаүдә чыхмаг гәрарына кәлдим. Сәмимијјәт наминә дејирәм—јаратдығым, әрсәјә чатдырдығым доғма институт коллективи мәни бурахмаг, мәндән ајрылмаг истәмирди... Мә'налы өмрүмүн салнамәсиндә бу да бир хатирә сәһифәси.

1980-1990-чы илләр. Өмүр тарихчәмин мәрһәләләриндә хатирә-күндәлик дәфтәрләримдә мүнтәзәм олараг гејдләр апрмышам, өзүм дә һеч вахт мемуар јазмаг иддиасында олмамышам. Ичтимаи мүһитлә, талејимизлә, тарихимизлә, милли мүгәддәратымызла әлагәдар олан ән ибрәтамиз мәгамлары, һадисәләри, сәчијјәви тәбәддүлатлары садәчә олараг, јазылы шәкилдә саф-чүрүк етмишәм. Белә зәнн едирдим ки, илләр боју өз алын тәримлә, зәһмәтимлә апардығым тарихи арашдырмаларын нәтичәләри, тапынтыларым, гејдләрим шәхси архив фондумда сахланыр, кәләчәкдә тәдгигатчыларымыза кәрәк олар, киминсә "әлиндән тутар". Амма сән демә, бизи гаршыда јени-јени проблемләр, дәјишикликләр көзләјирмиш...

1983-чү ил, 5 ијул. Һәким-алим Назим Әфәндијев сағ көзүмдә чәрраһијјә әмәлијјаты апарды. Палатада фикрә-хәјала далараг, чарпајыда узанмышдым, јарыјухулу кимијдим. Киминсә мәни өпдүјүнү дујдум. Бирдән нә көрсәм јахшыды—Елмләр Академијасына тәзәчә мүхбир үзв сечилмиш Аббас Заманов! "Әли, нараһат олма, елә сәндән өтрү кәлмишәм. Назимлә данышмышыг, һәр шеј јахшы олачаг",—дејә мәнә тәсәлли верди. Нискилим дағылды, көнлүм бир аз ачылды...

Мәни тәнбеһ етсәләр дә, "јерлипәрәстликдә" күнаһландырсалар да, нә билим, лап шишә тахсалар да, бир данылмаз һәгигәти демәлијәм вә өмрүм боју дејәчәјәм: Нахчыван—Азәрбајчанын мисилсиз елм вә мәдәнијјәт мәркәзи, онун ајрылмаз үрәкпарасыдыр, Мүгәддәс Азәрбајчанымызын дөјүнән гәлби, дүшүнән бејни олмушдур әсрләрин сынағындан кечән дөјүшкән Нахчыван; Азәрбајчанын вуран әлидир Нахчыван!.. Әкәр Азәрбајчан—гәдим Одлар Јурду Түрк дүнјасынын гызыл үзүјүдүрсә, Нахчыван онун гејрәт галасыдыр... Јухарыда адыны чәкдијим алим гардашым Аббас Заманов да бу одлу торпағын од үрәкли, вурушган, атәш сачан чәнкавәр оғулларындан иди.

1946-чы илдән башлајараг өз хам хәјалларындан ваз кечмәк истәмәјән ермәни екстремистләри Нахчывана гаршы әрази иддиаларыны Москвада тәкрар-тәкрар галдырыр, јени-јени әсассыз "иддиалар" ирәли сүрүрдүләр. Онлар бу мәгсәдлә Јереван шәһәриндә, еләчә дә республиканын дикәр бөлкәләриндә әввәлчәдән планлашдырылмыш, ишләниб-һазырланмыш дәгиг ссенари үзрә митингләр кечирир, чығырбағыр салыр, "Нахчыван ермәниләриндир!"—шүарлары алтында күтләләри сәфәрбәрлијә сәсләјирдиләр.

1960-чы илдә Сов.ИКП-нин Баш катиби Н.Хрушшов Ермәнистан ССР-ин 60 иллијинә һәср олунмуш јубилеј шәнликләриндә иштирак етмәк үчүн Јеревана кәлмишди. Севан (Көјчә) көлү саһилиндә ермәни "һинкерләри" онун шәрәфинә бөјүк гонаглыг верирләр. Тә'рифләрдән вә Ленинакан арағындан мәст олмуш башсыз Баш катиб кефли һалда ики чинајәтлә долу мәсәләјә разылыг верир: 1. Нахчыван Мухтар Республикасы (Азәрбајчанын гәдим Нахчыван кушәси, Атабәјләр очағы) Ермәнистан ССР-ә верилсин; 2. Шәрура ахан Арпачај (башланғычыны Түркијә әразисиндән көтүрүр) Севан көлүнә ахыдылсын.

Ертәси күн, "пахмелдән" (бојат кефлилик) сонра Баш катиби мүшаијәт едән "башбиләнләр" вә дипломатлар ону баша салырлар ки, Никита Серкејевич, Нахчыван проблеми—тарихи, бејнәлхалг проблемдир, ваз кечин. Елә һәмин күн харичдән кәлмиш ермәни диаспорунун нүмајәндәләри вә журналистләрлә көрүшдә "Нахчыван мәсәләсинә" тохунуланда, лоббиләрә мүрачиәтлә билдирир: "Һә, сиз торпаг истәјирсиниз. Газахыстанда үрәјиниз истәдији

гәдәр бош торпаг саһәләри вар, кедин, мәскунлашын, әкиб-бечәрин, дининизә дә бәсдир, өлүнүзә дә..." Хәбис нијјәтлә партија вә һөкумәт рәһбәрини "сатын алмаг" истәјән бу алчагларын нијјәти баш тутмур, көзмәк бурунларыны саллајараг, кор-пешиман өз харабаларына гајыдасы олурлар. Шаир демишкән:—Ағылсыз көпәкләр улдуза һүрәр!..

ҺАШИЈӘ. Академијанын Рәјасәт Һеј'әтинин бинасында (кечмиш "Коммунист" күчәсиндәки, инди Истиглалијјәт адланыр) Сәмәд Вурғунун хатирә кечәси кечирилирди. Зал баштан-баша долмушду. Рәјасәт Һеј'әтиндә (академик Мәммәд Ариф сәдрлик едирди) Мирзә Ибраһимов, Сәмәд Вурғунун гардашы Меһдихан Вәкилов, шаирин һәјат јолдашы Хавәр ханым, шаир Осман Сарывәлли, шаир Һүсејн Һүсејнзадә (Һүсејн Ариф), әдәбијјатшүнас-алим Камал Талыбзадә, шаирә Мирварид Дилбази вә башгалары әјләшмишдиләр. М.Арифин кириш сөзүндән сонра С.Вурғунун гәләм достлары вә дикәр сәнәт адамлары хатирәләр данышдылар, дүнјасыны вахтсыз дәјишән бөјүк шаиримизин әзиз хатирәсини хош сөзләрлә, көнүл јанғысыјла јад етдиләр. Нөвбәти чыхыш үчүн Аббас Заманова сөз верилди. Нәдәнсә... о, биринчи сырада әјләшмишди. Јериндән галхды, ити аддымларла күрсүјә јанашды. Боју гыса олдуғундан, күрсүнүн архасында јох, јанында дајанараг, бир Рәјасәт Һеј'әтини сүздү, бир дә мә'налы-мә'налы салона топлашанлары. Ичәридә јерләр долмушду дејә, гапыларын ағзында ајаг үстә дајананлар да чох иди. Аббас мүәллим сөзә башлады:

—Әзиз һәмвәтәнләр,—деди—јаныглы бир аһ чәкди, көзләри јашармышды...—Әзиз Сәмәдсевәрләр, Вурғун халгымызын кисәсиндән кетди. Онун һаггында данышмаг аздыр. Вурғун руһу уғрунда, онун чанындан да чох севдији Доғма Азәрбајчан торпағынын талеји, мүгәддәраты уғрунда мүбаризә апармаг лазымдыр. Онунла бағлы хатирәләрим чохдур. јалныз бирини нәзәринизә чатдырачам. Мән 30-чу илләрдә Главлитин рәиси ишләјәндә Сәмәдин ше'рләринин чапына ичазә вермишдим. Буна көрә дә мәни М.Ч.Бағыров вәзифәдән "говду". Һәр дәфә көрүшәндә тәәссүфлә мәнә дејирди: "Еһ, Аббас елоғлу, сән дә Сәмәд Вурғунун күдазына кетдин". Сәмәд халгымызын әвәзсиз тәмсилчиси,

вәтәнпәрвәр оғлујду. Инди, елә бир аз бундан әввәл бураја кәләндә, көһнә бир нахчыванлы јолдашла растлашдыг. Вурғунун хатирә кечәсинә кетдијими биләндә, фикирли-фикирли деди: "Аббас, Нахчываны ермәниләрә верирләр... көрәсән Сәмәд Вурғун сағ олсајды, буна нә ад верәрди?!" Дедим Вурғун сағ олсајды, дејәрди: "Гәдим Нахчыван торпағы Азәрбајчанындыр вә биз ону һеч кәсә вермәјәчәјик!"

Елә бу дәм залда санки илдырым курлады, һамы ајаға галхыб гышгырырды... Мәммәд Арифин сифәтинә сарылыг чөкмүшдү. О, чамааты сакитләшдирмәјә чалышырды. (Аббас Заманов сәһнәдән дүшүб өз јериндә отурмушду). Һандан-һана удгунараг деди: "Јолдашлар, Нахчыван мәсәләсинин Вурғун кечәсинә дәхли јохдур, һөрмәтли алимимиз Аббас мүәллим јәгин ки, өз сәһвини бојнуна алар". Аббас Заманов јериндән дуруб гәзәблә деди: "Әсла!.." Мәммәд Ариф һүчума кечди:

—Ә-ә, нә милләт гәһрәманы олуб чыхмысан мејдана?!

Аббас мүәллим әлини Рәјасәт Һеј'әтинә узадыб, кәскин тәрздә Мәммәд Арифә чаваб гајтарды:

—Милләт гәһрәманлары мәшһурдур...

Мәммәд Ариф вәзијјәтдән чыхмаға чалышараг белә деди:

—Јолдашлар, Аббас Заманов наһаг нараһат олур. Нахчывана мухтаријјәт верән Ленин милли сијасәти онун мухтаријјәтини горујачагдыр!

Салондакылар онун бу сөзләринә дә мөһкәм әл чалдылар...

...Торпағымызын мүгәддәслији, улу халгымызын шәрәфи јолунда мүбаризә тәлатүмләриндә башы олмазын бәлалар чәкмиш Аббас өз бәдхаһларына мәрдликлә, әјилмәзликлә бир даһа сүбут етди ки, "һаггын да бүкүлмәз голу, дөнмәз үзү вардыр..." Одлу-аловлу вәтәндаш, кениш диапазонлу алим Түркијә Дил Гурумунун һәгиги үзвү сечилмишди. О, бә'зи алими-биәмәлләр кими сәрвәт, даш-гаш алудәси дејилди. Өз һалал газанчы һесабына Әрзурум Университетинә, Тәбризин Тәбиәт Университетинә мүнтәзәм олараг мараглы, гијмәтли китаблар алыб көндәрирди. Һәмин али мәктәбләрдә инди демәк олар ки, "Аббас Заманов китабханасы" јаранмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, Әрзурум Университетинин китабханасына Түрк дүнјасынын ләјагәтли, фәдакар оғлу Аббас Замановун адыны вермишләр.

...1963-чү илин илк баһары иди. Москваја Үмумиттифаг билик чәмијјәтинин пленумуна кетмишдим, ханымымы да апармышдым. "Москва" меһманханасында галырдыг. Саат 3 оларды, бирдән ғапы дөјүлдү, ачдым, Аббасы көрәндә гучаглашыб өпүшдүк. Хејли сөһбәт етдик. Сөһбәтин сонунда белә деди: "Әли, һәјат мүбаризәдир, зәифләр дөјүшдән чыха билмир, мәһв олур. Дөјүшдә мәтинлик, ирадә мөһкәмлији тәләб олунур". Тофиг Фикрәтдән бир мисра деди. Биз она хејир-дуа етдик. Аббас һаглы чыхды, партијаја вә ишә бәрпа олунду. Бир мүддәт Низами адына дил әдәбијјат институтунда директор ишләди. Аббасын дөјүшдә мәтинлији, идракы, сарсылмаз ирадәси она ғәләбә газандырды. Һәјатымда, зәнкин тәчрүбәмдә дөнә-дөнә дәриндән-дәринә дујмушам—инсаны шөһрәтләндирән јалныз фајдалы әмәкдир. Ишләјән дәмир пасланмаз, парыллар—демишләр. Чалышган инсан заман кечдикчә даһа да мәтинләшир. Бүтүн бу инсани кејфијјәтләр вәтәндашлыг һиссләријлә, торпаға, милләтә хидмәтә бағланмалыдыр. Әкәр јарадычы зијалы бу кејфијјәтләрдән, бу мәзијјәтләрдән мәһрумдурса, лап бөјүк истеʼдад саһиби олса белә, өз аиләсиндән башга һеч кимә лазым дејил. (Бәлкә—лап аиләсинә дә).

...Тәгаүдә чыхмыш олсам да, дәрсләрдән сонра ишләјирдим, бош вахтым олмурду. Гапы-бачаја гуллуг едир, јазы-позу илә мәшғул олурдум. "Гырмызы табор", "Нахчыванда "Үлфәт" Мәчлиси", "Тиви кәндлиләринин "Андтоп" чыхышы", "Ордубад ингилаб комитәси", "Мүбариз комиссар", "Нахчыванын чохјашлы мәктәбләри", "Гачаг Нәбини ким өлдүрүб?" вә с. мәгаләләрими дөври мәтбуатда дәрч етдирмишәм.

Гоһумум, мәрһум полковник Әскәр Әһмәдовун (о. Республика һәрби комиссары иди) көмәји сајәсиндә Јеревандан мәшһур сәркәрдә Чәмшид Нахчыванскинин "шәхси иш"ини Нахчывана кәтирдим, арашдырмалар апардым. Мәгалә ишләјиб һазырладым, Бакыда чап етдирдим. (Ә.Дүдәнкинский вә Искәндәр Маштава һагда да илк мәʼлуматы мәнә һәрби комиссар вермишдир. О заман бу тәһлүкәли аддым иди, сағ олсун).

Әдаләт наминә гејд етмәк истәрдим ки, Чәмшид Нахчыванскини тарихи шәхсијјәт кими, милли сәркәрдәмиз кими ичтимаијјәтә, кениш охучу күтләсинә илк дәфә мән танытмышам.

КИЧИК МӘ'ЛУМАТ. Чәмшид Чәфәр оғлу Нахчывански 1921-1931-чи илләрдә Азәрбајчанын илк милли атычы дивизијасынын командири олмушдур. 1933-чү илдә Фрунзе адына Һәрби Академијаны фәргләнмә диплому илә битирән Чәмшид һәмин академијада үч ил мүддәтиндә кафедра мүдири, факүлтә рәиси вәзифәләриндә чалышмыш, Конев, Гречко, Шапошников, Жуков кими һәрби сәркәрдәләрә дәрс демишдир.

Икинчи дүнја мүһарибәсинин иштиракчысы, Нахчыван МР Һәрби комиссары, полковник Әскәр Јусиф оғлу Әһмәдов, 1960

Чәмшидин әмиси оғлу Һүсејн хан Кәлбалы оғлу Нахчывански (1863-1919) рус-јапон мүһарибәсиндә иштирак етмиш, бирнчи дүнја савашындакы хүсуси фәаллығы император тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирнлир вә о Загафгазија чәбһәсинин команданы кими јүксәк вәзифәјә ирәли чәкилир. Кенерал-лејтенант Һүсејн хан Нахчывански Русијанын онларла ән јүксәк һәрби мүкафатларына, һабелә Австрија, Румынијанын орденләринә лајиг көрүлмүшдүр.

1981. Оғлум Ариф Педагожи институтун тарих-әдәбијјат факүлтәсинин деканы вәзифәсиндә ишләјирди. Комсомол тарихчиси олан ректор Исһаг Мәммәдовла јола кетмирди. О, күнләрин бириндә Арифи јанына чағырыб дејир ки, бәс, "әризәни јаз, деканлыгдан чых..." Ариф она белә чаваб верир: "Мәни декан вәзифәсиндән сизин тәгдиматынызa әсасән јалныз Институт шурасы азад едә биләр, мүддәтим дә ки, һәлә тамам олмајыб".

Вилајәт Партија Комитәси биринчи катибинин јахын досту олан ректор мөвчуд али мәктәб тә'лиматыны

тапдалајараг, оғлум Арифи әмрлә декан вәзифәсиндән азад едир. Ертәси күн ректора бу мәзмунда әризә јаздым: "Ағ јахалы, гара гәлбли ректор олдуғунуз али мәктәбдә ишләмәк истәмирәм. Мәни азад един". Әризәм ректора од вурмушду, јандырыб-төкүрдү ону. Әтрафында фырлананларын һәрәси бир тәклиф "ирәли" сүрүр: партија чәзасы верилсин (тәшкилатдан хејли әввәл чыхмышдым), шәхсијјәти тәһгир етдијинә көрә чинајәт иши галдырылсын, башга бир тәклиф дә белә олур ки, дилә тутуб ишә чағыраг... Бир дикәри дә ректору белә баша салыр ки, бәс, Әли Әлијев фәрди тәгаүдчүдүр, ону јалныз өз әризәси әсасында ишдән азад етмәк олар. Сөзүн гысасы, мәни фикримдән дөндәрмәк үчүн евимә "елчиләр" дә көндәрирдиләр. Онлар мәни дилә тутурдулар: "Әли мүәллим, Сиз бизим ағсаггалымызсыныз, Институтумузун бүнөврәсини гојмусунуз, инадыныздан әл чәкин, гајыдын коллективимизә. Арифин дә елми дәрәчәси вар, мүәллимлијини давам етдирсин, вәзифә мүвәггәти шејдир". Мәним сөзүм сөз иди: "Гајыдан дејиләм, вәссалам!"

Ахыр ки, үстүндән 4 ај кечәндән сонра дәркәнарсыз "јатан" әризәми әмрләшдирмәјә мәчбур олдулар.

Јери кәлмишкән охучуларымын нәзәринә ону да чатдырмаг истәјирәм ки, биз аиләликлә мүәллимик: мән дә, һәјат јолдашым да (әмәкдар мүәллим), бөјүк оғлум Ариф дә, кәлинләрим Земфира, Сәидә дә (әмәкдар мәдәнијјәт хадими), ортанчыл оғлум Рәшид дә, гызым Рә'на да. Кәлиним Земфира Әһмәдова—Нахчыванын танынмыш тачир нәслинә мәнсуб олан Кәрбәлајы Јусифин оғлу, узун мүддәт Мухтар Республика һәрби комиссары олмуш полковник Әскәр Әһмәдовун гызыдыр. Ариф Земфира илә 1964-чү илдә аилә гуруб. Онларын бир оғлу, бир гызы вар.

...1982. Севинчимин һәдди-һүдуду јохдур. Илк оғлан нәвәм Наил Азәрбајчан Дөвләт Университетинин Шәргшүнаслыг факүлтәсинә дахил олуб.

...1983-чү ил илин апрелиндә оғлум Ариф Азәрбајчан Дөвләт Бәдән Тәрбијәси институтунда Азәрбајчан-рус дилләри кафедрасынын мүдири вәзифәсинә сечилиб. Бакыда мәһсулдар јарадычылыгла мәшғул олмасы мәни фәрәһләндирир. Чап етдирдији бир чох мәгаләси, о чүмләдән, "Рус

Оғлу, Гүкәзбан [illegible] Гарабағ. Шуша. 1976

халг нағыллары"нын азәрбајҹанҹа нәшринә јаздығы кениш санбаллы мүгәддимә әдәби ичтимаијјәтин рәғбәтини газаныб...

...Јенидәнгурма просеси кечмиш ССРИ республикаларында милли-демократик һәрәкатларын башланмасы үчүн зәмин олду. Милләтчилик мејилләри кенишләнди вә бу мүхтәлиф республикаларда өзүнү мүхтәлиф шәкилдә көстәрди. Көһнә партноменклатура бу мејлләрдән мәһарәтлә истифадә етди, чүнки гајнар нөгтәләр әввәлдән нөмрәләниб.

Гафгаз реҝиону Русијанын милитарист даирәләринин тә'сир даирәсиндән јаха гуртармаг үчүн чох ја тәһлүкәләрә гаршылашачаг, ганлы тоггушмалар мејданына чевриләчәк. Гаршылашачағымыз ән бөјүк чәтинлик исә будур ки, республикамыз Балтикјаны өлкәләрдән фәргли олараг, сијаси мәдәнијјәт саһәсиндә хејли ахсајыр. Нә үчүн? Чаваб бирмә'налыдыр: јерин әввәлиндә мејдана атылмыш демократија ана бәтниндәчә аманызчасына мәһв едилмишдир. Балтикјаны өлкәләр исә фактики совет империја режимини биздән хејли сонра 1940-чы илдән дадса да, ән'әнәләрә садиг галараг ҝизли вә ачыг шәкилдә давам етдирирди. Өлкә "демократија", "ашкарлыг", "јенидәнгурма" пәрдәси алтында фыртынаја дүшмүш јелкәнсиз-дорсуз (ән горхулусу—капитансыз!) ҝәми кими ләнҝәр вурур. Ифлич адамын Аразы алдајыб, Чәнуби Азәрбајчана кечмәси асан мәсәлә дејил, бәлкә мүмкүн олан иш дејил... Бунун үчүн ја Араз гурумалыдыр, ја да - бу бинова шикәст һеч кәсдән имдад ҝөзләмәдән, өзүнә гајыг дүзәлтмәлидир. Лакин онун нә балтасы, нә рәндәси вар, нә дә тахта-түхтасы. Һәр һалда, инсан чох мө'чүзәләр јаратмаға гадирдир, о даима ишыға доғру ҝедир. Мө'чүзәләрини јаратмаг үчүн Күнәшдән енержи, күч гүввәт алмалыдыр.

Сөзүмүн чаны будур ки, јени игтисади-сијаси формасијаја кечмәк үчүн әввәлчәдән чохлу тәдбирләр һәјата кечирилмәли, сонра бүтүн инфраструктурлар дәјишилмәлидир. Горбачовун "јенидәнгурма"сы дүз-үрјан бир мәмләкәтин ич үзүнү ачыб ҝөстәрди, ленинчи партијанын "бејнәлмиләлчилик", "халглар достлуғу" принсипләринин әсл маһијјәтини сабун көпүјү кими үфүрүб дағытды.

70 иллик Совет һакимијјәти илләриндә кечдијим һәјат јолума әслә гара ҝөзлүк архасындан бахмаг хәјалында дејиләм. Мән вә мәним мәнсуб олдуғум нәсил, минләрлә касыб-кусуб баласы ән бөјүк наилијјәтләрини мәһз совет һакимијјәти илләриндә газанмышыг. Дөвләт һесабына охумушуг, тәгаүд алмышыг, пулсуз мәнзилләрлә тә'мин олунмушуг вә с. вә и.а.

Бүтүн бунларла јанашы, тарихин тәкамүлү сүбут етди ки, систем чүрүјүб, күтләләрин психолоҝијасы бәситләшиб, партија тәшкилатларынын рәһбәрләри рүшвәтхорлуға гуршаныб, фырылдагчылыг, чинајәткарлыг, сатгынлыг һәддини ашыб. Тарихин тәкамүл јолунда бу рәзаләт чох јашаја билмәзди.

ҺАШИЈӘ. Һәлә 1919-чу илдә АБШ президенти Вилсон демишди ки: "Русијада нәләр баш вердијини јада саланда, дамарларымда ганым донур. Лакин бу о демәк дејилдир ки, бејинләрин истигамәти АБШ-а да јөнәләчәк. Биз буна имкан вермәрик..."

"Капитализми горујуб сахлајан, ону өлүмә мәһкумлугдан јајындыран мәһз сосиализм олду",—дејәнләр дә, зәннимчә, јанылмырлар. Ајры-ајры мәрһәләләрдә һәр бир сијаси систем бөһранла гаршылаша, тоггуша биләр.

Капитализм әкәр әсрин әввәлләриндә дахили ислаһатлар кечирмәсәјди, ону лабүд мәһв олмаг тәһлүкәси гаршысында гојан фәһлә һәрәкатынын өһдәсиндән кәлә билмәзди.

Капитализм системинин вахтында һәјата кечирдији игтисади-сосиал ислаһатлар саһибкарларла ишчи күтләләр арасындакы тәбәддүлатларын нормал, һармоник тәрздә сәмтләнмәсинә, сағламлашмасына сәбәб олду.

Әслә ону да унутмаг лазым дејил ки, мүасир капитализм һеч дә Драјзерин, Синкләрин тәсвир етдији капитализм дә дејил. Өз лүзумсуз инадымыздан әл чәкиб, бир вахтлар "јүзбашлы" әждаһа адландырдығымыз капитализми мүасир интеллект сәвијјәмиздә олдуғу кими гәбул етмәлијик. Буну чағдаш сивил бәшәријјәтин ичтимаи-сијаси—игтисади-етик нормалар кодекси тәләб едир. Әкс тәгдирдә—кечикмиш ислаһатлар чәмијјәтдә сосиал кәркинликләрин артмасына, шиддәтләнмәсинә тәһлүкәли зәмин јаратмыш ола биләр...

...Заманын дәјирманы исә өз ишиндәјди.

1987-чи илин нојабрында ермәни академики А.Аганбекјанын Франсанын "Һуманите" гәзетинә вердији бөһтан долу мүсаһибәсини дә гулагардына вурдуг вә јенә дә ловға-ловға "Ит һүрәр, карван кечәр"—дедик. Анчаг чәми ики ај ондан сонра Дағлыг Гарабағда партлајыш баш верди.

1989-чу илдә Азәрбајчан ССР-дән ССРИ Али Советинә халг депутаты "сечилмиш" З.Балајанын совет коммунистләринин лидери М.С.Горбачова јаздығы мәктуб да Азәрбајчан рәһбәрлијини јериндән белә ојнатмады, һалбуки бу мәктуб кәләчәк фачиәләрин әсасы иди вә о Кремлин диктәси илә һазырланмыш сәнәд иди.

Нечә дејәрләр, фәлакәт өз ардынча башга бир фәлакәт дартыб кәтирир. Ермәнистанын Спитак бөлкәсиндә ермәни вәһшиләри јерли азәрбајчанлыларын башына мин чүр бәла

котирдиләр, күнаһсыз ушаглары газ боруларына долдурдулар, ағзыны бағлајыб боғдулар. Сән демә, бу, дәһшәтли, мисли көрүнмәмиш кәләчәк фачиәнин һәлә башланғычы имиш. Индики Ермәнистанын әразисиндә гәдим заманлардан мәскунлашмыш түркдилли гардашларымызы, ана-бачыларымызы күллү-күлфәтли өз доғма ата-баба јурдларындан дидәркин салды, гәбристанларыны јерлә-јексан етди "мәдәни" ермәниләр. (Нөвбәти депортасија Азәрбајҹан КП МК Пленумун бир сыра үзвләринин иштиракы илә һәјата кечирилирди).

1988-чи ил... Азәрбајҹан заһирән динч сакит күнләрини јашајырды, өз әкин-бичин ишләри, тәдарүкү, гајғыларыјла мәшғулду. Москва мүшавирәләриндә, пленумларында, мүхтәлиф сәвијјәли ичласларда гәбул олунан гәрарлары әввәлләрдә олдуғу кими, јенә дә чанла-башла јеринә јетирирди. Кәнардан белә көрүнән бу "сакитлији" Степанакерт (Ханкәнди) јахынлығындакы Топхана мешәсинә Ермәнистанын "бурун сохмасы" позду. Москвадакы "дајыларына" архаланан гудуз дашнакчылар нөвбәти чинајәтләрә әл атдылар, өз доғма јурдумузда балалара дүшдүк... Бәли, мүдрикләр демишкән—балтанын сапы өзүмүздән иди. Үстүндә отурдуғумуз будағы өзүмүзүнкүләр кәсди. Мүдрикләр белә демиш: "Су, кәләнә арха бир дә кәләр".

Гарабағын Топхана мешәсиндә ермәни балтасыјла доғранан улу ағачларымызын һарајына илк олараг Азәрбајҹан али мәктәбләринин бајрагдары—Дөвләт Университетинин вә Политехник Институтунун тәләбәләри һај вердиләр. Һәмин о "балта сәси" Јурдумузда баш верәчәк дәһшәтли фачиәләрин сигналы иди. Тәһсил очағындан јүрүшә башлајан ЈУРДСЕВӘР тәләбәләрин һәрәкатына ректор, ЕА-нын мүхбир үзвү, профессор Јәһја Мәммәдов биканә гала билмәзди. О, дикәр али мәктәбләрин башчылары кими күтлә архасында кизләнмәди. Азәрбајҹан КП МК рәһбәрләринин једәјиндә кетмәди...

Гаршыја чыхан бүтүн манеәләри чәсарәтлә дәф едән тәләбә оғланлар вә гызлар, башда ректор вә ЕА гаршысында она гошулан истеʼдадлы шаир Рүстәм Беһруди олмагла Азадлыг Мејданына кетдиләр.

1989-чу илин февралын 19-да мејдан илк дәфә олараг

чошду. Күрсүјә илк дәф чыхан Р.Бәһрудинин мин илләрин о башындан кәлән сәси мејданы титрәтди. Алгышлајырам онларын бу ...рәкләрини. Һалал олсун онлара доғма Торпағымызын ...үз-чөрәји.

АДУ-да башлајан тәләбә һәрәкаты бүтөвлүкдә Азәрбајчанын "ајылмасына", ајаға галхмасына тәкан вердијини десәм, зәнниимчә, сәһв етмиш олмарам. Илк аддым—һәр шејдир! Биринчи олмаг, биринчи ирәли дурмаг да—һәр кишинин хөрәји дејил. Вә өзү дә Улу Танрыја мин шүкүрләр олсун ки, бу дедијим гијмәтин өзү дә—Танры пајыдыр, Киши Инсанын өлмәз һалал хошбәхтлијидир...

СӨЗКӘЛИШИ. Ермәнистан КП МК-нын катиби Г.Һарутјунјанын И.Сталинә 1945-чи илдә јаздығы мәктубунда Дағлыг Гарабағын Ермәнистана верилмәси тәклифиндән хәбәримиз олса да сусмағы һәр шејдән үстүн тутдуг.

Сталинин 1947-чи ил декабрын 23-дә имзаладығы 4083 нөмрәли гәрара әсасән 1948-1953-чү илләрдә ики јүз минәдәк азәрбајчанлы доғма очагларындан дидәркин дүшәрәк Республикамыза көчүрүлдү. Јенә дә сусмағы үстүн тутдуг: бу мөвзу һамы үчүн јасаг олду.

"Милләтләр атасы"нын 1947-чи илдә вердији гәрарын 11-чи маддәсиндә ("Ермәнистан ССР-дән колхозчуларын вә башга азәрбајчанлы әһалинин Азәрбајчан ССР-нин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси һаггында") охујуруг: "Ермәнистан ССР Назирләр Советинә ичазә верилсин ки, азәрбајчанлы әһалинин Азәрбајчан ССР-нин Күр-Араз овалығына көчүрүлмәси илә әлагәдар онларын бошалтдыглары тикилиләри вә јашајыш евләрини харичдән Ермәнистана кәлән ермәниләри јерләшдирмәк үчүн истифадә етсинләр".

Дағ кәндләриндән арана көчүрүлән азәрбајчанлылар арасында хәстәлик јајылды, өлүмләр артды. Доғма јурдларында да дидәркин дүшмүш гардаш бачыларымыз чохлу чәтинликләрлә гаршылашдылар.

Азәрбајчан түркләринә гаршы нөвбәти репрессија һәјата кечирилмәјә башлады.

1965-чи илдә Ермәни сојғырымынын 50 иллији, Андроникин анадан олмасынын 100 иллијинин тәнтәнә илә кечирилмәси антитүрк, антиазәрбајчан овгатыны бир даһа

күчләндирди. Ирәванда кечирилән бөјүк митингләрдә ирәли сүрүлән тәләбләр, нүмајиш етдирилән плакатлар ејнилә 1988-чи илдә тәкрарланырды. ("Дағлыг Гарабағ бизимдир", "Нахчыван Ермәнистан торпағыдыр" вә с.). 50-60-чы илләрдә сусмағымызын ачы нәтичәләри индики фачиәләримизә чеврилди, әсил кенәсидә чеврилди. Мән бу јашымда, ишләдијим мүддәтдә көрмәмишәм ки, һансыса мәсәләдә ермәниләрә ағызучу belә чаваб гајтарылсын. Өз араларында данышан јалныз садә пешә адамлары иди (елә инди вурушан да онлардыр. Чани-дилдән дејирәм ешг олсун онлара!) Ермәнистанда исә һәр шеји истигамәтләндирән елм адамларыдыр. (Шүкүрләр олсун ки, сон илләрдә халгымызын гәдим тарихи көкләрини арашдыран Мирәли Сејидов, Јагуб Мәммәдов, Јусиф Јусифов, Сүлејман Әлијарлы, Тофиг Һачыјев, Јелмәддин Әлибәјзадә, Г.Гејбуллајев вә б. кими алимләримизин сајы артмагдадыр вә онлар санбаллы әсәрләр јаратмагдадырлар).

Ермәнистан ЕА-нын мүхбир үзвү Р.Кочарјан 1988-чи ил нојабрын 4-дә Јереванда кечирилмиш митингдә чыхышында дејирди: "Бу онилликләр әрзиндә илк дәфәдир ки, Ермәнистаны тәмизләмәк үчүн бизә надир имкан верилмишдир. Мән буну бу он ајда апардығымыз мүбаризәнин ән бөјүк наилијјәти һесаб едирәм".

Азәрбајчан рәһбәрлији исә һеч бир реаксија вермир, үстәлик дә мәтбуатымыза чидди нәзарәт едирди ки, бу мөвзуја тохунулмасын, куја "бејнәлмиләлчилик принсипләринә" хәләл кәтирә биләрик. Инанын ки, адамын дамарларында ган донур. Ахы нә үчүн биз беләјик. Ахы нә үчүн биз Москваја мүрачиәт едәндә Азәрбајчан рәһбәрләри гычыгланмалыды, тәк-түк тәшәббүсчүләр исә сусдурулмалыды. Бу сусмагдан руһланан ермәниләр исә әмәлләрини давам етдирирләр. Чәллад кенерал Нжде-јә 1989-чу илин мартында Меһридә абидә учалдылыр. Ики илдән сонра бу рајонда бир нәфәр азәрбајчанлы белә галмады.

Москваја кәлдикдә исә о Горбачовдан башламыш мәкрли ојунларыны давам етдирмәкдәдир. Радио, телевизија "Дәјирми столлар" тәшкил едир, каһ ләзки, каһ талышларын һүгугларынын Азәрбајчанда тапдаланмасындан сөһбәтләр ачыр вә бунун үчүн хүсуси аудиторија, адамлар ајрылыр.

Нәвәм Наилин кәтирдији "Независимаја" гәзети (1991, 24 октјабр) мәни лап әсәбләшдирди. Александр Шанко адлы мүәллифин јаздығына көрә республикамызда бир милјон талыш, бир милјон ермәни, куја бир о гәдәр дә рус, јарым милјон ләзки вә јәһуди јашајыр. Бир сөзлә, мәгаләсинин һәр сәтриндә мүәллиф халглар арасында әдавәт тохуму сәпмәкдән, Азәрбајчан үчүн јени-јени проблемләр јаратмагдан өтрү дәридән-габыгдан чыхыр. Илаһи бу һүчумлары дәф етмәкдә өзүн бизә јардымчы ол. Кимдән горунаг, кимдән көмәк көзләјәк...

...АФР-дә нәшр олунан "Штерн" журналынын 1988-чи ил 3-чү сајынын үз габығында М.Горбачовун, Раиса Горбачованын вә мә'лум академик А.Аганбекјанын шәкилләри верилмишдир. Онлар столун үстүнә сәрилмиш Азәрбајчан хәритәсинә диггәт кәсилибләр. Аганбекјан һәмин адамдыр ки, "Һуманите" гәзетинә вердији мүсаһибәдә ДГМВ-и Ермәнистанын тәркибинә кечирилмәсини тәләб едир.

Мән бүтүн бунлары хатырлатмагда һеч дә кәшфләр етмирәм. Бүтүн бунлар (Горбачовлара Америкада ермәниләрин вердији гијмәтли һәдијјә вә с.) Азәрбајчан рәһбәрлијинә мә'лум иди вә кәләчәк фачиәләр үчүн баш мәшг иди.

Азәрбајчанда исә рәһбәрлик сәрһәдләримизин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк, Москваја е'тиразларыны (Һ.Әлијев артыг 1987-чи илин октјабрында тутдуғу вәзифәләриндән азад едилмишди) билдирмәк әвәзинә, лазымсыз мүшавирәләрдә ичтимаијјәти сәбрли, дөзүмлү олмаға чағырыр, дикәр тәрәфдән демократик гүввәләрин лидерләринә диван тутмаг үчүн тәдбирләр тәртиб едир, номенклатур елита исә чынгырыны чыхармыр.

Нә үчүн биз беләјик? Сијаси мәсәләләр бир тәрәфә галсын, ермәни тарихчиләринин сахтакарлыгларына, абидәләримизи, халчаларымызы, мәтбәх јемәкләрини белә өз адларына чыхаран нахәләф гоншулара чаваб вермәкдә дә ачизлик едирик, һәр биримиз чанымыза чәкилирик, көзүмчыхдыја салынмыш тәк-тәк алимләримизи мејданда тәк гојуб гынымыза чәкилирик. Ахы бизим кечмишимизин ән дәрин гатларыны арашдыран, бизи бир етнос вә халг кими е.ә. III-I минилликләрдә Азәрбајчан әразисиндә

јаранмасы вә тәшәккүлүнү сүбут едән алимләримиз вар. Мисал үчүн, әзиз достум Бәһлулун оғлу Јусиф Јусифов, даһа сонра рәһмәтлик проф. Мирәли Сејидов, даһа сонра идеоложи пленумларда тәнгидә мә'руз галан акад. З.Бүнјадов, проф. А.Заманов, дос. Ә.Һүсејни, С.Әлибәјзадә—һансымыз онларын мүдафиәсинә галхмышыг. Тәләбә кәнҹләримиздән башга һеч биримиз, һәлә мән ону демирәм ки, өз ичәримиздән олан бәдхаһ алимләр дә ермәниләрә әл-гол ачмаг үчүн аз гида вермирләр вә бунунла да республикамыздан харичдә бизә диш гычыданлырын сајыны артырырлар. Һәлә демирәм ки, бизи Азәрбајчана кәлмә һесаб едән Азәрбајчан алимләри дә вар.

Көркәмли археолог С.Һәбибуллајев һәр дәфә Нахчывана кәләндә көрүшәрдик, дәфәләрлә онунла бирликдә Күлтәпәдә олмушам (1951-чи илдән башлајараг), рәһмәтлик Исаг Чәфәрзадәјә Нахчыванда сәмәрәли иш апармаг үчүн имканым дахилиндә көмәклијим олуб. Мән онларын газынтылары һаггында мә'луматларла охучуну јормагдан узағам, амма ону дејим ки, һәр икиси гоншу милләтләримизин нүмајәндәси олсајдылар, јә'гин ки, һөкумәтләри тәрчүмәләр јолу илә онлары дүнја зирвәләринә галдырардылар, чүнки бу тәдгигатларын нәтичәләри милләтимизин тәрчүмеји-һалыдыр.

Нә исә, биз бир-биримизә биканә олдуғумуз кими Азәрбајчан әтрафында кедән һадисәләрә дә лагејд олдуг. Ермәнистан рәһбәрлији, алимләри исә гаршыда төрәдәчәкләри фачиәләрә һүгуги дон кејдирмәкдә бүтүн гүввәләрини сәфәрбәрлијә алмышдылар, дүнја ичтимаијјәтиндә бизим "барбар" сурәтимизи јарадырдылар.

Мәс'улијјәтли, мәшәггәтли бир вахтда өз улу халгынын, доғма Јурдунун намусу, шәрәфи уғрунда јүрүшә галхан тәләбә кәнчләрин өнчүлү олараг Азадлыг Мејданына кедән али мәктәб башчыларынын сајы нә гәдәр чох олса, өвладларымызын кәләчәк наилијјәтләри, уғурлары ондан јүзгат, минғат чох олачагдыр. Буну бизә тарихин мәнтиги өјрәдир...

1988-чи илдә Јереванда Гарабағын Ермәнистана бирләшдирилмәси иддиасы илә кечирилән күтләви митингләр, Топхана мешәси әразисиндә Ермәнистан заводу үчүн саһә ајрылмасы факты ону сүбут етди ки, "Фауст-Мефистофел

ојуну" һәлә давам едир. Өзү дә, јени тарихи шәраитдә, әввәлчәдән дүшүнүлмүш, һазырланмыш ссенари үзрә давам етдирилирди бу "ојун".

Әкәр дүнјаны идарәетмә чилову әлдән бурахыларса, ағласығмаз фәлакәтләр баш верә биләр. Бу бахымдан Горбачов сијасәти онун пахырыны ачды, ријакарлығыны фаш етди: сән демә, о—көһнә вә тәзә јаланлар, һијләкәрликләр топлусу, кизли мәкрләр мәчмуәси имиш. Авантүрист Горбачов "аға"ларындан илһам алан Шаһназаров, Аганбекјан, Һарутунјан, Воскањан, Балајан, Капутикјан, Ситарјан вә дикәрләри бүтүн ермәни халгыны санки һипноз вәзијјәтинә салмышдылар, чохдан унудулмагда олан ағрыачылары санки јени мәчраја салмаға мүвәффәг олмаг истәјирдиләр. Онлар ејни заманда өз һавадарлары олан Примаковлара, Рыжковлара, Михајловлара, Волскиләрә архаланырдылар. Халгымызын, бөлүнмәз торпағымызын јени бир ачыначаглы, гармагарышыг тарихи мәрһәләсиндә, мүгәддәратынын һәлл олундуғу вәзијјәтдә Азәрбајчан Республикасынын кечмиш рәһбәрләри: К.Бағыров, А.Мүтәллибов, Ә.Вәзиров, В.Һүсејнов, бүро үзвләри бу фачиәјә сејрчи кими јанашыб, ағызларына су алыб сусмушдулар.

Көз јашы төкүб дүнја ичтимаијјәтинә өзүнү јазыг вә әзаб чәкмиш милләт кими таныдан ермәни бу күн гоншу дөвләтә тәчавүз едир, ишғалчы ролунда чыхыш едир, тарихи мәнбәләри сахталашдырыр, гулағына памбыг тыхыб һәгигәти ешитмәк истәмир, тарихи јаддаш "унудулур". Бу јахын кечмиши хатырладаг:

Сәфәвиләр дөврүндә Ирәван вә Гарабағ торпаглары Гачарлар нәслиндән олан Аәзрбајчан һакимләринин идарәси алтында иди. 140 ил Иран шаһлығына башчылыг едән Гачарлар нәсли Шәргдә ән бөјүк дөвләт јаратмаға наил олмушдулар.

Әсрин әввәлләриндә 400 мин Азәрбајчан түркүнүн јашадығы Ирәван губернијасында әсл Азәрбајчан руһу, Азәрбајчан мәдәнијјәтинин нәфәси дујулурду. Мәммәдгулу бәј Кәрим Султанын тә'сис етдији гыз мәктәбинин мүдавимләри Бүлбүл Казымова, Фатма Әлизадә, Күбра вә Тачханым Бағырбәјова бачылары, Көвсәр Исмајылова вә онларла башгалары Ирәван торпғында Азәрбајчан маарифинин, мәдәнијјәтинин инкишафында унудулмаз ишләр көрүрдүләр.

Аббасгулу хан Ирəванлы, Бағырбəјовлар, Газыјевлəр (нəвəм Ајтəн Ирəван кенерал-губернаторунун мүавини Исмајыл хан Газыјевин нəтичəси илə аилə гурмушдур), Пəнаһ хан, Абдулла хан вə онларла дикəр көклү нəсиллəр Ирəван губернијасынын талејиндə һəлледичи рол ојнајырдылар. Бүтүн бунлар дүнəнки һадисəлəрдир, лакин Балајан кимилəри бунларын үстүндəн хəтт чəкиб əсрлəр боју гоншулугда јашајанлар арасында әдавəт тохуму сəпмəклə мəшғулдурлар.

Əсрин əввəллəриндə Ирəванын 80 фаизə јахын əһалиси Азəрбајчан түрклəри иди. Совет һакимијјəти иллəриндə онларла түрк мəншəли кəндлəрин адлары дəјишдирилди. Əбилкəнд—Калинин, Гарабоја—Микојан, Һачы Нəзəр—Камо, Молла Дурсун—Шаумјан, Гулучан—Спандарјан, Шəһријар—Налбандјан, Һејдəр бəј—Свердлов, Чəлилабад—Степанаван—сијаһы узундур. Онунла кифајəтлəнəк ки, 1976-чы илин рəсми мə'луматына көрə индики Ермəнистанын əразисиндə 233 түрк мəншəли јашајыш мəнтəгəси олмушдур. 1935-1970-чи иллəр арасында 347 түрк мəншəли кəндин ады дəјишдирилəрəк ермəнилəшдирилмишдир.

"Бөјүк Ермəнистан" хүлјасы илə јашајан, "Очаг" китабыјла өз сијаси-əхлаги чүрүклүјүнү нүмајиш етдирəн Зори Балајан јалныз 1988-чи илдə бир нечə дəфə Нахчывандан кечəрəк рəһбəрлијин кəмəји илə Чулфаны, Ордубады "кəзиб-долашыр". Она бу өзбашыналыгда мане оланлар да тапылмыр. Нахчыван торпғында тəхрибатла мəшғул олдуғуна көрə, ону милис идарəсинə кəтирдиб мəһбус вəзијјəтиндə сахлајан, диндирилəн заман данышыгларыны протоколлашдыран Ордубад рајон ДТК-нин сəдри Мирһəбиб Сејидовун гəтијјəтли һəрəкəтини, милли һүнəрвəрлијини унутмаг күнаһ оларды. Нахчыванлы чекистин бу чəсарəтли, мəрди-мəрданə һəрəкəти Азəрбајчан Республикасы ДТК-дə Кудашкини, Пасечники, Нахчыван ВПК-нин икинчи катиби А.Голубеви, Нахчыван ДТК-нин рəһбəрлијини гəзəблəндирмишди. Онлар əл-əлə верəрəк Мирһəбибə, нечə дејəрлəр, "гулагбурмасы" versəлəр дə, ичтимаијјəтин тəзјигиндəн еһтијат едиб ону вəзифəсиндəн узаглашдыра билмəдилəр.

...Башымыза ојунлар ачан, мүсибəтлəр кəтирəн бир бəла

да вар: халг она хәјанәт едән сатгынлары вахтында танынја билмир. Мәкәр милли бәла дејилми ки, ЈАЛАН вә ЗОР фикримизи, дүшүнчәмизи ифлич едир, јүксәлишимизә манс олур, чох ишимиздә ирәли бахмаг әвәзинә, мүдрикләрин тә'биринчә десәк, "отурдуғумуз будағы кәсмәјә башлајырыг..."

Бәли, соj јаддашы гәрибә аләмдир. Етнос руһу мүгәддәсдир. Сон заманлар Гәрб сијасәтчиләри христианлығы габардыр, ислам дүнјасына гаршы тәхрибатлар төрәдир, "Ислам фундаментализми" дејилән фитнәләр ујдурур, јени типли "сәлиб мүһарибәси" һазырламаға чалышырлар.

Динә кәлдикдә хүсуси илә вурғуламаг лазымдыр ки, ислам дини инсана өнәм верән бир диндир. "Биз инсаны ән көзәл бичимдә јаратдыг", "Анд олсун ки, биз Адәм оғулларыны шәрәфләндирдик", "Ағылы олмајанын дини дә олмаз"—Мәһәммәд пејғәмбәрин бу һәдисләри мәкәр ислам дининин демократизминдән, инсан һагларына һөрмәт бәсләмәсиндән хәбәр вермирми? Мүхтәлиф динләрә мәнсуб олан халглар түрк дүнјасында һәмишә барыш ичиндә јашамышлар. Зүлмләрлә гаршылашан бир чох халглар түркләрә сығынмышлар. VIII әсрдә Бизанс императору III Леонун зүлмүндән гачан јәһудиләр Хәзәр түркләриндә, Илдырым Бәјазид заманында Франсадан говулан јәһудиләр Османлы өлкәсиндә динчлик тапдылар. Фатеһ Султан Мәһәммәд Истанбулу фәтһ етдикдән сонра бурада јашајан гејри мүсәлманлара дини һүрријјәтләр верди. Јавуз Султан Сәлим Күтсү алдығы заман Ермәни католикосу III Сәркис вә Рум патрики Аталај барәдә вердији бир фәрманла онларын мәнсуб олдуглары динләрә һөрмәтлә јанашды. Белә мисалларын сајыны артырмаг да олар. Тарихи керчәкликләр, һәгигәтләр ајдын шәкилдә бүтүн бәшәријјәтә сүбут едиб ки, елә султанлар дөврүндә дә, ермәниләр о мәмләкәтдә хүсуси имтијаз саһиби олмушлар, өз динләринә өз килсәләриндә ситајиш етмишләр, јүксәк дөвләт сәвијјәли идарәләрдә онларын нүмајәндәләри фәалијјәт көстәрмишләр, "јағлы" јерләр тутмушлар. Һәлә Һүлакиләрин һакимијјәти дөврүндә, 1081-чи илдә, табеликдә олан азсајлы ермәниләрә Киликијада баронлуг јаратмаг имканы верилмишди. Бунунла белә, онлар "хач јүрүшләринин" һазырлығында һәлледичи рол ојнамыш, Бағдад әмәлијјатында хачпәрәстләрә бәләдчилик етмишләр...

Ермәни алимләри Ермәнистан КП МК-нын һимајәсинә вә Москванын һавадарлығына күвәнәрәк, елми һәгигәти тарихдән узаглашдырмыш, сахта "вәтәнпәрвәрлијә" табе етдирмишләр. Бир һәгигәти унутмаг лазым дејил ки, һәр һансы халгын тарихи өз-өзлүјүндә маһијјәтчә бејнәлмиләлдир. Түрк дүнјасынын танынмыш оғлу шаир-алим Олжас Сүлејменовун тә'бинринчә десәк: "...тарихи сахта вәтәнпәрвәрлик мөвгејиндән арашдырмаг јалныз вә јалныз наданлыға дәлаләт едир..."

1971-чи илдә Ермәнистан КП МК-да елм вә мәдәнијјәт шө'бәсинин мүдири ишләјән Чон Киракосјанын "Гәрби Ермәнистан биринчи дүнја мүһарибәси илләриндә" адлы 30 чап вәрәги һәчминдә монографијасы әлимә кечди. Охудугча дәһшәт мәни бүрүјүрдү. Дејирәм, көрәсән бизим Мәркәзи Комитәдә ишләјән һәр бир вәзифә саһиби белә бир мөвзунун алтына кирмәјә өзүндә чәсарәт тапа биләрдими? Әсла јох. Демирәм ки, һамы чәсарәтли ола биләр, һеч олмаса бу мөвзуја мејилли олан Азәрбајчан алимләринин гаршысына сәдд чәкмәјин, јахуд ады әтрафында деди-году "бурулғаны" јаратмајын. Бу күн биз ермәни милләтчи үнсүрләрин башымыза кәтирдикләри мүсибәтләри, онларын тәчавүзкарлығыны дүнја ичтимаијјәтинә чатдырмагда ачизик. Сәсимиз Дәрбәнддән о тәрәфә кечмир. Ермәни алимләринин әлиндән чыхан һәр бир әсәр дәрһал инкилис дилинә тәрчүмә едилиб дүнјанын бүтүн гит'әләринә јајылыр. Өзү дә дөвләт сәвијјәсиндә. Тәки китабын мәзмуну дашыдыглары идејаја ујғун олсун: ермәни түркләрин сојгырымына мә'руз галыб, Османлы империјасынын һәјата кечирдији тәдбирләр нәтичәсиндә дөвләтчиликдән мәһрум олан ермәниләр доғма торпагларындан дидәркин дүшүб, јүз минләрлә заваллы ермәни Јахын Шәрг сәһраларында мәһв олуб вә с. вә и.а. "Мшак" гәзетинин редактору Арсруни рус јазычысы вә публисисти, сәркәрдан һәјат кечирән (мәһз сәфил һәјаты ону Тифлисә кәтирди) Сенковскини узун мүддәт евиндә сахлајыр, һимајәчилик едир вә сәрхош вәзијјәтиндә она силснлә "мәгаләләр" јаздырырды. Һәлә Октјабр чеврилишинә гәдәр "ермәни сојгырымына" һәср олунан ермәни вә әчнәби алимләринин онларла әсәрләри јазылыб дүнјанын учгарында белә тәблиғ олунурду. С.Шаумјан, Киров, Орчоникидзе вә онларла

башга болшевик лидерләри "Бакинские вести", "Пајкар" ("Мүбаризә"), "Кармир Дрошак" ("Гырмызы бајраг"), "Оризон", "Арарат", "Рабочаја правда" кими гәзетләрдә бејнәлхалг ичтимаијјәти чашдырмаға чалышырдылар ки, "мәдәни" ермәни милләти "вәһши" түрк милләти тәрәфиндән күтләви сурәтдә мәһв едилиб. Дөвләтпәрәст, шовинист "Новое времја" гәзети бу саһәдә хүсусилә чанфәшанлыг көстәрирди. "Правда" гәзети" силсилә мәгаләләр дәрч едирди. "Совет һакимијјәтини Нахчыванда гуран" Андроникин мәктубуна С.Шаумјанын чавабы сөзүмүзүн гүввәси. Башда Ч.Мәммәдгулузадә олмагла демократик Азәрбајчан ичтимаијјәти бу саһәдә гејри-бәрабәр мүбаризә апармыш вә бу ингилабагәдәрки рус вә Азәрбајчан мәтбуатында өз кениш әксини тапмышды. Сөзүмүн чаны будур ки, бүтүн бунлар мә'лум олдуғу һалда Азәрбајчан алимләринин өз әсәрләриндә бу һәгигәтләрдән истифадә етмәси мүшкүл мәсәлә иди.

Нә исә, јенә мәтләбдән узаглашдыг...

Узун илләр Азәрбајчан пајтахтыны һејкәлләшмиш шәкилдә сејр едән С.М.Киров 1916-чы илдә "Терек" гәзетиндә (№ 5417) јазырды ки, "Түркләр әсрләр боју Түркијәдә ермәниләри мәһв етмәк еһтиги илә јашамышлар".

Совет һакимијјәти илләриндә С.Аколјан, А.Мнатсаканјан, М.Нерсесјан, А.Јеремјан, онларла дикәр алимләр бу мөвзу даирәсини рус вә башга милләтләрдән олан алимләрлә биркә кенишләндирирдиләр. Бу милләтчилик абыһавасынын елмә кәтирилмәсиндә Москвадан разылыг алмыш Ермәнистан КП МК-нын ролу мисилсиз иди.

Мән һеч дә бурада ермәни алими илә мүбаһисә етмәк фикриндә дејиләм вә сечдијим жанр да буна имкан вермир. Елм һәгигәтә, елми дәлилләрә сөјкәнмәлидир; елмин бир вәзифәси дә һәгигәти горујуб сахламагла халгларын динч јанашы јашамаларына хидмәт етмәкдир. Ермәниләрин Османлы империјасы әразисиндә динч, хәтәр=әтәрсиз јашајыб, көнүлләри истәјинчә кениш тичарәт әлагәләри апармалары һагда минләрлә елми әдәбијјат вар.

Елмә "Гәрби Ермәнистан" ифадәсини (чағдаш Түркијә әразиси) кәтирмәјин өзү елми мәдәнијјәтә јаддыр.

Алим һәр һалда милләтинин талејүклү тарихи мәрһәләләринә даһа чох үз тутмалыдыр. Бизим азәрбајчанлы

зиjалылар исә алимләр аиләсинә үзв олмаг үчүн бу күн о гәдәр дә әһәмиjјәти олмаjан асан мөвзулара киришмәкдә jарышырлар ("Вилаjәт Партиjа Комитәсинин кәндләрдә апардығы идеоложи мүбаризә", "Нахчыван МССР-дә мүһарибәдән сонра сосиализм гуручулуғу дөврүндә илк партиjа тәшкилатларынын ролу", "Дөjүшкән атеизм", "Jеткин сосиализм чәмиjјәти","Комсомол тәшкилатынын пионер тәшкилатларына рәһбәрлиjи", "Бешилликләр дөврүндә...").

Бу күн исә 1918-1920-чи илләр әсл алвер вә дилетантлыг мөвзусуна чеврилиб. Һәмин илләрин гәзетләринин үзүнү көрмәjән адамлар белә өз даими елми мөвзуларыны кәнара гоjараг, даһа чох меjдан сулаjырлар вә нөвбәти сәһвләрә јол верирләр.

Нә исә... Киракосjан "сојгырым" мәсәләсинә о гәдәр алудә олур ки, бә'зән мәнтигсизлиjә уjур, һәтта дашнак партиjасынын лидерләрини белә иттиһадчыларла мүттәфиг олмагда күнаһландырыр, һәтта гнчагчылары Османлы империjасынын бүтөвлүjүнә чалышан партиjа кими иттиһам да едир.

Даһа сонра алим сүбут етмәjә чалышыр ки, куjа 1915-чи илин jанварында Инкилтәрә һөкумәти Уинстон Черчилин вә Ллоjд Чорчун jох, һәрби назир Китченерин планыны бәjәнсәjди, Түркиjә там һәрби мәғлубиjјәтә уғраjарды вә Гәрб ермәниләри гаршыдакы фачиәдән хилас оларды лар. Сән демә, бу—шүурлу план—Русиjаны Константинопола jахын бурахмамаг имиш!

Һеч кәс дөвләтләрин шәхси марагларыны инкар етмир. Алим jалныз мараглы тәрәфи тә'мин едән фактлара, узагдан сеjр едән, амма ермәниләрин (тәблиғат нәтичәсиндә) мөвгеjини мүдафиә едәнләри өзүнә мүттәфиг котүрүр.

Франсыз публисисти Емил Пинонун, "Ермәнистан Франсанын Шәргдә давамыдыр" фикринә үз тутан алим түрк милләтинин бәшәриjјәтә вердиjи корифеjләрә нәдәнсә көз јумур (Әл Фәраби, Ибн Сина, Бируни, Нәваи, Нәсими, Фүзули), һәтта ермәни алими Франса, Инкилтәрә һөкумәтләрини дә тәнгид едир ки, куjа онлар "беjнәлхалг демократик ичтимаиjјәтин фикринә" гошулмурлар.

Чох мараглыдыр ки, ермәни сојгырымына дәстәк верән сиjаһыда беjнәлхалг коммунист вә фәһлә һәрәкатынын

лидерләри даһа чох олмушлар вә буну да мүәллиф рәсми Москваја чатдырмаға чалышыр.

Мараглыдыр, көрәсән бу алимләр нәјә көрә Әрзурумда, Јашылјајладакы түрк сојгырымындан (1918-чи ил 11-12 март), Зәнкәзурда, Нахчыванда, Гарабағдакы динч әһалини гырдыгларындан, минләрлә кәндләри јандырдыгларындан јазмырлар?

Сәлчуглу, Моғал, Гарагојунлу, Ағгојунлу, гыса мүддәт Шаһ Исмајыл һакимәјјәтинин табелијиндә олан Јашылјајла сојгырымына Андроник вә Франсыз полковники Морел шәхсән рәһбәрлик етмишләр. Казым Гарабәкирлинин кенерал Һарборда 1919-чу ил ијулун 29-да көндәрдији рапортда дејилир: "Әрзурумда елә мәнзәрәләрлә растлашдым ки, инсан инсанлыгдан ијрәнир. Кимисинин оғлу, кимисинин бабасы, кимисинин ханымы сүнкүләниб. Кәндләрдә һәјат дондурулуб. Тәкчә сон кечә (11-12 март 1918) үч мин мүсәлман гылынчдан кечирилиб".

Ататүрк Университети вә Әрзурум музеј мүдирлији тәрәфиндән 80-чи илләрдә апарылан газынтыларын нәтичәсиндә Әрзурумда, Јашылкөјдә, Текман, Орду, Аскеле, Гарајазыда минләрлә топлум мәзарлар ашкар едилди. Газынтылар ермәни вәһшилијинин даһа бир сәһифәсини ачды.

Түркијә әразисиндә минләрлә ушаг, гоча вә гадыны ишкәнчәләрлә о дүнјаја көндәрән инсан гатили Андроник түрк әскәринин гүдрәти гаршысында ачиз галараг арадан чыхыб Чулфа јолу илә Нахчывана дахил олду. Ермәни маршында бу сөзләрә диггәт јетирмәк кифајәтдир:

"Андроник гардаш, кедәлим Түркијәјә, гыралым түркләри, олсун Ермәнистан".

Бәрәкаллаһ, һеч бир мәнтигә сығмајан ағылсызлыг, Мәһәммәд пејғәмбәр демишкән "ағлы олмајанын дини дә олмаз".

Онларла ермәни тәдгигатчысы Азәрбајчан әразисинә гаршы иддиаларла долу "чызмагараларыны" харичи дилләрә тәрчүмә етдирәрәк, дүнја ичтимаијјәтини чашбаш салмаға наил олмушлар. Милли тарихимизи, милли мәдәнијјәтимизи бәшәријјәтә јазылы сурәтдә бир даһа танытмаг саһәсиндә биз илләр боју сусмушуг, даһа доғрусу, бизи "сусмаға" мәчбур етмишләр. Бунларын тарихи

сәбәбләрини ачмаг үчүн дә оғул кәрәкдир, ганы тәмиз Вәтәндаш Алим...

Ермәни тарихчиләринин ағына-бозуна бахмадан чап етдирдикләри јазыларынын, монографијаларынын әсассыз тезисләринин мәғзи-маһијјәти бунлардыр: "ермәниләр дүнјанын гәдим мәдәни әһалисидир"; "ермәниләр Бизансын варисләридир"; "Бөјүк Ермәнистан бәрпа едилмәлидир" вә с.

Елми дәлилләрә әсасланмајан, тарихи һәгигәтдән узаглашан сахтакар ермәни тәдгигатчылары бар-бар бағырараг дүнјаја чар чәкирләр ки, бәс, "Нахчыван бизимдир", "Гарабағ бизимдир", "Дағыстан, Ростов әразиләринин әксәр бөлмәләри дә бизимдир"—һәлә бу аз имиш—"Армавир гәдим Ермәнистанын пајтахты олмушдур..." Аман Аллаһ! Нә дејәсән белә "елми кәшфләрә".

Елми-тарихи әдәбијјатда "Кичик Ермәнистан" мәфһумуна вәтәндашлыг һүгугу газандырылыр (бу ифадә алтында Анадолу-Сурија карван јолу үстүндә стратежи мөвге олан Киликија нәзәрдә тутулур).

Истәкли охучуларыма бир тарихчи кими демәлијәм ки, ермәни "алимләри"нин белә-белә "кәшфләри" бир дејил, беш дејил... Мүгәддәс Јурдумузун кәләчәјинә чавабдеһ олан кәнчләримизә сөзүм будур: "Отурдуғунуз будағы кәсмәјин, мәним севимли балаларым", Вәтән—Анадыр, Вәтән—намусдур. Намус алыныб-сатылмыр, ону горумаг јолунда даима һазыр олмаг лазымдыр.

...Дүнјанын ән гәдим тарихини түркләр јазмышлар—бу һәгигәтә әсасланан садәчә фактдыр. Мәдәнијјәт бешијини јырғалајан түркләр ат белиндә бу дијардан о дијара, бу мәмләкәтдән о мәмләкәтә кедиб торпаглар алмышлар, мәдәнијјәтләр, дөвләтләр, атабәјликләр јаратмышлар, бир сыра халглар үчүн әлифба јаратмаг нүмунәсинә чеврилмишләр.

Мәшһур Франсыз мүтәфәккири Монтескјенин "Иран мәктублары" әсәриндән Наргумун Өзбәјә мәктубу дедијимизә кувәнчдир: "Бу халг каинатын әсл һөкмранындыр... Бу халг ејни заманда һәм империјалар јарадыр, һәм дә онлары дағыдыр... Бу мүзәффәр халгын јалныз тарихчиләри чатышмајыб ки, онларын ағласығмаз гәләбәләринин шөһрәтини јајсынлар... Бу чәнкавәр халг өз күндәлик шөһрәти

илә мәшғул олуб, әбәди мәғлубедилмәзлијинә инаныб, кечмиш гәләбәләринин әбәдиләшдирилмәси гајғысына гәтијјән галмамышдыр". Бу, һәгигәтән дә беләдир. Мәһз бу да бу күнкү бир чох чәтинликләримизә шәраит јаратмышдыр.

Тарих чидди елмдир, дәлил тәләб едән елмдир. Тәкрар едирәм: лап ријазијјатын өзү кими дәгиг елмдир!

Истәкли охучуларыма ону да демәк истәјирәм ки, куја II Тигранын чарлығы дөврүндә (ј.е. 95-96) Суријанын шималында, Ван көлү әтрафында бир "ермәни дөвләти" јараныр, өзү дә 10-15 ил "өмүр" сүрүр...

Академик Зија Бүнјадов јазыр: "...Ван-Урмија вә Севан дәнизи арасында куја "Бөјүк Ермәнистан" вармыш..." Јары кинајә, јары зарафатла дејилмиш бу сөзләрдән, һәссас охучулар јәгин ки, дүзкүн нәтичә чыхарарлар.

ҺАШИЈӘ. Исраил Ори адлы бир ермәни 1701-чи илдә дин хадими Минасла Avropa өлкәләрини доләша-доләша, Исвечрәдән Санкт-Петербурга кәлиб чыхырлар. Император I Пјотрла көрүшмәјә имкан тапан һәмин о надүрүст өзүјлә кәтирдији "Бөјүк Ермәнистан" хәритәсини Пјотрун гаршысына гојур. Хәритә I Пјотру марагландырса да о, рус-Исвеч мүһарибәси шәраитиндә "ермәни гонаға" әмәли чаваб вермир.

Рус ордусунда полковник рүтбәсинә наил олан Исраил Ори 1707-чи илдә рус сәфири сифәтилә Сәфәвиләр дөвләтинә јола дүшүр, I Пјотрун мәктубуну Исфаһанда шаһа чатдырыр. Ермәниләри Азәрбајчана гаршы бирләшмәјә чағырыр. Гәфилдән өлән Оринин ишини архимандрит Минас давам етдирир—I Пјотрун һәрби сәфәри гаршысында ермәниләр силаһланмалы, күрчүләр ајаға галхмалыдырлар.

Исвечлә мүһарибә баша чатдыгдан сонра, I Пјотр Азәрбајчана басгын мәгсәдијлә Хәзәр һөвзәсинә кирмәк үчүн Һәштәрхана күчлү һәрби кәмиләр көндәрир, өзү исә 1723-чү илдә гуру јолла Дәрбәндә кәлир.

Матјушкинин командалығы алтында рус гошунунун Бакыја јеридилмәси Түрк султанлығынын наразылығына сәбәб олмушду. Мөвчуд Түркијә-Русија гаршыдурмасы мејдана чыхырды. 1724-чү илдә Истанбулда бағланан мүгавилә әсасында Чәнуби Гафгаз Түркијә илә Русија арасында бөлүшдүрүлүрдү. "Истанбул мүгавиләси"ндән сон-

ра Иrəван, Кəнчə, Тəбриз, Хој, Әрдəбил көрүшлəри кечирилди. Иран-Русија мүгавилəсиндəн (1732-чи ил) сонра "Кəнчə мүгавилəси" бағланды. Халг һəрəкаты кетдикчə күчлəнирди. Әлдə олан фактлардан көрүрүк ки, Түркијə Русијанын потенсиал дүшмəни олараг галыр, еjни заманда, руслар Ирандан да јери кəлдикчə истифадə етмəјə чалышырдылар...

Ермəни дипломатијасы исə өз ишини көрмəкдəјди, дөјмəдиклəри гапы галмамышды... Исраил Оринин вахтилə император I Пјотра тəгдим етдији "хəритə" үзрə инди II Јекатирина фəалијјəт кестəрмəјə башламышды.

Бəли, Загафгазијаны баштан-баша əлə кечирмəк планлашдырылмышды.

1803-чү илдə рус гошунлары тəрəфиндəн Балакəн виран едилди. Үстүндəн бир ил кечмəмиш, Кəнчə дə фəтһ олунду. Әслинə бахсан, Русија-Иран мүһарибəси башланмышды...

Гарабағ, Ширван, Шəки, Бакы ханлыглары зəбт олунмушду. Күлүстан, ондан сонра да Түркмəнчај "мүгавилəлəринин" бағланмасыјла онсуз да зəифлəмиш Түркијə əслиндə Загафгазијанын Русија тəрəфиндəн зəбт олунмасыны тəсдиг етмəк мəчбуријјəтиндə галыр. (Зүлмлə, силаһла халг парчаланды. Араз чајы ону ики јерə бөлдү. Варлығымла инанырам ки, бөлүнəн миллəт бирлəшəчəк, о күн узаг дејил).

Сөзкəлиши ону да əлавə едим ки, рус-түрк савашындан сонра (1828-1829) Русија императорлуғу гаршысында даһа бир вəзифə дурурду—дағлы халгларын табе олмасы, табе олмајанларын мəһв едилмəси. Декабристлəрин досту, Пушкинин, Лермонтовун ше'рлəриндə мəдһ едилəн кенерал Јермолов бүтүн Гафгазын баш чəлладына чеврилмишди. Лисановичин, Граббенин, Грековун вə дикəр рус кенералларынын дағлы кəндлəриндə төрəтдиклəри вəһшиликлəр Хачалы фачиəсинин əсас баискарлары үчүн бир нүмунə иди. Кəндлəри виран етмəк, минлəрлə динч сакинлəрини мəһв етмəк, бошалмыш əразилəрə ермəнилəри јерлəшдирмəк узаг кечмишдəн галан мирасдыр.

1828-1830-чу иллəр əрзиндə Загафгазијаја (даһа дəгиг десəк, Азəрбајчан əразисинə) 40 миндəн чох Иран вə 84 мин Түркијə ермəнилəри көчүрүлүр. Дијарын əн мүнбит торпаг саһəлəри кəлмə ермəнилəрин өһдəсинə верилмишди.

Ән ачыначаглысы одур ки, чар Русијасынын вахтилә јеритмиш олдуғу бу "гоһумбазлыг" сијасәт "һуманист вә әдаләтпәрәст" Совет һакимијјәти илләриндә дә давам етдирилди. Нахчыван әразисиндә өзләринә сығыначаг тапан, нечә дејәрләр, "ајагларына јер eләјән" ермәниләр репрессија илләриндә хүсусилә фәаллашдылар. Ордубад Рајон Партија комитәсинә Рафик адлы ермәни башчылыг едирди. Шәрур истисна олмагла, вилајәтин галан рајонларынын һамысында бир гајда олараг катиб вәзифәсиндә ермәни нүмајәндәсинин "отурмасы" ән'әнә һалыны алмышды. Әксәр назир мүавинләри вәзифәсинә ермәниләр ирәли чәкилирди. Прокурорлуг, милис органларында, тичарәт тәшкилатларында да ән әһәмијјәтли вәзифәләри тутмаг үчүн ермәниләрә "имтијазлар" верилмишди. Бир сөзлә, Нахчыванын ичтимаи-сијаси, һүгуг-мүһафизә органларында, ајры-ајры лазымлы идарә вә мүәссисәләриндә кәлмә ермәниләр өзләринә әмәлли-башлы исти јува гурмушдулар(әлбәттә, өз даими арха-дајагларынын әли илә), өзү дә бу просес 1960-чы иләдәк давам етмишдир.

1940-чы илдә Нахчыванда тә'сис олунан икииллик Мүәллимләр Институту өз сөзүнү деди—онун мә'зунлары Мухтар Республиканын ичтимаи һәјатында фәал, апарычы рол ојнамаға башладылар.

Мәним севимли охучуларым! Јери кәлмишкән, бә'зи екстремист ермәни тарихчиләринә, ермәни мүтәхәссисләринә вердијим суаллары Сизә бир даһа хатырлатмаг истәјирәм:—Ај ермәни, дејирсән ки, "Узундәрә", "Сары кәлин" куја ермәни халг һаваларыдыр. Сорушмаг истәјирәм: "Әкәр бу гәдим һавалар Азәрбајчан түркчәсиндә тарихин һафизәсинә јазылыбса, даһа сөзүн нәдир?" Мирзә Фәтәли Ахундовун јахын досту, "Ермәнистанын јаралары" романынын мүәллифи Хачатур Абовјандан бир тифлисли ермәни шовинисти сорушур: "Бу нәдир, романы түркләрин аталар сөзләријлә долдурмусан... 600-дән чох түрк бајатысы јазмысан?.." Абовјан она беләә чаваб верир: "Мәним һәмвәтәним, бизим бу гоншу Азәрбајчан түркләринин дили олдугча шириндир; бајатыларыны она көрә јазмышам ки, биз ермәниләрин дили дә гоншуларымызын дили кими бир аз ширинләшсин..."

Тарихсиз халг јохдур. Халгы јашадан амил дә тарихдир. Тәәссүфләр ки, јалан тарих дә вар.

...Дүнја халгларынын тарихиндә "ағ ләкәләр" аз дејил. Онлардан ән чоху талејин гисмәтилә биз түркләрин пајына дүшүб. Бәднам 37-чи илдән сонра халгымыза баш үчалығы кәтирән, онун үзүнү ағ едән онларла елм, мәдәнијјәт хадимләри мәһв едилди, евләрдә сахланылан јүзләрлә надир елми әсәрләр тәндирләрдә, евләрдә јандырылды. Архив вә китабханалардан бир сыра сәнәдләр, надир китаблар гејб олду. Көркәмли шәхсијјәтләрин јери бүгүн саһәләрдә чыртданларла әвәз олунду вә бу бошлуг 50-чи илләрин сонуна гәдәрдавам етди. Һәр һалда һәјат давам едирди, инкишаф да өз ишиндәјди. Јени нәсил еһкамларла барыша билмәзди. "Дәмир пәрдә" көтүрүлдүкчә тарих дамла-дамла бәрпа едилмәкдәјди.

Е'тираф едәк ки, 70 ил кечмиш ССРИ-нин тәркибиндә олмуш дикәр халгларла јанашы, биз—Азәрбајчан түркләри дә објектив сәбәбләрдән өз тарихи јаддашымыздан узаглашмышыг. Бу "узаглашма" дөвләт сијасәти сәвијјәсиндә шүурлу сурәтдә һәјата кечирилирди.

Ермәни идеологлары бирдәфәлик дәрк етмәлидирләр ки, ики гоншу халг арасында баш верән мүнагишәләр силаһ күчүнә һәлл едилә билмәз, тәрәфләрдән бири һарадаса мүвәггәти мүвәффәгијјәт газана да биләр. Лакин бу, һәлә зәфәр демәк дејилдир. Бу чүр "гәләбә"ләрин өмрү кәдәк олур. Мәним гәт'и инамым вар—гәрәзли, мәкрли ермәни милләтчиләри өз чиркин нијјәтләрини һәјата кечирәркән, илк нөвбәдә Азәрбајчан Республикасы рәһбәрлијинә ирәли чәкилән шәхсләрин фәрсизлијинә, ән башлычасы исә әхлаги нагислијинә, мәсләксизлијинә сөјкәнирдиләр. Көрүнүр, бә'зи башсыз башчыларымызы онлар биздән јахшы таныјырлармыш...

Москвалы һимајәдарларына, Гәрбдәки диаспорасына архаланан ермәни идеологлары Азәрбајчан рәһбәрләринин зәифлијиндән истифадә едәрәк, мәмләкәтимизин зәнкин торпаг саһәләрини "јаваш-јаваш" әлә кечирмәјә, өз "чоғрафи хәритәләринә" салмаға наил олурдулар (70-80-чи илләри чыхмаг шәртилә).

Белә бир кәркин шәраитдә Ермәнистанда јашајан азәрбајчанлылар өз гәдим јурд-јуваларындан елликлә говулуб дидәркин едилдиләр. Гыш вахты дәрәләрдә, јарғанларда ағбирчәкләримиз, гочаларымыз, көрпәләримиз гы-

рылды. Бу ганлы фәлакәтә республикамызын сатгын рәһбәрләри көз јумду. Москва гулагардына вурду. Бејнәлхалг Инсан һүгугларыны мүһафизә тәшкилатларынын бу дәһшәтләрдән "хәбәри олмады..."

Бәли, о дәһшәтли вахтларда Азәрбајчан рәһбәрләри Москва гаршысында гујруг булајырды: ел-обамызын виран олдуғу бир шәраитдә "башбиләнләримиз" јенә дә Москвадан еһтијат едәрәк, халгы "сәбрли, дөзүмлү, тәмкинли" олмаға чағырырдылар. Ермәни силаһлылары 1988-чи ил ијунун 7-дә Кәрки, августун 15-дә Сәдәрәк јахынлығындакы "Гарағач" саһәсини атәшә тутурлар. Мухтар Республиканын шәһәр вә кәндләриндә күтләви митингләр кечирилир, мүдафиә үчүн рәһбәрликдән тәдбирләр көрмәк тәләб олунур.

Харичи диаспорун, рәсми Москванын билаваситә көмәји илә Ермәнистанын орду јаратдығы бир дөврдә Республика рәһбәрлији үзүмсүз мүшавирәләр кечирир, мәшвәрәтләр апарыр, сөзүн дүзүнү дејән депутатларын ағзындан вурур, һәрби тәчрүбә саһиби олан бир-ики кенералымыз да тә'кид едирдиләр ки, бәс: "Милли Орду јаратмаға Азәрбајчанын индики һалда гүдрәти чатмаз..." Ағлајагмы, күләкми?

Ағдам чамааты Степанакертдә (Ханкәндиндә) јува салмыш дашнак чинајәткарларына гаршы чыхыш едәндә "милләт вәкили" Хураман Аббасова баш јаглығыны өз һәмјерлиләринин гаршысына, даһа доғрусу, ајаглары алтына атыр; елә о һәјәчанлы күнләрдә Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Ә.Вәзиров исә мәркәзин көстәришләриндән ситатлар кәтирир, "Гарабағ бизимдир", "зәка галиб кәләчәк", "торпагдан пај олмаз"—дејә јаланчы шүарлар сөјләјир, көзә күл үфүрүрдү. Нахчыван-Газах, Нахчыван-Лачын јолларыны ермәни силаһлылары бағламышды, Ермәнистан әразисиндән кечән (46 км) Бакы-Норашен дәмир јолу партладылды, гатарларын һәрәкәти дајанды, Нахчыван Мухтар Республикасы фактики олараг игтисади блокадаја дүшдү—Азәрбајчан һөкумәтинин башчылары јенә дә сусурду.

Азәрбајчан зијалылары е'тираз сәсләрини учалтмаг әвәзинә М.Горбачовун Азәрбајчана көндәрдији мәктубу тәблиғ едирдиләр. Халг јазычымыз Мирзә Ибраһимов исә "Коммунист" гәзетинин 27-си феврал нөмрәсиндә јазырды:

"Ајры јол јохдур... Күчүмүз халглар достлуғундадыр. Биз Ленин милли сијасәтини көз бәбәји кими горумалыјыг..." Москва гаршысында мәддаһлыгда јарышан Азәрбајчан рәһбәрлијинин мәсләһәтилә мәтбуатымызда "Ағыл вә камал мәгамы" рубрикасы ачылыр, рајонларда Ленин чүмә күнү кечирилир. Кремл Гарабағ мәсәләси илә бағлы һәм Азәрбајчан, һәм Ермәнистанла сепарат көрүшләр кечирир (Аллаһ сәнә рәһмәт eләсин, улу Мирзә Чәлил. Бөјүклүјүн бир дә ондадыр ки, вахтында өлдүн, нә 37-ни, нә дә сонракы "шанлы" илләрин дәсткаһларыны көрдүн).

Ијунун 7-дә католикос Вазкен Ермәнистан телевизијасы илә чыхыш едәрәк, ермәниләри өз јолундан дөнмәмәјә чағырыр. Степанакертдә кечирилән митингләрдә гәрар гәбул олунур ки, шәһәрдә бир нәфәр дә олсун азәрбајчанлы галмамалыдыр.

Москва исә Азәрбајчан ичтимаијјәтини (онсуз да биздә бу һүнәр јохдур) сакитләшдирир ки, нараһатлыға дәјмәз, А.Волски Степанакертдәдир (конфликти "низамламаг" үчүн мәркәз Сов.ИКП МК-нын шө'бә мүдири А.Волскинин сәдрлији илә "хүсуси комитә" јаратмышды).

5-14 нојабрда Степанакертдә митинг далғалары кенишләнир. 9 нојабрда Топхана мешәсиндә Ермәнистанын Канакер алүминиум заводунун фәһләләри үчүн пансионат тикинтисинә башланылыр. Бу—ачыг сөјүш иди. Азәрбајчан рәһбәрлији исә сусур. Үмидсиз (һәм дә әлијалын!) халгын исә сәбр касасы артыг долмушду. Халг нә Москвадан, нә Азәрбајчан рәһбәрлијиндән, нә дә ки, синәси орденли-медаллы, бүтүн рүтбәләри алмыш азәрбајчанлы зијалылардан һеч нә көзләмирди. Москва хофу, 70 иллик коммунист тәблиғатынын тә'сири һәлә дә чандан чыхмамышды ки, чыхмамышды! Нахчыванда исә вәзијјәт бир гәдәр башга чүр иди. Дахили Ишләр назирлији әһалинин (јухарыларын көстәришијлә) ов түфәнкләрини дә мүсадирә етмишди... Нахчыван Мухтар Республикасы инди јалныз өз дахили күчүнә, гүдрәтинә, јенилмәз ирадәсинә, икидләринин гејрәтинә күвәнирди... Бурада баш верән һадисәләр Азәрбајчан үчүн нүмунәјә дөнмүшдү.

Јенидәнгурма јолларында К.Бағыров, Ә.Вәзиров, даһа сонра А.Мүтәллибов Азәрбајчаны "сәадәтә доғру ири аддымларла" апардыглары бир вахтда ермәниләр өз

ишләрини програмларына ујғун ардычыл олараг көрүрдүләр. Ермәнистаны, сонралар Дағлыг Гарабағы башына көтүрмүш митингләрдә, кечирилән нүмајишләрдә Нахчываны, Гарабағы Ермәнистана бирләшдирмәк шүарлары ирәли сүрүлмәсинә бахмајараг, Азәрбајчан јенә дә Ленин милли сијасәтинә сәдагәтлилијини нүмајиш етдирирди. Ермәни мәтбуаты бу фикри формалашдырмаға чан атдығы һалда Азәрбајчанын күтләви-информасија васитәләри һәлә дә ДГМВ-дә сосиал мәсәләләрин уғурла һәлл едилмәсиндән, кәнд тәсәррүфаты планларынын артыгламасы илә јеринә јетирилмәсиндән палаз-палаз јазылар дәрч едир, хәбәрләр јајырды. Һалбуки нечә ил иди бу вилајәтдән Азәрбајчан бүдчәсинә һеч нә дахил едилмирди вә бу кими фактлар халгдан кизләдилирди.

Азәрбајчанда илк партлајыш февралын ахырында баш верди—үмуми планын бир һиссәси олан Сумгајыт гырғыны.

Гәтијјәтлә дејә биләрәм ки, ермәни Григориан килсәсинин хејир-дуасы вә рәсми Москванын фитвасы илә кенишмигјаслы террор аксијаларыны һәјата кечирән "Дашнаксутјун", "Асала", "Ермәни милли ордусу" Сумгајыт шәһәриндә ДТК илә гардашлашды. Биз сусдуғумуз һалда, ермәниләр бүтүн дүнјаја чар чәкдиләр ки, бәс Сумгајытда ермәни сојгырымы һәјата кечирилиб. К.Бағыров Ә.Вәзировла әвәз олунду. Сумгајыт фачиәсини төрәдәнләр чәзаланмаг әвәзинә намуслу бир Азәрбајчан түркү Русија мәһкәмәсинин һөкмү илә күлләләнди. Хатиримә 1967-чи ил Степанакерт мәркәзи паркында үч нәфәр азәрбајчанлы кәнчин јандырылмасы дүшдү. Азәрбајчанын о заманкы "милләт аталары" һадисә јериндә дәрһал фәаллар јығынчағы кечирдиләр. Күнаһкарлар исә Азәрбајчан мәһкәмәси гаршысында дурмадылар. Вилајәт Партија Комитәсинин биринчи катиби Г.Мелкумјан, ичраијјә комитәсинин сәдри М.Оһанчанјан Бакыја рәһбәр вәзифәләрә ирәли чәкилдиләр.

Дағлыг Гарабағдан олан ермәни депутатларын тә'киди вә хаһишилә Ермәнистан ССР Али Совети 1988-чи илин ијунунда ДГМВ-ни Ермәнистана бирләшдирмәк гәрарыны верди. Гугарк, Масис, Спитак фачиәләри (орта әср инквизисијасы буну етмәмишди) Азәрбајчан рәһбәрлији тәрәфиндән писләнилмәди, "халглар достлуғу" принсипи илә јашајан Азәрбајчан рәһбәрлији Москва гаршысында

гәтиҹҹәтсизлик көстәрәрәк халгы кәләчәк фачиәләрә сүрүкләјирди.

Ширникләшән, Азәрбајҹан һөкумәтиндән мүгавимәт көрмәјән ермәни ҹәлладлары 1988-ҹи илин декабрында Ермәнистандан бүтүн Азәрбајҹан түркләрини говдулар. (Азәрбајҹан КП МК-нын нүмајәндәләри "говулма" просесиндә јерләрдә олуб "мүтәшәккиллијә" нәзарәт едибләр. Адлары гој өртүлү галсын, онсуз да хәҹаләт чәкән дејилләр). Рәшадәтли совет ордусу әскәрләринин көмәјилә һәјата кечирилән бу әмәлијјатларда 300-дән артыг азәрбајҹанлы һәлак олду. Ермәни ишғалчылары узунмүддәтли ссенаријә ујғун һәрәкәт едирдиләр.

Јахын тарихә бир нәзәр. 1850-ҹи илдә Ермәнистан әразисиндә јашајанларын 78 фаизи Азәрбајҹан түркләри олуб. 1910-ҹу илдә бу рәгәм 64 фаизә енмишдир. 1918-1920-ҹи илләрдә Ермәнистанын индики әразисиндә јашајан 575 мин Азәрбајҹанлыдан 565 мини гырылмыш вә говулмуш, Зәнкәзур гәзасында 115 кәнд виран едилмишдир.

Дағлыг Гарабағ вилајәти 1988-ҹи илдән Азәрбајҹанла әлагәләрини практик олараг кәсмишди. Азәрбајҹан КП МК пленумларында, мүшавирәләриндә, онун бүроларында вилајәтин рәсми нүмајәндәләри иштирак етмирдиләр. Дағлыг Гарабағ мөвзусу бејнәлхалг күтләви информасија васитәләринин мәркәзи мөвзусуна чеврилмишдир. Хариҹдә олан "Ингилабчы дашнаклар", "Кәндли азадлығы", "Сосиал-демократ партијасы", "Бирләшмиш штатларын шәрг ермәниләри", "Киликија", "Жирар" кими сијаси вә дикәр тәшкилатлар ачыгчасына кениш мигјаслы тәдбирләр һәјата кечирирдиләр. Азәрбајҹан рәһбәрлији бүтүн бунлары көрүр вә сусурду. Франсада, АБШ-да вә дикәр өлкәләрдә Азәрбајҹана гаршы е'тираз нүмајишләри кечирилир, "һүгуглары тапдаланан Гарабағ ермәни иҹмасына" пул топланырды. 1988-ҹи илдә дүшүнмәк оларды ки, рәсми гәзетләримиз халгымызын башына кәтирилән фачиәләрдән ачыг-ашкар јазаҹаг, аға ағ, гараја гара дејәҹәк, Сумгајыт, фачиәләри, Топхана мешәсинин һәгигәтләрини ашкарлајыб халгын демократик гүввәләрини бу ачы мүсибәтләрин арадан көтүрүлмәси истигамәтиндә јөнәлдәҹәк. Тәәссүф ки, беләолмады. Чүнки һәгигәти буховлајан јасаглар, сензура мәһдудијјәтләри Азәрбајҹан КП МК-нын е'тибарлы дајаг-

ларынын ихтијары вә сәрәнчамындајды. Белә бир вахтда "Коммунист" гәзетиндә Бакы коммунасынын 70 иллик јубилејинә һәср олунан "көркәмли алим" Адил Һүсејновун "Мәтин комиссар" (Шаумјанын анадан олмасынын 110 иллији) кими јазыларын дәрчинә нә ад вермәк олар?! Һәлә бу аз имиш кими Аркади Волскинин Гарабағдакы һакимијјәти Вәзиров дипломатијасынын уғуру кими мәдһ едилирди. Азәрбајчан рәһбәрлији исә Горбачова, онун јенидәнгурма сијасәтинә (унутмајаг ки, Нахчыван МССР Назирләр Совети там һеј'әтдә Горбачов путчуну рәсми дәстәкләди) үмидлә бахыр, Кремлин фиронy Шаһназаровдан еһтијатланараг Гарабағ проблемини талејин һөкмүнә е'тибар едирди.

Мәркәз дә өз ишиндәјди—Сумгајытда "ермәни гырғыны", "Бакыда ермәнилрин кизлинчә өлдүрүлмәләри", ислам фундаментализми вә с. вә и.

Сумгајыт һадисәләри ДТК әлијлә, ермәниләрин иштиракы илә һәјата кечирилди, бир күн сонра Гәрб телевизијаларында ичтимаијјәтә чатдырылды. Азәрбајчан исә сејрчи мөвгедән узаглаша билмирди. Өлән дә, иттиһам олунан да јенә Азәрбајчан түркү олду.

Артыг советләр бирлији лахлајырды. Ону јенидән бирләшдирмәк, бәрпа етмәк мүмкүн дејилди. Кечмиш 15 "гардаш" арасында Мәркәздән гачма просеси дәринләширди. Лакин бу о демәк дејилди ки, авторитар режимә сон гојулуб.

ССРИ-нин дағылмасындан сонра кечмиш мүттәфиг республикаларда јаранмыш милли-демократик һәрәкатларын әсас мәгсәди сивилизасијалы, демократик принсипләрә әсасланан мүстәгил дөвләтләр гурмагдыр. Вәзифә мүгәддәс олдуғу кими там һәлли дә мүрәккәбдир, зиддијјәтлидир вә бу просес, мәнчә, узун чәкәчәк. Демократик һәрәкатын өзүндә парчаланмалар олачаг, ренегатлар да олачаг, буна аид гоча тарихдән чохлу мисаллар да кәтирмәк мүмкүндүр. Шүбһәсиз ки, Азәрбајчанда баш верән просесләри Русија дахилиндә кедән просеслэрдән ајырмаг олмаз. Әтрафымызда баш верән сијаси һадисәләрә исти-исти гијмәт вермәк о гәдәр дә асаң мәсәлә дејил. Бүтүн бу һадисәләр өз әксини, әлбәттә, тапачаг. Дүзкүн гијмәтвермә, дүрүст мүнасибәт сон дәрәчә мүрәккәб вә олдугча инчә мәсәләднр.

Нечә дејәрләр, һәјат давам едир, һадисәләр бири дикәрини әвәз едир.

Рәсми Москва сијасәтчиләри, о ҹүмләдән Гәрб политологлары (онларын Азәрбајҹанда кедән просесләрә мүнасибәти әсасән ермәни диаспорунун, дашнакчылар, крункчуларын информасијасына әсасланыр) Азәрбајҹанда кедән иҹтимаи-сијаси просесләри диггәтлә изләјирләр.

1988-ҹи ил Азәрбајҹан бир чох чәтинликләрлә үзләшсә дә, һәр һалда демократик гүввәләрин мејдана атылмасы үчүн дә зәмин олду. Милләтчи мејилләрин артмасына ҹаваб олараг империја амбисијалары да артды. Тәбии ки, милли һиссләрин енержисиндән һакимијјәт уғрунда мүбаризә апаран гүввәләрин өз мәгсәдләри үчүн истифадә етмәләри дә шүбһәсиздир.

Гәрибәси будур ки, Сов.ИКП МК катиби Разумовски, ССРИ Баш прокурорунун биринҹи мүавини А.Катусев Сумгајыт фаҹиәсиндән бир күн әввәл бурада олмуш вә шәһәрин рәһбәр ишчиләри илә көрүшмүшләр. Сов.ИКП МК-да "Азәрбајҹан әмәлијјатларыны" идарә едән Брутенс, Хачатурјан, Мчедлов, Шаһназарјан, Осипјан исә Степанакертә тәшриф бујуруб чохсајлы көрүшләр, мүшавирәләр кечирмишләр—"нәтиҹәси" көз габағындадыр. Нә исә...

...1989-ҹу илин сон күнләри Нахчыван Мухтар Республикасынын әһалисинин демәк олар ки, 65 фаизи Нахчыван Халг Ҹәбһәсинин чағырышы илә сәрһәд боју Араз саһилинә топлашыб ики бөјүк империјанын сәрһәдләрини сөкүб Шималлы-Ҹәнублу Азәрбајҹаны фактики бирләшдирмәклә бүтүн дүнјаја бәјан етди ки, халг ваһидләшмәк, мүстәгилләшмәк һавасы илә јашајыр вә бу тарихә дүшән аддымы мүбаризәсинин илк аддымы һесаб едир. 40 милјонлуг халг ваһид үчрәнкли бајраг алтында бирләшмәлидир—бу үрәкләрин арзусудур. Бунунла тәкҹә јүз илләрин ајрылығына сон верилмәди. Һәм дә руһумузун сәрһәди галдырылды, Араздан дејил, үрәјимиздән салынмыш сәрһәд јох олду. Сәмимијјәтимә инанын, јашым имкан версәјди мән дә гошулардым о ҹәнкавәрләрә (Ҹулфа сәрһәддиндә кәсилмиш мәфтили сувенир кими инди дә сахлајырам...)

Декабрын 30-31-дә Мухтар Республиканын 167 км-лик әразисиндәки һәрби гурғулар дағыдылды, сәрһәд мәфтилләри башдан-баша доғранды вә илин сон күнү о вахтдан

е'тибарән биринчи олараг Нахчыванда Дүнја азәрбајчанлыларынын һәмрә'јлик Күнү кими гејд олунду (гејри-рәсми).

...Сәрһәд боју кечирилән әмәлијјат Нахчыванда тој-бајрама чеврилир, онун мәркәзи күчәләриндә јүрүшә чыхан издиһамы јерли телевизија республиканын учгар кәндләринә, гоншу Ирана, Ермәнистана чатдырыр...

Евимизә кедиш-кәлиш чохалыб. Һамы дејиб-күлүр, elә бил 40 милјонлуг Азәрбајчан артыг өз мүстәгил дөвләтини гуруб. Мәни нараһат едән адамларымызын сијаси сәвијјәсинин ашағы олмасыдыр, садәлөвһлүјүдүр, хүсусән јашы 50-дән јухары оланларын. Даһа чох нараһат едән бәлалары, гачгынлығы дадмыш, ермәни вәһшилијинин 1918-1920-чи илләрдә шаһиди оланлардыр. Бу заваллылар там бу фикирдәдирләр ки, артыг сәрһәдләр сөкүлүб, һәсрәтлиләр говушуб, һәсрәтли-нискилли мәгамлар өтүшүб.

Бәли, Мүстәгиллик акты гәбул едилиб, Азәрбајчан азад демократик јола чыхыб, лакин мүбаризә габагдадыр, зијалыларымыз, кәнчләримиз онун өнүндә кетмәлидир. Билмәлијик ки, гаршыда бизи даһа мүрәккәб вәзифәләрин һәлли көзләјир.

ҺАШИЈӘ. Хөткарларын әмријлә әл-голу бағлы өкүз арабасыјла јола салынмыш Короғлу бу дәфә өзү телли саза дөнүбмүш. Бүтүн варлығыјла саз кими чалына-чалына көзү горхмуш елләрә, обалара үрәк-дирәк верирмиш, нәсиһәт едирмиш:

Түфәнк чыхды, мәрдлик кетди,
Чәнлибели вердик кетди.
Һојду, ај адамлар, һојду.
Гојмајын түфәнк бөјүсүн,
Намәрдин әлинә кечсин.
Бөјүсә иштаһ бөјүјәр,
Бөјүсә тамаһ бөјүјәр,
Торпаг да әлдән кедәр,
Папаг да әлдән кедәр.

Һашијәнин ачыгламасы вар. Халг ајаға галхыб, митингләрдә олдугча дәјәрли, талејүклү тәшәббүсләр галдырыр,

Русијанын милитарист даирәләринин һәјата кечирдикләри тәдбирләри тәнгид һәдәфи едир. Азәрбајчан рәһбәрлијини халга хәјанәткар мөвге тутмагдан дашынмаға чағырыр. Бүтүн бунлар алгышланмалыдыр.

...Издиһамлы митингләрдә еһтираслар чошурду... Азәрбајчан партија тәшкилатынын Нахчывандакы "мүвәккилләринин" үнванына лә'нәтләр јағдырылырды. Јаранмыш ачыначаглы вәзијјәтдән, өлкә рәһбәрлијинә инамсызлыгдан доған үмумхалг һејрәти, үмумхалг гәзәби дилә кәлмишди, нифрәтә чеврилмишди. Бунун садә објектив сәбәбләри варды: рекионда вәзијјәт сон дәрәчә кәркинләшмишди—Бакы илә јеканә әлагә јолу тәјјарә васитәсилә иди; Бакыдан кәлән гатарлар Меһридән о јана бурахылмырды; Нахчыванда әрзаг гытлығы, јаначаг гытлығы, истилик-енержи чатышмазлығы тәһлүкәли һал алмышды...

Дөвләт мүһафизәсиндән тамамилә мәһрум олан Нахчыванда әсас мәсәләләр митингләрдә һәллини тапырды. Митингә топлашанлар онун гаршысына чыхан натигләри таныјыр, һәр бирини өз сүзкәчиндән кечирирди. Бакылакы митингләрдән фәрги олараг бурада иктидар-мүхалифәт гаршылығы кәскин дујулмурду. Бакыда әјләшмиш рәһбәр ағаларындан еһтијат едән јерли вәзифәдарлар исә ағызларына су алмышдылар. Нахчываны Азәрбајчанын дикәр бөлкәләриндән фәргләндирән чәһәтләрдән бири дә одур ки, бурада ағсаггал һеч дә сәрвәт саһиби, јахуд имтијазлы елита адамы дејил. Нахчыванда ағсаггаллыг титулуну әһали өзү мүәјјәнләшдирир, тутдуғу мөвге газандырыр. Бакынын номенклатурасында ләвбәр салан тајфа "ағсаггаллары" да јаманча сусмушдулар, елә бил пусгуда идиләр.

Вәзијјәт исә кетдикчә кәркинләширди.

Бу күн даһа ајдын көрүнүр ки, сон үч илдә Азәрбајчандакы ичтимаи-сијаси просесләри вә һәрәкаты дәрин, әһатәли вә елми шәкилдә өјрәниб үмумиләшдирмәдән ајдын, дәгиг чыхыш јоллары тапмаг, һеч олмаса, јахын кәләчәк үчүн кокрет фәалијјәт програмы јаратмаг чәтиндир, бәлкә дә һеч мүмкүн дејилдир. Фикримизчә, бунун үчүн Азәрбајчанда баш верән просесләри, јаранмыш шәраити илк нөвбәдә вә дүнјада ачыг-ашкар нәзәрә чарпан һәрәкатларын тимсалында гијмәтләндирмәк лазымдыр. Истәсәк дә, истәмәсәк дә биздәки һәрәкат аз гала дүнјанын јарыдан

чохуну әһатә едән демократија уғрунда мүбаризәнин тәркиб һиссәсидир. Чох кениш мигјасда һәрәкәтә кәлән демократија механизми Азәрбајҹанда да мөвҹуд дурғун иҹтимаи һәјатын сүкут бузуну гырмалы иди. Бу һәгигәтлә разылашмамаг, республика рәһбәрлијинин һәмин һәрәкаты милли проблемләрин һәллинә доғру истигамәтләндирмәкдән, сағлам, демократик гүввәләри ваһид мәҹрада бирләшдирмәкдән чох ону дајандырмаға, ләнкитмәјә, дағытмаға, парчаламаға сә'ј көстәрмәси нәинки арзу олунан сабитлији јаратмады, әксинә, вәзијјәти даһа да мүрәккәбләшдирди.

Шәр империјасы дағылса да, силаһлы мүнагишәләр давам едир, коммунист идеолокијасыны популист милләтчи идеолокијасы илә пәрдәләјән авторитар режимләр галмагдадыр. Дирчәлмәкдә олан милли өзүнүдәркин радикаллашмасы да хошакәлмәз нәтиҹәләр верә биләр, һәрәкатын јарадыҹы гүввәси үчүн зәрбә олар.

Беләликлә, бөһран дәринләшди: мүхтәлиф тәмајүллү груплар ачыг вә ја кизли шәкилдә фәалијјәтә башлады, тәрәфләр арасында сазиш әвәзинә учурум јаранды, һиддәт вә гәзәб үчүн мејдан ачылды.

Бакыда Гарабағ һәрәкаты ајыг сијаси гүввәләрин фәаллығыны вә мүтәшәккиллијини артырды. Азәрбајҹан Халг Ҹәбһәси јаранды, сијаси ҹәрәјан кими халгын милли мәнафеји мөвгејиндә дурду, тезликлә бөјүк нүфуз газанды. Республика рәһбәрлији исә һәмин бөјүк имкандан милли проблемләрин һәлли бахымындан фајдаланмагданса, ону нүфуздан салмаға, инкишафыны ләнкитмәјә доғру истигамәт алды (онун дахилиндә мүхтәлиф тәшкилат вә хүсуси идарәләрин тапшырыглары јеринә јетирәнләр дә истисна олунмур).

Дағлыг Гарабағ проблемләри "унудулду". Әсас диггәт милли-азадлыг һәрәкатынын зәифләдилмәсинә, она јөн верән Халг Ҹәбһәсинә, онун фәалијјәтини мәһдудлашдырмаға јөнәлдилди. Азәрбајҹанын дикәр реҝионларында, о ҹүмләдән Нахчыван МР-дә ејни просес бир гәдәр јумшаг шәкилдә давам етдирилди. Нәтиҹәдә Ермәнистанда Гарабағ хүлјасы јүксәлән хәтлә инкишаф етдириләрәк, даһа кениш ҹоғрафи әразини—сәрһәд боју рајонларын һамысыны әһатә етди. Нахчыван, Газах, Лачын, Губадлы, Кәлбәҹәр вә Кәдәбәјдә азғынлашмыш ермәни јараглылары "Гарабағ атәши" ачдылар.

Гајнар нөгтәләрдән бири дә Нахчыван олду. Лакин Нахчывандакы демократик просесләрә дә республика рәһбәрлији ајыг-сајыг көзлә бахмағы бачармады. Мүхтәлиф бәһанәләрлә бурада һәрәкаты јатырмаг, она ваһимәли бир һал кими бахмаг мејли формалашдырылды. Бакыдан јерличилик дамғасы јапышдырылмасына сә'ј көстәрилди. Фүрсәтдән истифадә едән Москва мәтбуаты Нахчыван дәмир јолунда, јајлагларда баш верән һадисәләри биртәрәфли вә јанлыш ишыгландырмагла Нахчыванда бирлик вә мүтәшәккиллијин позулмасы үчүн дәридән-габыгдан чыхан ермәниләрин дәјирманына су төкмәјә башлады. Кечмиш рәһбәрликдән инчик олан, јахуд јени рәһбәрлијин көзүнә кирмәк истәјән гүввәләр дә фүрсәти фота вермәдиләр, өзләринин һаглы-һагсыз, чох вахт да шәхси характер дашыјан әрзи-килејләринә ичтимаи бәла дону кејдирдиләр.

Азәрбајчанын мәркәзи мәтбуатында "нахчыванлылар" ифадәси мүхтәлиф бучаглардан һалландырылды. Һәм дә бүтүн бунлар бу рекионда кениш мә'нада вәтән бүтөвлүјү милли бирлик идејаларынын гүввәтләндији дөврдә баш верирди. Гарабағ һәрәкатынын һәрарәтлә мүдафиә олунмасы, Чәнуби Азәрбајчанла чохчәһәтли әлагәләр уғрунда мүбаризә. Бакыдакы демократик просесләрдә һәмрә'јлик Нахчыванда бөјүк Азәрбајчана, бүтөвлүјә говушмаг мејлини ачыг-ашкар ифадә едирди. Әтрафда исә Нахчываны да тәчрид етмәк, көздән салмаг һаллары баш алыб кедирди. Јени мөвге газанмаг, вәзифәјә ирәли чәкилмәк истәјән ајры-ајры адамларын әһвал-руһијјәсини ифадә едән һәмин мејл әслиндә ермәни гоншуларын да Нахчыванла бағлы чохданкы арзуларыны јахынлашдырырды, онлара шәраит вә имкан јарадырды. Нечә ки, аз сонра Сәдәрәк, Көрмәчатаг, Шада, Бузгов, Чағазир, Јухары Јајчы кими сәрһәд јашајыш мәнтәгәләри атәшә тутулду. Беләликлә, бүтөвлүкдә Азәрбајчанда милли-демократик һәрәкатын ләнкидилмәси, јајындырылмасы хејирдән чох зијан кәтирди.

Милли-демократик һәрәкатда зијалы амилинин јери вә мөвгеји чидди вә нәзәри проблемдир. Јашым имкан вермәдијиндән ола билсин ки, кедән демократик просесин һәртәрәфли тәһлилини, чәтин ки, верим, амма тарих вар, тәчрүбә вар. "Демократик" күтләјә ајдын мөвге кәтирмәк о гәдәр дә асан дејил. Буна һеч дағылмагда олан, лакин

чидди ишләјән кечмиш империјанын сијаси институтлары да имкан вермәз. Азәрбајчан исә бүтөвлүкдә, мәнчә, буна һазыр дејил. Бир сөзлә, гаршыда узун, һәм дә "ағыр" идеоложи мүбаризә чарпышмалары дурур. Биринчи нөвбәдә "демократик" күтләнин маарифләндирилмәси кәрәкдир. Тәәссүфләр ки, бу вәзифәни нә митингләр, нә дә ки, мәтбуат јеринә јетирир. Лидерләрдә дә амбисијалылыг өзүнү көстәрирди. Анчаг бир шеји дә ачыг демәк лазымдыр ки, зијалылыг гәһрәманлыгда дејил, вәтәндашлыг вә милли тәәссүбкешлик—будур әсас.

Ајдын мөвге тутмаг үчүн дәгиг консепсија лазымдыр. Белә мүкәммәл консепсијаны исә роботлар, јахуд компүтерләр јох, дүшүнән бејинләрлә һазырламаг мүмкүндүр. Һәләлик исә бу, арзу олараг галмагдадыр.

1989-чу ил јанварын 12-дә ССРИ Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти "Азәрбајчан ССР-нин Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтиндә хүсуси идарәетмә формасынын тәтбиг едилмәси һаггында" фәрман верди. Сов.ИКП МК-нын шө'бә мүдири Аркади Волскинин (икинчи чанишин) сәдрлији илә јаранан Комитәјә Азәрбајчанлы партија функсионерләри дә һәвәслә гошулдулар. Әразимиздә бизим үчүн өлү, Ермәнистан үчүн "олдугча фајдалы" бир гурумун јаранмасынын өзү белә кәләчәк бәдбәхтликләримизин зәмини олду. Бу тәдбир Азәрбајчан рәһбәрлијинин бағышланмаз сәһви иди. Көркинлик азалмагдан даһа да шиддәтләнирди. (Комитәнин јаранмасы күлмәлидир. Дағлыг Гарабағ мүнагишәси үјдурмадыр—вар Ермәнистан-Азәрбајчан, Азәрбајчан-Русија мүнагишәләри).

Әразимиздә Азәрбајчанлы гардаш-бачыларымызын башына кәтирилән һәр бир мүсибәт, Комитәнин биртәрәфлији, Азәрбајчана гаршы лагејдлији Нахчыванда аловланмагда олан е'тираз митингләриндә өз әкс-сәдасыны тапырды. Митингләрдә Азәрбајчан рәһбәрлијинин дәјанәтсизлији лә'нәтләнирди. Комитәнин бурахылмасы, ермәниләрә ачыг рәғбәт бәсләјән А.Волскинин рәдд едилмәси тәклифләри ирәли сүрүлүрдү.

Нахчыван јенә дә мүдафиәсиз галмышды. Буна көрә дә ијулун 5-дә Нахчыванын бүтүн бөлкәләриндә кечирилән митингләрдә Нахчыванын мүдафиәси үчүн конкрет тәдбирләр көрүлмәси тәклифи ирәли сүрүлүр. Ијунун 16-да

Нахчыванда АХЧ-нин јарадылмасы е'лан едилир, ики күндән сонра исә Нахчыван мүдафиә комитәси тәшкил олунур.

Бакы Нахчывана биканәлик көстәрирди, ағыр-ачыначаглы вәзијјәтдә онун талејинә, мүгәддәратына е'тинасыз јанашырды: доғма, бөлүнмәз Азәрбајчанымызын бу кушәси, санки јад торпағы имиш... Республиканын о заманкы башчылары Вәзиров вә Мүтәллибов јахшы баша дүшүрдүләр ки, Нахчыванда баш галдыран үмумхалг иғтишашы онларын тутдуглары мөвгеји лахлада биләр, өзү дә, һәр икиси нахчыванлыларын психолокијасына, мәнлијинә аз-чох бәләд олмамыш дејилдиләр.

...Сәдәрәкдә сөзүн һәгиги мә'насында дөјүшләр кедирди. Араздөјәндә јерләшән рус сәрһәдчиләринин мәнтәгәләриндән дә кәнд атәшә тутулурду. Милис вә јерли мүдафиә гүввәләри ваһид чәбһәдә азғын душмәнә ган уддурурдулар. Јери кәлмишкән, о күнләр һәгиги һүнәр көстәрән чох икидин адыны чәкмәк оларды. Мән јалныз бир ҺӘГИГӘТИ бөјүк ифтихар һиссијлә, гүрур һиссијлә гејд етмәк истәјирәм: Вәтән талејинин, милләт мүгәддәратынын һәлл олундуғу вахтларда нахчыванлылар өз доғма Дијарынын шәрәфини, һүдудларынын тохунулмазлығыны елликлә горумушлар, күтләви үмумхалг ГӘҺРӘМАНЛЫҒЫ нүмајиш етдирмишләр. Бу—белә олмуш, беләдир вә белә дә олмалыдыр...

Мухтар Республиканын ән учгар кәндләринин белә, кәнчләри көнүллү дөјүшчү дәстәләринә гошулурдулар. Икидләрин һеч биринин адыны чәкмәјә еһтијач галмыр—Мухтар Республиканын бүтөвлүкдә әһалиси, мән дејәрдим, Нахчыван торпағынын өзү ајаға галхмышды; гәһрәманлыг, рәшадәт, јурдсевәрлик нүмајиш етдирилирди... Бә'зи имканлыларын евләриндә кизли сахланан силаһлары Нахчыван гочаглары әлдә едиб, һәмин силаһлары ермәни гулдурларына—"саггаллылара" тушлајырдылар. "От көкү үстә битәр"—дејибләр. Нахчыван чамаатынын гырылмаз әзминин, "боз үзүнүн", Вәтән гејрәти чәкмәјинин мән һәлә јенијетмәјкән 1918-чи ил фачиәсиндә чанлы шаһиди олмушам.

...1989-чу ил декабрын 5-и. Нахчыван шәһәриндәки Ленин проспекти Азадлыг проспекти адландырылды. Мәр-

кәзи мејданда 50 миндән чох адам топлашмышды. Шәһәрә кәлән јолларын милис нәзарәтинә верилмәсинә бахмајараг, инсан ахынынын арды-арасы кәсилмирди.

Университет рәһбәрлији тәләбәләрин митингдә иштирак етмәсинә имкан вермәмәјә сә'ј көстәрирди (бу иши көрмәк мәгсәдијлә, Вилајәт Партија Комитәси ораја өз хүсуси нүмајәндәсини дә көндәрмишди). Лакин буна бахмајараг, тарих-филолокија факүлтәсинин тәләбәләри әлләриндә милли бајраглар Университет шәһәрчијиндән мејдана јол аланда мүәллимләр, јердә галан тәләбәләр дә издиһама гошулдулар. Митинг иштиракчылары тәләбәләри алгышларла гаршыладылар. Митинг хејли әввәл башламыш олса да, она сәдрлик етмәји сәсвермә јолујла тарих-филолокија факүлтәсинин деканы—оғлум Ариф Әлијевә һәвалә етдиләр. Митингә топлашанлар тә'кидлә Вилајәт Партија Комитәсинин биринчи катиби Н.Мустафајеви митингә дә'вәт едирдиләр.

Һәддән артыг тәкәббүрлү, ағыздан пәртов, мүшавирәләрдә, бүро ичласларында онун-бунун үнванына әдәбсиз сөјүшләр јағдырмаға адәт етмиш партија рәһбәри инди еләгорхуја дүшмүшдү ки, кабинетиндән бајыра чыхмаға чәсарәти чатмырды. Ахыр нәтичәдә о, мәчбуријјәт гаршысында галараг, бөјүк бир мүһафизә дәстәсинин мүшајиәти илә митингә кәлди.

Сөјүш устасы рәһбәрин өзүнү инди митингчиләр сөјүр, тәһгир едирди. Јахынлыгдакы јашајыш бинасынын 2-чи мәртәбәсиндә биринчи катиб үчүн микрофон гојулмушду, лакин онун дедикләрини ешидән ким иди?!

Катиб чох чәтинликлә рүсвајчы вәзијјәтдә арадан чыхыб, өзүнү вәзифә кабинетинә күчлә чатдыра билмишди. О, бүро үзвләрини јығыб мәшвәрәт кечирир, һамысы икинчи катиб А.Голубевин тәклифинә гошулур ки, көмәк үчүн дивизија командиринә мүрачиәт етмәк лазымдыр.

Чох кечмәдән, мејдана танклар јериди, буна әһәмијјәт вермәјән нахчыванлыларын һеч бир нәфәри дә јериндән тәрпәнмәди. 3 танкы јандырдылар. Еһтираслар кет-кедә гызышырды. Митингин иштиракчылары елликлә Вилајәт Партија Комитәсинин бинасыны үзүк гашы кими мүһасирәјә алмышдылар, бирнчи катибин үзә чыхмасыны јенидән тәләб едирдиләр.

Бинанын дахилиндә мәсләһәтләшмәләр давам етдирилирди. Елә бу әснада, ичәридән атылан бир даш, бајырдакыларын бинаны даша басмасына бир нөв сигнал олду. Бир аз бундан әввәл алгышланан натигләр дә митингчиләрә тә'сир едә билмирдиләр: ахы бинанын нә күнаһы вар шикәст едирсиниз?! Издиһам уғулдајырды: "Катибләрә ар олсун! нидалары сәсләнирди.

Оғлум Арифин митингә сәдрлик етмәси ВПК катибләрини бәрк һиддәтләндирмишди. Онлар Университет рәһбәрлијинә тапшырмыш, һөкм етмишдиләр ки, һәддини ашмыш декан партија үзвлүјүндән чыхарылмалыдыр.

Ертәси күнү Вилајәт Партија Комитәсинә чағрылан Ариф имтина едиб кетмәди.

Декабрын 7-дә ВПК-нин биринчи катиби һәрби комендант кенерал А.Макашовун тәгдиматы илә вәзифәдән көтүрүлмүшдү.

Фауст-Мефистофел "ојуну" исә һәлә дә давам едирди. Һијлә-ријакарлыг сијасәти өз ишини көрмәкдәјди. Изтираблара дүчар олмуш Нахчыван мәтанәтлә блокадаја да дөзүрдү, ачлыға да, сојуға-шахтаја да... Бакы телевизијасы исә өз кејфиндәјди: әјләнчәли програмлар, јүнкүл консертләр, башыбәлалы дөвләтин дәјирманыны ишләдән јени сијасәтчиләр, өзүнү "зијалы" адландыран наданлар екранда бир-бирини әвәз едрди.

Нахчыван телевизијасында да натигләрин тәркиби дәјишмишди—тәзә пејда олан бә'зи ағсаггаллар кәнчләрин үнванына ирадлар јағдырырдылар ки, бәс, онлар ипә-сапа јатмырлар...

Мән белә бир фикирлә, мәсәләнин бу чүр гојулушу илә гәтијјән разылаша билмәрәм. Нахчыванда ағсаггала һөрмәт дәдә-бабадан халгын илијннә-ганына һопмушдур. Кәлин бир һәгигәти дә унутмајаг: ағсаггаллыг јашла, рүтбә илә өлчүлмүр, өзү дә, бәшәр тарихиндә фәрманла, гәрарла верилмәјән јеканә рүтбәдир АҒСАГГАЛЛЫГ. Сағлам дүшүнчәјә, ајдын мәнтигә сөјкәнән, ичтимаи-сијаси һадисәләрин аналитик тәһлилинә сәриштәјлә баш вурмағы бачаран, зәнкин билик саһиби олан һәр һансы бир чаван да ағсаггал мөвгејиндә дајана биләр.

Чәмијјәтин чәтин чағларында кениш халг күтләләри гаршысында чыхышлар едән, информасија васитәләријлә

кәнчләрә өјүд-нәсиһәт верән "башбиләнләрин", "моизәчиләрин" тәркиби әввәлчәдән, нечә дејәрләр, чидди сурәтдә сүзкәчдән кечирилмәлидир. Бу ишдә диггәтсизлијә, еһтијатсызлыға азачыг јол вериләрсә, нәтичәси чох ачыначаглы ола биләр. Нахчыванлыларын өз етик-мә'нәви симасы, өзүнә мәхсус кен јаддашы, психолокијасы вар; анаданкәлмә оғузлардыр онлар.

Нахчыванда баш верән һадисәләр тәкчә Москванын дејил, ејни заманда Балтикјаны өлкәләрин, Түркијәнин, Финландијанын, бир сыра Авропа дөвләтләринин диггәтини чәлб етмишди.

Нахчыван сәмасында тез-тез көрүнән һәрби тәјјарәләрдә Москванын јүксәк рүтбәли дөвләт мә'мурлары, партија лидерләри Мухтар Республикаја ахышыб кәлирдиләр. Хүсуси мәгсәдлә учуб кәлмиш Сов.ИКП МК катиби Киренконун, ССРИ Али Совети сәдринин мүавини Нишановун, В.Михајловун, ССРИ ДТК-сы сәдринин биринчи мүавини орду кенералы Бобковун, орду кенералы Варенниковун, кенерал-полковник Шаталинин, кенерал Широнкинин вә б. Нахчыванда јерли чамаатла көрүшләри сон дәрәчә ағыр шәраитдә кечирди вә онларын сәфәри һеч бир мүсбәт нәтичә вермирди.

БӨЈҮК ФАЧИӘЈӘ ДОҒРУ

Тој умурдуг јас верди,
Нә вердисә нәһс верди.
Тарих бизә дәрс верди,
Јанварын ијирмисиндә.

Р.БЕҺРУДИ

Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Ә.Вәзиров вә онун "чағырылмыш гонаглары" Мухтар Республиканын чәкдији фачиәви мүсибәтләри өз көзләријлә көрдүләр, дујдулар вә анладылар ки, бу халгын јенилмәз әзмини, мәтин ирадәсини гырмаг мүмкүн дејил, онун һиссләри ојнамаг, одла ојнамагдан да бетәр ола биләр... О сијаси дәллаллары гәзәблә, нифрәтлә гаршылајан нахчыванлылар Вәзирову да бу бәлаларын әсас баиси, Вәтән, милләт сатгыны кими дамғалајыр, она лә'нәтләр јағдырыр, чинајәткар кими иттиһам едирдиләр о манкурту...

...1990-чы ил әрәфәсиндә ермәниләрин Нахчывана күчлү һәрби тәчавүзү көзләнирди. Әһалинин мүһафизәсинә вә там тәһлүкәсизлијинә дөвләт тә'минаты јенә дә јох дәрәчәсиндәјди.

...1990-чы илин илк ајлары. Сәдәрәк илк шәһидләрини верди: Идрис Мәммәдов, Рүстәм Нағыјев, Јеникәнддән Мәммәд Мәммәдов, Баһадур Һүсејнов, Мәһәррәм Сејидов, Аббасәли Гаракөзоғлу... Ермәниләр тәрәфиндән Шада, Бузгов, Кәрмәчатдаг, Јајчы, Чаһазир кәндләри атәшә тутулду. Кәрки кәнди ишғал едилди, Күннүд кәнди јандырылды; илк онкүнлүк әрзиндә дөјүшләрдә 15 нәфәр шәһид олду, 2-чи Сәдәрәк шәраб заводу јерлә-јексан едилди; гудузлашмыш дүшмәнин гошун бөлмәләринин узагвуран топлары кәндләримизи виранәјә чевирди, евләримиздә очагларымызы күл еләди, тәкчә Сәдәрәк кәнд совхозуна 100 минләрлә манатдан артыг зәрәр дәјди.

1918-1920-чи илләрдә олдуғу кими, јенә халгын өзүнүмүдафиә инстинкти ишә дүшмүшдү. Партија-совет тәшкилатлары ифлич вәзијјәтдә олдуғундан, ән мүһүм чари мәсәләләр митингләрдә мүзакирә едилиб гәрарлашдырылырды. Һәмин дөврдә Нахчыван МССР-дә демәк олар ки, әсас фәалијјәт саһәләринин һамысы Нахчыван Халг Ҹәбһәсинин (Бакыда бу тәшкилат һәлә рәсмиләшмәмишди) там нәзарәти алтында иди. Русијанын мәнһус ермәнипәрәст мөвгеји митингләрдә кәскин тәнгид һәдәфинә чеврилмишди. Ҹәбһәнин сағлам гүввәләри Нахчыван мәсәләсини бејнәлмиләлләшдирмәјә, Гарс мүгавиләсинин, онун шәртләринин ачыгланмасына диггәти чәлб етмәјә чалышырды. Нахчыванда Иранын вә Түркијәнин консуллугларынын ачылмасы тәләби дә мәһз митингләрдә ирәли сүрүлүрдү.

1990-чы ил јанварын 19-у саат 11-дә ағыр техника илә силаһланмыш ермәниләр Араздәјәндә јерләшән рус сәрһәд дәстәсинин јардымы вә билаваситә иштиракы илә Сәдәрәјә һүчума кечдиләр. Һәмин күнүн кечәси исә (өлкәнин күч назирликләринин башчылары, Сов.ИКП-нин мәс'ул ишчиләри артыг бир нечә күн иди ки, Бакыда идиләр—гаршыдакы фачиәнин әсас ичрачылары—Ә.Ә.) Совет империјасы Азәрбајчанын пајтахтына гошун јеритди. Шаһидләрин мә'луматларына көрә бу хүсуси чәза һәрби бирләшмәләриндә јүзләрлә ермәни олмушдур вә мән буна варлығымла инанырам. Сәдәрәјә һүчум 20 јанвар гырғынына һазырлыг кими гәбул едилә биләр, буна әсас да вар. Чүнки Сәдәрәкдә илк кениш мигјаслы дөјүш Москванын империјапәрәст сијасәтчиләрини, онун фитвасы вә хејир-дуасы илә һүчума кечән ермәни гәсбкарларыны даһа амансыз, гәддар тәдбирә әл атмаға сөвг етмәјә билмәзди. Нахчыван елликлә ајаға галхмышды, санки бөлкәнин әһалиси кичикдән бөјүјәдәк рүтбәсиндән асылы олмајараг кәфәнә бүрүнүб Вәтәнин мүдафиәсинә галхмышды. Дүшмән ағыр тәләфатлара мә'руз галдығындан керијә чәкилмәјә мәчбур олду. Һәр бир итки ағырдыр, амма мәни сарсыдан, даһа чох көјнәдән дөјүшләрдә иштирак едән Тофиг Нәсировун балача өвладлары Елвин вә Маликин дүшмән мәрмисинә һәјәтдә түш кәлмәси, бу мә'сум ушаг үрәкләринин дајанмасы олду. Аллаһ Сизә рәһмәт еләсин, гәбриниз нурла долсун, мәним әзиз нәвәләрим.

Ермəни гəсбкарларынын həрəкəтлəри Нахчыван əhалисинин hиссләрини, əсəблəрини тарыма чəкмишди. Митинглəрдə гојулан тəлəблəр даhа да кəскинлəширди. Белə ки, јанварын орталарында јаранмыш ичтимаи-сијаси вəзијјəтлə бағлы гəрара алыныр ки, əкəр Конститусија hүгугларынын горунмамасы давам едəрсə Нахчыванын вə Азəрбајчанын Иттифагдан чыхмасы мəсəлəсинин мүзакирəси митинглəрдə ортадыға атылачаг.

Мејдан исə јенə дə курулдајыр. "Азадлыг" мејданына ијнə атсан јерə дүшмəз. Мəркəзин хəјанəти, империјанын ич үзү вə чиркин сијасəти, Азəрбајчан рəhбəрлијинин лəјагəтсиз həрəкəтлəри адəти үзрə ифша едилирди. Артыг митинг иштиракчылары Мухтар Республика Али Совети Рəјасəт hеј'əтинин ичласыны чағырмағы, Мəркəзин сатгын сијасəт јеритдијини е'лан етмəји вə Иттифагдан чыхмаг hаггында гəрар гəбул етмəји тəлəб едирди. Азəрбајчан рəhбəрлијинин Нахчыван мүвəккиллəри еhтијат едир вə бу сəрт тəдбирин лүзумсузлуғуну сүбут етмəјə чалышырдылар.

1990-чы илин јанварын 19-да гəзəблəнмиш Нахчыван ичтимаијјəтинин тəлəби вə күчлү тəзјиги илə Вилајəт Партија Комитəсинин рəhбəрлији фөвгəл'адə сессијанын чағырылмасына разылыг верир. Азəрбајчаны бүрүјəн митинглəрдə партија тəшкилатларынын, Азəрбајчан КП-нын бурахылмасы тəклифлəри ирəли сүрүлүрдү. Мəн узун иллəр Вилајəт Партија Комитəсинин үзвү олмушам, heч бир заман партијанын хəттинə гаршы чыхмамышам, лакин чох-чох сонралар hисс етмишəм ки, ону нүфуздан салан сəбатсыз партија функсионерлəриди. Мəhз онларын сə'јилə партија дахили интизамы сарсылыр, партија билетлəри рүшвəтлə пајланыр, партноменклатура габилијјəтə көрə јох, јенə рүшвəт јолу илə тəртиб едилир. Бүтүн бунлар чəмијјəтдə мəнфиликлəрə чеврилмəјə билмəзди. Нахчыван Вилајəт Партија тəшкилаты өз мүбаризлији вə дөјүшкəнлији, тəшəббүскарлығы илə Азəрбајчан партија тəшкилатынын габагчыл дəстəси олмушдур. Јахшы хатырлајырам, өзүнү көздəн салмыш Нахчыван МССР Назирлəр Советинин сəдри Көзəлов М.Ч.Бағыровун Нахчывана көндəрдији нүмајəндəсинин көзү гаршысында Вилајəт Партија тəшкилатынын конфрансында пленумун тəркибинə сечилмəди.

Мəн инанырам ки, əкəр 20 јанвар фачиəсиндəн сонра

Вилајәт Партија Комитәсинин пленуму чағрылсајды, јәгин ки, Һ.Әлијевин Москвадан Азәрбајҹана чағрылмасы тәләби илә тәшәббүс галдырарды. Һалбуки Азәрбајҹан КП МК-си бир-биринин ардынҹа Нахчывана өз емиссарларыны көндәрирди, лакин онларын бүтүн сә'јләри һеч бир фајда вермирди. Ф.Мурадәлијев, Т.Оручов, Р.Ағајев, Һ.Садыхов, назирләр, нәһајәт Ф.Мусајев вә Ајаз Мүтәллибов, онлардан әввәл 20 јанвар әрәфәсиндә Ә.Вәзиров, Сов.ИКП-нин мәс'ул ишчиләри, онларла кенераллар халг издиһамы гаршысында аҹиз идиләр. Чох мараглыдыр ки, бу гарма-гарышыглы күнләрдә вилајәтдә бир ҹинајәт факты, оғурлуг, дәләдузлуг олмамышды. Бүтүн бунлар һагда Азәрбајҹан КП МК-ја, сијаси идарәләрә кифајәт гәдәр мә'лумат верилирди.

Азәрбајҹан ССР Али Совети Нахчыван парламентинин Иттифагдан чыхмаг гәрарыны ләғв етди, јанвар фаҹиәсинә гијмәт вермәди, бир-биринин ардынҹа халга лазым олмајан пленумлар кечирдисә дә һеч бир ҹидди гәрар чыхармады. Бу да тәбии иди, чүнки Пленум үзвләринин 60-70 фаизи мәһз Азәрбајҹаны чапыб-талајан, јығдыглары рүшвәтин бир һиссәсини Бакыја вә Москваја јоллајанлар иди. Мә'нәви-әхлаги етик нормалара көрә Азәрбајҹан һөкумәти, Азәрбајҹан КП МК-нын бүро үзвләри, гоншу Күрҹүстандан нүмунә көтүрәрәк там һеј'әтлә истеʼфаја кетмәли иди. Белә бир һадисәдән сонра вәзифәдә галмаг, јени јүксәк күрсүләр уғрунда мүбаризә апармаг сәбатсызлыгдыр, әхлагсызлыгдыр, онларын һеч бири өзләринә бәраәт газандыра билмәзләр. 20 јанвар һәр бир Азәрбајҹан түркү үчүн ибрәт дәрсинә чеврилмәлидир. Халг нәјә гадир олдуғуну көстәрди, сјни заманда јухары күрсүләрдә әјләшән (әјри јолларла) "рәһбәрләр"ин халгдан нә гәдәр узаг олдугларыны да нүмајиш етдирди. Вә бу "рәһбәрләр" нә гәдәр ки, јенә дә өз јерләриндән гопмајыблар Азәрбајҹанда коррупсија һаллары, рүшвәтхорлуг кениш әл-гол ачачаг вә бизим инкишафымыз гаршысында әнкәлә чевриләҹәкдир. Зәнкин тәҹрүбәмә сөјкәниб дејирәм: рүшвәтхор рәһбәр ишчи ишғалчылыг азарына, хәстәлијинә дүчар олмуш гәсбкардан да тәһлүкәлидир. Чүнки рүшвәтхор олдугҹа фәндкирдир, мәкрлидир, минсифәтлидир, о бир дәгигәдә коммунист, демократ, сосиал-демократ, лап зәһләси кетдији адамын

адамы да ола биләр. Јанвар фачиәсинин гаршысы алына биләрдими суалы кәләчәкдә мүбаһисәјә чевриләчәк, чохлары өзүнә бәраәт газандырачаг. Фикримчә, онун гаршысы алына билмәзди, илк нөвбәдә онун баш вермәсиндә Азәрбајчана кәлмиш Москва емиссарлары—Примаков, Јазов, Бакатин, Баранников, Азәрбајчан КП МК-ја рәһбәрлик едәнләр марағлы идиләр. Бу илк нөвбәдә чошмагда олан милли-азадлыг һәрәкатыны боғмаг, чиловламаг үчүн лазым иди. Бу фачиә һеч дә беш-он күндә һазырланмамышды, онун көкләрини 80-чи илләрин сонларында ахтармаг лазымдыр. Горбачовун харичә сәфәри, арвады Раиса ја ермәни диаспорунун вердији гијмәти өлчүјәкәлмәз рүшвәт, онун "Јашасын совет халгынын вә ермәни халгынын достлуғу!" шүары, академик Аганбекјанын "Һуманите" гәзетинә вердији мүсаһибә, Дағлыг Гарабағ сәнајесинин, үмумијјәтлә, кәлирләринин Азәрбајчан бүдчәсинә дахил олмамасы, Һејдәр Әлијевин Сијаси Бүродан, Сов.ИКП МК-нын пленумундан узаглашдырылмасы вә онларла башга амилләр Азәрбајчан рәһбәрләри үчүн чидди сигнал олмалы иди. Азәрбајчан КП МК-нын бүро үзвләри, пленум үзвләри елә о заман чидди е'тираз сәсләрини учалтмалы идиләр. Ермәнистан ЕА-нын президенти акад. В.А.Амбарсумјан, акад. Нерсисјан, алим-јазычы Ајвазјан, Капутикјан вә б. ермәни рәһбәр ишчиләр, мәдәнијјәт хадимләри бизим рәһбәрләр үчүн нүмунә олмалы иди. Тәәссүф ки, Азәрбајчанда бу, өзүнү көстәрмәди. Һамы көзләмә, Москвадан "пај" алмаг мөвгејиндә олду. Зәиф шәкилдә е'тираз едәнләр исә конструктив тәдбирләрә әл атмадылар. Мән јухарыда Нахчыван Вилајәт Партија тәшкилатынын дөјүшкәнлијиндән мисал чәкмишдим. 1988-чи илдән бәри Азәрбајчан КП МК-нын онларла пленумлары кечирилиб. Јанвар фачиәсинин гаршысыны алмаг истәјән "чәсарәтлиләр" кәрәк о заман исте'фада олан **Һ.Әлијевин Азәрбајчан КП МК-ја јенидән рәһбәр вәзифәјә кәтирилмәси мәсәләсини чидди гојуб она наил олајдылар. Бах бу оларды гәтијјәтлилик!** Тәбии ки, буну илк нөвбәдә Пленумун тәркибиндә олан јазычылар, алимләр етмәлијдиләр; чүнки онлар даһа чох сәрбәст олурлар. Бунлары МК-нын бүро үзвләриндән, һөкумәт үзвләриндән көзләмәк олмаз. Јанвар фачиәсинә нә Али Советин сессијасында, нә дә ки, МК-нын

Пленумунда чидди гијмәт верилмәди. Фөвгәладә сессијада сәдрлији әлә алыб ону башламаг тәшәббүсү дә о гәдәр гочаглыг дејил, нәјәсә наил олмаг—будур мәсәлә! Нахчыван буна јенә дә нүмунәдир—о, гәти фикрини билдирди—Нахчыван ганлы фачиә јарадан империјанын тәркибиндә гала билмәз! Тәәссүф ки, Бакы буна мәһәл гојмады. Бу аз имиш кими һәтта бу тарихи гәрары ләғв етди. Јәгин ки, она сәс верәнләр сијаһысында алимләримизин дә, јазычыларымызын да адына раст кәлә биләрик.

Јанварын икинчи онкүнлүјүндә ермәниләрин һәрби тәчавүзүнүн күчләнмәсини нәзәрә алараг, Азәрбајчан Республикасы Һөкумәти гаршысында чидди тәләб гојулду: "Ја там тә'минат, ја да Нахчывана мүстәгиллик!". Нахчывана Дахили гошунларын ики баталјону јеридилди. Бу, һеч дә Нахчываны горумаг үчүн дејилди. Нахчыван Мухтар Республикасынын рәсми рәһбәрләри Бакыда јүксәк күрсүләрә јапышмыш "дајыларынын" мә'насыз чыхышларыны тәкрарламагла өз күндәлик "фәалијјәтини" битмиш һесаб едирдиләр. Бәли, јенә дә демәзсәнми: "Нараһатчылыг әбәсдир, дөзүмлү, тәмкинли олун вә с. вә и.а..."

Јанварын 15-16-дан башлајараг, үмумијјәтлә сәрһәд кәндләриндә вәзијјәт кәркинләшди, Сәдәрәкдә әсл ганлы тоггушма башламышды. Јерли идарә органлары ади вәзифәләрини белә јеринә јетирә билмирдиләр.

Һөкумәт тәрәфиндән хејли әввәл тәрксилаһ едилән халг дүшмән гаршысына әлијалын чыхмаг зәрурәтиндә галмышды. Нахчыван-Сәдәрәк јолунда санки "әтдән дивар" чәкилмишди. Јол бојунча јерләшән обаларын-ојмагларын гочаглары илә јанашы гочалары, гадынлары, ушаглары да ајаға галхмышды. Сәдәрәкдә адамлар күкрәјән дағ сели кими гајнашырды... Нахчыван-Сәдәрәк јолунда бу ахынын гаршысыны алмаг мәгсәдијлә бир нечә јердә кечид-манеә гојулмушду ки, силаһсыз јурддашлар атәш зонасына бурахылмасын. Силаһсыз дајаныб атышманы интизарла изләјән ајыг-сајыглар јаралананларын дәрһал јарағыны көтүрүр, дөјүшдә онлары әвәз едирдиләр. Бу јерин адамлары кәфәнә "бүрүнүб", өлүмә һазыр дајанмышдылар—токи Вәтән јад әлләрә дүшмәсин. Чамаат елә бил күтләви интиһар етмәк дәрәчәсинә чатмышды... Нахчывандан Сәдәрәјә мин-бир әзабла әрзаг, сурсат дашынырды,

буну да едән Нахчыванын гејрәтли өвладлары иди.

А.Чәлилов тез-тез Бакыја зәнк чалыр, Мухтар Республикада вәзијјәтин сон дәрәчә кәркин, тәһлүкәли олдуғуну билдирир, рәһбәрләри инандырмаға чалышырды ки, Нахчывана тә'хирәсалынмаз јардым лазымдыр. Узун-узады телефон данышыгларындан сонра Бакы Нахчывана чәми 60 (!) әдәд автомат көндәрмәји вә'д едир...

Бир аздан мә'лум олду ки, чүз'и "көмәк" кәтирән тәјјарә, "һава шәраитинин әлверишсиз олдуғуна көрә" Нахчыван сәмасындан дөнәрәк Бакыја гајыдыб. Ичтимаијјәт ВПК-нин биринчи катиби гаршысында тәләб гојмушду: "Нахчыван шәһәриндәки ики һәрби баталјон чәбһәјә көндәрилмәлидир". Бу тәләби јеринә јетирмәк үчүн хејли сә'ј көстәрилсә дә, хејри олмады. М.Горбачовун катиблијиндән билдирилди: "Баш катиб даһа вачиб ишләрлә мәшғулдур". Рыжковун катибәси исә чаваб верирди ки, сәдрлә јалныз 4 саатдан сонра әлагә јаратмаг олар. Јалныз Лукјановла данышыг баш тутмуш, 2 баталјондан истифадә етмәјә ичазә алынмышды. Буна бахмајараг, Нахчыванда олан ССРИ Дахили гошунлар команданы Шаталин исә садәчә Лукјанова табе олмадығыны әдаjла вурғулајыр.

...Митингләрдә ирәли сүрүлән тәклиф-тәдбирләр, сијаси аксијалар өз мә'насыны артыг итирмишди. Инди јеканә јол—Нахчыванын ССРИ тәркибиндән чыхмасы тәләбиjди.

1990-чы ил 19 јанварда Нахчыван МССР Али Совети јекдилликлә Нахчыванын Иттифагдан чыхмасы барәдә тарихи гәрар гәбул етди. Бу тарихи гәрар гәбул олунанда Украјна кими гүдрәтли бир өлкә сусурду. Балтикјаны дөвләтләр мәгам көзләјирди.

Бу тарихи гәрар бејнәлхалг аләмин диггәтини Нахчывана јөнәлтди, дүнја ичтимаијјәтиндән еһтијат едән Москва Нахчывана гошун јеридиб гырғын төрәтмәди. Һәтта ермәни гулдурлары belә бу гәрардан сонра мүвәггәти дә олса дөјүшү дајандырдылар.

Нахчыван исә јазда гаранлыг сәмада курлајан илдырым ролуну ојнады, цәһәнк, дүнјаны горху алтында сахлајан империјанын чајнағындан гопмаг үчүн чәсарәтли аддым атды, елә бил кечмиш 15 "гардашына" "вахтдыр, гуртулуш аны кәлиб чатыб"—деди, онлары өз азадлығы уғрунда мүбаризәјә сәсләди.

Дүнјанын бир сыра өлкәләри Нахчыванын ССРИ-нин тәркибиндән чыхмасы һаггында мә'луматлар версәләр дә, совет информасија васитәләри ағызларына су алдылар. Азәрбајчан парламенти исә садәчә бу тарихи гәрары, тәкрар едирәм, сәбәб көстәрилмәдән ләғв етди.

Нахчыванда атылан бу аддым јалныз Литва парламентиндә јүксәк гијмәтләндирилди.

Гәрарда охујуруг: "Нахчыван әразисинин бүтөвлүјүнә, Нахчыван әһалисинин тәһлүкәсизлијинә тә'минат вермәјән ССРИ-нин тәркибиндән Нахчыван Мухтар Республикасы рәсмән чыхыр вә өзүнү бу күндән е'тибарән мүстәгил Республика е'лан едир." Һәмин күн Мухтар Республика Али Советинин сәдри Сәкинә Әлијева кечә саат 12-дә телевизија илә чыхыш етди вә бу тарихи сәнәди ичтимаијјәтә чатдырды. М.Горбачов Нахчыван МР-ин ССРИ тәркибиндән чыхмасы һаггында Гәрарын һүгуги әсасынын олмадығыны билдирди. (Бәс халглары гаршылашдырмаг, өлкәнин әлијалын вәтәндашларынын үстүнә зиреһли техника јеридиб ган төкмәк кими вәһшилијин һүгугу әсасы вармы?)

...Нахчыван Иран дөвләтијлә гәдим гоншу олса да, тарих боју онун тә'сири алтына дүшмәјиб, өз көкүндән, адәт-ән'әнәләриндән ајрылмајыб, өз мүстәгил милли дүшүнчә јолу илә кетмишдир. Нахчыванлылар мәнсуб олдуглары Ислам дининә сәмими гәлбдән һөрмәт вә гуллуг көстәрмишләр, лакин мөвһумат фанатизминә чағыран моллаларын тәблиғатына әсла ујмамышлар.

Мүгәддәс Баһар бајрамымыз олан Новрузун кәлиши мүнасибәтијлә Чәнубдакы сојдашларымызын јандырдығы тонгаллара Ордубадын, Чулфанын учалыгларында, дағлар дөшүндә шө'ләләндирилән тонгалларла чаваб верилмишдир. Бу дин-ган һәмрә'јлији, гардашлыг дујғулары Нахчыванда инди дә јашајыр...

ҺАШИЈӘ. Мәһәррәмлик мәрасими әрәфәсиндә Вилајәт Партија Комитәсинин, комсомол фәалларынын, һүгуг-инзибати органларынын хүсуси тә'лиматчылары рекионун мүхтәлиф кушәләринә көндәрилирди, мәктәб мүдирләри сәфәрбәрлијә алынырды, мәсчидләр нәзарәт алтында сахланылырды. Сөзүн доғрусу, дини фанатизмлә мүбаризәдә Нахчыванын ајдын фикирли маарифчиләри дә әлдән-ајаг-

...н дүшүрдүләр... Бәнәнјар, Неһрәм кәндләриндә даһа чох дини фанатизмә гаршы әкс-фәалијјәт ишләри көрмәк лазым кәлирди.

Өз нөвбәмдә, о вахтлар мән дә бир рәһбәр ишчи кими. Неһрәмә кетмәк барәдә тапшырыг алмышдым. Мәрһум прокурор достум Нағы Гәһрәмановла тез-тез орaја кедәрдик. Һәр дәфә дә бөјүк әдибимиз Мирзә Чәлилин гызы Мүнәввәр ханымын гонағы олардым. Неһрәмдә хәтрими чох истәјирдиләр, орaја һәр кәлишими еһтирамла гаршылајырдылар.

Ашура күнләриндә Неһрәмә нөвбәти кедишим олду. Сәфәр әснасында сүрүчү бирдән машыны сахлады. Чешмәбасар кәнди јахынлығында ДТК сәдри А.Т.Замановун сүрүчүсү бизи хәбәрдар етди ки (республика прокурору вә Дахили ишләр назири һәмин машында идиләр), биз кәндә дахил олмајаг, бәс, еһтијатлы олмаг лазымдыр. Јолумуза давам етмәји сүрүчүмә билдирдим. Сонра ајдын олду ки, "һүгуги-инзибати рәһбәрләрә" кәнддә һансыса еһтијатсыз һәрәкәтләри үзүндән һүчум едиб, онлары даша басыблармыш... Чанларыны биртәһәр "саламат" гуртармышлар.

Имамзадәдән хејли аралы машыны сахладыг, мәрасим иштиракчылары илә көрүшдүм, сәмими сөһбәт етдик. Һәмин күн алынлара хәнчәр дәјмәди.

Нахчыван Елинин әсрләрдән бәри севинчлә, фәрәһлә гејд етдији, м.ө. VIII әсрдән түрк дүнјасында гејд олунан мүгәддәс Новруз бајрамы арзуланан гәдәмини бу күн Нахчыван торпағына басырды. Баһар бајрамы Ордубадда даһа тәнтәнәли, шөвглү, бир нөв Мејдан театры—сәһнәләшдирилмиш шоу сәвијјәсиндә кечирилир.

Новрузун Нахчыван торпағына бу дәфәки кәлиши чох үрәкјандырычы иди—дәрд дәрди говурду...

Гәддар дашнакчы гоншуларымыз бир гајда олараг бајрам күнләриндә (21-23 март) кәндләримизә басгынлар етмишләр (1905, 1918, 1920, 1988-1992-чи илләрдә), тојумузу јаса чевирмишләр; бу дәфә һәлә ишығымызы да кәсмишдиләр.

Ермәнистан Азәрбајчана гаршы ачыг гәсбкар сијасәти һәјата кечирдији һалда, Азәрбајчан рәһбәрлији ону тәчавүзкар адландырмаға белә өзүндә чәсарәт тапа билмир—ахы, Москванын гәлбинә тохуна биләр. Ермәни силаһлы гүввәләри исә өз ишиндәдирләр:

...Мартын 24-дә ермәниләр Газах рајонунун Бағаныс Ајрым кәндинә од вуруб јандырмыш, сакинләрини гәтлә јетирмишди.

...Мартын 26-27-дә Шаһбузун Шада кәнди атәшә тутулур, 6 нәфәр јараланыр.

...Мартын 28-дә Сәдәрәк кәндинин мүдафиәчиләриндән бири һәлак олур, алтысы јараланыр.

...Мартын 29-да Бабәк рајонунун Кәрмәчатах кәндиндә атышмада өзүнүмүдафиә баталјонунун бир дөјүшчүсү һәлак олур.

...Доғма кәндим Јајчыда (Шәрур) бир нәфәр шәһид олур. Рәсми Москванын идеоложи "атәш"ләри дә өз ишиндәди...

1990-чы илин мартында СИТА-нын "Андроник 1918-чи илдә Нахчыванда Совет һөкумәти е'лан етди"—мә'луматына нә ад верәсән?! Нә едә билә рдим? Јашым 85-и кечмишди, тагәтсизләшмишдим. Сән демә, Дағлыг Гарабағ дикәр кечмиш Совет республикаларынын әразиләриндә кәләчәк "гајнар нөгтәләрин" шө'ләләнмәсинә зәмин олачагмыш. Әкәр һәр һансы "гајнар нөгтә" алышдырыларса, тонгал чатыларса, демәли о—кимләрәсә лазыммыш...

Инсанда шәрәф, ләјагәт, милли гүрур дикәр һиссләрдән гат-гат үстүн олмалыдыр. Бу нәчиб, мунис дујғулар исә һеч кәсә Танры тәрәфиндән "һәдијјә" верилмир. Әкәр милләтин зеһни, дүшүнчәси сајылан али мәктәбләрдә, Елмләр Академијасында фикир, тәфәккүр ифличлији мөвчуддурса, бундан о јана даһа гејри кимдән умасан, кимдән күсәсән?..

Тарихи јарадан да, јашадан да, лазым кәләндә ону тәһриф едәнләрин гаршысыны кәсән дә, онун керчәкликләринин, һәгигәтләринин кешијиндә мәрди-мәрданә дајанан да ХАЛГЫН ӨЗҮДҮР.

Бәли, рәшадәт, һүнәр тәчәссүмү олан нахчыванлыларын өз саф ганы илә өз чанлы тарихини нечә јаратдығынын там керчәклији илә шаһиди олмушам. Нахчыванын өз варлығы, мүстәгиллији уғрунда мүхтәлиф мәрһәләләрдә сону зәфәрлә баша чатан "олум, ја өлүм?!" савашларыны лап јенијетмә чағларымдан үзүбәри өз көзләримлә көрмүшәм. Инди, бу ихтијар вахтымда, талеји ачылы-ширинли, енишли-јохушлу, ишыглы-гаранлыглы, амма һәр заман да

башыуча Нахчыванымызын тәлатүмләрлә, мүбаризәләрлә долу мүәјјән бир тарихи дөврүнүн кичик салнамәсини гәләмә алмагла, өзүмү бир даһа бәхтијар санырам.

Нахчыванлылар, ону да дејим ки, мүбаризәләрдә әлбир, дилбир, елбир олмушлар. Белә һалларда Нахчыван алынмаз галаја чеврилмишдир. Һадисәләр сәнкијиб сакитләшәндән сонра көһнә әламәтләр тәзәдән башлајыр. Бах, белә олан һалларда зијалылар өз сөзләрини демәлидирләр. Улу бир милләтин талејинә биканәлик, мә'нәвијјатсызлыг, фәалијјәтсизлик нүмајиш етдирмәк—хәјанәтә бәрабәрдир.

Нахчыванда исә ган ахыдылырды, шәһидләрин сајы күндән-күнә артырды. 1989-чу илин декабрында, 1990-1991-чи илләрин мүхтәлиф ајларында Вилајәт Партија Комитәсинин инзибати бинасыны һәрбчиләр топларла, пулемјотларла, танкларла мүдафиә едирдиләр. Бәс, халгын ев-ешијини, јурд-јувасыны ким горумалыјды?! Еһ, суаллар, јенә дә бир-бирини әвәз едән суаллар...

1990-чы ил. МАРТЫН 30-у. Азадлыг мејданына топлашан кениш халг күтләси тәшвиш ичиндә, килеј-күзарла өз дәрдләрини бөлүшдүјү бир мәгамда, гоншу бинада Вилајәт Партија Комитәсинин нөвбәти пленуму кечирилирди.

Мүшавирәләрин лент јазылары телевизија васитәсилә нүмајиш етдирилдијиндән, салона топлашан Вилајәт Партија Комитәсинин пленум үзвләри, номенклатура сијаһысында јерләри олан "фәаллар" нәзәрдән кечириләндә, тәчрүбәдә дәфәләрлә сынагдан чыхмыш модел өзүнү тәкрарән бирузә верир. Тарихин тәчрүбәси сүбут едир ки, бүрократик апарат бир гајда олараг, дахили мүнагишәләрдән сарсылыр, ифлич вәзијјәтә дүшүр. Буна бахмајараг, о өз универсал функсијаларыны јеринә јетирир, өз мөвчудлуғуна күтләнин көзүндә һагг газандырмаға чалышыр, ејни заманда, өзүнүн хүсуси мәнафе вә марагларынын мүдафиәси үчүн бүтүн потенсиал гүввәләрини сәфәрбәр едир.

Бу апарат тәчрүбә газанмыш сијаси систем олдуғундан, мүхтәлиф кедишләрә әл атыр, чүнки јүксәк сабитлијә маликдир. Һәтта, сијаси елиталар дәјишилдикдә белә, о өз "дәјишилмәзлијини" горуја билир, өзү дә, буну јеринә јетирмәји чох јахшы бачарыр.

Сијаси елитанын сәрәнчамларыны чанла-башла ичра

едән күтлә исә, јенә дә "јарыммүркүлү" вәзијјәтдә галыр; бә'зән дә хаотик дағыдычы (кәнардан идарә олунур, чох шејдән хәбәрсиздир) бир рол ојнајыр. Унутмајаг ки, күтлә елитанын сон һакимијјәт дајағы олмаса да, күтләләрин ролуну һәр һансы бир вәзијјәтдә "икинчи дәрәчәли" һесаб етмәк дә сәһв оларды. Тарихи тәкамүл бу һәгигәти дә дәфәләрлә сүбут етмишдир.

Митингчиләр исә тәчрүбәдән кечмиш бүрократик апаратын гүввәсини унудурлар, гүввә һесаб етмирләр. Јанылырлар. Нә исә...

Бурасы да мараглыдыр—Ермәнистанын индики рәһбәрләри 20-чи илләрдә Микојанын "әлијлә" Азәрбајҹан КП МК-ја сохулмуш Сәркиси, Мирзојаны тез-тез хатырлајырлар. Совет дөврү ичтимаи-сијаси тарихимиздә гара ләкә олан бир хәјанәти мүасирләримиз вә кәләчәк нәсилләримиз гәтијјән унутмамалыдыр: вахтилә ачыг тәчавүзә мә'руз галан Мәркәзи Азәрбајҹан һөкумәтинин адларыны бир заманлар әбәдиләшдирмәјимиз рәһбәрләрдән Ә.Һ.Гарајев, М.Д.Һүсејнов, Һ.Чәбијев һәлә 20-чи илләрдә Сәркис, Мирзојан кими јабанчы, әлиганлы коммунист дүшмәнләримизлә әлбир олуб, чашдырылмыш Нәриман Нәриманова (чашдырылмыш, фачиәви шәхсијјәтә чеврилмиш олса да о һеч бир заман халга, Вәтәнә лагејд мөвгејә јуварлана билмәзди) гаршы чыхмыш, ону мәһв етмәјә чалышмышлар. Һәмин ән'әнә һәлә дә давам едирди!

Шаумјан, Микојан, Сәркис, Мирзојанын варисләри—Москвада Ситарјан, Шаһназарјан, Јереванда Һарутунјан, Восканјан вә мејданда "ат ојнадан" чохсајлы дикәр ермәни сијасәт дәллаллары өлкә мигјасында мүдафиә олунурдулар. Азәрбајҹан рәһбәрләри онларын үнванына сөз демәкдән чәкинир, еһтијат едирдиләр.

Апрелин 1-дә ССРИ Дахили гошунлары команданы кенерал-полковник Шаталин, кенерал-лејтенант Јегоров һәрби тәјјарәдә Нахчывана кәлдиләр. "Вахтсыз гонаглар" Вилајәт Партија Комитәсиндә бир нечә көрүш кечирдиләр. Онлар Нахчывана мәкрли нијјәтлә кәлмишдиләр: "дилә-тутмалар", вә'дләр јолујла Нахчываны "рам етмәк, әлә алмаг", гаршыја гојулмуш "сәрһәд" мәсәләсини Русијанын хејиринә һәлл етмәк...

Нахчыванда сосиал вәзијјәт кетдикчә кәркинләширди.

Тәсәввүр един: Азәрбајҹанын мәркәзиндән вә дикәр бөлкәләриндән Нахчывана кәлән јоллар бағланмыш, Минкәчевирдән верилән електрик енержиси хәтти декабрын 8-дән е'тибарән Ермәнистан тәрәфиндән кәсилмишди; сојугда-сазагда, истилик олмадығы үзүндән мәктәбләрдә дәрсләр дајандырылмыш, телеграф, телевизија фәалијјәт көстәрмәкдән "мәһрум" олмушду. 1942-1944-чү илләрдә блокадада олан Ленинградын башына кәлән фашизм мүсибәтләри, дәһшәтләр бизим Мухтар Республикада тәкрар олунурду.

Ады бөјүк, өзү "кичик"—бә'зи ағзыкөјчәкләр белә дүшүнүр—Нахчыванымыз барәдә хатирәләрими гәләмә алдығым бу чағларда, вахтилә иштирак етмиш олдуғум бир елми мәҹлис јадыма дүшдү... 1959-чу илдә Университетин тарих факүлтәсинин елми мүдафиә шурасында һәмјерлимиз, Хок кәндиндән олан достум Һәбиб Һүсејнов диссертасија мүдафиә едирди; тәдгигат әсәринин мөвзусу билаваситә Нахчыванын тарихијлә бағлыјды. В.И.Ленин адына АПИ-нин профессору Мосесов сөзүнә "Товарищи, мы говорим о маленьком Нахичеванском крае"—чүмләси илә башлады. Мәрһум профессор Әләскәр Гасымовла јанашы отурмушдум. Тәмкинлә, бир аз һиддәтлә Мосесовун ҹавабыны вердим ки: "Бу балача Нахчыванда дашнаклар үч дәфә милли гырғын төрәтмишләр (1905, 1918-1920-чи илләрдә), Андроник өз гулдурларыјла бу Дијара басгын етмиш, аналарымызын синәсинә дағ чәкмишдир, өзү дә нахчыванлылардан лајигли ҹавабыны алан о гудуз архасына бахмадан әкилиб кетмишдир..." Тәхминән 10 дәгигәлик чыхышымы елми шура үзвләри вә мүдафиәдә иштирак едән дикәр мүтәхәссисләр разылыг һисси илә гаршыладылар, мән дә бир аз сакитләшдим...

Ачығыны е'тираф едирәм: һәр бүлбүлүн өз шәргиси олдуғу кими, Нахчываным да мәним әбәди, сөзсүз маһныма чеврилиб. Јалан олмасын, мән өз маһнымы кечәләр јухуда да охујурам. Дизләрим тагәтдән, көзләрим нурдан дүшмүш олса белә, өмрүмү амансызҹасына "истисмар" едирәм. 1988-чи илдән башланан нөвбәти ермәни фитнәкарлығыны вә ҹинајәткарлығы хронoложи сәпкидә кағыза көчүрүрәм (500 сәһифәлик бу јазым гој архивимдә галсын, лазым олар). Нахчыванла нәфәс алырам; һәтта мәнә пислик, јаманлыг етмиш адамлар һаггында да хошакәлмәз фикирдә дејиләм...

Али Мәчлисин телевизија васитәсилә јајымланан кедишини мүнтәзәм олараг изләјирәм. Депутатларын чохсајлы чыхышларыны бир тарихчи кими өз мәнтиг "сүзкәчимдән" кечирирәм. Нә кизләдим, чыхышларда һәрдәнбир хошакәлән "нотлар" да олур, амма бу нотлар—сијаси һазырлыгдан дејил, даһа чох емосијадан, шәхси амбисијалардан ирәли кәлир. Дахилән дујурдум ки, бизим республиканын милләт вәкилләри өз сијаси интеллектләрини кәләчәкдә даһа да јүксәлтмәли, дәринләшдирмәлидирләр, ичтимаи-сијаси һадисәләрин тәкамүл просесинә ачыг көзлә бахмаг сәриштәсинә јијәләнмәлидирләр. Мәнсуб олдуглары улу бир халгын, синәси дағлы Нахчыванын е'тимадыны, үмидини мәнтиги һәгигәтләрлә доғрултмаға һазыр олмалыдырлар...

...Рекионда вәзијјәт һеч дә дурулмурду. Тәлатүмә кәлмиш јерли чамаат ермәни фашистләринин тәчавүзүнә гаршы сон дәрәчә һиддәтләнмишди.

1989-чу илин јај ајлары... Бакы-Норашен гатары Ермәнистан әразисиндә, о чүмләдән, Меһридә дајандырылырды, екстремистләр тәрәфиндән силаһлы тәчавүзә мә'руз галырды, дәмирјолу хидмәтчиләри тәһгир олунур, һәтта гәтлә дә јетирилирдиләр. Тәхрибатчылыг һаллары јенә дә баш алыб кетмәјиндә давам едирди. Өзләринин төрәтдији фитнәкар әмәлләри өрт-басдыр етмәк, пәрдәләмәк, мөвчуд һәгигәти кизләтмәк мәгсәди күдән ермәниләр дәрһал "вај-шивән" гопарырдылар ки: "ај аман, Азәрбајчан, демәзсәнми, Ермәнистаны "блокада" вәзијјәтинә салыб..."

Елә һәмин чағларда Москва телевизијасынын "Времја" редаксијасы Јереванда әһалинин "гаранлыгда галмасыны", автомобилләрин ишләјә билмәмәсини, техниканын дајанмасыны өлкә ичтимаијјәтинә чатдырыр вә бу минвалла ермәни дәләдузларынын һарај-һәширинә сөзүн там мә'насында сәс верирди.

Әввәлдә гејд етдијим кими, Меһридә, Гәрчиванда Чулфа локомотив депосунун коллективи бу зоракылыглара, һагсызлыглара сон гојулмасы барәдә Азәрбајчан һөкумәтинә гәти тәләблә мүрачиәт етдиләр. Мүрачиәт мүсбәт нәтичә вермәјәндә, Чулфа локомотив депосу машинистләри тә'тил етмәли олдулар.

Әфганыстанда әли гана булашмыш, Азәрбајчан КП МК-нын икинчи катиби Полјаничко вә ССРИ Дәмир

Јоллар Идарәсинин рәиси Конарев бир груп "зијалынын" мүшајиәти илә Чулфаја кәлиб, тә'тили дајандырмағы тәләб етдиләр. Чулфа рајонундакы Јајчы кәндиндә техники-пешә мәктәбинин директору, рајон ХЧ-нин сәдри Рамиз Тағыјев Полјаничкоја вә ону мүшаијәт едән "милли" нүмајәндәләрә белә гәти чаваб верди: "Чәнаб Полјаничко, сиз рус империјасынын Азәрбајчанда чанишинисиниз. Нахчыван торпағына "һиккәли" кәлишинизи јерли әһали адындан мәгбул һесаб етмирик, тәклифинизи рәдд едирик..."

...Бакыда "АЗАДЛЫГ!", "МҮСТӘГИЛЛИК!" шүарлары илә түғјан едән күтләви митингләр, Нахчыванын ССРИ тәркибиндән чыхмасы барәдә гәбул етдији чәсарәтли гәрар Москваны горхуја салмыш, һиддәтләндирмишди. Бәли, Азәрбајчан ајылмышды, өз торпағынын, өз халгынын азадлығы, истиглалијјәти, мүстәгиллији уғрунда чарпышмаға һазыр олан кәнч вәтәнпәрвәрләр инди дөјүш мејданына атылмышдылар.

Азәрбајчана ибрәт дәрси, нечә дејәрләр, "гулагбурмасы" вермәк фикринә дүшән кечмиш ССРИ рәһбәрлији нөвбәти чинајәтә әл атмағы планлашдырды. М.Горбачов, јан-јөрәсиндә фырланан фитнәкар, хаин ермәни гулбечәләринин фитвасына ујуб Ә.Вәзировун, А.Мүтәллибовун, В.Һүсејновун мајмаглығындан, сијаси әфәллијиндән истифадә едәрәк, хүсуси тә'лиматлы һәрбчи-фашистләри мүшајиәт едән зирећли техниканын Бакыја јеридилмәсинә шәхсән әмр вермишди... Корешән чәллад Јазова да елә бу лазым иди: шәһәрин мүдафиәсинә чыхмыш әлијалын чамаата танклар, БТР-ләр һүчум етди, автомат силаһлардан, иричаплы пулемјотлардан инсанлара вә әтраф биналарын пәнчәрәләринә күллә јағдырылды. Бөјүклү-кичикли онларла күнаһсыз Бакы сакинләри тыртыллар алтында әзилди, ганларына гәлтан олду. Мә'лум фактлара әсасән, чинајәткар һәрбчиләрин тәркибиндә "Әфганыстан мәктәби" кечмиш ермәни чәлладлары да аз дејилмиш.

Ганлы 20 Јанвар фачиәси бах, белә төрәдилди...

Бакыда һәмин ганлы фачиәнин шаһидләри олан нәвәм Ајтән, кәлиним Земфираны динләдикчә дамарларымда ган дөвраны санки дајанды, көврәлдим: халг өмрүндә белә вәһшилији көрмәмишди. 1941-1945-чи ил мүһарибәсиндә алманлар белә бу чүр вәһшәти төрәтмәмишдиләр. Мә'лу-

матлара көрә 143 нәфәр һәлак олмуш, јүзләрлә адам јараланмыш, 400 нәфәр иткин дүшмүшдү.

20 Јанвар ганлары үстүндә Ајаз Мүтәллибов Азәрбајҹан КП МК-нын биринҹи катиби олду.

Бу фаҹиә, әслиндә, дөвләт терроризмидир.

Бу дәһшәтли фаҹиә халгын намуслу, гејрәтли өвладларыны (сатгын һөкумәт башчыларындан савајы), еләҹә бүтөвлүкдә халгын өзүнү елликлә ајаға галдырмышды; бычаг сүмүјә дирәнмишди, сәбр касасы дашмышды. Агил бабаларымызын тәҹрүбәсинә көрә, тәбиәтән сакит, итаәтли, зәһмәткеш олан фили тәбдән чыхарсан, гәзәбләндирсән, өзүндән күс—чүнки ону тезликлә тәзәдән рам етмәк, "јола кәтирмәк" чох чәтин вә мүшкүл бир иш олур...

...Һәр күн Нахчыванда издиһамлы митингләр кечирилир, өзүм онларын һеч бириндә иштирак етмәдијимдән күтләви митингләрин анатомијасы барәдә әсаслы бир фикир јүрүдә билмәрәм. Евимизә мәни көрмәјә кәлән мүхтәлиф нәслин нүмајәндәләрини динләјирәм, ара-сыра кәнҹләрин дә сөһбәтләринә гулаг асырам вә чалышырам тәкликдә өз тарихчи дүнјама чәкилиб, тарихи тәҹрүбәјә сөјкәниб фикирләрими ҹәмләшдирим.

Күтлә апарыҹы гүввәјә чеврилиб!

КҮТЛӘ—бу, гуруҹулугдан, даһа чох дағыдыҹы гүввәдир. Истәнилән формаја дүшә биләр, арзу олунан истигамәтдә јөнәлә биләр, инкишафа мане дә, әнкәл дә ола биләр. Гоҹа тарихдән истәнилән гәдәр мисаллар кәтирмәк олар. Бу күн әлдә олунан гәләбәни сабаһ бир анда јоха чыхара да биләр.

Партија-дөвләт структурлары дағылдығындан (ону дәфн етмәк һәлә тездир), ајрылмыш гүввәләри шәрти олараг сағлар, соллар, мәркәзчиләр дә адландырмаг олар. Бүтүн бунлар бизим нәсил үчүн кечилмиш мәрһәләдир. Онларын һәр бири дә һакимијјәти әлә алмаг үчүн мүбаризәјә киришиб, сијасиләшмиш күтләни өз нијјәтинин һәјата кечмәсиндә васитәјә чевириб. Вә бу сијасиләшмиш күтләдән мүхтәлиф лидерләр дә истифадә етмәјә чалышырлар. 70 ил Коммунист партијасы тәрәфиндән тәрбијәләнән күтлә зәифләјиб керијә кедән һакимијјәти лә'нәтләјир. Совет адамынын тәбиәти беләдир—о, ону дөјән әли јалаја да биләр, она јазығы кәлән әли дишләјә дә биләр. Бу күн

сони сүрәкли алгышларла гаршыладан, әзизләдән күтлә сабаһ сони даша да баса биләр. Чохсајлы мә'луматчыларымы динләјирәм, һәр биринин ағзындан чыхан будур ки, Азәрбајҹанда чулғаланан милли-азадлыг һәрәкаты өз сәвијјәсинә көрә Балтикјаны өлкәләри дә өтүб кечир. Әлбәттә, мәним бу мүгајисәјә шүбһәм вар вә өзү дә әсаслы шәкилдә. Биринчиси будур ки, биз бир чох сәбәбләрдән онлардан керијик. Икинчиси 20 јанвар фаҹиәси Нахчыванда аловланмагда олан милли-азадлыг һәрәкатына бир тәкан олду десәк, һеч дә јанылмарыг. Балтикјаны өлкәләрин, Украјна демократик тәшкилатлары емиссарларынын, харичи акентликләрин нүмајәндәләринин кәлиши Нахчыванда артыг ади һала чеврилиб.

НАХЧЫВАН ТӘНҺАЛЫГДА ДА ДӨЈҮШҮР

Ермәни басгынлары Нахчыванын әсл симасыны үзә чыхарды. Сәдәрәкли достларымдан бири мәнә деди ки, кәнчләримиз о гәдәр мәһарәтлә вурушурлар ки, һәтта 12 километр ермәни әразисинә дахил олуб, гәсбкарлары ағыр иткиләрә мә'руз етмишләр, тәәссүфләнди ки, ваһид рәһбәрлик, команданлыг јохдур...

Нахчыван ағыр вәзијјәтдә тәкбашына дөјүшүр, мүбаризә јолларында мөһкәмләнирди. Кечмиш партија елитасына мәнсуб оланлары Горбачов Путчу чуша кәтириб, телеграмла онларла һәмрә'јликләрини билдирән партија функсионерләри дә аз олмады. Нахчыван Назирләр Совети башда М.Әлијев олмагла бүтүнлүклә Јанајеви, Јазову, Бакатини рәсми гајдада дәстәклэдиләр. Нахчыван шәһәриндә, рајонларда кечирилән партија пленумларында коммунистләр үрәкләрини бошалдыр, арзуладыглары күнүн кәлдијиндән илһамла сөз ачырлар. Анчаг Дөвләт Фөвгә'ладә Вәзијјәти Комитәси сабун көпүјү кими јоха чыхдыгда, онларын сәси дәрһал батыр. Коммунистләр күтләви шәкилдә партија билетләриндән имтина едирләр, бә'зиләри телевизија камерасы гаршысында ону тонгала атыб јандырыр, бә'зиләри садәчә чырырлар. Фәаллыгларыны чошдуран бә'зи кәнчләр исә евләрә зәнк едир, әрк етдикләри евләрә кедиб партија билетләрини тәһвил вермәјә чағырырлар. (Бу лазымсыз һәрәкәтди).

Бәли, мән дә бүтүн бәлалары партија рәһбәрләриндә көрүрәм. Мүһарибәдән сонракы илләрдә партијанын ән јухары ешалону хүсусилә "һарынлады". Демәк олар ки, өлкәдә кедән чинајәткарлыг просесинин башында дурду. Сонракы чинајәтләри исә мә'лумдур: Новочеркасск, Алма-Ата, Вилнүс, Тбилиси, Бакы... Партијанын Сијаси Бүро-

сунун көстәриши илә халг әлејһинә зиреһли һәрби техника јеридилди.

Тоталитар режимдән әли үзүлмүш коммунист рәһбәрлији өз һакимијјәтини горумаг үчүн Бакы шәһәриндә, рајонларда (Нахчыванда буна мүвәффәг ола билмирләр) халгы јени формада үз-үзә гојмаға чалышыр, күч назирликләриндән истифадә едир. Нахчыванда јеничә јаранмыш Хүсуси тә'јинатлы полис дәстәсинин Азәрбајчанда фәалијјәт көстәрән бүтүн һәмкарларына мүрачиәтиндә охујуруг: "Сизә мүрачиәт едәрәк билдиририк ки, АЗАДЛЫГ мүбаризәсиндә иштирак едән һәр бир вәтән өвлады бизим гардаш вә бачымыз, ата вә анамыздыр. Сизи милли хәјанәт вә антидемократик јол тутмуш Азәрбајчан коммунист рәһбәрлијинин вердији әмр вә көстәришләрә кор-коранә табе олмамаға чағырырыг.

Сизи АНА ВӘТӘНИН вә мүдрик халгымызын мүдафиәсинә чағырырыг. Јашасын мүстәгил, ваһид, демократик АЗӘРБАЈЧАН!"

Көрүндүјү кими, Нахчыванда ашағыдан јухарыја, јухарыдан ашағыја бирләшмә процесси кедирди. Бакыда баш верән һәр балача бир һадисә дәрһал Нахчыванда өз әкс-сәдасыны тапырды.

НАХЧЫВАН ЈЕРЛИ ГӘЗЕТЛӘРИНДӘН. 1990-чы илин мајында Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби А.Мүтәллибов вә МК катиби Фуад Мусајев Нахчывана кәлмишдиләр. Алт трикотаж палтарлары комбинатынын фәһләләрилә көрүшмәк зорунда галдыгларындан бир нечә суала чаваб вермәк мәчбуријјәтиндә галмышлар.

Ваһид Меһдијев:—Јолдаш Ајаз Мүтәллибов, АХЧ-јә мүнасибәтиниз нечәдир?

А.Мүтәллибов:—АХЧ-дә үнсүрләр вар.

Ә.Һүсејнов:—Мәркәзи Комитәдә ондан да чохдур (Бу сөзү ешидән рәһбәрләр гәрибә бир сәс чыхардырлар).

Фуад Мусајев:—Мән јолдаш Мусајевәм, МК-нын катиби.

Ә.Һүсејнов:—Сизи јахшы таныјырыг.

Ф.Мусајев:—АХЧ-дә үнсүрләр вар.

Фәһләләр Бакыда Февгә'ладә вәзијјәтин ләғв едилмәсини тәләб едирләр. Вәзијјәтин кәркинләшдијини көрән А.Мүтәллибов:

—Биз сизин хаһишинизи нәзәрә аларыг,—дедикдә фәһ-

ләләр "биз хаһиш етмирик, тәләб едирик"—чавабыны верирләр.

Партија рәһбәрләри чох чәтинликлә арадан чыхыб Вилајәт Партија Комитәсинә кәлирләр. Бурада рәһбәрин кәзләмәдији чәтинликлә гаршылашырлар. А.Мүтәллибовун: "Партијанын чөрәјини јејирсиниз, һәлә бир она е'тираз да едирсиниз" сөзләри јерләрдә наразылыг доғурур:

—Дүз демирсиниз, биз партијанын јох, зәһмәтимизин, әмәјимизин чөрәјини јејирик.

А.Мүтәллибов:—Нијә тәзјиг көстәрирсиниз? Данышмағын да үслубу вар. Кими динләдирсән Халг Чәбһәсиндән, елә гануидан данышыр. Кија биз, нә билим, дүшмәниксәдыг. Бир балача бир...

Вәзијјәтин кәркинлијини Фуад Мусајев азалтмаға чалышыр:

—Јекә адамсыз. Рәһбәр кими һөрмәт етмирсиниз, ағсаггал кими һөрмәт един. (Сөһбәт "Шәрг гапысы" гәзетиндән көтүрүлүб). Һәр һалда, рәсми Бакыдан е'зам олунан номенклатур функсионерләрин о вахтлар Нахчыванда баш верән ичтимаи-сијаси һадисәләрә тә'сирини дә инкар етмәк олмаз. Јерләрдә хүсуси "тапшырыг"ла арагарышдыранлар, тәхрибатчылар пејда олмушдулар. Сијаси институтларда, сијаси даирәләрдә әввәлчәдән һазырланмыш план үзрә тәдбирләр һәјата кечирилирди. Халг адындан күтләви шәкилдә данышмаг, бәјанатлар вермәк ади һала чеврилмишди. Радио вә телевизија верилишләриндә Нахчыванда әввәлләр һеч вахт ешидилмәјән (үстәлик—рәсми рәһбәр ишчиләрин дилиндән) "Нахчыван халгы", "Чәһри халгы", "Сәдәрәк халгы" ифадәләри, мәфһумлары сәсләнмәјә башламышды. Аналожи просес Азәрбајчанын пајтахтында да чәрәјан едирди: "Бакы чамааты", "Ширван әһли" вә с. вә и.а.

Доғрудан да тәһлүкә, ваһимә һиссләри дүшүнән инсаны мә'нәви чәһәтдән ифлич едәрмиш. Вилајәт партија комитәсиндә тәшкил олунан, јухарыларын тәсдигиндән кечән "ветеранлар командасы" ишә салынмышды. "Аталар—оғуллар" зиддијјәтләри проблеми бүтүн кәскинлији илә чөвлан етмәкдәјди. Јалтаглыгда, мүт'иликдә, јухарылара имзасыз мәктублар јаздырараг шәрәфсизликдә формалашан бә'зи "ағсаггаллар" кәнчлијә "өјүд—нәсиһәт" вермәјә чалышыр.

ону "худбинликдә, дикбашлыгда" тәгсирләндирирдиләр...

Ушаг јашларымыздан хәјалымызда "диверсант" сурәти јаратмышдыг вә елә зәнн етмишдик ки, куја горху—тәһлукә сәрһәд хәттиндән о тәрәфдәдир: әли бомбалы, әли түфәнкли дүшмән үстүмүзә тиканлы мәфтилләрин о тајындан кәләр; баш верән һадисәләрин реал тә'сириндән силкәләниб көзүмүзү ачанда—һәмин ордунун өз дахилимиздә олдуғуну көрдүк.

...Мајын 12-си. Нахчыван Дөвләт Драм Театрында шәһәр партија комитәсинин конфрансы кечирилир. Вилајәт Партија Комитәсинин биринчи катиби конфранс иштиракчыларына мә'лумат верир ки: "Бу күн Азәрб.КП МК-нин биринчи катиби А.Мүтәллибовун анадан олан күнүдүр..."

Әл чалмаға алышан вәзифә саһибләри 20 јанвар Бакы фачиәсинин әлиганлы баискары гаршысында ајаға дуруб, ону алгышладылар. Һәмин күн Сәдәрәкдә атәш сәдалары дилә кәлмишди—Јурду јадларын ајағына верән саткын өлкә рәһбәринин шәрәфинә сөјләнән тәбрик нидаларына гарышырды...

Гејд етмәк истәрдик ки, конфрансын кечирилдији Драм Театры илә үзбәүз—Азадлыг Мејданында исә әсил вәтәнсевәр Нахчыван түғјан едир, "коммунист чилдли" ријакарларын үнванына өз үрәк сөзләрини учадан һаваландырырдылар.

Кетдикчә күрләјән, чағлајыб-чошан халг сәси "рәһбәри" горхутмушду, о, театрын арха гапысындан конфрансын јарысындан чыхмаға мәчбур олду.

Мүдрикләрин тә'биринчә, тарихин ибрәт дәрсиндән бөјүк дәрс јохдур. Сүгута уғрамыш коммунист режиминин јенидән бәрпасына үмид етмәк, она инанмаг садәловһлүк оларды; партија тәшкилатлары өз кечмиш монополист јолуна артыг гајыда билмәздиләр. Дөврүн, заманын мәс'ул шәраитиндә буну арзуламаг—ахлагсызлыг, собатсызлыг, сијаси корлуг иди. Симасызлыг, икиүзлүлүк, бугәләмунлуг халгын башына чох мүсибәтләр кәтирә биләр.

...Мајын 15-и. Сәдәрәкдә А.Мүтәллибовун ајағы алтында гурбан кәсилир... Өмрүмүн ихтијар чағында бу хәбәр, доғрусу, мәни мәһкәм сарсытды.

Сәдәрәк чамаатына хүсуси һөрмәтим вар, орадан ики дәфә депутат сечилмишәм, ағсаггалларла дуз-чөрәк кәсми-

шәм. Ермәни гәсбкарлрына ган уддурмуш Һәсән Шаһвәләд оғлу, Гафар Әлијев, Гасым Һүсејнов кими икидләрин нәвәләри јашајан бир обада элиганлы "рәһбәр"ин шәрәфинә гурбан кәсмәк күнаһ дејилми? Гурбан кәсдирән Компартија функсионерләри Халг, Вәтән гаршысында хәчаләт тәри ахытмајачагларвы?! Әкәр өлкә башчысы А.Мүтәллибов һүнәр саһибидирсә, нә үчүн 5-6 км мәсафәдә ермәниләрин ишғал етдији Кәрки кәндинә кедә билмир?..

Елин-обанын башчысы ел көзү илә, ел сөзү илә танынар. Ајаз Мүтәллибов исә, елин сөзүндә лә'нәтләнән, көзүндә Азәрбајчан Халгыны әзаблы, фачиәли, мүсибәтли күнләрә дүчар едән бир хатакар фәрддир.

Белә бир "фәрди" исә, үмумән Нахчыван јох, јалныз вә јалныз "јухары"лардан сәләгә уман, мәнсәбпәрәст, вәзифәпәрәст, дондан-дона кирән бә'зи јерли партија мә'мурлары гәбул едә биләрдиләр вә "гәбул" етдиләр...

Сөзүмүн чаны будур ки, А.Мүтәллибов вә онунла кәләнләр Нахчыванда Республика рәһбәрләри кими јох, Азәрбајчан бәлаларынын баискарлары кими гаршыландылар. Чүнки Нахчыван һәр дәфә силаһлы тәчавүзлә гаршылашдыгда, Бакыдан һеч бир саһәдә әмәли көмәклик көрмүрдү. Әксинә, дөвләт гәзетләриндә Нахчыванда баш верән һадисәләрә Мүтәллибовун арзусу вә ирадәси илә хүсуси дон кејдирилирди. Елә буна көрә дә А.Мүтәллибовун Нахчывана кәлиши вә кедиши арзуолунмаз, чағырылмамыш гонаг тә'сири бағышлады. Нахчыван Вилајәт Партија тәшкилатынын рәһбәрләри дәриндән-габыгдан чыхсалар да "рәһбәр"ләринин сәфәринә һеч бир пафос, тәмтәраг верә билмәдиләр. Әсас сәбәби — мүдафиәсиз галмыш Нахчывана Азәрбајчан рәһбәрлијинин башланғычындан биканә мүнасибәти иди.

Гәфил һүчума мә'руз галан Нахчыван ганлы Јанвар фачиәсиндән сонра санки сијасәт дәрсиндән имтаһан верән тәләбәјә чеврилмишди. Митингләрдә Нахчыван әразисиндән рус әскәрләринин чыхарылмасы тәләб олунурду. Бакы фачиәсинин әсас баискарлары М.Горбачов. Ј.Примаков, Јазов, Бакатин Баранников. А.Мүтәллибов, В.Һүсејнов лә'нәтләнир, әһали даһа сәрт аддымлар атмаға чағырылырды. Рәһбәр күрсүләрдә әјләшмиш партноменклатура тамамилә сарсылмыш, ифлич вәзијјәтә дүшмүшдү. Тез-тез

кечирдикләри јығынчаглар фајда вермирди, он'онәви пафослу чыхышлар јоха чыхмышды, елә бил һамы өзүнү севимли кабинетиндә јад һесаб едирди. Мәнә чатдырылан хәбәрләрдә митингләрдә дөвләт структурларынын јениләшмәси, халга һеч бир дохли олмајан сосиалист тәсәррүфат системинин дағыдылмасы, хүсуси мүлкијјәтин инкишаф етдирилмәси, Нахчыванда азад игтисади зона јарадылмасы вә с.кими ирәли сүрүлән тәшәббүсләр олдугча мараглы көрүнүрдү вә өзлүјүмдә бүтүн буларын тәһлилини апарырдым.

Хәстә олдугумдан Вилајәт һәмкарлар Тәшкилатынын конфрансында иштирак едә билмәдим (Дә'вәтнамә үчүн үзрхаһлыг вә миннәтдарлығымы телефонла билдирдим).Вахтилә бу тәшкилатын онларла конфранс вә пленумларында иштирак етмишәм. Әслиндә бу тәшкилат партијанын әлавәсиндән башга һеч бир шеј дејилди: јухарыдан өтүрүлән гәрарлар мүзакирә олунар, рәһбәрлик үчүн гәрарлар чыхарыларды. Партија комитәләриндән узаглашдырылан кадрлар адәтән бу тәшкилатда сығыначаг тапардылар. Мухтар Республика Али Совети Рәјасәт һеј'әтинин катиби вәзифәсиндә ишләркән бә'зи тәшәббүсләр ортаљыға атыб, бир нечәсинин дә һәллинә наил олдум. Аз кечмәди ки, Вилајәт Партија Комитәсинә чағырылыб данландым, онун биринчи катиби мәнә хатырлатды ки, сизин ишиниз јалныз фәрманлара имза атмагдан ибарәтдир, вәссалам. Һәмкарлар тәшкилатларына кәлдикдә исә онун ролу вә чәмијјәтдә јери олдугча ашағы иди.

Нә исә, һәр бир јени мәрһәләнин јени дә маһнысы олуб. Сөһбәт јајылды ки, Нахчыван Вилајәт һәмкарлар Тәшкилатына рәһбәр (чулфалы машинист, ССРИ Али Советинин депутаты уста Рамазан) Бакыда, Москвада сөһбәтләрдән кечиб вә сәдр вәзифәсинә тә'јин олуну6, галыр ишин формал чәһәти—конфранс чағырылмасы вә јүзфаизлә тәсдиг олунмасы.

Әлләр јухары галдырылсын. Кимин һүнәри вар ки, Вилајәт Партија Комитәсинин биринчи катибинин тәклифинә өз шәхси фикрини билдирсин. Анчаг гыса мүддәтдә гүввәләр нисбәти дәјишмишди, күтлә гәфләт јухусундан ајылмышды. Бир нечә күндүр ки, Вилајәт һәмкарлар Иттифаглары тәшкилатынын конфрансына топлашан нүма-

јөндөләр республика рәһбәрләри Афијәддин Чәлиловү, Сәкинә Әлијеваны, бүро үзвләрини боғаза јығмышдылар. Онлар нәинки јухарыдан тә'јин олунан намизәди гәбул етмир, һәттә 70 ил партијаја чан-башла гуллуг едән тәшкилаты дағыдыб Азад һәмкарлар Конфедерасијасы јаратмаг истәјир, сәдр вәзифәсинә исә һеч бир рәһбәрлә разылашмадан бир нечә мүстәгил намизәд ирәли сүрүрдүләр.

Нәһајәт, узун чәкишмәдән сонра мәсәлә "демократик" шәкилдә һәлл олунур (Тәзјиг дә олмамыш дејил). 1991-чи илин башланғычы хош мүждәли олур, халгын сәси ешидилир.

1991-чи ил јанварын 2-си. Евә котирилән "Ағрыдағ" гәзетинин биринчи нөмрәсини марагла сәһифәләјирәм. Редаксија һеј'әтинин үзвләри Гаһирә Мүслүмгызы, Әли Һүсејноғлу, Әләддин Ағаоғлу, Јадулла Фәтуллаоғлу, Фәсаһәт Әлиоғлу, Намиг Јадуллаоғлу — бүтүн бу адлар мәним үчүн таныш олмаса да, јазылары охудугча онлара һөрмәтим артыр.

Халгымызын үнванына бөһтанлар, ифтиралар атылан бир заманда демократик бахышлары ифадә едән мәтбу органа чидди еһтијач дујулур. Биринчи нөмрәдә охучулара үнванланан мүрачиәтдә охујуруг: "Севимли охучулар. "Ағрыдағ"ын кичик коллективи өз гаршысына али мәгсәд гојуб: һәгигәти, ачылы-ширинли, "дүзү дүз, әјрини-әјри" халга чатдырсын. Јахшы баша дүшүрүк ки, боғаздан јухары данышан әсил ишдән чох һај-күјә мејилли мәтбуат органы артыг јашаја билмәз, ифласа мәһкумдур". Ил боју әрзиндә Нахчыванда демократик мәтбуатын јеканә илк нүмунәси олан бу гәзетин 71 нөмрәси ишыг үзү көрдү. Гәзетдә публисистиканын бүтүн саһәләриндән истифадә олунур, үмуми Азәрбајчан сијаси публисистикасынын инкишафына бөјүк хидмәт көстәрилирди. Көркәмли алим рәһмәтлик Әбүлфәз Һүсејнинин Кәмигаја рәсмләри илә бағлы јазысы, алимләрдән Гәдир Гәдирзадә, Вәли Бахшәлијев, Ариф Әлијевин, Түркијә, Балтикјаны дөвләтләрин, Русијанын мәтбуатындан етдикләри тәрчүмәләр, Әбүлфәз Елчибәјин, мүсаһибәләри мараг доғурур.Гәзетин икинчи нөмрәсиндә— кәнчләримизин сијасәт јолунда аддымларынын, партија јаратмаг тәшәббүсләринин Нахчыванда сијаси маарифләнмә

мәсәләсиндә өз бәһрәсини верәчәјинә әминлик јарадырды вә бу мәни севиндирмәјә билмәзди. Вилнус һадисәләри илә бағлы Лиқес Чесниләвичусун јазысы диггәти чәлб едирди. Гәзет сијаси карикатураларда да кениш јер вермишди. Гәзетин уғурларындан бири дә латын әлифбасынын тәблиғаты мәсәләсијди.

Инанырам ки, 5 нәфәр кончин гүввәси илә чыхарылан бу гәзет (о чүмләдән Әгил Мәммәдовун рәһбәрлији илә чыхан "Һүррријјәт") кәләчәкдә хүсуси тәһлигат објектинә чеврилечек вә онларын адлары миннәтдарлыгла хатырланачаг. Тәәссүфләнирәм ки, вахтилә шөһрәт тапмыш "Шәрг гапысы" гәзети заманла ајаглаша билмир, гапы-пәнчәрәләрини бәрк-бәрк бағлајыб јени һаванын ичәрије, отагларa дахил олуб буранын кәсафәтинин тәмизләнмәсини истәмир, јахуд да еһтијатланыр. "Ағрыдағ" гәзети "Шәрг гапысы" гәзетиндән фәргли олараг Нахчыван әһалисини ојатмаг, она зеһни гида вермәк, ондакы чатышмазлығы арадан галдырмаг, мә'нәви микроблардан тәмизләнмәк, бир сөзлә, партноменклатуранын јох, милләтин сәсинә чеврилмәк мәгсәдини гаршысына гојмушдур.Вә Мухтар Республикада һазырда јеканә мәтбу органдыр ки, буна һәр һалда наил олур.

...29 март 1990-чы ил Шүкүр аллаһа ки, дүнәнә нисбәтән дәјүшләр сәнкијиб. Ара-сыра Ермәнистан тәрәфи Сәдәрәјә, Шадаја, Чәрмәчатдага топ атыр. Вурушма гәһрик едир. Сәррраст чаваблар онлары сусдурур.

Мәркәзи, һабелә республика телевизијасынын дикторлары "јенә дә вәзијјәт сабитләшир" ифадәләри илә чамааты сакитләшдирмәјә чалышырлар, санки Тифлис, Вилнус, дәһшәтли Бакы фачиәләрини унутдурмаға чалышырлар.

Садә һәгигәтдир-гајнар нөгтәләр јанырса, демәли бу кимәсә лазымдыр. Онлар елә бил пәмрәләниб, елә бил ону бир адам идарә едир. Өлкәнин һәр јериндә һәтта ејни ифадәләр ешидилир - күтлә панкорлардан, наркоманлардан, алкоголикләрдән ибарәтдир. О дәһшәтли Бакы фачиәсиндә дә бу ифадәләр тәкрар-тәкрар сәсләнди.

...Азадлыг мејданында халг дәрдини-сәрини бөлүшдүрүр, ики аддымлыгда исә Вилајәт Партија Комитәсинин пленуму кечирилир. Нахчыван әразисиндә ган төкүлүр, евләр

јандырылыр. Бакы радиосу вә телевизијасы консерт верир, Степанакертдә исә ССРИ Халг Депутатлары (Ермәнистандан сечилмишләр) өзбашына өлкә парламентини тәрк едиб ермәни әһалисини тәһрикчилијә, террорчулуға, "милли-азадлыг мүбаризәсинә" чағырырлар. Москвада лөвбәр салмыш ермәни лоббиси исә өз ишиндәдир—онлара Азәрбајҹанда ҹаваб верән рәһбәр ишчиләр тапылмыр.

...Апрелин 1-и Орду кенералы Шаталин, кенерал Јегоров јенидән Нахчыванда данышыглар апарырлар. Фајдасы олмајан данышыглар... Бакыдан исә Нахчыван көрүнмүркү, көрүнмүр. Ачыначаглысы будур ки, азадфикирлилик бүтүн Азәрбајҹан боју тә'гиб олунур. Намуслу адамлар инҹидилир, һәбс едилир. Үнванларына бөһтанлар јағдырылыр. Һәр һалда тәһлүкәли азадлыг сакит гул дүнјасындан јахшыдыр. Заваллы халг Вәтәнин дәрди илә севинән, кәдәринә ағлајан рәһбәрин һәсрәтиндәдир.

Нахчыванда јүксәк күрсүләрдә әјләшмишләр баша дүшә билмирләр ки, артыг кечмиш мүттәфиг республикалар Москванын назы вә бујруғу илә отуруб-дурмајачаглар.

Мајын 23-ү, әзкин һалда отагда кәзиширәм. Нәвәм Наил отаға дахил олуб мәнә дә'вәтнамә верди—АДР-ин 72-ҹи илдөнүмүнә һәср олунмуш тәдбирә дә'вәт едилирдим. Хејли севиндим. 10 илә јахын иди ки, кениш аудиторијадан узаглашмышдым. Дәрһал кејиниб Наилә кукла театрына машынла кетдик. Мәни алгышладылар. Дедим синәм долуду, иҹазә верин регламентдән кәнара чыхым. Бир саат 10 дәгигә чыхыш едиб алгышлар сәдалары алтында салону тәрк етдим. Күл дәстәси илә хош овгатда евә гајытдым.

1991-ҹи ил мајын 28-и. Нахчыван телевизијасына бахдыгча фәрәһләнирәм, көврәлирәм, севинҹдән көз јашлары ахыдырам, санки ҹаванлашырам, ганад ачыб мави екранда көрдүкләрими дүнјаја көстәриб һарај чәкмәк истәјирәм: "Будур бизим бу күнүмүз, сабаһымыз даһа көзәл олаҹаг". Ајаға галхмыш кәнҹлијимиз дүнәнки күнүн аб-һавасы илә даһа јашамаг истәмир, пәрвазланыб јүксәклијә, ишыға доғру.

АХЧ-нин Нахчыван шө'бәси көзәл бир тәшәббүс көстәрәрәк гүдрәтли рәссам Бәһруз Кәнкәрлинин гәбрини ашкарлајыб, абадлашдырыб, истә'дадлы һејкәлтәраш Һүсејнгулу тәмәннасыз дүнјадан накам кетмиш рәссамын

һејкәлини јарадыб. Абидәнин ачылышы халг севинчинә сәбәб олуб. Шуарлар, Үчрәнкли Бајраглар, көзәл авазла дејилән ше'рләр елә бил гәдим Нахчывана хүсуси бир көзәллик верир, ону чаванлашдырыр. 10 минләрлә адам шәһидләр хијабанында ујујан һәр бир әрән гаршысында баш әјәрәк ермәни гәсбкарларыны, Бакыда гырғын төрәдәнләри лә'нәтләјир.

...Халг издиһамы Ататүрк, Рәсулзадә күчәләрилә ирәлиләјир. Маһны охујан ким, јаллы кедән ким. Еһ, гочалыг, сән исә чохдан арзуладығым бу үмумхалг издиһамындан мәни ев "дустағы" етмисән.

Гәрибәси будур ки, бу үмумхалг јүрүшүндә "партноменклатура" адамларына раст кәлмирәм. Мин тәәссүф.*

Һисс едирсән ки, демократија анламына халг вә јүксәк күрсүләрдә әјләшәнләр арзуладығы кими јанашырлар. Әјри јолларла јүксәк партија, совет органларында вәзифә тутмушларын бөјүк һиссәси, мәнчә, бу күндә дүнәнки ејш-ишрәтин, совет күнләринин хиффәтини чәкирләр, кәнарлара чәкилиб мәгам көзләјирләр. Баша дүшмәк истәмирләр ки, империјадан ајрылан республикалар мүстәгиллик јолларында даһа уғурлар газана билә (бу јол һеч дә һамар дејил, әзаблыдыр), ајрылан республикалар өзләри бир-бирилә һәгиги, демократик мүнасибәтләр јарада биләр.

Халг шәнлији Азадлыг мејданында давам едир. Мән белә издиһамы нечә илләр иди ки, Нахчыванда көрмәмишди... Елә бил инсанлар бир-бирилә доғмалашмышдылар.

Севинчим узун чәкмәди, шәһәри бәзәјән шуарлар артыг мајын 29-да јығышдырылмышды. Мүһарибәјә мәчбури гајдада сөвг едилән, әрази бүтөвлүјү уғрунда мүбаризә апаран тәрәф бу халг чошғунлуғуна кәрәк хүсуси диггәт јетирә, ону даһа да аловландыра. Јәгин ки, јерли рәһбәрләр Бакыдан, Москвадан хофланырлар. Халг издиһамы, чошғунлуг исә Бакыдан тез көрүнүр һәр һалда халгын гәлбини охујан бу шуарлар бир мүддәт, лап чох галмалы иди.

Тарихчи фәһми илә көрдүкләрими, ешитдикләрими фикир сүзкәчиндән кечириб бу гәнаәтә кәлирәм ки, јени вә көһнә јаланлар үзә чыхмагдадыр вә һәр икиси инсанла инсан арасында дивар һөрүр. Гәдим вә мүасир мифләр ичтимаи шүура елә гыфыл вуруб ки, инсанда һәгигәт ганы азлығындан зәифлик әмәлә кәтириб. Бир дәфәлик билмә-

лидик ки, дүнјада јаландан бөјүк дүшмән јохдур—јалан евләр јыхар, гапылары бағлы гојар, тәһсили, горбиҹони јарымчыг едәр, нечә ки, едибдир. Јалан дил һесабына адамлар өлүмә, сүркүнә көндәрилди, тә'гиб едилди, јолларына даш-галаг төкүлдү. Јалан еlә һакимијјәт олду—ордусу илә, бүтүн структурлары илә.

Бу мүрәккәб дүнјада Фауст-Мефистофел параллеләри адамы мүшаијәт едир. Бу күнүн елми Фауст елми дејил. Мефистофелин мәгсәди Фаустун руһуна һаким олмагдыр. Дүнјанын чиловуну башына бурахмаг олмаз. Инсанын башы үзәриндәки сәмада јалныз улдузлар сајрышмалыдыр.

Инсан бејниндә мүәјјән кенләр вар ки, онлар адамы бәдхаһ едир, бејнин инкишафына мане олур. Баша дүшмәк лазымдыр ки, дүнјада елә проблем јохдур ки олмајыб ки, ону мүһарибә јолу илә һәлл едәсән. Һәр бир бејиндә јаранан мүһарибә идејасы әввәлчәдән мәғлубијјәтә уғрајыб. Белә бир тохуму ән мүнбит торпаға атсан белә орада һеч нә битмәз. Имлад Гәрбләв даһа чох өзүмүзләдир: истәсәк дә, истәмәсәк дә гоншулугда галачағыг.

Нахчыванда баш верән һадисәләр Мәркәздә диггәтлә изләнилир, тәхрибатчы планлар тортиб олунурду. Москва ДТК-дә хүсуси һазырланмыш әскәрләрин Нахчывана көлкини илдырым сүр'әтилә бүтүн бөлкәјә јајылмышды. Кенерал Кузнетсовун башчылығы илә зирәһли техника баталјону Сәдәрәк посту гаршысында дајандырылмышды. Мухтар Республика Али Мәчлисинин сәдри А.Ҹәлиловла онун узун-узады, чохкедишли сөһбәтләри олмушду. Һәрбчиләр гаршысында дуран вәзифә—Нахчыван шәһәринә дахил олуб, әһали арасында ваһимә јаратмаг, милли-азадлыг аб-һавасыны сөндүрмәк иди.

Рус кенералынын ултиматив тәләбинә ҹаваб олараг А.Ҹәлилов гәти билдирди ки, сизин танкларыныз јалныз асфалт үзәринә узанмыш нахчыванлыларын үзәриндән јолбоју кечиб Нахчыван шәһәринә дахил ола биләр. Сәдәрәкли достларымын дедијинә көрә, рус кенералына рүшвәт дә верилмишди. Мән буна инанырам, бу нәфсин гүдрәтинә бәләдәм—гоча тарих дил ачса, јүзләрлә мисал чәкә биләр.

Бу епизоду хатырламагла ону демәк истәјирәм ки, Нахчыванда чоишмуш еһтирасдары сөндүрмәк, ајаға галх-

мыш үсјанкар, дөјүшкән Нахчываны диз чөкдүрмәк үчүн Бакыја "дәрс" олмуш 20 Јанвар фачиәси мәһз, Нахчыван шәһәриндә дә һәјата кечирилмәлијди. Һәр һалда Нахчывана бир-биринин ардынча ҝәлән јүксәк рүтбәли һәрби сијасәтчиләрин (ордү кенераллары Варенников, Шаталин, Бобков) фикирләринин мәнтиги нәтичәси өзүнү ҝөстәрмәлијди. Азәрбајчан рәһбәрлијинин Нахчыванда һеч бир тә'сир даирәсинин олмамасы, тәбии ки, Москваны хүсуси нараһат едирди. Нахчыванда баш тутмајан тәдбир Ермәнистан вә Москва рәһбәрлијини, онун дәмтутанларыны да бәрк гычыгландырмышды...

Бакыда һәмин о ганлы 20 Јанвар фачиәси төрәдиләндә ичтимаи мүһитдән тамамилә тәчрид олан Һејдәр Әлијев Бакы гырғыны хәбәрини ешитдији кечәнин елә сәһәриси күнү, ону ҝөзләјән һәр чүр алчаглыға вә тәһлүкәјә мәһәл гојмадан, Азәрбајчанын Москвадакы Даими нүмајәндәлијинә ҝәлиб мәтбуат конфрансы кечирир, кечмиш ССРИ вә харичи дөвләтләрин журналистләри гаршысында чыхыш едир, баш вермиш фәлакәтли һадисәни Азәрбајчан халгына гаршы зоракылыг вә чинајәт акты кими бә'јан етмәклә, ону дүнја ичтимаијјәтинин нәзәр-диггәтинә чатдырыр, күнаһкарларын чәзаландырылмасы мәсәләсини ирәли сүрүр.

Бу чәзаны ким һәјата кечирмәлидир? Суал чавабсыз иди. Чүнки бу суала чаваб вермәли адамлар билаваситә Бакы гырғынына әввәлчәдән рәвач вермишдиләр. Бәла бундадыр ки, Азәрбајчан "рәһбәрләри" Москванын ганлы әмәлләринин гаршысыны алмаг, онларын бу тәчавүз вә вәһши һәрәкәтләрини писләмәк әвәзинә, Һејдәр Әлијев һаггында ичтимаијјәтдә мәнфи фикирләр ојатмаға чалышдылар. "Коммунист" гәзетиндә, АДУ-нун гәзетиндә мәгаләләр дәрч едилди. Мәгсәд исә ајдын иди: Азәрбајчанда, Бакыда баш верән һадисәләрә әсас тәгсиркар Һ.Әлијевдир.

...Апрелин 25-дә Һејдәр Әлијев Сов.ИКП МК пленумунда чыхыш едир, үнванына едилән һүчумлара лајиг олмадығыны сөјләјир. Һәмин пленумда Һ.Әлијев онун тәркибиндән чыхарылыр. Сон дәмә, ермәниләрин севинчинә сәбәб олан бу тәдбир елә Азәрбајчан рәһбәрлијинин дә үрәјиндән иди.

Нахчыванда исә вәзијјәт мүрәккәб олмагда иди: Мартын 26-29-у әрзиндә Шаһбузун Шада, Шәрурун Сәдәрәк, Бабәк

Ьејдәр Әлијев вә Әли Әлијев. Нахчыван. 1990

рајонунун Кәрмәчатаг кәндләри атәшә тутулду. 2 нәфәр сојдашымыз һәлак олду, 9 нәфәр јараланды.

Бәјанатларла кифајәтләнмәјән Һ.Әлијев Москванын "көз дустаглығы" зинданындан чыха билиб, бүтүн манеәләри дә'ф едәрәк Бакыја учур, бурада галмаг мүмкүн олмадығындан Нахчывана кәлир. Синәсиндә көз ачыб, бөјүјүб әрсәјә чатдығы доғма Нахчыван өз гүдрәтли өвладыны һәдсиз севинчлә гаршылады. О вахт Нахчыван гајнар газаны хатырладырды... Һ.Әлијев мәрһум бачысы Сурәнин евиндә галырды.

Вахтилә дәрс дедијим Һејдәр Әлирза оғлу илә меһрибанчасына көрүшдүк, сөһбәтимиз узун чәкди, чохсаһәли олду, өтән-кечән күнләри хатырладыг... Сөһбәтимизин әсас мөвзусу, әлбәттә, индики һалда дүшдүјүмүз ағыр вәзијјәт вә ондан чыхыш јолларыны тапмаг иди. Данышдыгча гәһәрләнирдим. Јашымын чохлуғу үмумхалг мүбаризәсиндән мәни тәчрид едирди.

Сөһбәт әснасында Һ.Әлијев деди:

—Әли мүәллим, 14 ил һакимијјәт башында олдум. Бу

мүддәт әрзиндә нә әчәб мәндән һеч олмаса, бирчә дәфә бир шеј хаһиш етмәдиниз? Ахы, Сиз мәним севимли мүәллимим олмусунуз?!

Мән она белә чаваб вердим:

—Рәһбәр вәзифәдә оланлардан бир шеј хаһиш етмәји чаванлығымдан севмирәм. Мәним хасијјәтим беләдир. Тәки сәнин чанын сағ олсун...

Һ.Әлијевин Нахчывана бу кәлиши истиглалијјәт уғрунда, Вәтән тохунулмазлығы уғрунда елликлә ајаға галхмыш нахчыванлыларын мүбаризәсинә тәкан верди, ону јени сәвијјәјә галдырды...

Митингләрин Нахчываны чулғаладығы гајнар, тәлатүмлү шәраитдә Һејдәр Әлијевин Нахчывана кәлмәси Азәрбајчан Республикасынын рәһбәрлијини, мәркәзи хүсусилә нараһат етмәјә башламышды. Бәли, елә бунунла бағлы, онсуз да кешмәкешли, игтисади чәтинлик бөһраны ичиндә чырпынан, милли гејрәт һүмајиш етдирән Нахчывана тәзјигин бүтүн форма вә үсулларыны тәтбиг етмәјә башладылар. Мәркәзи һөкумәтин гәрәзли тәблиғат машыны хејли әввәл "ишә дүшмүшдү". "Правда", "Комсомолскаја правда", "Известија" гәзетләриндә Һејдәр Әлијевә гаршы сијаси шајиәләр, тәзјиг вә тәһдидләр сајсыз-һесабсыз иди. 1990-чы ил јанварын 21-дән Коммунист Партијасындан мә'нән узаглашан бу гүдрәтли шәхсијјәтә гаршы Азәрбајчан рәһбәрлијинин (вахты илә ирәли чәкдији Бүро үзвләринин күтләви сусмасы адама ағыр кәлир) апардығы компанијаја нә ад верәсән?—Әгидәсизлик, ријакарлыг, Халга, Вәтәнә биканәлик. Сән һәлә әдәбсизлијә, сијаси корлуға бир бах—Азәрбајчанын истиглалы, әрази бүтөвлүјү, мүгәддәраты тәһлүкә илә гаршылашдығы бир мәгамда кимсә кимдәнсә "интигам" алмаг азарына тутулмушду.

Ичтимаи-сијаси тәфәккүр тарихимизин, дахили вә харичи сијасәт аләмимизин бөјүк бир дөврүнү өз шәхсијјәтиндә тәчәссүм етдирән Һејдәр Әлијевлә вахтилә тәләбәм олдуғуна бахмајараг, јүксәк рәһбәр вәзифәләрдә чалышдығы мүддәтдә һеч бир шәхси көрүшүм олмајыб. Мүхтәлиф сәвијјәләрдә дәфәләрлә адымы јад едиб, сағ олсун. Мәнә гаршы һәссаслығыны вә рәғбәтини дәфәләрлә миннәтдарлыгла билдирмишәм.

Нахчыван Лидарынын ағыр күнләриндә, тәһлүкәли шәраитдә онун Вәтәнә гајытмасы, доғма халга говушмасынын өзү јүксәк вәтәндашлыг, вәтәнпәрвәрлик нүмунәсидир.

Гәрәз, Һ.Әлијевлә көрүшүмүздә ән мүһүм сијаси мәсәләләрә тохундуг. Сон нәтичәдә һәр икимиз бир фикрә кәлдик—Азәрбајчанда кедән тәбәддүлатлар, чахнашмалар, сијаси чәкишмәләр—бүтүн дүнјаны әһатә едән ичтимаи-сијаси просесин мәнтиги, ганунаујғун нәтичәсидир.

1991-чи ил нојабрын 17-дә Нахчыван Мухтар Республикасы Али Советинин илк сессијасы кечирилирди. Республика сакинләри һәмин тарихи сессијанын кедишини телевизорла изләјирдиләр. Ичласын апарылмасы бир агсаггал депутат кими Һејдәр Әлирза оғлу Әлијевә һәвалә олунур. Дикәр депутатларын фәалијјәтини истигамәтләндирән АХЧ фраксијасындан олан демблок нүмајәндәләри тә'кидлә тәләб едирләр ки, сессија Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасынын бајрағы алтында кечирилә билмәз. Јухарыда гејд етдијим кими, Нахчыван Мухтар Республикасынын ССРИ тәркибиндән чыхма гәрарыны Азәрбајчан ССРИ Али Совети ләғв етмишди. Тәклиф гәт'и иди—Азәрбајчан Демократик чүмһуријјәтинин 1918-чи ил нојабрын 19-да Шәргдә илк мүстәгил дөвләт кими учалтмыш олдуғу үчрәнкли Милли Бајраг гәбул едилмәлидир. Сессија ичласыны истигамәтләндирән, она агсаггаллыг едән Һејдәр Әлијев тәклифи сәсә гојду вә јекдилликлә депутатларын алгыш сәдаларыјла гәбул едилди.

Рус-совет империјасынын әлавәси олан Азәрбајчан Совет Сосиалист Республикасы бајрағынын Нахчыван әразисиндә бундан сонра бир даһа далғаландырылмасы гадаған олунду.

Али Советин сессијасы Вилајәт Партија Комитәсинин ичлас салонунда кечирилирди. Бинада үчрәнкли Милли Бајраг олмадығына көрә ону кәнардан кәтирдиләр. Бүтүн депутатлар ајаға галхды. Милли Бајраг алгыш сәдалары алтында гәбул едилди, елә һәмин андан Азәрбајчан ССР-ин кечмиш бајрағынын әвәзинә АДЧ-ин үчрәнкли Бајрағы учалды. 70 иллик ајрылыгдан, интизардан сонра өз Милли Бајрағына биринчи олараг говушан Нахчывандыр. Вилајәт Партија Комитәсинин сабиг биринчи катиби А.Чәлилов Али Мәчлисин сәдри сечилди.

Тарихин тәлатүмлү фыртыналарындан һәмишә зәфәрлә

чыхан Нахчыван новботи hојочанлы күнлорини јашаjырды... Халгымызын бөјүк оғлу, өлмэз бостокарымыз Үзеjир бәj hачыбојлинин тә'бириндә десәк: "Ал ранки—түрклүjә, јашыл ранки-исламчылыға вә мавилији—мәдәнијјәтә ишарә олан..." аjпаралы-сәккизкүшә улдузлу Бајрағымыз... Јери кәлмишкән ону да дејим ки, 1988-чи илдә Нахчыванда далғаланмаға башлајан Милли Бајрағымыз 1990-чы ил ганлы јанвар фачиәсиндән сонра Истиглал рәмзи кими гејрәтли hәмвәтәнләримизин бејинләринә, үрәкләринә јол ачды... Бәли, мөhтәрәм охучу, Мө'минә Хатын мәгбәрәсинин зирвәсиндә јүксәлән Бајраг АДЧ-ин Милли hимнинин эзәмәтли сәдалары алтында јелләнир, Әчәми сејранкаhында, Азадлыг мејданында түғјан едән митингләрә хүсуси рөвнәг верирди...

Милли hимни Нахчывана Сәмәд Вурғунун кичик оғлу, шаир-драматург Вагиф Сәмәдоғлу кәтирмишди. О, hәлә ики ил өнчә издиhамын алгыш сәдалары алтында hојочанла мә'лумат верди ки, "Милли hими узун сүрән ајрылыгдан сонра, рәсми олараг, илк дәфәдир Азәрбајчанын Нахчыван мәканында сәсләндирилир..."

...көнлүмдә туфанлар кәлдим ирәли,
Өпүм кәлкән дүшән мүбарәк јери,
Аллаhын улдузу о көзәл пәри
Сығынмыш гојнунда, аја, Бајрағым...

Ше'р-hимнин мүәллифи, Вәтәнин сәадәти уғрунда гурбан кетмиш шаир Әhмәд Чавадын бу мисраларыны нахчыванлыларын нечә hејранлыгла, hәрарәтлә алгышладығыны сөзлә ифадә етмәк мүмкүн дејил.

Сәдәрәк шәhәр орта мәктәбинин идман мүәллими Анар Сәфәров, Шәрур, Чулфа рајонларында прокурор ишләмиш Рәшид hәсәнов А.Чәлиловун тәклифи илә Али Мәчлисин сәдр муавини сечилирләр. Ичласын кедишиндән hисс олунурду ки, депутатлар Азәрбајчанда чәрәјан едән ичтимаи-сијаси hадисәләрә мүнасибәтдә ики шахәjә бөлүнмүшләр—бир тәрәфдә hејдәр Әлијев вә Халг Чәбhәси лидерләри, дикәр тәрәфдә кечмиш партија-совет тәшкилатлары рәhбәрләри, тәсәррүфат коллективләринин башчылары. Сессијанын ичласында Нахчывандан олан Азәрбајчан

Республикасы Али Советинин депутатлары да иштирак едирдиләр.

Демократик блокда бирләшән АХЧ тәмсилчиләри олан депутатларла номенклатура елитасындан олан депутатлар арасында мүәјјән фикир ајрылығы, ихтилафлар олса да Һејдәр Әлијевин сессијада иштиракы еһтираслары "чиловлајырды". Ачыг-ајдын һисс олунурду ки, Ајаз Мүтәллибов хофу бә'зи рәһбәр ишчиләрин чанындан һәлә дә чыхмајыб. Нахчыван Мухтар Совет Сосиалист Республикасынын бу күндән е'тибарән Нахчыван Мухтар Республикасы адландырылмасы факты гаршысында ачиз галан коммунист блоку депутатлары да бу тарихи гәрарын гәбул олунмасына сәс вердиләр.

Нахчыван МССР Назирләр Совети Нахчыван Мухтар Республикасынын Назирләр Кабинети адландырылды. Бир һәгигәти дә дејим ки, АДЧ-ин үчрәнкли милли бајрағы һәлә 1989-чу илдән башлајараг, Нахчыванын бир сыра шәһәр вә кәндләринин көрмәли јерләриндә далғаланмаға башламышды. О бајрағы асылдығы јердән чыхармаға һеч бир рүтбә саһибинин, јахуд пагонкәздирәнин чәсарәти чатмырды...

Нахчыванда атылан бу милли мүгәддәрат аддымы бүтүнлүкдә Азәрбајчаны баштан-баша һәрәкәтә кәтирди, "јатмышлары ојатды"...

Сөз јох ки, Азәрбајчанын о заманкы рәһбәри Ајаз Мүтәллибов да өз ишини јахшы билирди, Нахчыван "һәрәкаты" ону да вичвичәјә салмышды. Елә о күнләрдә Мүтәллибов тәблиғаты екс-фәалијјәтә башлады...

Бакыда јашајан, ајры-ајры саһәләрдә чалышан, мөвге тутан бә'зи "башбилән", "вәтәнпәрвәр" нахчыванлылар "хүсуси група" әлбир олараг (адларыны чәкмәји өзүмә рәва билмирәм) телевизија илә өз һәмјерлиләринә "өјүд-нәсиһәт" вермәјә башладылар.

Рәсми Бакы һакимијјәти ичтимаијјәтдә белә бир фикир формалашдырмаға чалышырды ки, куја Нахчывандакы деструктив гүввәләр (Һ.Әлијев, Халг Чәбһәси) бүтөвлүкдә Азәрбајчанда сијаси сабитлији позур. Азәрбајчан Конститусијасы әлејһинә зидд аддымлар атырлар.

Гәрибәси будур ки, Азәрбајчан рәһбәрлији талејүклү халг проблемләринин һәллини, орду тәшкил едиб сәрһәд-

ләримизин мүдафиәсини вә әһалинин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк әвәзинә, јалныз "Нахчыван проблеми" илә мәшғул иди. Сентјабрын 3-дә Азәрбајҹан президенти јанында кечирилән мүшавирә јалныз Нахчывана һәср олунур. Гәбул олунан гәрарда охујуруг: "Азәрбајҹан республикасынын Али Советинә (Т.Х.Оручова) тапшырылсын ки, республиканын кечмиш рәһбәри Һ.Ә.Әлијевин фәалијјәтини тәһгиг едән комиссијанын ишини сүр'әтләндирсин, мәсәләни һәртәрәфли вә долғун өјрәнмәк үчүн комиссијаја һәр чүр шәраит јарадылсын. АКП-нын даими вә башга архивләриндә сахланан бүтүн сәнәдләр онун ихтијарына верилсин". Президент А.Мүтәллибовун шәхсән башчылығы илә гәбул едилән сәнәдин мүрәккәби гуруммамыш, о әлдә едилиб сентјабрын 5-дә "Шәрг гапысы" гәзетиндә дәрч едилир. Јанвар ганы үзәриндә карјерасыны гуран, Москва гаршысында гујруг булајан бир шәхсин президент күрсүсүнә јүрүшү Нахчыванда дајандырылмалыдыр—бу нахчыванлыларын митингләрдә гәбул етдији гәти фикир иди вә буна Нахчыванда һеч бир рәһбәр гаршы чыха билмәзди! Нахчыван МР Али Мәҹлисинин гәрары илә Нахчыван әразисиндә президент сечкиләри, Референдумун кечирилмәси дајандырылмыш, әввәлҹәдән тәшкил едилмиш сечки даирә вә мәнтәгәләри јығышдырылмышды. Амма бир нечә јүз партноменклатуралы шәхсләр, бу процесләрдә иштирак етдиләр. Әлбәттә, бу онларын һүгугудур. Амма бир факт данылмаздыр ки, 20 Јанвар фаҹиәсиндән сонра халгы референдума сүрүкләмәк икигат ҹинајәтдир (360 депутатдан Азәрбајҹан парламентинин 43 үзвү референдумун кечирилмәси әлејһинә сәс верди).

10 милләт вәкили е'тираз әламәти кими ачлыг аксијасы кечирдиләр. Онларын арасында Мәрјәм Һәсәнованын ады чәкиләндә гәлбимдә бу Азәрбајҹан гадынынын үнванына "Бәрәкаллаһ, афәрин, Мәрјәм ханым" алгышы учалды.

Һ.Әлијев Али Советдәки чыхышында мүнасибәтини беләјекунлашдырды: "Мән јени Иттифага дахил олмағын вә бунун үчүн референдум кечирмәјин һеч бир шәрт гојмадан әлејһинәјәм"..

Әввәлки сөзүмә гајыдыб ефирдә чыхыш едән "вәтәнпәрвәр" нахчыванлылара үз тутараг демәк истәрдим ки, халг талејинә, онун мүстәгиллијинә биканә олан "бамбылы",

2 ШӘРГ ГАПЫСЫ

Азәрбајҹан
Республикасынын Президенти А. Н. Мүталибовун јанында [illegible]
[illegible]

ПРОТОКОЛУ
ПРОТОКОЛ

[illegible] у Президента Азербайджанской Республики
[illegible] Муталибова А. Н.

3 сентјабр [illegible] № 4

[illegible]:

А. Ј. [illegible]	– Азәрбајҹан Республикасынын Баш назири
Т. Х. Оруҹов	– Республика Али Совети сәдринин [illegible]
Ҝ. Ә. Нәзәров	– Президент Апаратынын рәһбәри
[illegible]	– Азәрбајҹан Республикасы јанында Али [illegible] садри
[illegible]	
[illegible]	– Президентин [illegible]
[illegible]	
[illegible]	
[illegible]	– Президент Апаратынын шө'бә мүдирләри
[illegible]	
[illegible]	– Нахчыван Мухтар Республикасынын баш назири

Республика назирликләри, комитәләри вә баш идарәләринин рәһбәрләри

[illegible] Советләринин вә [illegible] комитәләринин сәдрләри.

Республикада сијаси вәзијјәт һаггында

([illegible])

[illegible] 1991-ҹи ил август 19–21-дә [illegible]

[illegible]

сијаси вәзијјәт [illegible], [illegible] вә [illegible] бә'зи [illegible] конститусијаја зидд һәрәкәтләр [illegible]. Бу [illegible] республикада [illegible] вәзијјәтә [illegible], [illegible] јаја [illegible] вәзијјәт [illegible] һәр [illegible], республиканын [illegible] вә [illegible] бә'зи [illegible] [illegible] олур-олсун [illegible] Азәрбајҹан [illegible] јенә [illegible]. Сон [illegible] [illegible] Али Советин [illegible] һәрәкәтләрә [illegible]. Республиканын [illegible], [illegible] Нахчыван Мухтар Республикасында [illegible] һәрәкәтләр [illegible]. Мухтар Республика Али Мәҹлисинин бу [illegible] [illegible] Мухтар Республикасы [illegible] Азәрбајҹанын [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] депутатларынын [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] республикада [illegible] [illegible] Дағлыг Гарабағ [illegible] Дағлыг Гарабағ [illegible] Республикасы [illegible]. [illegible] бу [illegible] сијаси [illegible]

сини гәсдән позмаг мәгсәдини күдүр.

Јаранмыш сијаси вәзиjјәтлә әлагәдар тәдбирләр көрүлмәсини, республиканы [illegible] бөһран вәзиjјәтиндән чыхармаг, јаранмыш вәзиjјәтдә оператив гәрарлар гәбул етмәк үчүн республика Президентинә әлавә сәлаһиjјәтләр верилмәсини тәләб едир.

1. Азәрбајҹан Республикасынын Али Совети (Т.Х.Оручов јолдаш) Нахчыван Мухтар Республикасында јаранмыш кәркин сијаси вәзиjјәтә [illegible] депутат групу јарадыб вәзиj[illegible] јериндә өјрәниб тәдбирләр көрмәк үчүн [illegible].

Республиканын һүгуг-мүһафизә органлары (И.Н.Әсәдов, И.И.Гајыбов, Э.С.Оручов јолдашлар) мухтар республикада вәзиjјәти сабитләшдирмәк, јерли һүгуг-мүһафизә органларына [illegible] вермәк, [illegible] вә [illegible] арасында [illegible] мө'үмијјәтә [illegible], гануну сахламаг [illegible] тәдбирләр көрсүнләр.

2. Республикада, хүсусилә Нахчыван Мухтар Республикасында јаранмыш кәркин вәзиjјәт гәти вә фәвгәл'адә тәдбирләр көрүлмәсини тәләб етдијиндән Азәрбајҹан Республикасы Али Совети (Т.Х.Оручов јолдаш) фөвгәл'адә сессија чағырылмасынын [illegible] [illegible] мәсәләсини [illegible].

Азәрбајҹан Республикасынын Али Советинин (Т.Х.Оручов јолдаш) [illegible], республиканын [illegible] рәһбәри Һ.Ә.Әлијевин фәалијјәтинин [illegible] комиссијанын [illegible], мәсәләнин һәртәрәфли вә дүзкүн өјрәнилмәси үчүн комиссијанын һәр бир [illegible] јарадылмасы. АХЦ-нин [illegible] вә [illegible]

[illegible] сахлајан бүтүн [illegible] онун [illegible] верәсин.

3. Азәрбајҹан Республикасынын Али Совети, Назирләр Кабинети, Президент Апараты, рајон (шәһәр) халг депутатлары Советләри вә онларын иҹраијјә комитәләри әлавә вә республикада јаранмыш [illegible] сијаси вә [illegible] вәзиjјәти, [illegible] республика рәһбәрлијинин [illegible], бөһран[illegible] [illegible] үчүн [illegible] [illegible] [illegible] етмәк үчүн тәдбирләр көрсүнләр.

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], республиканын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] вә [illegible] үчүн истифадә етмәк [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] бүтүн [illegible] [illegible] [illegible]. Бу [illegible] [illegible] вә [illegible], [illegible] [illegible], рајон вә [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] истифадә етсинләр.

Республиканын һүгуг-мүһафизә органлары (И.Н.Әсәдов, И.И.Гајыбов, Э.С.Оручов јолдашлар) вә Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәси (В.Э.Һүсејнов јолдаш) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], конкрет фактлар әсасында халгы [illegible].

4. Азәрбајҹан Республикасынын Назирләр Кабинети (Һ.Э.Һәсәнов јолдаш) [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] халг [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible], [illegible] вә [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] вә [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] јаранан [illegible] [illegible] [illegible] тә'мин етсин.

"фәрасәтсиз" рәһбәри өјүб-тә'рифләмәкдәнсә, Нахчыван сәрһәд кәндләри топа-түфәнкә тутуланда јахшы оларды ки, һәрәниз бирчә дәфә сизи дүнјаја кәтирән, дөшүндән сизә сүд верән Нахчывана кәлиб онун изтираблары илә таныш олајдыныз.

Нахчыван санки бүтүн Азәрбајчаны өзүндә чәмләшдириб референдум сорғусуна "јох" деди. Чүнки Нахчыван, нахчыванлылар 20 Јанвар ганлы Бакы фачиәсинин баискарлары олан Горбачов, Примаков, Јазов, Бакатин вә Баранниковун—рәсми Москванын нијјәтини дәриндән дәрк етмишди, онларын Азәрбајчандакы "сәдагәтли" алалтылары Ә.Вәзиров, Ајаз Мүтәллибов, Вагиф Һүсејнов вә онлара охшар адамлары јахшы танымышдылар. Мүстәгил дүшүнчә саһиби, өз милли вүгарыны горумаға гадир олан нахчыванлылары алдатмаг тарих боју һеч кәсә мүјәссәр олмајыб.

Там шәкилдә телевизија илә јајымланан Мухтар Республика Али Мәчлисинин сессијасы апрелин 5-дә өз ишини давам етдирир. Парламентин спикери А.Чәлилов Бакы шәһәринә ишә кетдијинә көрә Али Мәчлисин сәдри вәзифәсиндән азад олунмасыны хаһиш едир. Сессија А.Чәлиловун хаһишини тә'мин едир вә Әкбәр Әлијеви сәдр вәзифәсинә сечир.

Ермәни силаһлы гүввәләри өз чиркин әмәлләрини давам етдирмәкдәдир. Нахчыван-Бакы истигамәтиндә һәрәкәт едән гатарлар атәшә тутулур. Шәрурун Сәдәрәк, Ахура, Һавуш кәндләри басгынлара мә'руз галыр. Күннүт јандырылыр, вәзијјәт хејли кәскинләшир, вилајәтин әһалиси гәтијјән тәшвиш кечирмәдән сәфәрбәр вәзијјәтдәдир, лакин ондан там истифадә олунмур. Мал-гара бир сыра јајлаглардан оғурланыр, чобанлар киров көтүрүлүр, гәтлә јетирилир. Ара-сыра Бакыдан партија емиссарлары кәлир, сөһбәтләр кечирилир (Мурадәлијев, Р.Ағајев, З.Абдуллајев вә с.).

Бир гәдәр ара верән митингләр јенидән шиддәтләнир. Иштиракчылар Мухтар Республикада илк партија тәшкилатларынын фәалијјәтинин дајандырылмасыны, В.И.Ленинин абидәләринин сөкүлмәсини, рус әскәрләринин әразидән чыхарылмасыны, Бакыда фөвгә'ладә вәзијјәт режиминин ләғв олунмасыны тәләб едирләр.

Рәсми Бакы һадисәләри түндләшдирир. Нахчыванда

кедəн процеси Азəрбајҹан иҹтимаијјəтинə објектив шəкилдə чатдырмаг, јаранмыш вəзијјəтдəн чыхыш јолларыны ахтармаг əвəзинə, һакимијјəт наминə кара кəлəн нə варса, ондан истифадə едир. Белə ки, сентјабрын 10-да Азəринформун (һəмин идарəдир ки, 20 јанвар фаҹиəсини иҹтимаијјəтдəн өрт-басдыр етмəјə чалышырды) "Ҹəбһəлəшмə кимə лазымдыр?" хүласəси Нахчыван əһалисини бир даһа гычыгландырыр, һиддəт вəзијјəтинə кəтирир. (Хүласəдə Һ.Əлијев "демократик просеслəри боғмаға чалышмагда" тəгсирлəндирилир).

Һəртəрəфли блокада вəзијјəтиндə олан Нахчыван исə јашајыр, мүбаризə апарыр, гытлыгдан чыхмаг јолларыны арајыр.

...Сентјабрын 3-ү, Азадлыг мејданында гəлəбəликдир, нечə дејəрлəр, ијнə атсан јерə дүшмəз. 50 миндəн чох митингə топлашанлар Һејдəр Əлирза оғлунун митингə кəлишини тəлəб едирлəр. Тəлəб јеринə јетирилир. Митинг иштиракчылары сəсвермə јолу илə Һ.Əлијевин Нахчыван МР Али Məҹлисинə сəдр сечилмəси гəрарыны верирлəр.

...Сентјабрын 4-дə Нахчыван Мухтар Республикасы Али Məҹлисинин сессијасы Мухтар Республика Али Məҹлисинин сəдри һаггында мəсəлəнин мүзакирəси илə ишини давам етдирир. Азəрбајҹанын вə Нахчыван Мухтар Республикасынын халг депутаты Һејдəр Əлирза оғлу Əлијев Али Məҹлисин сəдри вəзифəсинə тəклиф едилир. Һ.Əлијев сөз алараг намизəдлијини кери көтүрүрсə дə, бир нечə депутат тə'кидлə онун намизəдлији үзəриндə дајаныр. Məҹлис əксəр сəслə (1 нəфəр əлејһинə, 4 нəфəр битəрəф) ону Али Məҹлисин сəдри сечир. АХҸ-дəн Гафар Məммəдов вə Асиф Кəлəнтəрли сəдр мүавини сечилирлəр.

...Сентјабрын 4-дə Нахчыван МР Али Məҹлисинин сессијасы өз ишини давам етдирир. Иҹласы Али Məҹлисин јени сечилмиш сəдри Һ.Əлијев апарыр.

Сессијада Азəрбајҹан президенти сечкилəринə мүнасибəт мəсəлəси дə мүзакирə едилир вə Нахчыван Мухтар Республикасы əразисиндə Азəрбајҹан президенти сечкилəринин дајандырылмасы һаггында јекдилликлə гəрар чыхарылыр.

Сессија Мухтар Республикада коммунист партијасынын бүтүн структурларынын дајандырылмасы вə партија тəш-

килатларына мәхсус олан әмлакын миллиләшдирилмәсинә даир гәрар чыхарыр.

...Сентјабрын 5-дә Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин сессијасынын нөвбәти ичласы Мухтар Республиканын халг тәсәррүфатында јаранмыш кәркин вәзијјәтин, ону нормалашдырмаг вә бөһран вәзијјәтиндән чыхмаг тәдбирләринин мүзакирәсинә һәср олунур.

...Сентјабрын 6-да Азәрбајчан Республикасы Али Советинин Рәјасәт һеј'әти "Нахчыван Мухтар Республикасы Али Мәчлисинин Мухтар Республика әразисиндә Азәрбајчан Республикасы президенти сечкиләрини кечирмәмәк һаггында Конститусијаја зидд гәрары барәсиндә" бәјанәт вермишдир.

...Сентјабрын 7-дә Нахчыван МР Али Мәчлисинин давам едән сессијасында бир күн әввәл Бакыда јашајан бир груп нахчыванлы һүгуг мүһафизә ишчисинин Азәрбајчан телевизијасы илә етдикләри чыхыша чидди е'тиразлар билдирилир. Гәбул едилмиш сәнәдләрдә Нахчыван Мухтар Республикасынын Азәрбајчанын тәркиб һиссәси олмасы бир даһа тәсдиг едилир, бүтүн нахчыванлыларын мүстәгил Азәрбајчан дөвләти уғрунда мүбаризә апарачаглары бир даһа бәјан едилир.

Нахчыван доғма, бөлүнмәз Азәрбајчанымызын өкеј өвладына чеврилиб. Вәзиров, сонра да Мүтәллибовун көстәришләрилә Бакыда вәзифә тутан нахчыванлылары вәзифәләриндән азад едирләр: "рәһбәр"ләриндән нүмунә көтүрән башыпозуг гүввәләр базарлара үз тутуб оралары нахчыванлылардан тәмизләмәји гочаглыг, һүнәр һесаб едирләр.

Улу Сабир демишкән:

> Даш гәлбли инсанлары нејләрдин, илаһи?.
> Биздә бу сојуг ганлары нејләрдин, илаһи?.

Һәјат мөвгеләр мүбаризәси, принсипләр рәгабәти, зиддијјәтләрин јаранмасы вә сырадан чыхмасыдыр. Тез-тез консолидасијадан данышылырса да, тарихи тәчрүбә унудулур. Там консолидасија јалныз јекчинс чәмијјәтдә јарана биләр. Әввәла онун јаранмасы хүлјадыр, икинчиси бу тоталитар режимә гајытмаг демәкдир. Елә бир режимә ки,

орада мүстәгил дүшүнчәјә, вәтәндаш фәаллығына јер верилмир. Белә бир режимдә истиглал, һүррријјәт ола билмәз, чүнки чәмијјәт бир нәфәрин нәфәси илә гызыныр. Шаһ Исмајылын гәһәрли-гәзәбли дедији сөзләр бу јердә јадыма дүшүр: "Заваллы халг. Гыр, гырыл. Гојма сәни динчлијә чыхарсынлар! Гојма башын јад гапазлардан хилас олсун. Гојма сәни динчлијә чыхарсынлар, гојма күчүнү, сәсини өзүнә гајтарсынлар. О гәдәр өјрәшмисән ки, өз-өзүнү гырмадан јашаја билмирсән. Гојма көксүндәки јаралар сарынсын, гојма дилинә вурулан гыфыллар ачылсын. Гојма, гојма..."

Республикада халг парчаланыб вә бу парчаланма просеси бу ики-үч илдә јаранмајыб. О, Русијанын Гафгаза мүдахиләси илә башлајыб вә бу просес јүз минләрлә фәрди формалашдырыб. Бу мүһүм амил бизә кәләчәкдә дә чох әзијјәтләр верәчәк, проблемләр јарадачаг. Депутат сечилмиш тәсәррүфат рәһбәрләри, рајком катибләри, һүгуг-мүһафизә орган ишчиләринин әл-голу елә бил ачылыб. Зијалыларымызын бөјүк бир гисмн исә јенә көзләмә мөвгејиндәдирләр.

"Бирликдәдир күчүмүз, бизә бирлик лазымдыр"—дејәнләрин бөјүк һиссәси дөрд дивар арасында өзү илә халг арасында дивар һөрүр, "евини Вәтән", аиләсини, гоһум-әгрәбасыны "халг" һесаб едир.

Бу нагисликләр бирдән-бирә јаранмајыб, о, илк нөвбәдә јашадығымыз режимин нәтичәси кими орталыға чыхыб. "Милләт атасы" Сталин өләндән сонра һакимијјәт уғрунда дидишән адамлар верәсәләр гојмады. "Халглар атасы"нын өлүмүндән сонра бизә гүдрәтли, дүнјаны ваһимәдә сахлајан һәрби машын вә горхуја дүшән әһали, һәр шејә лагејд јәһәнк өлкә мирас галды.

...Түркијәнин Нахчывана гардаш јардымы Москваны бәрк гычыгландырыр. Хүсусән Гарс мүгавиләси мәсәләсинә јенидән бахыланда Москва әл-ајаға дүшдү, дөвләт катиби К.Бурбулис, мүдафиә назири П.Грачов дәрһал Јеревана кәлдиләр.

Нахчыван игтисади чәтинликләрдән, демәк олар ки, Бакыдан көмәк олмадан тәкбашына чыхырды. Кечәли-күндүзлү чалышан һ.Әлијевин бу саһәдә хидмәти әвәзсиздир. Нахчыван МР Назирләр Кабинетиндә чалышан нәвәм Наил

васитәсилә Нахчывана 1 милјард лирәлик әрзаг јардымы кәтирмиш "Заман" гәзетинин әмәкдаш вә тәәссүбкешләриндән илк түрк журналисти Камил Гошапинарлы, Анкарадан Осман Нури Күнајы, Истамбулдан Мустафа бәји вә б. миннәтдарлыгла хатырлајырам. Онларын сөһбәтләри, түрк еллөринә, көкләринә бағлылығы, дүнјәви көрүшләри мәни разы салырды десәм аздыр. Фәрәһләнирдим, онлара күвәнирдим. Мәһз, онларын билаваситә иштиракы илә Нахчыванда илк түрк литсеји ачылыр.

Гәрби Азәрбајчанын Урмијә шәһәриндән 1.000 әдәд чадыр, 5 мин одејал, 25 тон ун, хејли тибб ләвазиматы кәтирилмишдир. Чадыр шәһәрчијинә рәһбәрлик Али Мәчлис тәрәфиндән НК-нын шө'бә мүдири В.Ағаһүсејнова, нәвәм Наилә тапшырылыр. Урмијә фәрмандарынын мүавини Рәсул Ризаи хош тә'сир бағышладыса, буну Иранын дини рәһбәри Хаменејинин Гәрби Азәрбајчандакы шәхси нүмајәндәси Урмијә шәһәринин имам-чүмәси Һачы Аға Һәсәни һаггында дејә билмәрәм. Бүрузә вермәсәм дә, ону динләдикчә әсәбимдән зәиф бәдәнимә үшүтмә кәлирди, һәјәчанымы кизләтмәјә, һиссләрими чиловламаға чалышырдым. Улу Мирзә Чәлилин, Сабирин гәләми ифшасыны тапмыш фанатизм дүнјасынын нүмајәндәси гаршымда дајанмышдыр. Сән бир дәһшәтә бах ки, бу әчајиб мәхлуғун тапшырығы илә доғма оғлу 35 јашында асдырылыр — күнаһы азад фикирли олмасыдыр.

Нахчыван Али Мәчлисинин тарихи хидмәтләриндән бири дә Нахчыван Мухтар Республикасы әразисиндә јерләшән һәрби һиссәләрин статусу барәдә гәбул етдији сәнәддир.

Али мәчлис Ордубад вә Сәдәрәк рајонларында јерләшән сәрһәд засатаваларынын Нахчыван Мухтар Республикасынын әразисиндә дөвләт сәрһәдини горујан Загафгазија Сәрһәд Гошунлары Даирәсинин 41-чи сәрһәд дәстәсинә табе едилмәси мәсәләсини мүзакирә едәрәк өз чидди етиразыны Тифлисдә јерләшән али һәрби гәраркаһына билдирир вә онун нүмајәндәси Вахромин, Нахчыван сәрһәд дәстәсинин командири Жуков васитәсилә чатдырыр. Бу һәмин 41-чи сәрһәд дәстәсидир ки, онун һәрби гуллугчусу баш лејтенант Н.Лаврашшук тәхрибатчылыг мәгсәдилә Сәдәрәјә кәлмиш вә јерли әһали тәрәфиндән јахаланмышдыр. Бу һәмин сәрһәд дәстәсидир ки, онун һәрбчиләри

ермәни јараглылары илә бирликдә Садарәјә атәшә тутур, бирчә әмәлијјатларда иштирак едир. Марагланырам, ахы нә үчүн мухтар республика әразисиндә јерләшән сәрһәд заставалары Ермәнистанда олан 41-чи сәрһәд дәстәсинә табе олмалыдыр?

Нахчыванда јерләшдирилән рус һәрби һиссәләри һаггында, онун стратежи мөвгеји, һансы нөгтәләри әһатә етмәси барәдә аз-чох мә'луматым вар, вәзифә илә баглы сәрһәд заставаларында, һәрби һиссәләрдә дәфәләрлә олмушам. Нахчыван сәрһәд дәстәсинин вә дивизија командирләри адәтән Нахчыван МССР-нин депутаты сечиләрди: дивизија командири Һарутунјан адлы бир ермәни кенералы он илә јахын Нахчыванда ишләди. Мүлки тәшкилатларда олдуғу кими һәрбчиләрин тичарәт мәсәләләринә адәтән ермәниләр рәһбәрлик едәрдиләр (Дивизија командиринин тәчһизат үзрә мүавини полковник Ванјан вә бир чох башгалары).

ХАТИРИМДӘДИР. Мүһарибәдән сонра Нахчыванда Берлинин алынмасында иштирак етмиш, гарәтчиликдә, таланчылыгда ад-сан чыхармыш әсасән Запорожје вә Ставропол казакларындан ибарәт бир дивизија јерләшдирилмишди. Јүксәк рүтбәли забитләрдән нүмунә көтүрән әскәрләр даими сәрхош олар, шәһәрдә дава-далаш саларды: оғурлуг күтләви һал алмышды. Һәмин илин гышы сәрт иди, сәһәр тездән хәбәр тутурдун ки, һәјәт гапысы автомашына гошулуб апарылыб. Күтләви әлбәјаха вурушмалар да аз олмурду. Нахчыван кәндчиләри бурада фәал идиләр. Нахчыван Вилајәт Партија Комитәси, хүсусән онун 1-чи катиби Һүсејн Нәчәфовун тә'киди илә һәмин дивизија Нахчывандан М.Ч.Бағыровун көмәклији илә чыхарылды, јениси илә әвәз олунду, әсас вәзифәләрдә исә јенә јүксәк рүтбәли ермәни забитләри иди. Вилајәт Партија Комитәсинин икинчи катибләри адәтән рус олурдулар, онлар даһа чох ермәниләрлә ишләмәји хошлардылар, мәһз, онларын көстәришләрилә идеоложи вә тәшкилат шө'бәләриндә мүтләг бир ермәни чалышмалы иди. Әслән Ордубадлы Беһбуд Сәмәдовун икинчи катиб ишләмәси, доғрусу, һамыны севиндирирди, чүнки илк дәфәјди ки, бу вәзифәјә азәрбајчанлы мәсләһәт көрүлмүшдү. Ағыллы, исте'дадлы, вичданлы партија ишчиси иди. Аз мүддәтдән сонра о

вәзифәсиндән узаглашдырылды (Јәгин ки, киминсә фитвасы илә) вә Азәрбајчанын дикәр рајонларына партија ишинә көндәрилди. Сонралар игтисад елмләри доктору олан Беһбуд Игтисадијјат Институтунда өмрүнүн сонуна гәдәр чалышды. Тәәссүфләр олсун, дүнјасыны чох чаван икән дәјишди. Аллаһ она рәһмәт еләсин.

Гәрәз, дејәсән мәтләбдән јенә узаглашдыг. 1988-чи илдән башлајараг һәрби һиссәләрдә хидмәт едән руслар, хүсусән украјналы миллијјәтиндән олан забитләр өз вәтәнләринә үз тутмаға башладылар. Бу просеси тезләшднрмәк үчүн Украјнадан хүсуси адамлар Нахчывана е'зам едилмишдиләр. Һәрби һиссәләрдә низам-интизам зәифләмишди, һәр шеј алгы-сатгы јолу илә өз һәллини тапырды.

Азәрбајчан рәһбәрлијинин фәалијјәтиндә халг талеји архаја, һијлә вә Зор өн плана кечиб. Зорун симасы ајдындыр.Һијлә чәмијјәти јалныз учурума апарыр. Азәрбајчан рәһбәрлијинин фәалијјәтиндә һәр икиси бирләшдирилиб. Республиканы ағыр вәзијјәтдән чыхармаг әвәзинә, А.Мүтәллибовун билаваситә иштиракы илә һәрбиләшдирилмиш гочу дәстәләри тәшкил едилир, "номенклатура елитасы" өз әмәлләрини давам етдирир, бир сөзлә "манкуртлар" ордусу јарадылыр. Ермәни гәсбкарларына гаршы ајаға галхмыш халга гаршы "Төвбә", "Гардашлыг" чәмијјәтләри јараныр.

Нахчыванда Али Мәчлис талејүклү проблемләрлә мәшғул олдуғу, Азәрбајчан һәгигәтләрини информасија блокадасыны јарыб дүнја ичтимаијјәтинә чатдырдығы һалда, А.Мүтәллибов һөкумәти милли мүбаризәни даһа кениш мигјасда өзмәк јолуну сечир, муздлу гочуларынын әли илә АХЧ гәраркаһыны дағыдыб, онун лидери, халгын севимлисинә чеврилмиш Әбүлфәз Елчибәји, исте'дадлы публисист, шаир, алим Сабир Рүстәмханлыны дөјдүрүр, јүзләрлә мүбаризәјә галхмыш вәтәнпәрвәр кәнчи тә'гиб едир.

Гашыдурма, гычыгландырма давам етмәкдәдир, зијалылар да бу хошакәлмәз вәзијјәтдән кәнарда галмајыб, мәтбуат исә совет тәрбијә мәктәбинин јолуну давам етдирир; белә бир тәблиғат тәәсүф ки, милли Мәккәмиз сајылан Дөвләт университетиндә дә кедир. Сентјабрын 10-да Азәринформун јухарыда дедијим "Чәбһәләшмә кимә лазымдыр?" адлы хүласәси јајыр вә дәрһал Һејдәр Әлијевин

бәјанатына сәбәб олур. Азәринформун мә'луматына көрә Һ.Әлијев "Азәрбајчан Республикасынын коммунист рәһбәрлијини Мухтар Республиканын али ганунверичилик органынын фәалијјәтинә вә сакинләринә тәзјиг көстәрмәјә, демократик просесләри боғмаға" чалышмагда тәгсирләндирәрәк бу ганунсуз һәрәкәтләрә гаршы е'тиразыны билдирмиш вә бәјанатында Совет Иттифагынын демократик тәшкилатларындан, о чүмләдән демократик бејнәлхалг тәшкилатлардан, мүстәгил журналистләрдән хаһиш едир ки, сентјабрын 8-дә вәзијјәти објектив мүәјјән етмәк үчүн Нахчыван Мухтар Республикасына өз нүмајәндәләрини көндәрсинләр.

Узун фасиләдән сонра Али Мәчлис сентјабрын 11-дә јығышыб, Мухтар Республиканын сәрһәдләриндә вәзијјәтин кәркинләшмәси илә әлагәдар мәсәләни мүзакирә едир. Ичласда һәмчинин Мухтар Республика әһалисинин әрзаг мәһсуллары илә тә'мин едилмәси, јаначаг чатышмазлығынын арадан галдырылмасы, әмәк интизамынын мөһкәмләндирилмәси, Нахчыван шәһәр һава лиманынын вә Сәдәрәк-Түркијә јолунун тикинтисинин вәзијјәти мүзакирә едилир.

...Митингләрдә рус әскәрләрининдә Нахчывандан чыхарылмасы тәклифи ирәли сүрүлүрдү, чүнки онлар арасында чинајәткар әмәлләр чохалырды вә бу, кәләчәкдә Мухтар Республикаја гаршы јөнәлә биләрди.

Күнләрин бириндә илдырым сүр'әтилә хәбәр јајылды ки, октјабрын 22-дә һәрби вертолјотда 3 ермәни тутулуб. Бундан башга вәтәнпәрвәр икидләр Сәдәрәкдә, Араз чајы саһилиндә ики рус забитини вә Ермәнистан сакини Ј.Мартиросјаны јахалајырлар. Мәгсәдләри Нахчыванда тәхрибатлар төрәтмәк вә "Үмид көрпүсүнү" партлатмаг иди. Али Мәчлисин тәклифи илә Нахчыван әразисиндә јерләшән бүтүн сәрһәд заставалары Нахчыван сәрһәд дәстәсинә табе едилир.

Нахчыван чәтинликләрлә, минбир әзаблы јолларла силаһ әлдә едиб, бир тәрәфдән торпагларыны горујур, дикәр тәрәфдән исә әһалини бу ағыр игтисади вәзијјәтдән чыхармаг јолларыны ахтармагла мәшғулдур. Рәсми Азәрбајчан күтләви мәтбуат органлары исә Нахчыванда кедән һәгиги просесләрдән ичтимаијјәти өз субјектив мүлаһизәләри илә чаш-баш салмагдадыр.

Нахчывана дипломатлар, журналистләр, Иранын, Түркијәнин, АБШ-нын рәсми даирәләрини тәмсил едән нумајәндәләрин ахыны давам етмәкдәдир вә онлардан бир нечәси илә новәм васитәсилә таныш олмушдум. Рәсми гонагларын бир нечәси илә шам сүфрәси архасында сөһбәтләшмишәм. Јашымын 90-чы чағларында башга дөвләтләри тәмсил едән шәхсләрлә таныш олуб дәрдләшмәк, сөһбәтләшмәк мәндә хүсуси һиссләр доғурурду. Үмумијјәтлә, Нахчыванда баш верән һәр балача бир һадисәјә марағым кетдикчә артмагда иди, тәәссүф ки, шәһәрә чыхмаг имканымдан мәһрум идим. Сағ олсун достлар, таныш-билишләр. Ону да дејим ки, бир чох мәсәләләр мәни бә'зән пәришан едирди—өзбашыналыг, дәрәбәјлик, аваданлыгларын сөкүлүб Ирана, Түркијәјә дашынмасы хүсусилә. Өзбашыналыг гаршысында гырмызы ишыг јандырылмалыдыр.

Шәргнән Асија арасында Чулфа гапысы мүстәсна рол ојнаја биләр. Тәәссүф ки, бундан истифадә едә билмирик. Кеч-тез Иран орта Асијаја өз нүфузуну кенишләндирмәк мәгсәдилә Мәшһәд јолу ачачаг, беләолдугда Чулфа јолу өз әввәлки әһәмијјәтини хејли зәифләдәчәк.

Бу хәстәлик һалына кечәрсә, көләчәкдә бәласыны чәкәчәјик. Мүстәгиллик әлдә етмиш доғма Азәрбајчанымыз илк көврәк аддымларыны атыр. Кәнчләрә еһтијачымыз бөјүкдүр, амма онларын ичәрисиндәки исте'дад саһибләринә, ишкүзар, әли тәмиз, көзү тох кәнчләр гаршысында илк нөвбәдә көј ишыг јандырылмалыдыр. Бу күн бизим сәһв аддым атмаға нә сәлаһијјәтимиз, нә мә'нәви һаггымыз вар—Вәтән намине, Торпаг намине һәр саһәдә чалышганлыгла, ишкүзарлыгла фәргләнмәлијик.

Милли-азадлыг һәрәкатына сејрчи кими бахан, сјни заманда пусгуда дуруб ондан јағлы пај уман партноменклатура елитасы дәрһал донуну дәјишәрәк демократија обасына бүрүнүб вәзифәләрә чан атырлар.

Назирләр Кабинетинә демократик либасда сохулмуш мә'мурларын көмәклијилә совет дөврүндә гызыл пулла алынмыш дәзкаһлар метал ады илә гоншу дөвләтләрә учуз гијмәтә сатылмасына нә ад вермәк олар? Көрәсән республика прокурорлуғу буна нә үчүн көз јумур?

Белә һаллардан данышмаг истәмәздим. Әзиз нахчыван-

лылар, келин, ел-елә вериб доғма Нахчыванымызы доғма Азәрбајчанымызын ән зәнкин бөлкәсинә чевирәк, онун јералты вә јерүстү сәрвәтләрини үзә чыхараг, чәсарәтлә, ағыл вә зәка илә базар игтисадијјатына, дүнја интеграсијасына үз тутаг. Јоллар әзаблы, тиканлы олса да бу јолдан кечмәк бизим гисмәтимизә дүшүб.

Бүтүн бу көрүләв бөјүк ишләрә бахмајараг Нахчыванда вәзијјәт јенә дә (буну севимдән дә һисс едирдим) ағыр олараг галырды. Азәрбајчан мәркәзи телевизија верлишләри кәсилмиш, телефон рабитәси позулмушду.

Нахчыван Мухтар Республикасында бөјүклү-кичикли һамы сијасәт адамына чеврилмишди десәм, бу һеч дә шиширдилмиш олмаз. Бунун боласы да вар—гаршысы мүтләг алынмалыдыр, чүнки нәтичәләри хошакәлмәз дә ола биләр. Биз һәлә сијаси мүбаризә елминә чох кеч јијәләнәчәјик.

Октјабрын 1-дә Али Мәчлисин нөвбәдәнкәнар сессијасынын ичласында Хочалы шәһәр Халг Депутатлары Советинин сәдри Е.Мәммәдовун Дағлыг Гарабагла бағлы сөһбәти мәни көврәлтди. Азәрбајчан рәһбәрлијинин мајмаглығы үзүндән халг од-алов ичиндә вурнухур, мүдафиәсиз галыб, ев-ешикләри дағылыб, јурдлары харабазарлыға чеврилиб. Вәһшиләшмиш ермәни силаһлы ордусу мә'нәвијјатымыза далбадал зәрбә вурдуғу һалда А.Мүтәллибов Нахчыванда, Азәрбајчанын мүстәгиллији уғрунда мүбаризәјә гошулмуш мүбаризләрлә вурушур, јери кәлдикдә халга мүрачиәт едир, ону дөзүмлү олмаға чағырыр. Инанырам ки, ајаға галхмыш Азәрбајчан мүбаризләри кәләчәкдә өз лајигли гијмәтини алачаг.

Адәти үзрә ән јүксәк вәзифә саһибләри чәтинлијә дүшәндә, үмидсиз вәзијјәтдә оланда халга үз тутур, ону өзүнә дајаг, арха олмаға чағырыр, һакимијјәтдә мүхтәлиф ширин вә'дләр верир, халгын рифаһынын јахшылашдырылмасы вә дикәр ишләрдән ағыздолусу данышыр. Бир сөзлә, халга јалан сатмаг елмини мүкәммәл билирләр. Баша дүшмәк дә истәмирләр ки, бунунла да өзүмүзү алдадырыг. Јаланалара бәләнмиш халгын кәләчәји чох үмидсиз, думанлы, мүәммалы ола биләр. Тарих көстәриб ки, олур да!

Азәрбајчан Али Советинин октјабрын 18-дә гәбул етдији

"Азәрбајҹан Республикасынын дөвләт мүстәгиллији һаггында" Конститусија актынын гәбул едилмәси хәбәри севинҹими бирә беш артырды, бәдәнимдәки дөзүлмәз ағрылары азалтды вә буну мән Әбүлфәз Елчибәј башда олмагла бүтүн демократик гүввәләрин бөјүк гәләбәси кими гијмәтләндирирәм (1918-ҹи илдә олдуғу кими Азәрбајҹанын мүстәгиллијини биринҹи Түркијә таныды). Нахчыван МР Али Мәҹлисинин сәдри Һ.Әлијевин "Һәјат" гәзетинә вурдуғу телеграмда дејилир: "Биз бу күн хошбәхтик ки, нәһајәт, Азәрбајҹан Республикасынын али һакимијјәт органы тәрәфиндән милли азадлыг нијјәтләримизин һәјата кечирилмәси үчүн илк аддым атылыбдыр. Азәрбајҹан халгы там әмин ола биләр ки, нахчыванлылар милли азадлыг һәрәкаты уғрунда мүбаризәни даһа әзмлә давам етдирәҹәкләр".

Шүкүрләр олсун ки, мүстәгил Дөвләт Акты гәбул едилди. Бу сәвијјәјә чатмаг үчүн Азәрбајҹан узун инкишаф јолу кечмишдир, лакин бу тарихи сәнәдин гәбул едилмәси һеч дә мүбаризәнин сону дејил, бәлкә дә әввәлиди. Мүбаризә давам едир, мүрәккәб тарихи мәрһәләјә дахил олур, дахили вә хариҹи факторлары, чәтинликләри үзә чыхарыр. Мисал вар, дејирләр ки, сән нә истәјирсән, бу һәлә әсас дејил, әсас одур ки, о бири тәрәф нә истәјир. Азәрбајҹанын кеополитик вәзијјәти бизи ајыг олмаға чағырыр, буну һәр бир сијасәтчимиз билмәлидир, чүнки доғма Азәрбајҹанымыз гүдрәтли дөвләтләрин мараглары кәсишән бир өлкәдир.

Тәәссүф ки, Азәрбајҹан рәһбәрлијинин үзү јенә дә шималадыр, јенә дә үмидини Москваја бағлајыб. Москва исә... Нә исә...

Газсыз, ишыгсыз галан Нахчыван үмидсиз дејилди, онун һәјат нәбзи там вурур, гуруҹулуг, абадлыг ишләринә дә вахт тапыр. Мәкрли гоншу исә өз фитнәкарлығыны давам етдирмәкдәдир, кәндләр ардычыл атәшә тутулур. Нојабрын 24-дә Ермәнистан васитәсилә Ағстафадан Нахчыван Мухтар Республикасына електрик енержиси верилмәси дајандырылыр.

Силаһа сарылмыш Нахчыван кәнҹләри дөјүшләрдә (мајын 5-дә, 8-дә) дүшмәнә ҹидди мүгавимәт көстәрир. Шәрурун Чаһазир, Јајчы, Сәдәрәк вә дикәр бөлкәләриндә көнүллү мүдафиә дәстәләринин дөјүшчүләринин ҹәсурлуғу мәнә 1918-20-ҹи илләрдә ермәниләрин гәнимине чеврил-

миш Аббасгулубәји, Фәтулланы, Кәрбәлајы Исмајылы, Балобәји хатырладыр. Тәбиидир ки, чанларыны фәда верән чохлу нахчыванлы кәнчләрин адларыны чәкмәкдә ачизлик чәкирәм, јалныз ону дејә биләрәм ки, Нахчыван бүтүнлүклә ајаға галхыб!

Мәни јолухмаға кәлән дост-танышларын сөјләдикләрини тәһлил сүзкәчиндән бир тарихчи кими кечирирәм, халгын 70 совет илиндә атдығы аддымлара нәзәр салырам. Гырмызы террор, илк зинданларын јаранма декрети, һәрби коммунизм, игтисади саботаж, коллективләшмә, сәнајеләшмә, күнаһсыз ганлар, халгдан кизләдилмиш јүзләрлә үсјанын одла, ганла јатырылмасы мәрһәләләриндән кечән заваллы халг "јенидәнгурма", "сүр'әтләндирмә" ојунларына дахил олду. Бүтүн бу сијаси мәрһәләләрдә халг арзу олунан гәлибләрә салындығындан сијасәтбазлар ондан истифадә етмәк имканы әлдә едирләр. Бир сөзлә, "милләт аталары" халг психолокијасына тә'сир етмәк елминин мүкәммәл биличиләридир.

1918-1920-чи илләрдә олдуғу кими Нахчыван бир сыра дөвләтләрин дипломатларыны гәбул едир. АБШ-ын Москвадакы сәфирлијинин Загафгазија проблемләри илә мәшғул олан әмәкдашлары Обри А.Карлсон вә Енн К.Брејтерин Нахчыван сәфәри, Һ.Әлијевлә көрүшләри санки чохсајлы депутатларын сәфәрләринә, 1991-чи илә јекун вурур, бунун да, мә'насы вар, фајдасы өзүнү көстәрмәлиди.

ДЕКАБРЫН 31-и. Артыг икинчи илдир ки, Нахчыван Дүнја азәрбајчанлыларынын һәмрә'јлик күнүнү бир бајрам кими гејд едир. Мән дә аиләмлә бирликдә бу шадлыға гошулурам.

Хилафәтин өмријлә—
Голу сындырылан Бабәк,
Јурду јандырылан Бабәк
Ган рәнкли арабада
Шәрг бојда харабада—

(Әли Кәрим)

обалара, елләрә көрк олсун дејә кәздирилир. Дејиләнә көрә бу ганлы сәфәр боју улу Бабәк анҹаг вә анҹаг ушагларын, јенијетмәләрин көзләринә бахыр. "Мәнсиз мејданда голларым гылынҹ чәкир" дүшүнән, агрысыны унудан сәркәрдә, бир елатын һәр тәрәфдән көрүнән Бәзз галасына, бир дә мочугларын, дәлиганлыларын, јә'ни бир елин сабаһынын көзләринә бахыр дејиләнә көрә. Вә бүтүн варлығыјла онлара бунлары демәк истәмиш ијирми беш ил гылынҹа сарылмыш, бир ијирми беш ил дә гылынҹ чәкә биләҹәк гәһрәман:

—Бахын, бахын ибрәт алын, көзүнүзә чәкин, үрәјинизә салын, гулағыныздан асын бу нәсиһәти вә вәсијјәти:

**Сәһл-Сумбат хәјанәти сәркәрдәни галдан,
елаты јолдан ејләр!**

1937-чи ил гурбанларындан Һүсејн Сәфәровун анадан олмасынын 80 иллијиндә әсас мә'рузә илә чыхыш едәркән

СӘНИН КӨЗЛӘДИЈИН ГӘРИБ ТҮРК МӘНӘМ

Газағам, гырғызам, өзбәк, түрк мәнәм,
Башгырдам, кәркүкәм, елә көрк мәнәм.
Сәнин көзләдијин гәриб түрк мәнәм
Салам дар ағачы! Әлејкүмсалам!

Р.БЕҺРУДИ

Билдијиниз кими, унудулмаз ханәндәмиз, сәсиндә Азәрбајчан мә'нәвијјатынын, тәбиәтинин зәнкинлијини гајнајыб гарышмыш Рәшид Мәчид оғлу Бсһбудов ССРИ Али Совети депутатлығына һәмишә Нахчывандан сечилмишди. Бахтына ики Азәрбајчандан вә бир бөјүк гардаш Түркијәдән аралы дүшмүш Шәргин мајағына бәнзәјән бу дүнјанын адамлары даһа јаныглы олдуғундан, бөјүк мүғәннинин маһныларындан даһа чох тутулмушдулар. Чүнки о маһнылар сәсләндикчә, мүғәнни "ајрылыг", "ајрылыг" сөјләдикчә Араз боју чәнублу гардашлара, Сәдәрәкдән түрк аркадашлара бојланыб бу бөјүк һәсрәти јашајырдыг.

Күнләрин бир күнү Рәшид Беһбудовун јолу јенә Нахчывана дүшмүшдү. Өз сечичиләринә һәм ичтимаи хадим, һәм мәлһәмчи мүғәнни кими һесабат, һәм дә күч-гүввәт вермәјә кәлмишди. Бу көрүш әрәфәсиндә бөјүк мүғәнни Түркијәдә олмуш, концертләрилә бу доғма мәмләкәтдә сәс јанғынлары салмыш, "Дүнјанын ән мәшһур сәс сәнәткары" адландырылмышды. Нахчыван концертинин сонунда Түркијәни, мүгәддәс дијары көрмүш адама гибтә илә бахан (о заман бу хошбәхтлик азәрбајчанлыларын јалныз миндә биринә гисмәт ола биләрди) тамашачыларын хаһишилә Азәрбајчанымызын Рәшид баласы бир түрк маһнысы охуду:

Јабанчы олдуг шимди
Јазыг бир-биримизә,
Ҝери дөнә биләјдик каш
Әски күнләримизә.

Һәмин маһны бүтүн салону бүрүдү. Үстү өртүлү бинадан һәмин күн бир јағыш јағды—Түрк һәсрәтли инсанларын көзләриндән. Амма мәним (о заманлар мән Нахчыван МССР Али Совети Рәјасәт Һеј'әтиндә ишләдијимдән Рәшид Мәчид оғлу илә көрүшләрим тез-тез оларды)—талејинә тарихчилик дүшмүш адамын көзләриндән јаш тамам башга сәбәбдән ахырды. Көзүмүн габағына һәмин ан түрк халгларыны ҝәтирирдим. Өзүнү јаланчы гардаш ҝөстәриб биз түрк халгларыны бир-бириндән аралы саланлара нифрәт едә-едә ағлајырдым. Һәмин ан гулагларыма ат ајагларынын сәси ҝәлирди. Тарихдән гопан нидалар гәлбимдә үмид гығылчымлары доғурур, онлар да алова чеврилирди. Инанырдым ки, илләр кечәҹәк, јоллар ачылаҹаг, су ҝәлән архлардан бир дә ҝәләҹәкдир.

Доц. Ариф Әлијев V Милләтләрарасы Түрк халг културу конгресиндә чыхыш едәркән. Анкара 1995

Түркијә илә Түрк дүнјасынын арасыны кәсмиш, һәр јердә (һәтта Күрчүстанда да) бу араја ермәни сохулмуш Совет дөнәминдә ССРИ-нин Түркијәјә јолу јалныз Ермәнистанын Ленинакан (әввәлки Күмрү) шәһәриндән иди (ону да дејим ки, јол үстәки бүтүн мәнтәгәләр—карвансаралар Диличан, Һәмзәчимән, Гаракилсә вә нәһајәт, Күмрү чох јахын вахтларачан Азәрбајчанын олмушдур). Түркијәјә икинчи сәрһәд гапысы да христиан Күрчүстанынын Батум шәһәриндән ачылды.

Бөјүк Ататүрк Түркијәнин зәиф вахтларында, мәғлуб кими дүшмәнләрилә барыш күрсүсүнә отуран заманлар белә бүтүн сәрһәдләри түркдилли халгларла гојмуш, бир заманлар бунларын гајнајыб-гарышачағына инанмышды.

Нәһајәт, улу Ататүркүн арзулары Нахчыван торпағында бәһрәсини вермәјә башлады. Бу гәдим дијарда бөјүк тарихи бир һадисә јашанды. Бу да Сәдәрәкдә Түркијәдән Түрк дүнјасына гапы ачылмасындан ибарәт олду. Тарих илләрчә бу күнү көзләмишди.

Бир вахтлар—мин илләрин о башындан Танры дағларында, Өтүкәндә бөјүк бир дөвләт, дүнја гурмуш, XX әсрдә пәрән-пәрән дүшмүш, мәмләкәтинин хәритәси руһунун Сәрһәдди бојда олан гәриб түркүн "гурд гапысы" ачылырды бу күн. Ајры дүшән гардашлар бирләшмәјә, вәтән бир торпаға "јерләшмәјә" башлајырды о күн. Һәмин күн әсасыны гојдуғум Университетин мә'зуну—исте'дадлы шаир Рүстәм Беһрудинин мисралары гулагларымда чинкилдәјирди:

Јол кәлирәм—
Јол кәлирәм мин илләрин
О башындан бу башына.
Бу јолларда нечә кәрә
дүшүб чыхдым
Милләтләрин мән "мәнәм"лик
савашына
Дүшүб чыхдым, чыхыб кәлдим,
Мән дик бојда ајрылығы
Чалдыранда јыхыб кәлдим.
Мән Шушада гылынчымы
Өз башыма чахыб кәлдим.
Күлүстанда, Түркмәнчајда

Өз әлимлә өз чанымы
Аловлара јахыб кәлдим.
Һансы халгын мәним кими
Бах бу чүрә гәми-дәрди!
Јурд јеринә очаг һаггы
Ким олсајды бу ајрылыг
Ону күлә чевирәрди
Кечә кечир отурмушам
Көз өнүндә күррәмизин хәритәси—
Үрәјимдә улу јурдун.
Гулағымда түркүрпәдән бир һарај вар—
Һарајыдыр бәлалары пәрән дүшән
ана јурдун.
Бах, беләчә бах бу ахшам,
Мән Гачары, Тејмурләнки, Хәтаини,
Мән Јылдырым Бәјазити, Султан Сәлим,
сәни, сәни
Бир милләтин һагг, әдаләт
диванына чағырмышам.
Суал мүшкүл, суал чәтин;
Иттиһамым: "Бу мәнәмлик говғасында
Нә күнаһы мәмләкәтин?!"
Һамы сусуб, һеч бир кәсин күнаһы јох,
јох, јох, гәти.
Һәрәсинин бир әлиндә ганлы гылынч
Бир әлиндә зәманәнин мөһүрләнмиш
бәраәти.
Ким нејләјиб дүз ејләјиб,
Һамы "Һагдыр"
Билмәјибләр бу дүзлүјүн сону бир вахт
Вәтән бојда ајрылыгдыр.

Бу тарихи һадисә, мәнчә Азәрбајчанын, сонра Орта Асија түркләринин һәјатында ән бөјүк һадисә, түрклүјүн ән бөјүк гәләбәси иди. Илләр боју дәмир режимли ССРИ-нин түрклүк гаршысындакы чәпәри мәһз Сәдәрәкдә парчаланыр, бағлы јоллар һәсрәт селләринин гаршысында мәғлуб олурду. Һәсрәт көрпүсүнүн ачылыш шәнлијинә топлашанлар, хүсусән кәнчләр (мән бу е'чазкар тамашаны телевизија илә сејр едрдим: истәкли нәвәм Наили С.Дә-

мирәлин, Һ.Әлијевин, Тансу Чилләрин, Әрдәл Инөнүн вә с. түрк дүнјасынын лидерләри архасында көрәндә севинчим үммана чеврилди) санки 70 иллик (дәгиг олсаг, 130 илә јахын) бир јуху көрүрдүләр, һәсрәт маһнысы гошурдулар. Нағылларын ганадында бу доғма торпаглара учурдулар. Аразбоју бу јерләри итләрлә долашан рус сәрһәдчиләри нағыл аләминдә, јухуда да онлара мане олурду. Аразбоју сәрһәд мәфтилләрини Азәрбајчанда биринчи олараг нахчыванлылар доғрајанда санки бүтүн дүнјаја чар чәкирдиләр ки:

Ағалар билмәди, бирдир бу торпаг,
Тәбриз дә Бакы да Азәрбајчандыр.
Бир әлин руһуну, дилини анчаг
Кағызлар үстүндә бөлмәк асандыр.

Вахтилә улу Ататүркүн дедији фикирләр керчәклијә чеврилирди, Нахчыван тәдричән түрк дүнјасына говушурду.

Авропа илә Асија арасында олан бу көрпүнүн ачылышы Түркијә илә Азәрбајчан арасында олан гардашлығын тәнтәнәсинин парлаг нүмајишинә чеврилмишди. Буну тәрәннүм етдирән Сары, Јашыл, Гырмызы, Бәјаз рәнкли шүарлар, алгышлар, күтләви рәгсләр, узун илләр һәсрәт ичиндә јашајанларын бир-биринә сарышыб өпүшмәләри бу издиһама хүсуси тәмтәраг верирди.

Көрпүнүн ачылышында Сүлејман Дәмирәл деди: "Бу көрпү тәкчә Азәрбајчаны вә Русијаны бирләшдирмир, бу, Авропа илә Асија арасында көрпүдүр".

Арзумуз, үмидимиз олан бу көрпүнүн ачылышында Нахчыван МР Али Мәчлисинин сәдри Һ.Әлијев Азәрбајчан халгынын узун илләр гәлбиндә кәздирдији, јашатдығы фикри ифадә едәрәк деди: "Бу күн бизим арзу вә үмидләримизин көрпүсү ачылыр. 70 илдән артыг иди ки, биз бу күнү көзләјирдик вә ахыр ки, арзуларымыз һәјата кечди".

Илләр кечди, јоллар ачылды, бир-бирләријнән говушдугча дилләр дә ачылачаг. ТҮРКЛҮЈҮН ИПӘК ЈОЛУ јараначаг. О, јол бојундакы түркләр бир әдәби дилдә гајнајыб гарышачаг, түрклүкләрини сөјләјәчәк.

8 апрел 1992-чи ил.

88 јаша кечдим. Дәрк едирәм ки, инсан јашлашдыгча мәтинләшир, идраклашыр, милли дујғусу даһа да күчләнир (әкәр әхлагда варса вә с.), бунунла белә бәдәни зәифләјир, ағрылара гаршы мүгавимәт азалыр, тез-тез хәстәләнир, шылтаглашыр, һәр бир хырда шејә ирад тутур, әсәбиләшир. Бә'зән бәдбин бајатылар охујурам. Ајагларым ағырлашыб, көзләрим чәрраһијјәдән сонра зәифләјиб, ешитмәкдән тамам мәһрумам, сәдагәтли достлар сејрәлиб. Һадисәләри телевизија шәкилләриндән, гәзет вә журналлардан өјрәнирәм.

Мәни склероз өлдүрүр. Мәним һәјатымы мәһв едән һеч бир шеј дејил, бәдәним тамам саламатдыр, бөјрәкләрим чох јахшы сүзүр, үрәјим саат механизми кими вурур. Нә едим галмышам дилбилмәз әлиндә, јә'ни склерозун әлиндә ачизәм.

Икинчи бир хәстәлијим ајагларымын зәифлији, титрәмәсидир. О да ганын јахшы ишләмәмәсиндәнидир. Мәнә јахшы гуллуг едилдијиндән хејли јахшылашмышам, буну да дејим ки, јашымын һафизәмә тә'сири јохдур, һәр бир хырда һадисәни хатырлаја билирәм, јаддашым ә'ладыр.

Һәјатымын 89-чу илиндә нәтичәм һәјата көз ачды—бөјүк оғлум Арифин гызы Ајтәнин оғлу Әли. Нәвәләрим Күнел вә Фатма муштулуг вердиләр. Һәрәсинә 20 манат бәхшиш етдим. Мәни тәбрик етдиләр. Мәним инди 12 нәвәм вә бир нәтичәм вар. Јашајырам, јазырам. Кәнч нәслә дејәчәјим чохдур—синәмдә әсрин тарихини јашадырам.

Апрелин 7-си. Низами һәкимин јаздығы дәрманлары алыб кәтирдиләр. Хураманын кәстәришилә дәрманлары гәбул едирәм. Хәстәләнән күнләримдә оғлум Рәшид, арвады Сәидә, гызым Рә'на һалымы билиб јолухмаға кәлирләр. Истәкли нәвәм, нәфәсимлә боја-баша чатдырдығым Наил Бакыдан тез-тез телефонла әлагә сахлајыр...

Хәстәләндијим күнләримдә (1-15 мај) бүтүн ағырлыг Хураманын үзәринә дүшүр. Икинчи кәлиним Сәидә дузлу зарафатлары, кишијана сөһбәтләрилә мәнә әлавә гүввә верир, гызым Рә'надан, кәлиним Земфирадан, оғлум Арифдән дә (Бакыдадырлар) разыјам.

3 ијун 1992-чи ил.

Јашадығымыз күнләр чох мүрәккәбләшиб, бәдәнимдәки

ағыр дузлашма хәстәлијиндән көлдүјү ачан кими дејиләр ки, гарачылардан төрәјән, тәрпәнсиз, онун-бунун әлиндә кирәв олан ермәниләр сәрһәдбоју кәндләримизи јенидән топ атәшинә тутублар, чохлу өлүм вә тәләфат вар. Ана вәтәним Јајчы кәнди топ атәшинә тутулуб. Рза әмоғлума мәктуб јаздым, һәлә ҹаваб јохдур.

Сәдәрәк кәнди икинчи дәфәдир (биринчи—јанвар-март 1990-чы ил) басгына мә'руздур. Мај ајынын 1-27-си күнләриндә тәхминән 20-25 адам һәлак олуб, 100-дән чоху јараланыбдыр. Дүнјанын 57 өлкәси Ермәнистанын тәчавүзүнү писләјиб. 70 ил бөјүк гардаш һесаб етдијимиз Рус—рәсми Москва Ермәнистана мүттәфиглик едир, ону силаһландырыр, 7-чи ордуну орада сахлајыр, РФР мүдафиә назири Ермәнистана шефлик едир.

...Сентјабрын 4-ү хәјал мәни ганадына алыб 1924-чү илин мај ајына апарыр. Шәрур комсомол тәшкилатындан нүмајәндә кими Нахчыванда Вилајәт комсомол комитәсинин јығынчағында иштирак едирдим. Шәһәрдә кечәләмәк истәмәдијимдән вағзала пијада кәлдим. Әтраф зүлмәт иди. Һәјәтдә бир алчаг тикили көрдүм. Ајағым бирдән бошлуға дүшдү. Дүзү, горхдум, ајагларым титрәди, отурдуғум јердән сәһәрәчән дурмадым. Јуху апарды. Сәһәр ачылавда јералты тикинти олдуғуну көрдүм.

Илләр кечди. Јолум һәмин јерә бир дә дүшәндә көрдүм ки, һәмин јералты тикинтинин үсту өртүлүб, бағ салыныб, ортасында да Ленинә балача һејкәл гојулуб, баға бахан да ермәни иди.

1965-чи илдә Ермәнистанда Андроникин анадан олмасынын 100 иллији кечирилирди. Јереванда чыхан гәзетләри мәнә мүнтәзәм көндәрирдиләр. Бир ермәни тарихчисинин јазысындан өјрәндим ки, 1913-чү илдә Гараханбәјли кәндиндә јашајан ермәниләр (5-10 аилә) дәмирјолу стансијасы гаршысында килсә тикдирмәк истәјибләр. Биринчи дүнја мүһарибәси, 1918-1920-чи илләрдәки һадисәләр буна манс олдуғундан тикинти дајандырылыб, совет һакимијјәти илләриндә исә буна ичазә верилмәјиб.

1987-88-чи илләрдә шәһәр рәһбәрләри Ермәнистанда баш верән һадисәләрдән "тә'сирләнәрәк" јералты тикилинин өртүлмәси барәдә тапшырыг верирләр. Һәмин јерин јахынлығында Бабәкә һејкәл гојулур. Јералты килсәнин бүнөв-

рәси торпаг алтда галыр. Бу да бир суал.

Суаллар, суаллар... Чохунун чавабы оланы да вар, олмајаны да.

...Отаға дахил олан нәвәләримин, гызым Рә'нанын данышыглары хәјалдан мәни ајырыр. Ешитмәдијим сөзләри нәвәм Фатма мәнә изаһ едир.

Фәләјин чархы фырланыр. Ону һеч бир силаһлы гүввә, атом саһибкарлары дајандыра билмәз. Македонијалы Искәндәр гылынч вура-вура Һинд чајына гәдәр кетди, лакин зүлмәтдән һеч нә алмајыб әбәди ујғуја кетди.

Хатирәләрими нөгтә илә баша чатдырмаг истәмәздим, ону гәдирбилән нәвә-нәтичәләримиз давам етдирәчәк арзусу илә истәкли охучуларыма хош арзуларымы билдирмәклә ајрылырам, демократик, мүстәгил Азәрбајчанымызын кәнч гуручуларына сөзүмү тәкрарән демәк истәјирәм:

—Гүввәт елмдә, тәһсилдә, сағлам мәфкурәдәдир. Әмәлинизлә, ишинизлә, сәдагәтинизлә Вәтәнимизи гүдрәтли един, онун һәр гарыш торпағынын басылмаз кешикчисинә чеврилин. Таңры голунуза гүввәт, зәканыза итилик, фикринизә ајдынлыг, чисминизә сағламлыг версин.

* * *

Истәкли вә севимли охучуларым. Сизә јадикар кими тәгдим етдијим бу "Хатирәләр" шүурлу, мә'налы һәјатымын, демәк олар ки, 75 иллик бир дөврүнү әһатә едән мүхтәсәр бир салнамәдир. Ушаглыгдан, јенијетмәлијимдән, чаванлыг чағларымдан, камиллик јашларымдан шаһиди олдуғум, башыма кәлән, ичтимаи-сијаси чарпышмаларда Анам-доғма Нахчыванын мәнлијини, варлығыны, јенилмәзлијини бир өвлад кими гәләмә алдығым һадисәләр керчәкликләрә, вичданыма сөјкәнмишдир. Тарихи тәһрифә, мүбалиғәјә јол вермәмишәм, "дүзү-дүз, әјрини дә әјри" јазмышам...

Һәјатымда елә ағрылы-ачылы, мәшәггәтли-мүсибәтли күнләр олуб, елә ачыначаглы һадисәләр баш вериб ки, онлары олдуғу кими гәләмә алыб, Сизә тәгдим етмәјә, валлаһ, гәрарым да, әлим дә кәлмир... Дәһшәтли-мүсибәтли, севинчли-кәдәрли күнләримдә јалныз вә јалныз бир һәгигәтә инанмышам, каинаты—бәшәријјәти, чәмијјәти,

нәбататы, һејванаты идарә едән јеканә бир гүввә вардыр, о һамынын инандығы, сәчдә етдији Улу Танрыдыр. Улу шаиримиз Нәсиминин тә'биринчә десәк: "О—ламәкандыр..." Бир дә Улу Танрыдан башга икинчи тәригәт ВӘТӘНДИР.

Баш ағрысы олмасын, һәрдән јатаға дүшсәм дә арха јерә верән дејиләм. Чәнаб Әзрајылла һәләлик әлбәјахадајам... Вурдуғу ијнәләрин сајыны унутдуғум тибб бачысы Арзу, һәким кәлиним Хураман, һәким күрәкәним Вагиф мәни "горујуб-сахламаг" үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмирләр. 85 фаиз нуруну итирмиш сол көзүмү мүаличә едән чәһфили достум һәсән мүәллимин гызы Елмира ханым, Әләкбәр һәким мәнә көстәрдикләри шәфа гајғылары үчүн онлара үрәкдән миннәтдарам.

Нә исә... Гуш ики ганадла учур. Јер оғлу Инсан да гуш кими бир мәхлугдур. Онун да өз "ганадлары" вар: Үмид вә Хәјал. Бу ганадларла учан, учалан инсан космоса кедиб чатса да, фәләкәтә уғрамаз. Ана Јерә, доғма торпаға гајыдар. Торпаг—Анадыр, Торпаг—доғма јурд-јувадыр.
АНА ТОРПАГ—НАМУСДУР ВӘ БУ НАМУС ШӘРӘФЛӘ ГОРУНМАЛЫДЫР.

Үмидим, умачағым, мүрачиәтим—улу халгымызын, Ана јурдумузун кәләчәк талејини, мүгәддәратыны һәлл едә биләчәк кәнчләримизәдир. Арзу едирәм, онлар бәшәријјәтин дәјәрләр хәзинәсинин ачары сајылан елми биликләрәдәриндән јијәләнсиндәр, харичи дилләри мүкәммәл өјрәнсинләр. Инсан оғлу өјрәнә-өјрәнә өзүнү дә, тәбиәти дә, каинаты да дәрк едир. Үзејир бәјин сөзү илә десәк: "Тәрәгги вә милли дирчәлиш јалныз елм вә мәдәнијјәтин күчү илә мүмкүндүр". Бу бахымдан да үмидим—ӨЈРӘНМӘЈИ БАЧАРАН гејрәтли кәнчлијимизәдир. МӘСЛӘК, ИРАДӘ арзулајырам она.

Милли гејрәтимиз, милли гүдрәтимиз, милли әлбирлијимиз гаршысында һәр күр гара гүввәләрин диз чөкәчәјинә, әјиләчәјинә дә гәти эминәм, чүнки "гүввәт бирдир вә о да милләтиндир" (Ататүрк).

Јашамаг—Јурдун әбәдијјәти уғрунда чарпышмаг, вурушмаг демәкдир...

Акад. Ј.Мәммәдәлијев адына Нахчыван Дөвләт Университетинин ректору проф. Иса Һәбиббәјли бир груп мүәллимлә Университетин гуручусу Әли мүәллими Новруз бајрамы мүнасибәти илә тәбрик едир. 22 март, 1997

Бу гоча дүнјанын әзәл башдан гојнунда мәишәтләрини көчәриликлә башламыш түрк бојларынын јоллары, изләри вар. Онлар Субирдән (Сибирдән) башлајыб Һүнгарыстана (Мачарыстана), Чин сәддинә узаныб, Румели һасарына кими узаныр. Бу јолларын ады чох заман Ипәк јолу кими дә сәсләнир. Чүнки ипәк хасијјәтли, ипәк мәдәнијјәтли, ипәк дәјанәтли тајфаларын, топлумларын, халгларын јолудур онлар. (Түркләр һеч бир вахт биринчи олараг һеч бир милләтин үстә әли силаһлы кетмәмишләр. Онлар тарих боју мүдафиәјә галхмышлар. Галалары үзәриндә һәјәчан тонгаллары јандырыб бир-бирләрини һајлајыб, бир-бирләринә һәјан олмушлар). Түрк мүдрикләринин нәсиһәтләриндән дә һеч вахт асмаг, кәсмәк гохусу кәлмәмишди.

КҮНТӘКИН АБИДӘЛӘРИНДӘН: Бир әл олсан, бир ел оларсан.

ТҮРК АТА СӨЗЛӘРИНДӘН: Ел бир олса шаһ ојнадар јериндән, әл бир олса зәрби кәрән сындырар. Һарда бирлик, орда диррик. Ел күчү, сел күчү. Палаза бүрүн еллә сүрүн.

"МАНАС"ДАН: Вурсан вурударсан, гурсан гурударсан.

"КОРОҒЛУ"ДАН: hојду дәлиләрим, hојду...

ДҮНӘНИН ВӘ БУ КҮНҮН ТӘЧРҮБӘСИНДӘН: Түркүн түркдән башга досту тапылмаз.

Бүтүн өјүдләр-нәсиһәтләр кәнчләрә үнванланмышды. hәмишәбаһар кәнчлијә:

ДӘДӘ ГОРГУД: Икидим, өнчә кипријилә ол ол, сонра өзүнә ад ал.

АТАТҮРК: Түрк кәнчлији, Түркијәнин һәр девру дәмәкдир.

МӘММӘД ӘМИН РӘСУЛЗАДӘ: Еј Азәрбајчан түрк кәнчлији, сәнин өһдәндә бөјүк бир вәзифә вар, сәндән әввәлки нәсил јохдан бир бајраг, мүгәддәс бир идеал рәмзи јаратды, ону мин әзијјәтлә јүксәлдәрәк деди ки: БИР КӘРӘ ЈҮКСӘЛӘН БАЈРАГ, БИР ДАҺА ЕНМӘЗ.

ӘЛИ ӘЛИЈЕВ: Вәтән кәнчләрә әманәт верилир. Ата очағы оғуллара әманәт едилән кими. Вә онларын фәрасәтиндән асылы галыр. Фәрли вә фәрсиз өвладларын ата очағынын бирин јандырдыг, бирини биринин сораја дөндәрдији ата сөзләриндән, ашыг сазларындан бәллидир.

Әзизләрим, Сизә дә әманәт бизим бу күнкү Вәтәнимиздир. Дар ајагда олсун, вар ајагда олсун, фәрги јохдур. Ону сиз галдырмалысыныз. Бир бајраг кими.

Һәр шеј Вәтәндән башлајыр. Өнчә ону көз бәбәји кими горумалысыныз. Сонра да түркчүјүн әманәти бөјүк түрк ипәк јолларыны ишә салмалысыныз. Онда нә сизә тохунан, нә дә батан олар. О заман Вәтән, вәтән олар!

АМИН.

05.03.1997

Нахчыван ш., Б.Кәнкәрли 5.

Хәјанәт әлијлә гәтлә јетмиш, елатына дикбашлығын сонунчу дәрси олсун дејә вәтәнинә көндәрилмиш Кирдман һөкмдары Чаванширин дили кәсилмиш елчиси јурдун сәрһәддиндә чамааты башына јығыб әллә, көзлә, гашла онлара шәһид сәркәрдәнин вәсијјәтини чатдырмаг истәјирди. Бир сәрһәддә гара кејимли мәзлум адамлар гаршысында бөјүк бир фачиәнин сон сәһнәләри ојнаныр, тарихин јаддашына һәкк олунурду. Бир әскәр аз гала елчинин кәсилмиш дилинә дөнүб сәркәрдәнин вәсијјәтини ешитдирмәк истәјирди. Нәһајәт, бачарды. Елә бил булудлар кишнәјиб, көјләр курулдајыб онун дадына чатды.

—Мәни дүшмән сәрһәддиндә дәфн един, оғулларда гејрәт олса синәм үстән дүшмәни кечмәјә, очагларымызы кечирмәјә гојмасынлар.

СОН СӨЗ ӘВӘЗИ

Китабы илк дәфә охујурмуш кими, бир дә баша чыхмышам вә бирдән-бирәчә дә көзләримин гаршысында тәәссүб, һүнәр, ләјагәт дујғулары доғуран хош мәнзәрә ачылыб ки, сән демә, үрәк, бејин-бәдән үчүн һансы функсијаны дашыјырмышса, һәр бир ағыл нуру, үрәк ганыјла јазылмыш китаб да үмумхалг мә'нәвијјатынын елечә ајрылмаз, әсас шәртләндиричи дәјәрләриндән имиш...

Фикримизин чәкиси хүсусилә онда артыр ки, бу китаб—һеч бир фантазијанын, бәдии тәхәјјүлүн јох, мәһз дөврүн, епоханын амансыз һәгигәтләринин, сәрт "ријази" фактларынын мејвәси—тарих китабы ола! Бир дә тәкрар етмәкдән (ән чох да кәләчәк нәсилләр гаршысында) фәрәһләнирәм ки, әзиз охучу, инди чохдан сәнин столүстү китабына дөнмүш, мән демирәм ки, һәр күн, амма һәрдән-бир дә олса, дүнја халглары сырасында (бә'зән дөш-дөшә!) ләјагәтлә дајанмаг үчүн мә'нәви ачлыгла варагладығын бу... "Нахчыванннамә" китабы кими!

Һәлә университет тәләбәсијкән јаздығым ше'рләрин бириндә белә мисралар вардыр ки:

Сөјкән тарихинә, учал бу адла,
Вүгарсыз бир халгын једији гәмдир;
Халг учар тарихә гоша ганадла—
Бири гылынчдырса,
Бири гәләмдир.
Сәһвләрим бир дејил, јүз олдуғундан—
Тарихим тәзәдән јазылмалыдыр;
Гәләм нида кими дүз олдуғундан,
Онун јаздығы да дүз олмалыдыр...

Әлбәттә, бәдбәхт о халгдыр ки, өз һалалча тарихини өзкәләрин, дүшмән мөвгели ҹадларын, кәлмәләрин тәһриф-тәһгирләрлә долу китабларындан сораглаjыр. Вә ән ачы-наҹаглысы—мүсибәтлиси одур ки, бу мәнһус "тарихшүнасларын" сырасында елә өзүмүздәнчә нә гәдәр ләʼнәтләнәси адлар вар вә "гәләми нида кими дүз" олан Дәдә Әли нәләр чәкмәди тәкчә онларын әлиндән! Бу даһа ағрылы мүбаризә иди—чүнки һәгигәти jазанлары тәʼгиб еләмәк, сыхмаг, инчитмәк, балаларына беjин габары илә газандығы һалалча чөрәjи бурунларындан төкмәк һөкумәт чиновникләринин адичә (чиркинчә) вәзифә борчудур. Мүдриклик она көрә илдырым кими булуда сығмыр ки: мән өз дүшмәнләримлә бачарарам, илаһи, сән мәни "достлармдан" гору...

Елә тәкчә ган чанағы Москва илә тәкбашына кәлләкәлләjә кәлиб, гулдур, башкәсән Андроникә ерманиләрин милли гәһрәманы ады верилмәсинә jаралы-jанғылы көксүлә синәр чәкдиjинә көрә Әли Дәдәjә күл-чичәк ичиндә учалан бир Оғул-Вәтәндаш-Фәдаи һеjкәли jарашырды. Она көрә бу фикри кечмиш замана аид едирәм вә өзү дә елә һәмин ан үрәjим көjнәjир ки... әсрин дизини jерә вурмуш тарихчи Бабамыз бир азча, лап бир азча да jашаjа билмәди ки, бу китабын—Баш өвладынын, Бөjүк өвладынын да үзүнү көрсүн, камына jетсин. Тәәссүф! Амма jенә дә jох, бәс һәмишә Әʼлаһәзрәт Әмәкләриjлә өтән әсрләрә күзкү тутан әсл, виҹданлы тарихчиләрин әсас өмрү ирәли гәншәрдә, кәләчәк әсрләрдә олмур̆му?

О, Танры өвлады иди. Улу көjләрдән бизләрин бәхтинә көндәрилмиш паj иди. Аддымлаjан ишыг иди. Ишыг да ки, Өлүм нә олдуғуну танымаз—бу jанда боғулса да, о jандан доғар! Бәс белә олмасаjды, елә Танрынын өз ирадәсиjлә дә, онун Өлүм (Бөjүк һәрфлә jаздығым өлүм...) күнү улу Алпарслан Түркешлә еjни күнә, еjни саата (!) дүшәрдими? 1997-чи ил апрел аjынын 4-ү: бүтүн Доғулу-Батылы Түркүстанын ики азман Оғлунун бәшәрә jашары борчларыны өдәjиб, jенә дә Улу Jараданын jанына өвладлыға гаjытдыглары күн...

Сон сөз әслиндә елә бурдача, бу мүгәддәс мәгамдача битир. Амма jаддашыма бир ишыг да дүшдү вә ону да jазмасам, үрәjимдә jанмыш тарих сәһифәси кими бир

нискил галар: түрк дүнјасынын дикәр нәһәнк оғлу, јазычы виҹданынын түстүсү сачларына чыхмыш Әнвәр Мәммәдханлыны хатырладым, даһа доғрусу, онун мүдрик кәламларындан бирини. Устад сәнәткар, Ағрысынын һансы јетәр чағындаса белә јазыб: "Хырда-хырда кәндләр көрдүм ки, ашағы башы јухары башы илә дөјүшүрдү, ири-ири шәһәрләр көрдүм ки, јухары мәһәллә ашағы мәһәллә илә вурушурду вә мин дәфәләрлә лә'нәтләр олсун о хырда балыгларa ки, дидирләр нәһәнк балыгларын гарнында бир-бирләрини!

Бах, беләчә. Лап сонучда көнүл раһатлығы илә демәк истәјирәм ки, фәһләси вә фәдаиси олдуғумуз Одлар Јурдумузун бә'зи дикәр бөлкәләриндә (нә јазыглар!) белә "дидишмәләр" олдуғу заманларда да гәдим Нахчыван өз Кәмигаја сиглэтли тохмағыны һәмишә бирчә зиндана вуруб:

Бирлијимиз, Ләјагәтимиз, Учалығымыз.

АМИН.

Сәјавуш СӘРХАНЛЫ

21 ијул 1997,

Бакы.

ҺӘЈАТ ДАВАМ ЕДИР... ҺАФИЗӘЛӘРДӘ, ЈАДДАШЛАРДА

ПАК ӘГИДӘЛИ, ВӘТӘНӘ, МИЛЛӘТӘ ХИДМӘТ НҮМУНӘСИ ОЛАН ИНСАН

Бүтүн дөврләрдә һәр бир халгын елә нүфузлу вә әгидәли өвладлары олмушдур ки, онлар һәмишә һәјат кешмәкешләринин һәр чүр бурулғанларындан вә тәзадлы тә'сирләриндән мәтанәтлә чыхараг милләтин талеіүклү али мәгсәд вә мәнафеләри илә бағлы өз дүнјабахышларында, онлара уіғун сечдикләри јашајыш тәрзләриндә вә мөвгеләриндә нәинки дәјишмәмишләр, һәтта бу јол бә'зән әзаблы олса да белә, һеч заман ани тәрәддүд вә пешманчылыг һиссләри кечирмәмишләр. Белә мәсләкли вәтәндашлары чох олан милләтин өз јүксәк арзуларына чатмаг имканлары вә күчү дә бөјүк олур. Һәлә кичик јашларымдан чох јахшы таныдығым Әли мүәллим халгымызын məһз белә мәтанәтли өвладларындан биридир. Бу ону јахындан таныјан бүтүн адамларын һамысынын үмуми јекдил фикридир.

Әли мүәллим чох кәнч јашларындан јүксәк дөвләт вәзифәләринә ирәли чәкилмиш, бир чох башгаларына да нәсиб олан бу јүксәк мәнсәбләр бәлкә дә һеч кимә онун гәдәр белә бөјүк шөһрәт кәтирмәмишдир. Бүтүн дөврләрдә чәмијјәтдә һәр чүр адамлар олуб, тутдуглары мәс'ул вәзифәләрдә мә'нәвијјәтсизләшән, ријакарлашан адамлар да аз олмамышдыр. Әли мүәллим исә узун илләрлә тутдуғу бөјүк вәзифә күрсүләринин—Нахчыван Мухтар Республикасынын маариф назири, Мухтар Республика Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин катиби, үмумијјәтлә, һансы јүксәк вәзифәләрдә ишләјирсә ишләсин, бу јүксәк мәнсәб гурум-

ларынын онун шәхсиндә илк нөвбәдә ади адамларын һәјаты үчүн әмин-аманлыг мүһити јаратмагда нә гәдәр әвәзсиз имканлара малик олдуғуну чох парлаг шәкилдә көстәрмишдир. О, һәмишә башчылыг етдији јүксәк дөвләт вәзифәләринин инсанлара хидмәтдә зәрурилијини вә бөјүк күчүнү өз әмәлләриндә нүмајиш етдирмиш вә башга чохлу рәһбәрләрдән фәргли олараг тутдуғу вәзифәләрин ел арасында нүфузуну јүксәлтмишдир. Буна көрә јашадығы узун өмрү дөврүндә ону әһатә едән мүһитдә чох шеј дәјишсә дә, пак әгидәли, әдаләтли, үмуми милли мәнафе ишинә гүсурсуз хидмәт әзми онун фәалијјәтинин дәјишмәз јолчусу олмуш вә заман кечдикчә бу дәјәрләр Әли мүәллимин әмәлләриндә өз јени јүксәк чәһәтләрини тапмыш вә кетдикчә даһа да габил олмушдур. Бүтүн һәјаты боју өз әгидәсинә садиг олан Әли мүәллим Вәтәнинин тәрәггиси, халгынын даим јүксәлиши јолунда фәдакарчасына хидмәт нүмунәси көстәрмишдир. О, вахтилә тәһсилин вә билијин ишыглы нуруну ән узаг вә јолсуз кәндләрә гәдәр шө'ләләндирәрәк, бу јерләрдә јени-јени мәктәбләр, мәдәнијјәт вә сәһијјә очаглары јарадан ме'мар вә бәнна олду, онларын тәчһизатыны һеч заман унутмајыб, зијалыларын даим күзәранынын јахшылашдырылмасы гајғысы илә јашамышдыр. Онун дөвләт органларында иши һәмишә адамларда әдаләтин тәнтәнәсинә, онларын һәр чүр һәјат истәкләринин керчәкләшмәси мүмкүнлүјүнә јаратдығы бөјүк инам рәһбәр шәхсләрин инсанларын талејиндә нә дәрәчәдә чавабдеһлик дашымаг мәс'улијјәтинин нүмунәсини бир өрнәк кими бүтүн һәјаты боју нүмајиш етдирмишдир.

Әли мүәллим өз әмәлләриндә һеч заман худбин олмамышдыр. Она мәхсус олан чох зәнкин вә һәлә һеч кимә мә'лум олмајан гијмәтли архив сәнәдләрини бөјүк мәмнунлугла тәдгигатчыларын ихтијарына верирди. Бу һалда онун өз тә'бири илә десәк: тәки елмдә јени сөз дејилсин, халгын тарихинин һәр һансы бир дөврүнүн һадисәләри өз дүзкүн изаһыны тапсын. Бунун, мән онун әвәзи олмајан шәхси архивинин сәнәдләриндән истифадә едәркән, өзүм шаһиди олмушам.

Әли мүәллим Азәрбајчанда, билаваситә өз јашадығы мүһитдә баш верән һәр бир наилијјәти бөјүк севинчлә, өз

шәхси уғуру кими гаршылајырды. Хатиримдәдир, мән Москвада намизәдлик диссертасијасыны мүдафиә етдикдән сонра кәндимизә гонаг кәлмәјимин сорағыны ешитдикдә, бүтүн аилә үзвләри илә бирликдә бизә кәлиб бүтүн кәндимиздә бөјүк бајрам шәнлији јаратды. Белә һалларда Әли мүәллим үчүн јахын-узаг адам анлајышы јохдур. О, ешитдији һәр белә һадисәдән ән чох севинәнләрдән бири олмагла, һәм дә кәнчләрин елмә, тәһсилә кениш чәлб едилмәсинин фәал тәблиғатчысы вә һәмишә бу ишдә үрәкдән көмәк көстәрән адам олуб.

Әли мүәллим чох узуну өмүр јашајыб, о, кечдији јолда чох һадисәләрин шаһиди вә иштиракчысы олуб. Мән Әли мүәллимә бундан сонра да чох узун өмүр арзулајырам вә эминәм ки, һәлә бизә мә'лум олмајан өз һәјатынын хејли дөврләрини гәләмә алмагла инсанларын мә'нәви сафлығына хидмәт едән, онларын вәтәнпәрвәрлији руһуну јүксәлдән һәлә чохлу өрнәкли, ибрәтамиз һәјат сәһифәләрини ишыгландыраҹагдыр.

АСӘФ НАДИРОВ,

академик

ДӘРӘЛӘЈӘЗДӘ СЕВИЛӘН ВӘТӘНДАШ АЛИМ

Дәрәләјәз, Ведибасар маһалларында ады хүсуси мәһәббәтлә чәкилән, мајасы һалаллыгла јоғрулмуш Әли Әлијевлә Шәрурда, Нахчыванда, Бакыда, Дәрәләјәздә бир нечә дәфә көрүшләрим олуб сөһбәтләшмишәм, онлар јаддашымда әбәди үнванлашыб. Бу ишыглы инсанла һәр көрүш адамы мә'нән јүксәлдир, фикирләриндә гәтијјәтли едирди.

...1948-чи илдә Шәрур рајонунда Чәлилкәнд орта мәктәбинин X синфиндә охујурдум. Мәктәбдән чыхыб Маһмудкәндинә, галдығым евә гајыданда јол үстүндә издиһамла растлашдым. Сорушдум ки, бу гәдәр кәнд адамы бура нә үчүн јығылыб, бу нә издиһамдыр. Дедиләр ки, онлар Әли мүәллимин кәлишинә јығышыблар.

Ону үзүк гашы кими мүһасирәјә аланлар нәјин баһасына олурса-олсун бу илк дәфә көрдүјүм орта бојлу адамы евләринә гонаг апармаг истәјирдиләр. Әли мүәллим үзүнү Маһмудкәнд колхозунун (Шәрурда ән габагчыл тәсәррүфат иди) сәдри Имран Һәсәнова вә муздур лоғәбли Һәмзә Мирзәјевә тутуб деди ки, Нахчыванда бир нәфәрлә көрүшүм вар, гала билмәрәм, сөз вермишәм вә вә'димә хилаф чыха билмәрәм. Чох чәтинликлә Әли мүәллим "мүһасирәдән" чыхыб машына әјләшиб Нахчывана јола дүшдү. Һамынын ағзындан ешитдијим бу олду: "Әли мүәллим сөзүнә садиг вә дүз адамдыр".

Шәрурун һәр кәндиндә о бөјүк һөрмәтлә гаршыланарды. Бөјүк һөрмәт саһиби иди.

1948-1950-чи илләрдә мән Ч.Мәммәдгулузадә адына Нахчыван Дөвләт Мүәллимләр институтунун дил-әдәбијјат факүлтәсиндә охујурдум. Һамы Әли мүәллим һаггында јүксәк фикирдә иди, тәләбәләрин фикри јекдил иди—Әли мүәллим дәрин билик саһибидир, чиддидир, һәгигәт тәрәфдарыдыр. Дәрсә вахтында кәләр, лазымсыз сөз-сөһбәтә, сорғу-суала јол вермәз, мүһазирәләриндә мәнбәсиз данышмаз. Һеч ким 1918-1920-чи илләрдә ермәни дашнакларынын төрәтдикләри ганлы чинајәтләр һаггында Әли мүәллим гәдәр үрәк јанғысы илә даныша билмәз, һеч ким дә фактлары, сәнәдләри онун кими садалаја билмәз, слә бил архивдәки фондлары әли илә гуруб.

1960-1970-чи илләрдә Әли Әлијевлә тез-тез растлашырдым. О һәр дәфә Бакы шәһәринә кәләндә мүтләг Илјас Вәкиловун гонағы оларды (Дәрәләјәзин Чивә кәндиндә дүнјаја көз ачан игтисадчы алим Илјас Вәкилов Москвада тәһсил алмыш, 30 ил Бакы шәһәр советиндә план комиссијасынын сәдри ишләмишдир. Мәним нәнәмин (атамын анасынын) халасы Күнејвәнкли глава Аллаһверәнин бачысы Әзәтханым Илјасын әмиси Һачы Маһмуд бәјә әрә кетмиш вә ондан чохлу өвлады олмушдур).

Әли мүәллим кәләндә Илјас Вәкилов Аббас Заманову да јанына чағырар вә онлар үчлүкдә саатларла сөһбәт едәрдиләр, мән исә онларын сөһбәтинә һејранлыгла гулаг асардым. Сөһбәтләринин әсас мөвзусу кечмиш ағрылы-әзаблы күнләр, Вәкиловлар нәслинин тарихи вә Шәрур-

Дәрәләјәздә, еләчә дә Нахчыванда ермәниләрин төрәтдикләри ганлы чинајәтләр олардыр. Јахшы јадымдадыр! Әли мүәллим Илјас Вәкилова деди ки, ај Илјас, Иреван архивләриндә Нахчыван вә Иреван ханлығына, Ермәнистан әразисиндә јашајан азәрбајҹанлыларын тарихинә вә Аббасгулу бәј Шадлинскинин рәһбәрлик етдији таборун фәалијјәтинә даир чохлу тарихи сәнәдләр вар. Ермәниләр бу сәнәдләри мәһв едәчәк, ја да сахталашдырачаг. Јахшысы будур ки, дөвләт сәвијјәсиндә бу сәнәдләрин үзү чыхарылыб Бакыја кәтирилсин. Сонра да әлавә етди ки, Аббасгулу бәјин таборчуларындан бир групу орден алмышдыр. Көр, бу сәнәдләрин үзүнү кәтиздирә биләрсәнми?

Илјас Вәкилов телефон дәстәјини көтүрүб бир нәфәр ишчисини (гарабөниз ермәни гадыны иди) јанына чағырды вә она деди ки, сәнин гардашын Ермәнистанда јүксәк вәзифә саһибиди, архивдә филан фондда олан сәнәдин үзүнү чыхартдырыб бизә көндәрсин.

Дејиләнләрә гыса мүддәтдә әмәл едилди, һәр бир сәнәддән бир нүсхәси Әли мүәллимә көндәрилди.

1970-чи ин исти јај күнләриндә Дәрәләјәзин доғма Говушуг кәндиндә аиләликлә истираһәт едирдик. Мәнә дедиләр ки, бачынкилдә бир гонаг вар, сәни көрмәк истәјир. Кедиб көрдүм ки, бу Әли мүәллимдир—мә'рузә охумаг үчүн Нахчывандан Дәрәләјәзә кәлмишди.

Дәрәләјәз чамааты елликлә 3 күн мүддәтиндә Әли мүәллимин сөһбәтләринә гулаг асдылар. (Сөһбәтләриндә, мә'рузәләриндә ермәниләр дә иштирак едәрди, лакин инкар, тәкзиб едилмәз фактлар гаршысында башларыны ашағы салыб разылашардылар Әли мүәллимин дәлилләриләә). Әли мүәллими Дәрәләјәз маһалында кичикдән бөјүјә таныјырдылар, һөрмәтләри һәдсиз иди. Онун маһалын һәр бир кәндиндә көрүшү севинчлә гаршыланарды. Әли мүәллим кими бу гәдәр чамаат тәрәфиндән севинчлә гаршыланан икинчи адама бураларда раст кәлмәмишәм.

Сөһбәтинин ширин јериндә үзүнү мәнә тутуб деди: "Һәсән мүәллим! Тарихимизин бу ганлы сәһифәләрини кәнчләримизә сиз зијалылар јахшы баша салмалысыныз. Кәнчләр бу мүсибәтләри јаддан чыхармамалыдыр". Мән дә онун сөзләрини тәсдигләдим вә сөһбәт башга тарихләрә јөнәлди.

Бир сөзлә, Әли мүәллим Халгына, Халгынын тарихинә үрәкдән бағлы олан, гејрәтли, чәсур, чидди, мә'нәви чәһәтдән пак, тәләбкар, дедијиндән дөнмәјән, халг тәрәфиндән севилән бир зијалы иди.

Аллаһ она гәни-гәни рәһмәт еләсин, гәбри һәмишә нурла долсун.

ҺӘСӘН МИРЗӘЈЕВ,

Н.Туси адына Азәрбајҹан Дөвләт Педагожи Университети Мүасир Азәрбајҹан дили кафедрасынын мүдири, филолокија елмләри доктору, профессор.

НӘСИЛЛӘРӘ ӨРНӘК ӘЛИ МҮӘЛЛИМ

Нахчыван тарихән көркәмли мүтәфәккирләр, әдибләр, шаирләр, мәшһур тарихчиләр, алимләр вәтәни олмушдур. XX әсрдә Нахчыванда јетишән бөјүк бир зијалылар нәсли Азәрбајҹанын игтисади, ичтимаи, сијаси вә мәдәни һәјатында һәлледичи рол ојнајыр. Онларын чәркәсиндә тарихчи һәмкарым, ағсаггалым вә әзиз достум, көркәмли алим Әли Әлијевин өзүнәмәхсус лајагәтли јери вардыр.

Әли Әлијевлә јахындан танышлығым бу мүдрик инсанын өзүнүн тәшәббүсү илә, Нахчыванда Азәрбајҹан Педагожи Институтунун филиалынын јарандығы заман олмушдур. Әли мүәллим институтун илк ректору тә'јин олунмушдур. Нахчыванда тәһсил вә мәдәнијјәтин инкишафы үчүн чох ваҹиб олан бу али тәһсил очағы о вахт шәһәрин мәркәзиндә, орта мәктәб (№ 1) бинасында јерләширди.

Әли мүәллим мәни саат һесабы дәрс демәјә дә'вәт етмишди. Јахшы јадымдадыр, илк көрүшүмүз заманы о, мәни чох бөјүк меһрибанлыгла, санки узун илләрдән бәри үнсијјәт етдији јахын бир дост кими гаршылады. Лакин онун мәни диггәтлә вә тәәччүблә сүзмәси нәзәримдән гачмады. О, буну дујурмуш кими бир анлыг сукутдан сонра мәнә мүрачиәтлә деди:

—Киши, доғрусу мән сәни белә тәсәввүр етмирдим.

Мән сорушдум: "Әли мүәллим, нечә бәјәм?"

О, диггәтлә мәнә бахды, хош сифәтиндә хәфиф бир тәбәссүм көрүндү вә деди:—Вәли мүәллим, мән сәни јаздығын елми әсәрләриндән танıјырдым, ағ сачлы, јашлы адам кими тәсәввүр едирдим, демә чаван бир оғлансан, Нахчыванын гәдим тарихинин вә мәдәнијјәтинин өјрәнилмәси саһәсиндә чох ишләр көрә биләрсиниз.

Нахчыванын археоложи тәдгигат саһәсиндә јеничә аддымладығым бир заманда бу һәссас инсан, хејирхаһ алимин хејир-дуасы мәним јарадычылыг јолума ишыг сачды.

Әли мүәллим сөзүнә давам едәрәк деди:—Билирсиниз сизә нијә нараһат едиб чағырмышам,—дејә өзүнәмәхсус јүксәк етика вә мәдәнијјәтлә мәнә мүрачиәт етди.

Көрүрсән дә, Нахчыванымызда али тәһсил очағы, институт јарадылыб, анчаг дәрс демәк үчүн јүксәк ихтисаслы кадрлара бөјүк еһтијачымыз вар. Бу ишдә кәрәк бизә көмәклик көстәрәсиниз.

Мән Әли мүәллими Институтун јарадылмасы вә онун ректор тә'јин олунмасы мүнасибәтилә тәбрик етдим.

Аз сонра Әли мүәллим рәсми мәктубла Азәрбајчан ЕА-на мүрачиәт едиб мәним Нахчыван Педагожи Институтунда Археолокија фәнниндән дәрс демәјим үчүн разылыг алды.

Мән Әли мүәллимин бүтүн ректорлуғу дөврүндә, еләчә дә сонралар Института лазыми көмәкликләр көстәрдим. Әли мүәллимлә тез-тез көрүшүрдүм. Онун јеканә арзусу Институту јүксәк сәвијјәли али тәһсил очағына чевирмәк иди. Институт үчүн јүксәк ихтисаслы мүәллим кадрларынын јетишдирилмәси онун ән бөјүк арзусу иди. Онун тәшәббүсү илә Институту ә'ла гијмәтләрлә битирән ән јахшы кадрлар Институтда сахланылыр вә кәләчәк үчүн мүтәхәссисләр һазырланырды.

Бу күн Ј.Мәммәдәлијев адына Нахчыван Дөвләт Университети кими танынан бу тәһсил очағынын тәмәлинин гојулмасында, инкишафында вә формалашмасында Әли Әлијевин хүсуси ролу олмушдур.

Әли Әлијев XX әср Нахчыван тарихиндә көркәмли маарифпәрвәр кими силинмәз вә кәләчәк нәсилләрә өрнәк олачаг бир из гојмушдур. Бу мүдрик инсан—мајасы паклыгдан, һалаллыгдан јоғрулмуш Инсан мәним нәзәримдә Азәрбајчанын, онун чијәрпарасы Нахчыванын бөјүк

вәтәндашы, дәрин тәфәккүрә малик тарихчи алимидир. Азәрбајчанда кәндли һәрәкаты вә Нахчыван тарихи илә әлагәдар апардығы елми тәдгигатлары, јаздығы дәрин мәзмунлу әсәрләри илә Азәрбајҹан тарихчиләри арасында өзүнәмәхсус күчлү гәләми илә јахшы танынып. Нахчыванын мадди-мәдәнијјәт абидәләри ону һәмишә дүшүндүрмүшдүр. 40 илә јахын мүддәтдә Нахчыван МР әразисиндә апардығым археоложи тәдгигатлары даим изләмиш, јаздығым әсәрләрә бир тарихчи кими өз мүнасибәтини билдирмиш, бә'зән дә бир һәмкар вә дост кими чох дәјәрли мүлаһизәләри илә мәни дәстәкләјиб севиндирмишдир.

Јахшы јадымдадыр, 1968-чи илдә Нахчыван шәһәри әразисиндә гәдим некрополдан топланмыш мадди-мәдәнијјәт абидәләри әсасында "3500 јашлы Нахчыван" адлы мәгалә јазыб "Шәрг гапысы" гәзетиндә нәшр етдирмишдим.

Әли мүәллим мәни сәмими гәлбдән тәбрик етди вә Нахчыван шәһәринин јаранма тарихи һаггындакы фикрими чох мүһүм кәшф адландырыб өз тәшәккүрүнү билдирди. О, Нахчыванын бу гәдим тарихи јашынын ЈУНЕСКО хәтти илә бејнәлхалг јубилеј кими гејд едилмәси һаггында мәсәлә галдырачағымы билдикдә даһа чох севинди. Сонралар бу мүһүм тәдбирин һәјата кечирилмәсинә манечилик төрәдилдијини (өзүмүздә) ешитдикдә исә чох тәәссүфләнди. Чүнки Нахчывана үрәкдән бағланан, јүксәк интеллектә вә мә'нәвијјата саһиб олан бу бөјүк алим доғма шәһәринин адыны дүнјанын гәдим сивилизасија мәркәзләри васитәсиндә көрмәк истәјирди.

Һөрмәтли Әли мүәллим, әзиз достум, бу гыса сәтирләри јазыркән фикримдә сизинлә бағлы чохлу хош хатирәләр чанланды, онлары јахын кәләчәкдә гәләмә алмаг арзусундајам.

Һазырда мәним вә сизин арзунуз олан Нахчыван шәһәринин тарихи јубилејини—3500 иллик јашыны бејнәлхалг мигјаслы бајрам кими гејд етмәкдир. Бу көзәл арзуну халгымыз шүбһәсиз ки, бир күн һәјата кечирәчәкдир.

Вәли ӘЛИЈЕВ,

тарих елмләри доктору.
21.01.1997.

Ш Ә Ҹ Ә

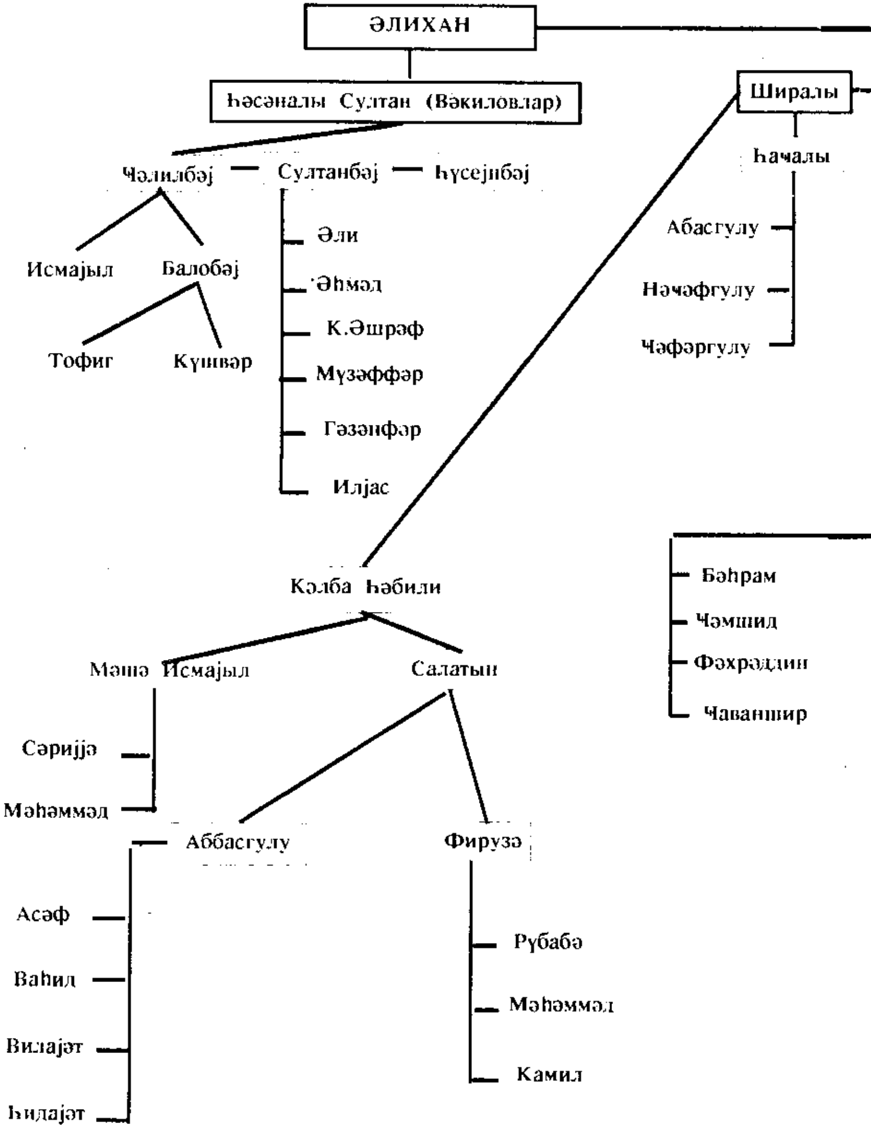
ӘЛИХАН
Һәсәналы Султан (Вәкиловлар)
Ҹәлилбәј
Султанбәј
Һүсејнбәј
Исмајыл
Балобәј
Тофиг
Күнвәр
Әли
Әһмәд
К.Әшрәф
Мүзәффәр
Гәзәнфәр
Илјас
Ширалы
Һачалы
Абасгулу
Нәҹәфгулу
Ҹәфәргулу
Бәһрам
Ҹәмшид
Фәхрәддин
Ҹаваншир
Кәлба Һәбили
Мәшә Исмајыл
Салатын
Сәријјә
Мәһәммәд
Аббасгулу
Фирузә
Асәф
Ваһид
Вилајәт
Һидајәт
Рүбабә
Мәһәммәд
Камил

Р Ә М И З

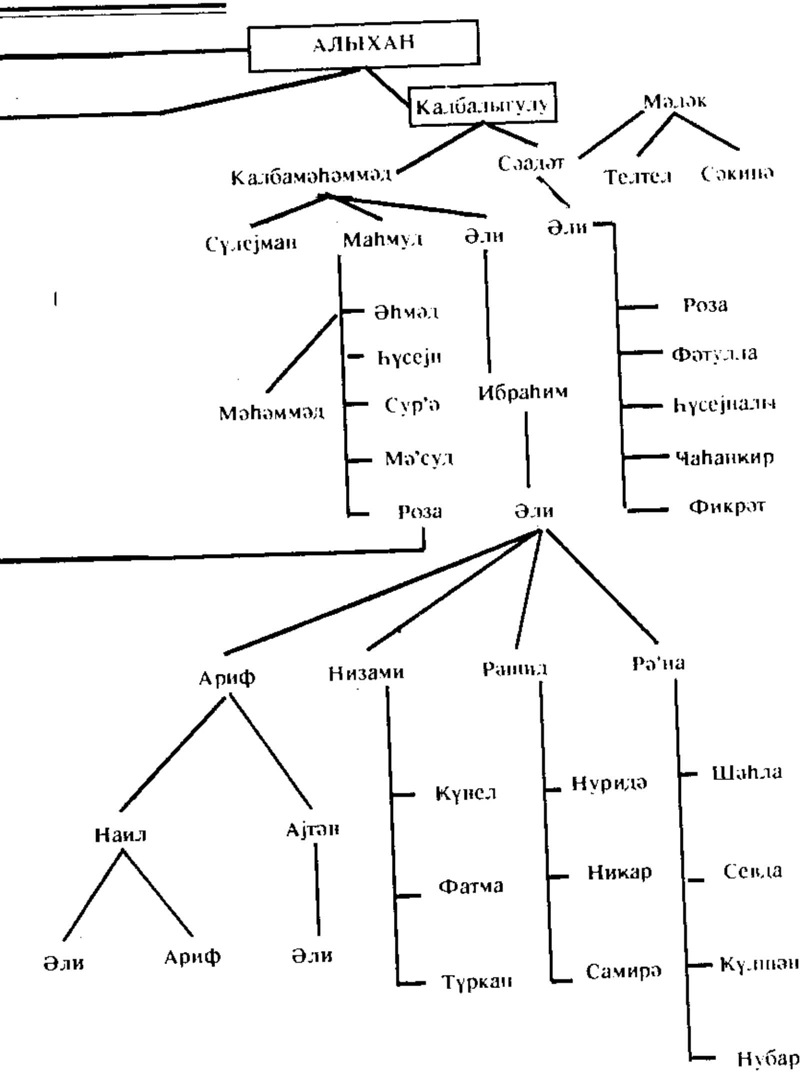
АЛЫХАН
Калбалыгулу
Мәләк
Калбамәһәммәд
Сәадәт
Телтел
Сәкинә
Сүлејман
Маһмуд
Әли
Әли
Әһмәд
Һүсејн
Мәһәммәд
Сур'ә
Ма'суд
Роза
Ибраһим
Әли
Роза
Фәтулла
Һүсејнәли
Чаһангир
Фикрәт
Ариф
Низами
Рашид
Рә'на
Наил
Ајтән
Әли
Ариф
Әли
Күнел
Фатма
Түркан
Нуридә
Никар
Самирә
Шаһла
Севда
Күлнән
Нубар

ӘЛИ ӘЛИЈЕВ МӘКТӘБИ

Индики Јусиф Мәммәдәлијев адына Нахчыван Дөвләт Университетинин бүнөврәси Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтунун Нахчыван филиалы илә гојулмушдур. Азәрбајчан Республикасынын әмәкдар мүәллими, тарих елмләри намизәди, досент Әли Әлијев исә Нахчыван Филиалынын илк директору, гуручусудур. Демәли, гочаман тарихчи вә бөјүк маарифчи Әли мүәллим һәм дә илкин тәмәл, бүнөврә функсијасыны јеринә јетирмишдир. Бу мә'нада Нахчыван Дөвләт Университетинин бүнөврәси чох мөһкәм вә е'тибарлыдыр. Чүнки Әли мүәллим әгидәчә мөһкәм вә е'тибарлы шәхсијјәтдир.

Өзүнүн бир сыра хүсусијјәтләринә көрә Нахчыван Филиалы Гори Мүәллимләр семинаријасына бәнзәјирди. Әли мүәллимин мүстәсна һалаллығы вә бөјүк маарифчилији сајәсиндә бу кичик али тәһсил очағында кениш мигјаслы елми-мәдәни тәдбирләр һәјата кечирилмишдир. Илк нөвбәдә Филиалда тәдрис просеси чох чидди вә нүмунәви шәкилдә гурулмушду. Бунун үчүн Әли мүәллим өзү бир мүәллим кими шәхси нүмунә көстәрмишдир. О, филиалын мә'зунларынын јаддашында әсл Халг Мүәллими кими галмышдыр. Мәһз, Әли мүәллимин нүмунәсиндә вә гәтијјәтли тәләбкарлығы шәраитиндә Филиал дөврүндә имтаһан вә зачотларда мүстәсна тәмизлик һөкм сүрмүшдүр. Нахчыван Филиалынын мајасы һалаллыгдан јоғрулмушдур.

Нахчыван Филиалы елми вә әдби-мәдәни тәдбирләрин әсас мәркәзләриндән биринә чеврилмишди. Әли мүәллим бурада тәләбә елми чәмијјәтинин, бир сыра елми дәрнәкләрин јарадылмасынын әсас тәшәббүскары вә ичрачысы иди. Филиалда мүәллим вә тәләбәләрин иштиракы илә кечирилән елми конфрансларын әксәријјәтинин әсас мә'рузәчиси, кириш вә јекун сөзүнүн мүәллифи Әли мүәллим олмушду. Бу јолла кәнчлик арасында илкин елми ән'әнәләр формалашдырылмышдыр.

Әли мүәллим Нахчывана кәлән алимләрин, шаир вә јазычыларын тәләбәләрлә көрүшләринин кечирилмәсинә дә чидди әһәмијјәт верирди. Һәмин һәрарәтли, чанлы вә тә'сирли көрүшләр дә өз нөвбәсиндә тәләбә кәнчләрдә маарифчи әгидәнин вә зијалы дүнјакөрүшүнүн формалашмасына мүсбәт тә'сир көстәрирди.

Бүтүн бунлара көрә Нахчыван Филиалы әсл зијалы очағы нүфузу газанмышды. Бу, садәчә али тәһсил мүәссисәси дејил, һәгиги мә'нада бөјүк зијалы мәктәби иди. Һәмин мәктәбин илк ме'мары вә фәдакар мүәллими исә Әли мүәллим иди.

Әли Әлијев Нахчыван Филиалына гәдәр дә шәрәфли маарифчилик јолу кечмишдир. О, Нахчыванда Педагожи техникума директорлуг етмиш, Мухтар Республиканын Маариф назири вәзифәсиндә сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир. Әли мүәллим дөврүн әсас маарифчи тәшкилатларындан сајылан "Билик" маарифчилик чәмијјәтиндә дә јаддагалан из бурахмышдыр. Нахчыванда јашајыб диссертасија мүдафиә етмәјин, китаб нәшр етдирмәјин, ардычыл тәдгигатлар апармағын мүмкүнлүјүнү һамыдан габаг Әли мүәллим сынагдан чыхармыш вә сүбута чатдырмышдыр. Сонракы нәсилләр бу чәһәтдән ондан өјрәнмиш вә һәмин ән'әнәни давам етдирмишләр. Инди республика мигјасында вә онун һүдудларындан кәнарда танынан, елми дәрәчә газанмыш, китаблары нәшр едилмиш Нахчыван Филиалынын онларла мә'зунлары бөјүк гүрур һисси илә өзләрини Әли мүәллимин јетирмәләри һесаб едирләр. Нахчыванда јашајыб-јарадан алимләр нәсли Әли Әлијевин давамчыларыдырлар. Бу күн "ӘЛИ ӘЛИЈЕВ МӘКТӘБИ" чохсајлы көркәмли јетирмәләрлә зәнкиндир. Инди дөвләт гуручулуғунда, милли маарифчилик һәрәкатында да бу мәктәбин бүнөврәсинин хүсуси јери вә мөвгеји габарыг шәкилдә нәзәрә чарпмагдадыр.

ИСА ҺӘБИБВӘЈЛИ,

филолокија елмләри доктору.

МҮГӘДДӘСЛИЈИНӘ ВУРУЛДУҒУМ ИНСАН

Нахчыван Дијарынын Шәрур бөлкәсиндә дүнјаја көз ачмыш, орада бөјүјүб әрсәјә чатмышам. 1954-1974-чү илләрдә өз доғма мәканымда һәкимлик етмишәм.

Нахчыванын ифтихары олан Әли мүәллим һаггында илк сөһбәтләри онун кәнчлик досту олан рәһмәтлик атам Казым кишидән ешитмишәм. Јери дүшәндә дејәрди

атам—Әли достлугда, сәдагәтдә надир адамдыр, әјилмәз вә јенилмәздир.

Башнорашенли Мәшәди Аббасгулу Әли мүәллимин јахын досту иди, онун Әли мүәллим һаггында дузлу-мәзәли сөһбәтләрини һамы марагла динләјирди.

Әли мүәллими илк дәфә шәхсән көрдүјүм күн (о, Шәрура Нахчыван МР Али Советинин катиби вәзифәсиндә калмишди) елә сәмими, елә ајдын, елә бир инсани чыхыш етди ки, ачығыны дејим, мән онун мүдриклијинә, мүгәддәслијинә, пејғәмбәрлијинә валеһ олдум.

БИР ҺАШИЈӘ. 1964-чү илдә Нахчыван МР әмәкдар һәкими адына лајиг көрүлмүшдүм. Әли мүәллим фәхри сәнәди Шәрура өзү кәтирмишди. Мүкафаты рәсмән тәгдим еләндә мәнә деди: "Һәким, халга елә хидмәт етмәлисән ки, сонра пешиман олмајасан... Халгын хатирәсиндә сән гәбиб вә хејирхаһ инсан кими јашамалысан..." Онун бу мүдрик кәламы, хејир-дуасы инди дә һафизәмдә јашајыр, өмүр јолума нур сачыр.

Әли мүәллим сөзүн там мә`насында пејғәмбәр сәвијјәсинә јүксәлмиш әсл Азәрбајчан зијалысыдыр!

...Бакыја көчмүшдүм. Јазычылар поликлиникасынын баш һәкими ишләјирдим. (Елә инди дә орадајам). Дедиләр ки, Нахчывандан Әли мүәллим кәлиб... Көзүндән килејләнирди. Мүајинә етдирдим, "анализ"ләрини тәшкил етдирдим. Көз Хәстәликләри Институтуна апардым. Професср Назим Әфәндијев мүајинәдән кечириб Әли мүәллими хәстәханада сахламағы мәсләһәт билди.

Мүвәггәти ајрылыг чағында Әли мүәллим мәнә белә деди:

—Һәким, мәним әзијјәтими бу гәдәр нәјә көрә чәкирсән?

Чавабым белә олду:

—Әли мүәллим Азәрбајчан түркләринин, Нахчыван дијарынын дүнәни, бу күнү, сабаһыдыр! Әли мүәллим—халгымызын һафизәсиндә саф, гејрәтли, мүдрик, нәфси тәмиз зијалы кими кәләчәк нәсилләримизә өрнәк, нүмунә олачагдыр—бах, буна көрә...

РӘҺИМ БАҒЫРОВ,

Азәрбајчан Јазычылар Бирлији поликлиникасынын баш һәкими

ҺӘГИГИ МҮДАФИӘЧИМИЗ

Тәләбәлик һәјатыны көзүмүн габағындан кечириб көнчлик дөврүмә гајыданда институт һәјатында гүрурла хатырладығым илк инсан Әли мүәллимдир. Әли мүәллими мән 1952-чи илдән—Нахчыван Мүәллимләр институтунда тәһсил алдығым илләрдән танyјырам. Мүгәддәс пешәсинин вурғуну олан бу Инсан өмрүнүн бир һиссәсини көнч нәслин тә'лим-тәрбијәсинә—бизә һәср едиб.

Һәјатым боју чалышмышам ки, Әли мүәллимә бәнзәјим. Чүнки о бизә тәһсилдә гајғы көстәрмәклә бәрабәр, һәјат тәрзимизлә дә марагланар, өз гајғысыны әсиркәмәзди. Әли мүәллим Ермәнистанда јашајан бүтүн азәрбајчанлыларын јашајышы илә хүсуси марагланырды.

Мән Веди рајонунун Бөјүк Веди гәсәбәсиндә мүәллим ишләркән Әли мүәллим сәдагәтли досту Мәммәд Сејидовла бирликдә ара-сыра көлиб бизи јохламасы, һал-әһвал тутмасы һеч вахт јадымдан чыхмаз. Онун бу көлишләри тәсадүфи дејилди. Инди баша дүшүрәм ки, онун һәмин вахтлар оралара көлмәси бизи индики һадисәләрә һазырламаг, ермәни милләтчиләринин ич үзүнү ачмаг, мәнлијимизи ермәниләрин ичиндә горумаг тәдбири иди.

Әли мүәллим вәзијјәтимизлә танын олдугдан сонра мәнә Аббасгулубәј Шадлински вә онун силаһдашлары барәдә Јереван архивиндән тарихи сәнәдләр топлајыб она чатдырмағы тапшырды. Мән Јереван архивиндән хејли архив сәнәдләри, о чүмләдән, Сејфулла Сүлејманов һаггында, Веди вә Шәрур әразисиндә јашајан азәрбајчанлыларын ермәни дашнакларына гаршы мүбаризәсиндән бәһс едән архив сәнәдләри топлајыб Әли мүәллимә чатдырдым.

Әли мүәллим јазыларында Вединин көркәмли зијалыларындан да сөһбәт ачарды, онларла көркәмли шәхсијјәтләримизин адыны әбәдиләшдириб һәјатдан кедәнләрин аилә үзвләринә фәрди тәгаүдләр алдырмышдыр.

Нахчыван МССР Али Совети Рәјасәт Һе'јәтинин катиби вәзифәсиндә чалышан Әли мүәллимин сә'ји вә тә'сири илә биз 1967-чи илдә Веди рајон Партија Комитәсинин бүросуна (мән о вахт шө'бә мүдири вә бүронун үзвү идим) Аббасгулу бәјин вә силаһдашларынын гәбирләринин лазыми сәвијјәдә көтүрүлмәси мәсәләсини чыхартдыг. (Гәбирләр Веди рајонунун Бөјүк Веди гәсәбәсинин мәркәзиндә гәдим

мәктәбин јанында иди). Ермәнистан КП МК-ја јазылы мүрачиәт (РК тәрәфиндән) едилди. Разылыгдан сонра Аббасгулу бәј Шадлинскинин вә онунла дәфн олунан силаһдашларынын гәбирләринә баш дашлары, синә дашлары гојулду. Ачылышыны гејд етмәк үчүн дә'вәтнамәләр јазылды. Нахчывандан вә башга јерләрдән кимләрин дә'вәт олунмасы үчүн Әли мүәллимлә мәсләһәтләшмәк үчүн Нахчывана кетмәли идим. Сәһәр саат 7-дә биринчи катиб евә зәнк едиб деди: "Дә'вәтнамәләри көндәрмәмисән ки". Дедим ки, бәс һазырлашырам. Деди, тез јаныма кәл. Кетдим көрдүм чох һәјәчанлыды. Деди, кедәк Шадлинскинин гәбринин үстүнә. Кетдик көрдүк ки, гәбирләрин әтраф мәһәччәрләринин үзәринә гырмызы лентләр сарыјыб Андроникин бөјүк портретини вурублар вә алтында јазыблар: "Ермәни халгынын милли гәһрәманы Андроник адына пионер дүшәркәси". Бу көзләнилмәз вә хошакәлмәз вәзијјәтдән чыхыш јолуну онлар үзр истәмәклә тә'чили гајдасына гојуб, мәндән хаһиш етдиләр ки, бу барәдә Нахчыванда вә Ермәнистан Мәркәзи Комитәсиндә билмәсинләр. Анчаг бу барәдә Әли мүәллимә мә'лумат вермәјә билмәздим. (Ону да дејим ки, Имишлидән дә'вәт олунмуш Аббасгулу бәјин оғлу Исфәндијар орада иди). Әли мүәллим һадисәдән 3 күн сонра кәлди вә онларла (РК I-II катибләри вә Ермәнистан Назирләр Советинин мә'сул ишчиләри) көрүшүб чидди сөһбәтләр етди.

Ону демәк истәјирәм ки, Ведибасарда јашајан азәрбајчанлыларын вәзијјәти һәр ан Әли мүәллимин диггәт мәркәзиндә иди. Әли мүәллимин Ведијә кәлиши һәмишә һадисәјә чевриләрди, әтраф рајонда јашајан сојдашларымыз да һәмин сөһбәтләрдә иштирак едәрдиләр. Әли мүәллимин 1960-чы илдә нәшр едилән "Нахчыванда Совет һакимијјәти уғрунда мүбаризә (1918-1920-чи илләр)" китабы бир көз гырпымында азәрбајчанлылар јашајан кәндләрдә јајылды вә чох бөјүк әкс-сәда доғурду. (Онун бир нечә нүсхәсини дәрһал Ермәнистан рәһбәр тәшкилатларына өтүрдүк). Һәмин илләрдә артыг Андрониклә бағлы бөјүк тәдбирләр һазырланмышды. Мәһз бу китабын бөјүк тә'сириндән чәллад Андроникә һејкәл учалдылмасы тә'хирә салынды, тәдбирләрин һәјата кечирилмәси беш ил узанды.

Әли мүәллимин Андрониклә бағлы мәгаләләри, Москва

илə јазышмалары 1965-чи илдə Андроникин 100 иллик јубилеји əрəфəсиндə Ермəнистан алимлəрини бəрк һиддəтлəндирирди. Зија Бүнјадовун, хүсусилə дə Əли Əлијевин адыны миллəтчи кими јүксəк сəвијјəлəрдə тез-тез һаллан-дырырдылар. Бүтүн миллəтлəрə рəғбəти олан Əли мүəллимə бу ад јарашмазды. Мəн һəр дəфə Əли мүəллимин Ермəнистана кəлишиндə онун да шаһиди олмушам ки, ермəнилəрлə чохсаjлы сөһбəтлəриндə онун Андрониклə бағлы фикирлəринин тəрəфдарлары да аз дејилди. Шаһиди олмушам ки, Ермəнистанын өзүндə белə ермəни алимлəри һəмин мəсəлəлəрдə Əли мүəллимлə елми мүбаһисəлəр апармагда еһтијат едирдилəр. Ондан да хəбəримиз вар иди ки, о, Ермəнистандан чохлу тəһгир, һəдəлəрлə долу мəктублар да аларды. Амма һеч вахт бу барəдə сөһбəт ачмазды. Əли мүəллим үчүн һəгигəт вə објективлик əсас өлчү иди.

Əли мүəллим өзүнүн орижинал, төкраролунмаз тарихи əсəрлəри илə Азəрбајчан халгынын тарихи мəдəнијјəтини зəнкинлəшдирмиш, Ермəнистанда јашајан азəрбајчанлыларын һүгугларыны мүдафиə етмишди. Онун тарихи əсəрлəри даим јашајачаг, бу ағыр күнлəрдə дə, кəлəчəкдə дə халгымыза илһам верəчəк, мə'нəвијјат мəнбəји олачагдыр. Əли мүəллимин јарадычылығына, шəхсијјəтинə өз һөрмəт вə еһтирамымы билдирирəм.

МАИЛ ƏЛИЈЕВ М.ЧƏФƏР ОҒЛУ.

Бакы сосиал идарəетмə вə политолокија институту

ӘЛИ ӘЛИЈЕВ

Әлинчә јаддашы: Нахчыван 1914-1992

Бакы—Кәнчлик—1997

Јығылмаға верилмиш 2.07.97. Чапа имзаланмыш 08.08.97. Форматы 84х108 1/32. Һәчми 19 ч.в. Сајы 2000. ***Сифариш***№434

Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијинин «Гызыл Шәрг» ичарә мәтбәәсиндә (Бакы, Һ. Асланов күчәси, 80) һазыр диапозитивләрдән чап едилмишдир.

АҒРЫ ДАҒ ӘЛИНЧӘ ДУРУБ ҮЗ -ҮЗӘ,
БӘЛКӘ ДӘРДЛӘШИРЛӘР ДАҒЛАР ДИЛИНДӘ.
НАХЧЫВАН БИР ГӘРИБ БАЈАТЫ КИМИ
АҒЛАЈЫР АРАЗЫН АҒЛАР ДИЛИНДӘ.

Рүстәм Беһруди